

Mahmud Kasgari

*Divanü
Lügat-it-Türk*

I

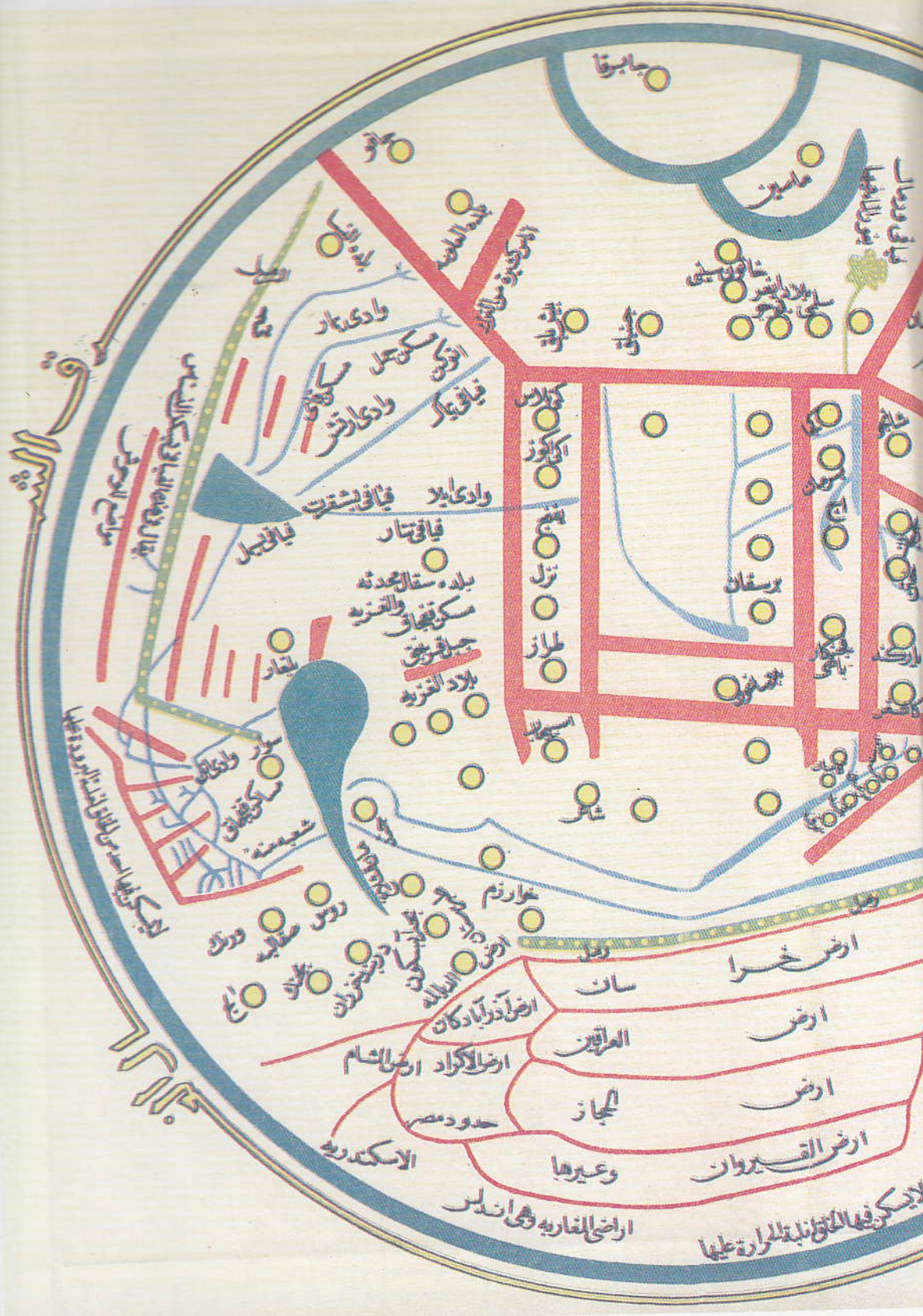
Bakı - 2006

محمود کاشغری

دیوانِ خجائبِ البرکات

I

باکو - ۲۰۰۶

جابرغا

عاسين

بلد الحارثية

بلد الفيلك

التي هي مسكن مسكن

وادي بكار

وادي بيل

بلد سقا محمده

مسكن قهاق

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

بلد القزبه

الشام

الشام

ارض خراسان

ارض العراق

ارض الشام

ارض القبرون

ارض القناريه

ارض القناريه

ارض القناريه

ارض خراسان

ارض العراق

ارض الشام

ارض القبرون

ارض القناريه

ارض القناريه

ارض القناريه

ارض القناريه

ارض القناريه

ارض القناريه

Mahmud Kaşğarînin çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin ərəb əlifbası ilə verilən variantı.

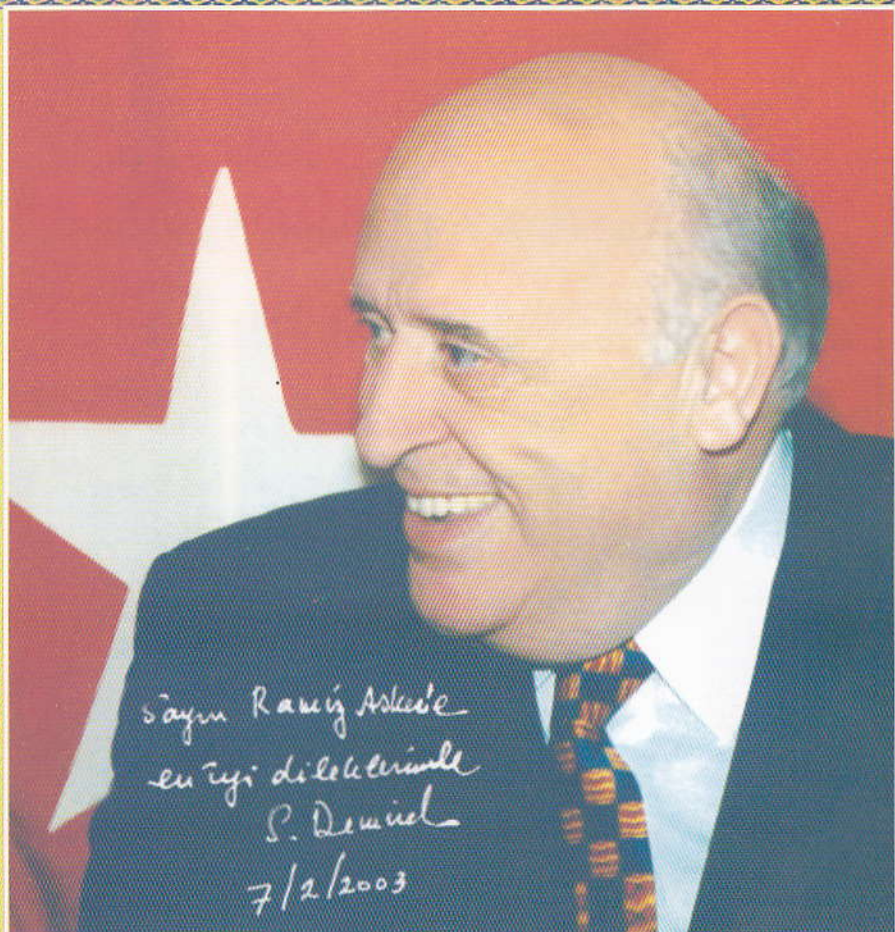
Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhrələr sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

*Bu Tercümeni Lemanımixin İn Böyük Türklərindən
Və Türkcülərindən Biri, Türk Dünyasının Sağlı Övladı,
Çağdaş Azərbaycan Dövlətinin Banisi, Ana Dilimixin,
Elm Və Mədəniyyətimixin Hamisi, Ümummilli Liderimix,
Mərhum Prezidentimix Heydər Əliyevin Parlaq Və
Abdi Xatirəsinə İthaf Edirəm. Dədirbilən Türk Dünyası
Və Azərbaycan Xalqı Onu Heç Zaman Unutmayacaq!*

Ramiz İskər

Sayın Ramiz Askerov'e
en iyi dileklerimizle
S. Demirel
7/2/2003

*Türklüyyin Şaheseri Divanı Lüğat-it-Türk
Zardaz Türkiye Respublikasının 9-cu Prezidenti,
Azərbaycan Respublikasının Fəxri Vətəndaşı,
Türk Dünyasının Ağsaqqalı, Türk Dilinin Və
Türk Mədəniyyətinin Ulu Dəvriyucusu və Hamisi
Zati-Əliləri Cənab Süleyman Demirelin
Yüksək Himayələri Altında Nəşr Olunmuşdur.
Azərbaycan Türkü Ona Daim Minnətdar Olacaqdır!*

Türkologiyanın və Türklüyün şah əsəri

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

ATAHOLDİNQin

sponsorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Sonsuz təşəkkürlər!

آذربایجان ملی علملر آکادمیاسی

فولکلور انستیتوتی

محمود کاشغری

دیوان لغات الترك

دؤرد جلدده

بیرینجی جلد

ترجمه ائدن و
نشره حاضیر لایان
رامیز عسکر

اوظان نشریاتی

باکو - ۲۰۰۶

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MAHMUD KAŞĞARI

«DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK»

DÖRD CİLDDƏ

I CİLD

Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:
Ramiz ƏSKƏR

Bakı - "Ozan" - 2006

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktor:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq HACIYEV

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami CƏFƏROV

Məsləhətçilər:

professor Hüseyn İSMAYILOV
professor Məmmədəli QIPÇAQ
professor Əzizxan TANRIVERDİ

Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğat-it-türk». Dörd cildə. I cild, Bakı, "Ozan", 2006, 512 səh.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Türk dünyasının və türkologiya elminin ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəri olan «Divanü lüğat-it-türk» yalnız türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə, bitməz-tükənməz qaynaqdır. Bu şah əsər haqlı olaraq min il bundan əvvəlki türk dünyasının ensiklopediyası, türklüyün aynası, Mahmud Kaşğari isə türkçülüynün banisi sayılır.

Kitab dilçilər, ədəbiyyatçılar, tarixçilər, etnoqraflar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri, habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri və şanlı türk keçmişi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

Kitabla bağlı arzu və iradlarınızı bu ünvana göndərə bilərsiniz:
ramizasker@mail.yahoo.com

ISBN 9952-426-00-x

Ə 4072060105 - 2006
On - 047-06

© Ramiz Əskər, tərcümə, 2006

S U N U Ş

Aziz Azerbaycan'lı Kardeşlerim!

Uzun bekleyiş ve hasretten sonra Türklüğün ve Türkoloji'nin şah-
eseri Divanü Lugat-it-Türk'e kavuştunuz. Azerbaycan'ın Fahri Vatandaşı
olarak bu muhteşem eserin basılmasında ve böylece Sizlere ulaşmasında
benim de katkılarımla olduğu için çok bahtiyarım.

Değerli dostum, kardeşim Dr. Ramiz Asker uzunca yıllar çalışarak
bu eseri çevirmiştir. Büyük bir hizmet yapmıştır. Kendisini kutluyorum.

Divanü Lugat-it-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün
ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin Kaşgarlı Mahmut bu kitabında o döne-
min Türkçesini, Türk Kültürünü, Edebiyatını, Tarihini, Coğrafyasını, Etno-
grafisini, sosyal ilişkilerini, dini inançlarını, ünvan ve makamlarını, atasöz-
leri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını, giyim ve kuşamını,
yemek ve silahlarını, biley ve direğini... ayrıntılı biçimde işlemiştir. En
önemlisi, Kaşgarlı Mahmut Türkçenin ilk gramerini yazmış, dünya dilcilik
ilmi tarihinde ilk kez karşılaştırmalı [mukayeseli] yöntemin temelini atmış
ve bunu Avrupa Aydınlanma [Maarificilik] çağının ünlü dilcilerinden asır-
larca önce başarmıştır. Yazar, kitabında aşağı yukarı dokuz bin Türkçe keli-
menin anlamını açıklamış, onları fiil, isim, sıfat, zamir [evezlik] olarak
sınıflandırmıştır.

İşte bunlardan dolayı Divanü Lugat-it-Türk evrensel Türk Kültürü-
nün ana kaynağı, en temel eserlerinden biri olarak çeşitli ülkelerde basıl-
mıştır. Türkiye Türkçe'sinin yanı sıra Özbek, Uygur, Kazak Türkçe'lerine,
Almanca'ya, İngilizce'ye, Farsça'ya, hatta Çince'ye çevrilmiştir.

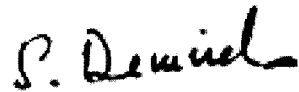
Sevgili okurlar!

Kaşgarlı Mahmut bu eserle gelecek kuşaklara da gerekli mesajlar göndermiş, Türkçe'yi, Türk Kültürü'nü sevmeyi, geliştirmeyi ve yüceltmeyi öğütlemiştir. Bu husus çok önemlidir.

Bu bağlamda tercümenin ünlü Devlet ve Siyaset adamı, Türk Dilinin ve Medeniyetinin havarisi, çağdaş Azerbaycan Devleti'nin mimarı, rahmetli Cumhurbaşkanı, milli lider, dostum ve kardeşim Haydar Aliyev'in unutulmaz ve parlak hatırasına ithaf edilişi pek yerinde bir harekettir ve beni fevkalade memnun etmiştir. Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de aynı çizgide yürüyeceğine inanıyorum. Kaşgarlı Mahmut, daha bin sene önce Türklerde varislik ve devamlılığı şu atasözünde ifade etmiştir: "Ata oğlu ataç toğar." Dinlerken her zaman zevk duyduğum kıvrak ve güzel Azericede bunun karşılığı şöyledir: "Oğul atasına çeker, ot, kökü üstünde biter."

Bu vesileyle, Dr. Ramiz Asker'e takdir ve teşekkürlerimi iletiyorum. Ayrıca, eserin bilimsel editörü, ünlü bilim adamı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi, Türk Dil Kurumu Şeref Üyesi Prof. Dr. Tofik Hacıyev'i, reyci, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi Prof. Dr. Nizami Caferov'u, eserin basımı için Bilim Konseyi kararını çıkarmış, Türk Dünyasında kendi alanında biricik kurum olan Folklor Enstitüsü ve Enstitü'nün Başkanı Prof. Dr. Hüseyin İsmailov'u ve sevgili Azerbaycan'lı kardeşlerimi içtenlikle kutluyorum.

Saygılarımla

Süleyman DEMİREL

T.C. 9. Cumhurbaşkanı

Ankara, Ocak 2006

REDAKTORDAN

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» kitabı həm həcm, həm məzmun, həm də yazılma tarixi etibarilə türkologiyanın ən böyük, ən qiymətli, ən qədim əsəridir. Türk dünyasının bu möhtəşəm abidəsinin, gec də olsa, Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri, filologiyamızın elmi dövriyyəsinə daxil edilməsi, tədqiqatçılara, geniş ziyalı və oxucu kütləsinə çatdırılması ölkəmizin elmi-mədəni həyatında mühüm hadisədir.

Bu nadir lüğət-ensiklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərinin daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır. «Divanü lüğət-it-türk» min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmi-mizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir.

Hesab edirəm ki, Azərbaycanın elmi-mədəni həyatı filologiya elmləri namizədi Ramiz Əskərin tərcüməsində ona təqdim olunan bu qiymətli hədiyyəni ürəklə və sevinclə qarşılayacaqdır.

Elimizə və elmimizə xeyirli-uğurlu olsun!

Prof. Dr. Tofiq HACIYEV.

MAHMUD KAŞĞARI VƏ ONUN «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK» ƏSƏRİ

(AZƏRBAYCANCA NƏŞRİNƏ ÖN SÖZ)

GİRİŞ

Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan «Dədə Qorqud» dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan «Manas» dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacib Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəridir.

Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn, «Dədə Qorqud» oğuz qrupuna, «Manas» qıpçaq qrupuna, «Qutadğu Bilig» karluq qrupuna məxsus və mənsubdur. «Divanü lüğat-it-türk» isə universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir.

«Divanü lüğat-it-türk»ün ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır. Mükəmməl məlumat və biliklər toplusu yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşğari Qərbi Avropanın maarifçi-ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqlamışdır.

«Divan»ın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi, «Mühakimət ül-lüğətəyn» əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvaini 4 əsr, F.Bopp, Y.Qrimm, V.Humboldt, R.Rask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır.

Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək, xilafətdə və bütün dünyada türklərin getdikcə artan siyasi, hərbi üstünlüyünü həm də mədəniyyət sahəsində taclandırmaq məqsədilə yazılmışdır. Çünki «Divan» yazılmazdan bir neçə il əvvəl öz passionarlığının zirvəsinə çatan türklər Mətinin və Atillanın davamçısı, tarixin eşsiz qəhrəmanı Alparslanın başçılığı altında Malazgird meydan müharibəsində qoca və qart Bizansı tərmar edərək Anadolunu fəth etməyə başlamışdılar. Türk fütuhatının bununla kifayətlənməyəcəyi gün kimi aydın idi. Mahmud Kaşğari «Divan»da gələcəkdə baş verəcək şanlı savaqları və türk cahən hakimiyyəti məfkurəsinin mütləq gerçəkləşəcəyini müjdələyirdi. O yazırdı: «Tanrının

inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırırdı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvələndirdi. Tükrürlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərindən qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur».

Mahmud Kaşğari torpaqları üzərində günəş batmayan türk imperiyasının ehtişam və əzəmətini vurğulayaraq bunu son bəşər peyğəmbəri həzrəti Məhəmmədin (s.ə.s.) hədisləri ilə təsdiq edirdi: «And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt «Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır» deyərək buyurmuşdur. Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir».

Mahmud Kaşğari şüurlu bir millətçi kimi daima türklüyü ilə öyünmüş, iftixar duymuşdur. O, «Divanü lüğat-it-türk»də peyğəmbərə istinadən başqa bir hədisdən də bəhs edərək yazmışdır: «Həmin hədis belədir: «Ulu Tanrı "mənim bir ordum vardır, ona "türk" adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acıgım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərəm" deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən

yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur».

Öz kitabında bu sözləri yazan, türklüyü hər fürsətdə vəsf və tərənnüm edən, onu göylərə qaldıran, öz əsərini ərəb və islam dünyasının mərkəzi Bağdadda türk qılıncının kölgəsinə sığınmış əmirəlmöminin xəlifəyə təqdim edən müəllif, heç bir şübhə yox ki, tarixin axışını dəyişdirən, bir əlində qılınc, bir əlində Quran olmaqla yer üzündə yeni və ədalətli nizam quran, əmin-amanlıq yaradan, sülhü və asayişini bərqərar edən yüksək xarakterli nəcib və qəhrəman türk millətinin qeyri-adi, seçkin və mümtaz bir övladı olmalı idi.

«DİVAN»IN YAZILDIĞI DÖVR VƏ MÜHİT

840-cı ildə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) yaranmışdır. Məşhur rus tarixçisi V.V.Qriqoryev hakim sülalənin adından çıxış edərək bu imperiyaya Qaraxanilər dövləti adını vermişdir¹. Bu dəqiq və sərrast termin daha sonra dünya tarixşünaslığında möhkəmlənmişdir. V.V.Qriqoryevdən sonra məşhur şərqşünas V.V.Bartholdun iki əsəri², Avstriya türkoloqu Otto Pritsakin Qaraxanilər dövləti haqqında məqalələri³ Şərqi və Qərbi Türküstanda 372 il boyunca

¹ В.В.Григорьев. Караханиды в Мавераннахре по Тарихи-Мунедджимбаши, СПб., 1874, 18 с.

² В.В.Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. СПб., 1898, 201 с.; yenə onun: Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. Ankara, 1975, 390 s.

³ O. Pritsak. Die Karachaniden. Der Islam, Bd. 31, № 1, 1953, p. 17-68; yenə onun: Karahanlılar 840-1212. İslam Ansiklopedisi, c. VI, İstanbul, 1952, s. 251-273; yenə onun: Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG, 1951, Bd. 26, p. 270-302.

mövcud olmuş Qaraxanilər dövlətinin tarixini işıqlandıran ilkin tutarlı mənbələr sayılır. Bunlardan başqa, Əhməd Zəki Vəlidî Toğanın bir dərs vəsaiti⁴, orta əsrlər dövrünə aid bir sıra səyahətnamələrin bəzi fəsiləri Qaraxanilər dövlətinin tarixindən bəhs edir.

Getdikcə qüvvətlənən və böyüyən Qaraxanilər dövlətinin ərazisi X əsrin ilk illərində şərqdə Kəşmirə, qərbdə Xarəzmə, şimalda Balxaş gölünə və Aral dənizinə, cənubda isə Mərvə qədər uzanır və təxminən 3 milyon kvadrat kilometrlik ərazini əhatə edirdi⁵.

Qaraxanilər dövlətinin etnik tərkibi müxtəlif idi. Əhalinin böyük əksəriyyətini türk boylarından olan çigillər, yağmalar, tuxsılar, arğular, karluqlar, türkeşlər, uyğurlar təşkil edirdilər. Təbəələr arasında oğuz və qıpçaq boyları, habelə xeyli soğd, toxar və tacik vardı.

Qaraxanilər sülaləsinin hansı boya mənsub olduğu barədə mübahisələr hələ də öz həllini tapmamışdır. V.V.Qriqoryevin fikrincə, xaqanlar karluk boyuna⁶, O.Pritsakin qənaətinə görə isə çigil və yağma boyuna mənsub idilər⁷. N.A.Aristov⁸, A.Dilaçar⁹ və S.Q.Klyaştorı¹⁰ bu məsələdə V.V.Qriqoryevlə həmrəydirlər. Uyğurların tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis D.İsiyev isə belə hesab edir ki, xanədan məhz yağma boyundan çıxmışdır¹¹. M.F.Köprülü¹², habelə oğuzlar, onların boy təşkilatları və dastanları haqqında bir sıra dəyərli əsərlər yazmış məşhur tarixçi Faruq Sümər də Qaraxanilər xanədanının yağma boyundan olduğu fikrində-

⁴ A.Z.V.Togan. Karahanlılar 840-1212. İstanbul, 1967 Yılı Ders Notları, 145 s.

⁵ Turğun Almas. Uyğurlar. Tom 1, Almuta, 1992, s. 4.

⁶ В.В.Григорьев, həmin əsər, s. 5.

⁷ O.Pritsak, həmin əsər, s. 22.

⁸ Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина, год IVI, вып. III-IV, СПб, 1896, с. 313.

⁹ A.Dilaçar. Kutadgu Bilig İncelemesi. TDK, Ankara, 1995, s. 21.

¹⁰ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского. СТ, № 1, 1972, с. 20.

¹¹ D.İsiyev. Uyğur tarixi. Almuta, 1995, s. 135.

¹² M.F.Köprülü. Karahanlılar veya Hakaniye Devleti. Türkiye Tarihi. İstanbul, 1923, c. 1, s. 107.

dir¹³. V.V.Barthold isə bu məsələnin ayrıca tədqiqata ehtiyacı olduğunu qeyd edərək bildirmişdir ki, hakim sülalə böyük ehtimala görə karluq boyundandır¹⁴. Qırğız alimi O.Qarayev isə Qaraxaniləri çigil boyundan saymışdır¹⁵.

Qaraxanilər sülaləsinin banisi Kөл Bilgə Qara xan idi. Tam 30 il davam edən hökmranlığı dövründə (850-880) o, güclü, mərkəzləşmiş dövlət qurmuş, uyğur, çigil, yağma, tuxsı, arğu və karluqları vahid dövlət ideyası ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Qaraxanilər dövlətinin ilkin dövrlərində əhalinin böyük hissəsi budda dininə, bir qismi isə şamanizmə, manixeizmə və xristianlığa, hətta zərdüştiliyə etiqad edirdi. Kөл Bilgə Qara xanın nəvəsi, Bazir xanın oğlu Satuk Tiginin 920-ci ildə taxta çıxmasından sonra islam dininə keçmək məsələsi gündəliyə gəldi, 932-ci ildə isə Satuk xan şəxsən islamı qəbul edərək Əbdülkərim Satuk Buğra xan adını aldı və beləliklə, islam dini Qaraxanilər dövlətinin rəsmi dini oldu¹⁶.

Məşhur uyğur tarixçisi Turğun Almasın fikrincə, Qaraxanilərin islam dininə keçməsinin 4 əsas səbəbi vardı:

1. Digər dinlər, xüsusilə də buddizm türk boylarının cahangirlik və fütuhət ruhuna buxov vurur, onları tərki-dünyalığa, zahidliyə səsləyirdi;
2. Dini etiqadların çoxluğu dövləti idarə etməyi çətinləşdirir, dini inamdan doğan ziddiyyətlər isə ayrı-ayrı konfessiyalar arasında təəs-sübkeşliyi, nəticə etibarilə separatçılığı körükləyir, dövlətin siyasi varlığına və ərazi bütövlüyünə ciddi təhlükə yaradırdı;

¹³ Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992, s. 75.

¹⁴ В.В.Бартольд. Двенадцать лекций по истории турецких народов. Сочинения, т. V, М., Наука, 1968, с. 70-73.

¹⁵ О.Караев. История Караханидского каганата. Фрунзе, 1983, с. 86.

¹⁶ Nuraniye Hidayet. Karahanlılar Devrinde Uygur Halk Edebiyatı. Doğu Türkistanın Sesi – Şarki Türkistan Avazı, 1991, № 4 s. 27.

3. Qaraxanilər dövlətinin sərhədlərinə qədər gəlib çıxmış ərəblər islam dinini yaymaq üçün diplomatik tədbirlərlə, təbliğat və təşviqatla yanaşı silahlı qüvvədən də geniş istifadə edir, qeyri-islam, kafir ölkələrini tutmaq və orada islamı bərqərar etmək üçün hər şeyə əl atırdılar. Halbuki islamın könüllü şəkildə qəbul edilməsi dövləti ərəb ordularının is-tilasından xilas edə bilərdi;

4. X əsrdə artıq bir dünya dininə çevrilən, Asiyada, Afrikada, hətta Avropada geniş yayılan islam və onun qanunları son dərəcə cazib idi, üstəlik, bu dinin ən başlıca ideyası olan təkallahlıq qədim türk tenqrizmi ilə səsleşir, türklərin fütuhət ruhuna uyğun gəlirdi¹⁷.

Başqa bir fikrə görə, Satuk Buğra xan islamı qəbul etməklə Samanilərin və Abbasilərin himayəsini və rəğbətini qazanmaq istəyirdi¹⁸.

Tarixi mənbələr isə Satuk Buğra xanın islam dinini öz ölkəsindən qaçaraq Qaraxanilərə sığınmaq məcburiyyətində qalan Samanilər xanədanına mənsub şahzadə Əbu Nəsrin təsiri altında qəbul etdiyini yazırlar. Məsələn, R.R.Arat qeyd edir ki, orta əsrlər tarixçisi Camal Karşi 1282-ci ildə Kaşğarda yazmış olduğu «Mülhəqat üs-sərah» adlı əsərində bu barədə məlumat vermişdir¹⁹.

Məşhur tarixçi Osman Turanın yazdığına görə, Satuk Buğra xanın islama keçməsi məsələsi o dövrdə Türkünstanda zövqlə oxunan dini-əfsanəvi mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Həmin mənbələrdə deyilir ki, Məhəmməd rəsulullah meraca çıxdığı gecə peyğəmbərlər arasında tanımadığı bir şəxsi görmüş və Cəbraildən onun kim olduğunu soruşmuşdur. Cəbrail «Bu şəxs peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türkünstanda islam dinini yayacaq Satuk Buğra xanın ruhudur» deyə cavab vermişdir. Peyğəmbər sonsuz sevincində yerə enmiş və Buğra xana dua etməyə

¹⁷ Turğun Almas. Uyğurlar. Tom 2. Almuta, 1993, s. 15-16.

¹⁸ Almasbəq. Əllamə ədip və islam əkidiliri. Arzu, № 10, Almuta, 1995, s. 26.

¹⁹ R.R.Arat. Kutadgu Bilig, I. Metin. Ankara, 1979. Giriş, s. IX.

başlamışdır. Bunun səbəbini öyrənən səhabələri də Buğra xanı görmək istəmişlər. Peyğəmbər onların bu arzusunu qəbul etmiş və elə bu dəm başlarında türk papağı, əllərində silahlar olan 40 atlı peyda olaraq salam vermişdir. Bunlar Buğra xanın və onun silahdaşlarının ruhu imiş. Buğra xana hidayət yolunu göstərəcək Samani şahzadəsi Əbu Nəsr də²⁰ 40 atlının arasında imiş.

Mənqibədə daha sonra deyilir ki, şahzadə Əbu Nəsr bir gün röyasında peyğəmbəri görmüş və peyğəmbər ona «Qalx və Türküstanın yolunu tut! Orada Təkin Satuk Buğra müsəlman olmaq üçün səni gözləyir!» demişdir. Əbu Nəsr 300 nəfərlik bir karvanla yola düşmüş və bir müddət sonra Əndicanda Satuk Buğra ilə görüşmüşdür. O zaman Satuk Buğranın 12 yaşı varmış. Satuk Buğra anadan olarkən bəzi möcüzələr baş vermiş, yer tərpənmiş, qış fəslı olmasına baxmayaraq hər tərəfdə çiçəklər açmışdır.

Satuk Buğra ailə üzvlərinin etirazlarına baxmayaraq islam dinini qəbul etmiş, xan olunca bu dinin yayılması üçün mübarizə aparmış, 96 il ömür sürmüş, Amu-Dərya ətrafında, cənubda Qış-Kəzəkə, şimalda isə Qaraqoruma qədər hər yanda kafirləri müsəlman etmişdir²¹.

Əbdülkərim Satuk Buğra xan 955-ci ildə vəfat etmiş və Kaşğarın şimalındakı Atış (Atuç) şəhərində dəfn edilmişdir²². Tədqiqatçı Nuraniyə Hidayət xanın dəfn yerini bir qədər də dəqiqləşdirərək yazmışdır: «Məzarı Doğu Türküstanın Atuş şəhərinin Maşat kəndindədir»²³.

1047-ci ildə Qaraxanilər dövləti taxt-tac uğrunda gedən daxili çəkişmələr və qonşu Qəznəvilər dövləti ilə aparılan ağır müharibələr üzün-

²⁰ Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyyəti Mefkuresi Tarihi. İstanbul, 8. baskı, cilt 1, 1995, s. 158-159.

²¹ Osman Turan, həmin əsər, s. 158-159.

²² R.R. Arat. Kutadgu Bilig, I. Metin. Ankara, 1979. Giriş, s. X.

²³ Nuraniyə Hidayet, həmin əsər, s. 27.

dən xeyli zəifləyərək Şərqi və Qərbi xaqanlıq olmaqla üzrə iki yerə bölündü. R.R.Aratın fikrincə, faktiki bölünməyə baxmayaraq ehtimal ki, Süleyman Arslan xanın ölümünə qədər (1056) Qərbi Qaraxanilər Kaşğar xaqanını dövlətin başçısı kimi tanımaqda davam etmişlər²⁴.

Qərbi Qaraxanilər dövlətinə ölkənin Mavəra ün-nəhr bölgəsi, Fərqanə vadisinin bir qismi, Zərəfşan çayı üzərindəki Buxara və Səmərqənd, Sır-Dəryanın orta axarında yerləşən Fərab (digər adı: Otrar), həmin çayın yuxarı axarındakı Əndican şəhərləri, Oş və onun şərqindəki Özkənd (Özçənd) daxil idi. Paytaxt əvvəlcə Özkənd, sonra Səmərqənd olmuş, xaqan bu şəhərlərdə, ikinci xaqan isə Buxarada oturmuşdur.

Şərqi Qaraxanilər dövlətinə Şaş, yaxud Çaç (sonrakı adı: Daşkənd), onun şərqində Talas, şimalında İsficab (Çimkənd), Yeddisu bölgəsi, Fərqanə vadisinin böyük qismi, Qaragölə tökülən Kaşğar çayı üzərindəki Ordu-Kənd, yaxud Kaşğar, onun cənubunda Yarkənd, İssıq-Kulun qərbindən axan Çu çayının üzərində yerləşən Kuz-Ordu, yaxud Balasağun, onun yaxınlığındakı Qara-Ordu, Balxaş gölünə tökülən İli çayının sahilindəki Almaliq, cənub-şərqdə Cünqariya bozqırları, Alagöl, İrtiş çayı, Təklə-Məkan səhrası, sərhədə yaxın Xotən şəhəri, Hindiquş və Qaraqorum dağları arasındakı Gilgit şəhəri daxil idi. Ölkənin əsas mərkəzi Kaşğar, ikinci mərkəzi gah Balasağun, gah da Talas idi. «Qutadğu Bilig» və «Divan» yazılan dövrdə paytaxt Kaşğar idi²⁵.

Şərqi Qaraxanilər dövləti uzun müddət qonşu Qəznəvilərlə siyasi və hərbi çəkişmələr içində olmuş, qanlı müharibələr aparmış, sülh bağlamış, sülalələr arasında qohumluq əlaqələri yaratmışdır. Bu dövlətin ən parlaq dövrləri Süleyman Arslan xanın (1032-56) və onun oğlu Həsən ibn Süleyman xanın (1058-1103) hökmranlıqları dövründə olmuşdur.

²⁴ R.R.Arat, həmin əsər, s. XY.

²⁵ A.Dilaçar. Kutadğu Bilig İncelemesi. TDK, Ankara, 1995, s. 17.

Yusif Balasağunlu «Qutadğu Bilig» poemasını məhz Buğra Qara xan Əbu Əli Həsən ibn Süleyman dövründə yazmış və ona hədiyyə etmişdir.

Şərqi Qaraxanilər dövləti haqqında tarixi qaynaqlar olduqca azdır, verilən məlumatlar isə bu dövlətin öz həyatından daha çox islam dünyası ilə olan münasibətlərinə aiddir. Mənbələrdə rast gəlinən kəsad məlumatlar isə çox zaman dolaşiq və yanlışdır.

«Qutadğu Bilig» poemasının ithaf edildiyi Kaşğar hökmdarı Buğra Qara xanın vəfatından 110 il sonra, yəni 1212-ci ildə qarakitaylar Şərqi Qaraxanilər dövlətinin varlığına son qoymuşlar.

«Divan»ın yazıldığı dövrün mədəni mühitinə gəlincə, bu barədə də kifayət qədər məlumat yoxdur. Doğrudur, islamdan öncəki dövrdə, xüsusilə Göytürklər zamanında saysız-hesabsız daş kitabələr meydana çıxmış, daha sonra buddist və manixeist uyğurlar xeyli dini ədəbiyyat yaratmış, bir çox dini kitab və duaları uyğur dilinə tərcümə etmiş, «Altun yaruk» kimi bir sıra orijinal və parlaq əsərlər yazmışlar. Lakin islamdan sonra bunlar bidət nümunəsi halına gəlmiş və xor görülmüşdür.

X əsrdən başlayaraq ölkədə islam dinindən nəşət edən tamamilə yeni düşüncə və inam sistemi, yeni həyat tərzi, yeni zövq və yeni ideologiya hakim olmuşdur. Təbii ki, yeni din və yeni ideologiya özünə uyğun gələn, yeni tələbləri ödəyən ədəbiyyatı da yaratmalı idi.

«Qutadğu Bilig» və «Divanü lüğat-it-türk» yazılmazdan əvvəlki dövrlərdə ölkədə hansı əsərlər yaranmışdır?

Orta Asiya tarixinə dair qaynaqları böyük bir diqqət və ciddiyyətlə nəzərdən keçirən V.V.Barthold Qaraxanilər dövründə yazılmış üç mühüm əsərin adını çəkmişdir. Bunlardan birincisi Türküstan və Xatay tarixinə aid bir xronikadır. Məcdəddin Məhəmməd ibn Adnan tərəfindən qələmə alınmış və Qaraxanilərdən İbrahim ibn Nəsrə (vəfatı: 1068-ci il) ithaf olunmuş bu əsər dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Əsərin

Türküstana aid hissəsini Övfi (vəfatı: 1233) iqtibas edərək öz kitabına salmışdır. Burada Qaraxanilər sülaləsinin banisi Qara xan haqqında əfsanəvi mənbəyə də verilmişdir. Əsərin Xatay tarixindən bəhs edən qismi isə tarixçi Şükrüllah Zəkinin «Behcət üt-təvarix»ində qorunmuşdur.

Bu qəbildən olan ikinci əsər Məhəmməd ibn Əli əl-Katib əl-Səmərqəndinin «Ağraz üs-siyasə fi elm ir-riyasə» adlı kitabıdır. Qərbi Qaraxani hökmdarı Məsud ibn Əliyə (1095-97) ithaf edilmiş bu əsərdə müxtəlif hökmdarların, o cümlədən Sultan Səncərin və Sultan Məsudun tərcümeyi-halları verilmişdir.

Əbul Fütuh Əbdülqəffar Hüseyn əl-Əlmai əl-Kaşğari isə Şərqi Qaraxani dövlətinin paytaxtında yaşamış və özünün Kaşğar tarixi haqqında əsərini burada tamamlamış yeganə alimdir. Müəllifin atası oğlunun vəfatından sonra (1093) ölmüşdür. Əl-Kaşğarinin bu əsəri tarixçi Camal Karşinin risaləsində, «Mücəm üş-Şüyux» adlı ikinci əsəri isə Samaninin risaləsində zikr edilmişdir²⁶.

Bunlardan başqa, Mahmud Kaşğarinin itmiş «Kitabü cəvahir in-nəhvi fi lüğət-it-türki» adlı əsərini də bu siyahıya əlavə etmək mümkündür.

Qaraxanilərin ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzləri Səmərqənd, Buxara, Fərab, Şaş, Balasağun və Kaşğar idi.

Əski adı Marakanda olan Səmərqənddə irandilli soğdlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Şəhərdə xeyli türk də yaşayırdı. Səmərqənd xilafət qoşunlarının əlinə keçən (705-ci il) ilk Orta Asiya şəhərlərindən idi. Burada çoxlu məktəb və mədrəsə, elm-təhsil və şəfa ocağı fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, Qərbi Qaraxanilərin hökmdarı Tabğaç Buğra xan İbrahim 1066-cı ildə burada o dövr üçün mükəmməl sayılan bir xəstəxana açmış²⁷, onun xərclərini ödəmək üçün bir hamam, iki dükan, müx-

²⁶ R.R.Arat. Kutadgu Bilig, I. Metin. Ankara, 1979. Giriş, s. XIX.

²⁷ О.Караев. История Караханидского каганата. Фрунзе, 1983, с. 45

təlif tikililər və bir karvansara ayırmışdır. Bununla yanaşı, İbrahim xan Səmərqənddə böyük bir mədrəsə qurdurmuş və onun bütün xərc-lərini özü ödəmişdir. Maraqlıdır ki, burada müəllimlərə yüksək maaş, tələbələrə isə ayda 30 dirhəm təqaüd verilmişdir. Həm də bu pulu inflyasiyaya qarşı qorumaq üçün 47 dirhəmin 1 misqal saf qızıl dəyərində olduğu nəzərdə tutulmuşdur²⁸. Bu faktlar onu göstərir ki, həmin təhsil ocağı səlcuqlu sultanlarının məşhur vəziri Nizamülmülkün 1067-cı ildə qurduğu ünlü Nizamiyyə mədrəsəsindən də əvvəl mövcud imiş.

Buxara isə qədimdən bəri buddist şəhəri kimi tanınırdı. Hətta şəhərin adı da sanskrit dilində «Vihara», yəni monastır deməkdir. Buxara 710-cu ildə ərəblər tərəfindən işğal edilmişdir. Qaraxani dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra şəhər sürətlə türkləşməyə başlamışdır.

Çaç müasir Daşkəndin ən qədim adıdır. Dillərində ç səsi olmadığına görə ərəblər onu Şaş şəklində yazmışlar. Şaşkənd sonralar Daşkəndə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, şəhərin adını Çin qaynaqları Çö-Çi, Çö-Şi, yaxud sadəcə Şi şəklində transkripsiya etmişlər ki, bu da çincə daş deməkdir. Daşkənd uğrunda həmişə şiddətli mübarizə getmiş, şəhər dəfələrlə türklərin, monqolların və ərəblərin əlinə keçmiş, Qaraxanilər dövründə mühüm ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

Kaşğarın tarixi adı Ordu-Kənddir. Bu ad onun paytaxt olmasına işarədir. Qədim Çin mənbələrində şəhərin adı So-lek və ya So-rak, çincə transkripsiyası Su-lek, çincə bugünkü adı Su-fu, transkripsiyası isə Kuşa və ya Ka-şadır. Müasir Kaşğar Atadağdan axan Qızılsu çayının qolu olan Tümenin sağ sahilində yerləşir. Əski Kaşğar isə bir qədər uzaqdakı təpə üzərində salınmış, qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Onun xarabalıqları hələ də qalır. Mühüm karvan yollarının qovşağında yerləşən

²⁸ Reşat Genç. Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI Yüzyılda Türk Dünyası. TKAE, Ankara, 1997, s. 138-141.

bu şəhərin tarixi b. e. ə. 76-cı ildən başlanır. Burada manixeizm, nəstürlilik və buddizm uzun müddət bir arada mövcud olmuşdur.

Kaşğar 640-cı ildə çinlilərin əlinə keçmiş, 30 il sonra karluqlar onu azad etmişlər. 692-ci ildə çinlilər şəhəri ikinci dəfə işğal etsələr də, 750-ci ildə karluqlar Kaşğarı yenidən geri almışlar. Karluqlar 840-cı ilədək uyğurların tabeliyində qalaraq Ötükəndən idarə olunmuşlar. Həmin il qırğızların uyğur dövlətini süquta uğratmaları ilə Kaşğarda Qaraxanilər sülaləsi hakimiyyəti ələ almış, əvvəlcə paytaxtı Balasağun, 893-cü ildən isə Kaşğar olan tarixdəki ilk türk-islam dövlətini qurmuşlar. Paytaxt Balasağundan Kaşğara Oğulçak xanın dövründə köçürülmüşdür.

Kaşğar Orta Asiyanın və ümumən Asiyanın ən iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Burada çoxlu məktəb və mədrəsənin mövcud olduğu haqda bilgilər var. Kaşğardakı təhsil müəssisələri arasında Yusif Qadir xanın (1024-32) inşa etdirdiyi «Mədrəseyi-Saciyə» xüsusilə məşhur olmuşdur. O dövrün universiteti sayıla biləcək bu elm-təhsil ocağında çoxlu tələbənin təhsil aldığı, həmin çağın bütün elmlərinin tədris edildiyi, bu mədrəsənin də «Nizamiyyə»dən qədim olduğu bilinir²⁹.

MAHMUD KAŞĞARININ HƏYATI

Dahi dilçi, filoloq və ensiklopedist, türk ruhunun tərcümanı, türk soysevərliyinin və türkçülüynün bayraqdarı Mahmud Kaşğarının həyatı və yaradıcılığı barədə məlumat, təəssüf ki, azdır, yox dərəcəsinədir.

Mahmud Kaşğarının dövrü haqqında bir sıra sanballı məqalələr müəllifi, tanınmış rus türkoloqu akademik A.N.Kononov bu məsələ ilə bağlı özünün təəccüb və üzüntüsünü bu şəkildə dilə gətirmişdir: «Qutadğu Bilig»in müəllifi, eləcə də onun müasiri və həmyerlisi, böyük filoloq

²⁹ Nuraniye Hidayet, həmin əsər, s. 28.

Mahmud Kaşğari haqqında məlumatlarımız, təəssüf ki, bizi incidəcək dərəcədə kasaddır. Bu iki görkəmli mədəniyyət xadimi haqqında nə müasirlərinin, nə də ki sonrakı bioqraf və biblioqrafların məlumat verməməsi Kaşğariyənin və Orta Asiyanın mədəniyyət tarixində izah olunmaz müəmmadır»³⁰.

Məşhur şərqşünas P.K.Juze də hələ 1927-ci ildə yazmışdır: «Hətta **Səmani Əbu Səid** kimi bir bioqraf (vəfatı: 1113-cü il) özünün «Kitab ül-ənsab» əsərində heç kimə məlum olmayan yazıçıların, o cümlədən Kaşğariyədən olan XI əsr yazıçılarının adlarının sadalanmasına iki səhifə (470-472), Orta Asiyanın daha az tanınan digər yazıçılarına isə yüzlərlə səhifə həsr etdiyi halda, «Divan» və onun müəllifi haqqında ikicə kəlmə söz demək ehtiyacını duymamışdır»³¹.

Halbuki Mahmud Kaşğari öz soy şəcərəsinə görə bilavasitə Qaraxanilər sülaləsinə, Yusif Balasağunlu isə dövlətdə tutduğu yüksək vəzifəyə görə bilvasitə Qaraxanilər sarayına daxil idilər. Akademik Ziya Bünyadov məşhur salnaməçi Sədrəddin Əli əl-Hüseynin bir kitabının rusca tərcüməsinə yazdığı qeydlərdə bu məsələyə toxunaraq bildirmişdir: «Bu zaman Şərqi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Tabğaç Buğra Qara Həsən Əbu Əli əl-Həsən ibn Süleyman idi. Balasağunlu Yusif Hacıb əl-Xass «Qutadğu Bilig»i ona həsr etmişdir. Həmin xan «Divanü lügat-it-türk»ün müəllifi məşhur Mahmud əl-Kaşğarinin əmisi idi»³².

Mahmud Kaşğari tarixdə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər xanədanına mənsubdur. Onun babası Buğraخان Məhəmməd Yağan Təkin, atası isə şahzadə Hüseyn Əmir Təkindir. Yağan Təkin Qərbi Qara-

³⁰ А.Н.Кононов. Поэма Ю.Баласагунского «Благодатное знание». Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., Наука, 1983, с. 498.

³¹ П.К.Жузе. Thesaurus Linguarum Turcicum. Изв. Восточного факультета Азербайджанского госуниверситета. Востоковедение, 1927, т. 2, с. 28.

³² Садраддин Али ал-Хусейни. Ахбар уд-Доулат ус-Селджукийя (Зубдат ат-Таварих). Перевод и издание З.М.Бунятова. М., Наука, 1980, с. 204.

xanilərin hökmdarı ikən 1055-ci ildə onunla Şərqi Qaraxanilərin xaqanı Süleyman Arslan xan arasında müharibə başlamış, nəticədə Arslan xan əsir düşmüş və öldürülmüş, Yağan Təkin Şərqi Qaraxanilər taxtını ələ keçirmişdir. 18 aylıq xaqanlıq dövründən sonra hakimiyyəti könüllü olaraq böyük oğlu Hüseyn Əmir Təkinə vermək üçün mərasim təşkil etmiş və ziyafət vermişdir. Bu ziyafət zamanı Məhəmməd Buğraxanın kiçik arvadı (xanışı) taxta öz oğlu İbrahimi oturtmaq üçün şahzadələrin bir qismini zəhərləmişdir. Mahmud Kaşğarının atası Hüseyn Əmir Təkin də zəhərlənərək ölənlər arasında idi. 1057-ci ildə baş verən bu saray çevrilişindən sonra İbrahim xaqan olmuş, Mahmud Kaşğari isə təqibdən yaxa qurtarmaq üçün Qərbi Qaraxani dövlətinin torpaqlarına keçmiş, hadisələrin sonrakı gedişini izləməyə başlamışdır. Lakin yeni xaqanın xəfiyyələri onu hər yerdə axtarmağa başlayınca, Mahmud Kaşğari tez-tez yerini dəyişmək məcburiyyətində qalmış, beləcə uzun müddət gizli həyat tərzini keçirmiş, tanınmamaq və ələ keçməmək üçün özünü alim və səyyah kimi təqdim etməli olmuşdur³³.

Avstriya şərqşünası Otto Pritsak da «Mahmud Kaşğari kimdir?» adlı məqaləsində bu barədə geniş məlumat vermişdir³⁴.

Mahmud Kaşğari öz əcdadları haqqında «Divan»da belə yazır: «bizim atalarımız olan bəylərə «Xəmir» deyirlər, çünki oğuzlar «Əmir» deyə bilmədikləri üçün əlif x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından (-samanilərdən–R.Ə.) alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir». «Təkin» sözünə gəlincə, hərfi mənəsi «qul» olan bu söz xaqanın övladlarına və xanədanın kişi cinsindən olan bütün üzvlərinə verilən ünvanıdır. Bilinməyən bir səbəbdən dolayı Mahmud Kaşğari özünün

³³ Turğun Almas. Kədimki uyğur ədəbiyyatı. Kəşkər, 1988, s. 333-335.

³⁴ Otto Pritsak. Mahmud Kaşğari kimdir? Türkiyyat Mecmuası, cilt IX, 1951-53. İstanbul, 1953, s.243-246; əlavə olaraq: Mehmet Fuat Köprülü. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul, 1934, s. 33-44.

xaqan nəslindən olduğu barədə əsərdə bir-iki kiçik eyham dışında (məsələn, atalarının əmir olması, samaniləri devirməsi, «yoxsa ki, mən ... onların ... soyca ən nəcabətlisi» və sair) heç bir əlavə məlumat verməmişdir. Ehtimal ki, bu, şəxsi və siyasi mülahizələrlə bağlı olmuşdur.

Mahmud Kaşğarının əyalət şəhəri Barsğanda, yoxsa imperiyanın paytaxtı Kaşğarda doğulması haqqında da bir-birinə zidd fikirlər vardır. Akademik A.N.Kononov bu barədə yazmışdır: «Mahmud Kaşğarının atası barsğanlıdır, o, Kaşğara köçmüş, Kaşğari nisbəsini alan Mahmud ehtimal ki, burada doğulmuşdur»³⁵.

Mahmud Kaşğari həqiqətən də Barsğandan bəhs edərkən « Bu şəhər Mahmudun atasının şəhəridir» deyə yazmışdır. Ancaq bu cümlədən nə qəsd edilir? Barsğanda doğulmaq, yoxsa bir əmir (vali) kimi Barsğanı idarə etmək? Qaraxani şahzadəsi Hüseyn Təkinin barsğanlı olması bu mənada şərtidir. Əslində, o, bütün ölkənin sahibidir. Bu sülalənin başçılığı altında türklər 992-ci ildə Buxaranı Samanilərdən almış, 999-cu ildə bütün Mavərvə ün-nəhri zəbt edərək Samani dövlətinə son vermişlər. Şübhəsiz ki, Hüseyn Təkin də bu savaqlarda fəal iştirak etmişdir. Mahmud Kaşğarının bir əhli-qələm olaraq Kaşğari nisbəsini qəbul etməsi isə heç də onun mütləq Kaşğarda doğulması demək deyil, burada böyümək, yaşamaq və oxumaq da bunun üçün kifayətdir, bir xanədan üzvü kimi ağası olduğu imperiyanın paytaxtının adını daşımaq onun haqqıdır. Hətta kiçik bir şəhər və ya kənddən, sadə ailələrdən çıxmış sənətkarlar da çox vaxt iri və məşhur şəhərlərin adını nisbə olaraq almışlar.

Son dövrlərdə Urumçidə çap olunan elmi nəşrlərdə³⁶ «Divan» müəllifinin Kaşğardan 45 kilometr cənub-qərbdə yerləşən Opal qəsəbəsinə

³⁵ А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-тюрк».СТ,1972,№1, с.3.

³⁶ İbrahim Müti, Mirsultan Osman. «Kaşğarlı Mahmudun yurdu, həyatı, məzarı». «Tarım» jurnalı, 1984, s. 3 -10.

bağlı Azıx kəndində, yaxud Opal kəndinin Azıx məhəlləsində anadan olduğu bildirilir. Bu coğrafi adlar «Divanü lüğət-it-türk»də «Abul» və «Adhığ» şəklində keçir. Pamir dağlarının ətəyində, çox mənzərəli bir mövqedə yerləşən səfalı Opal vaxtilə Qaraxanilərin xarici elçilərin qarşılıb yola salındığı yay iqamətgahlarından biri olmuş, burada «Xan bağı» və «Sultan bağı» adlı yerlərdə iri saraylar və köşklər tikilmişdir³⁷. Bir Qaraxani şahzadəsinin burada doğulmasından daha təbii bir şey ola bilməzdi. Həmin məntəqənin coğrafi koordinatları belədir: 75°30'37" şərq meridianı ilə 39°18'50" şimal paralelinin kəsişmə nöqtəsi.

Mahmud Kaşğarinin təvəllüd tarixi haqqında da fərqli fikirlər mövcuddur. Son illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində onun 1008-ci ildə anadan olduğu, 1095-ci (bəzi rəqəmlərə görə 1105-ci) ildə Opalda vəfat etdiyi və orada Qaraxanilərə məxsus ailə məzarlığında dəfn edildiyi ortaya çıxmışdır. Burada xalqın məhəbbətlə «Həzrəti Mövlana Şəmsəddin Əllamə» adlandırdığı Mahmud Kaşğarinin türbəsi Səbük Təkin, Alp Təkin, Kılıç Buğraxan və digər Qaraxani ulularının, o cümlədən anası Bibi Rəbiyyə Hinikənin (xatunun) qəbri ilə yanaşı yerləşir³⁸.

Mahmud Kaşğari öz dövrünə görə çox mükəmməl təhsil almışdır. Həmin dövrdə Kaşğarda çoxlu məktəb və mədrəsənin mövcud olduğu haqda yuxarıda məlumat vermişdik. Mahmud Kaşğarinin paytaxtdakı «Mədrəseyi-Saciyə»də təhsil almış olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Onun Səmərqənddə, Nişapurda və Buxarada da oxuduğu ehtimal edilir. Çünki «Divan»da Buxara və Səmərqənd haqqında məlumatlara rast gəlirik. Deməli, Mahmud Kaşğari bu yerlərdə olmuşdur. O, buralara yerli türk ləhcələrinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün gəlmiş ola bilərdi. La-

³⁷ Abdulhekim Baki İltebir. Kaşğarlı Mahmut, Divanü Lügət-it-Türk və Doğu Türkiistan. «Dil Dergisi», Temmuz, 1995, sayı 33, s. 32.

³⁸ Abdulhekim Baki İltebir, həmin əsər, s. 33.

kin o dövrdə Nişapurda türk yaşamaması belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, «Divan» müəllifi bu yerlərə təhsil almaq üçün gəlmişdir.

Mahmud Kaşğari öz dövrünün bütün elmlərini mükəmməl şəkildə öyrənmiş, o vaxt mədrəsələrdə tədris olunan riyaziyyat, hesab, həndəsə, astronomiya, dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, hüquq, təbabət, ilahiyyat, pedaqogika, psixologiya, hərbi sənəti, məntiq, siyasət, etika və sair elm sahələrində dərin biliklər qazanmışdır. Bundan başqa, o, etnoqrafiya ilə də yaxından maraqlanmış, idman və əyləncə oyunları, kulinariya və musiqi, geyim və bəzək əşyaları, ticarət, ovçuluq, balıqçılıq və atçılıq, sənətkarlıq, əkinçilik və heyvandarlıq kimi sahələrə də vəqif olmuş, ərəb, fars, böyük ehtimalla görə, həm də soğd dillərini dərinləndirən öyrənmiş, bu dillərdə yazılmış bədii, elmi ədəbiyyatı, Fəribi, ibn Sina, Biruni kimi dühaların, ərəb dilində yunan, hind və Çin müəlliflərinin əsərlərini oxumuşdur.

10-15 il bütün türk ellərini şəhər-şəhər, kənd-kənd, oymaq-oymaq, oba-oba gəzən Mahmud Kaşğari 30-dan yuxarı türk ləhcəsini, o cümlədən oğuz, qıpçaq, karluq, bulğar, arğu, kəncək, uğrak, yabaku, yəmək, bəçənək, ıtlık, kay, çigil, tuxsı, çumul, basmil, köçə, suvar, barsğan, uç, xaqaniyyə, tatar, türkmən, çaruk, başğırt, uyğur ləhcələrini, türk olmayıb türkcə bilən-danışan tübütlərin, xotənlilərin və digər xalqların dillərini bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. «Divan»da türk boylarından yalnız qırğızların dilinə dair misallar yoxdur. Halbuki Mahmud Kaşğari onların dilini araşdırdığını xüsusi qeyd etmişdir. Əsər ərəbcə yazıldığı üçün külli miqdarda ərəbcə, ara-sıra farsca və çincə misallar verilmişdir. Bir sözlə, «Divan»da 40-a yaxın dil və ləhcə illüstrasiya olunmuşdur.

Mahmud Kaşğari bu ləhcələri nə üçün öyrəndiyini belə izah etmişdir: «Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım,

sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki, mən dil sahəsində onların ən bəlağətlisi, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, soyca ən nəcabətlisi, savaşa ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib elədim».

Mahmud Kaşğari «bu kitabı hikmət, sə‘c, atalar sözü, şeir, rəzəc. nəsr kimi ədəbi parçalarla süsləyərək» tərtib etmiş, türk ədəbiyyatı və şifahi xalq yaradıcılığı üçün misilsiz əhəmiyyət daşıyan 318 sav, yəni atalar sözü və məsəl, deyim, kəlam və aforizm (onlardan 26-sı «Di-van»da iki, 6-sı üç dəfə təkrar edilir), təqribən 240 bənd və beyt şeir vermişdir. Nəsillərdən nəsillərə keçən bu hikmətli atalar sözləri və məsəllər türklərin dünyagörüşünü, milli əxlaqi-mənəvi dəyərlərini, gündəlik hə-yat hadisələrinə münasibətini, bir sözlə, uzun əsrlərin müşahidə və təcrübəsi nəticəsində yaranan xalq fəlsəfəsini əks etdirir, insanlara, xüsusən də gənclərə ibrətamiz öyüd və nəsihətlər aşılayır.

«Divan»dakı şeir nümunələri isə türk bədii təfəkkürünün bütün incəliyini və zərifliyini ortaya qoyur. Burada böyük türk xaqanı Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) ölümünə həsr olunmuş ürək parçalayan mərsiyə, tərəkən xatuna xitabən yazılmış duyğu yüklü bəndlər, aşiqanə-lirik parçalar, ov və savaş səhnələrini, təbiət lövhələrini əks etdirən əsasən 7-8 hecalı lakonik şeirlər öz mükəmməlliyi və ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə insanı heyran edir. «Divan»dakı ədəbi mətnlər Ağaverdi Xəlil tərəfindən xüsusi monoqrafiyada ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir³⁹.

³⁹ Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşğarlının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər. Bakı. Səda, 2001, 182 s.

Əsərdə onlarca siyasi, iqtisadi, hərbi termin, ad, ünvan, məişət əşyalarından, ətriyyat və ipək növlərindən tutmuş palto, plaş, əlcək, hətta ütü barədə ən müxtəlif məlumatlara, yüzlərcə heyvan və bitki, silah və çalğı alətinin adına rast gəlirik. Kitabda 200-dən artıq dərman növü, 30-dan çox xəstəlik adı, təqribən 40 yemək resepti öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar türk mədəniyyət tarixi və etnoqrafiyası baxımından böyük dəyər daşıyan bilgilərdir.

«Divan»da verilmiş dünya xəritəsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Balaşğun şəhərini mərkəz olaraq qəbul edən, diametri 17,75 sm olan bu xəritədə miqyas tətbiq edilməmiş, paralel və meridianlar göstərilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq onun xəta payı çox azdır. Məsələn, Kaş-ğarla Yarkəndin arası 8 mm olaraq verilmişdir. Bu isə gerçək məsafəyə (195 km) nisbətdə 1:25.000.000-luq bir miqyasa uyğun gəlir. Burada cəhətlər və coğrafi yönlər, türk ellərinin və ölkələrin coğrafi ardıcılığı, hətta ekvator və şimal qütbü, dağlar və çaylar, səhrələr və dənizlər təsvir edilmişdir. Xəritədə adı «ərzi-Azərbaycan» kimi çəkilən Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşuları da öz əksini tapmışdır. Bu xəritə min il bundan əvvəlki dövr üçün ideal sayıla bilər.

«Divanü lüğat-it-türk» Mahmud Kaşğarının ikinci əsəridir. O özü bu barədə məlumat verərək yazmışdır: «Sifətlərin təklik, cəmlək, çoxaltma və azaltma dərəcələri kimi i'rab, yəni söz sonunda hərflər dəyişmələri ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs etmədim. Çünki bunlar üçün ayrıca bir kitab yazaraq adını da «Kitabü cəvahir in-nəhvi fi lüğat-it-türki» [«Türk dillərinin nəhvinə aid gövhərlər»] qoydum. Ulu Tanrının köməyi ilə nəhvə dair bütün qaydalar orada göstərilmişdir». Bugünədək tapılmayan həmin əsərinin adındakı «cəvahir» sözü «cövhərlər», «gövhərlər»

demək olsa da, qrammatik mənaya baxaraq kitabın adını müasir dilimizə «Türk dillərinin sintaksisinin əsasları» kimi çevirmək mümkündür.

Uyğur tədqiqatçılarının yazdıqlarına görə, Mahmud Kaşğari ömrünün sonuna yaxın vətəninə qayıtmış, Opalda mədrəsə açaraq («Mədrəseyi-Mahmudiyyə») bir müddət burada dərs demiş, daha sonra haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur. Onun qəbri üzərində möhtəşəm bir türbə tikilmiş, məzarı isə əsrlərdən bəri qədirbilən xalqın ziyarət yerinə çevrilmişdir. «Divan»ın 900 illik yubileyi münasibətilə türbə təmir edilmiş, ətrafı abadlaşdırılmış, böyük park salınmış, müxtəlif ağaclar əkilmişdir.

«DİVAN» NƏ ZAMAN VƏ HARADA YAZILMIŞDIR?

«Divan»ın nə zaman yazılması barədə yekdil fikir yoxdur. Bunun başlıca səbəbi əsərdə bu barədə kifayət qədər səhih məlumat verilməməsidir. Mahmud Kaşğari özü kitabı nə zaman yazması haqda müxtəlif rəqəmlər göstərmişdir. Məsələn, o, türk təqvimindən bəhs edərkən yazmışdır: «biz bu kitabı yazanda dörd yüz altmış altıncı (466) ilin məhərrəm ayı idi⁴⁰, ilan ili girmişdi. Bir il keçib 467-ci il olanda at ili girəcəkdir. Hesab sənə göstərdiyim üzrə olacaqdır». Müəllif timsah ili haqqında məlumat verərkən «bu kitabı yazdığımız zaman [dörd yüz] altmış doqquzuncu il – nək ilidir» deyə bildirmişdir. Təəssüf ki, əsərin yazılması ilə bağlı göstərilən tarixlər heyvan adı (ilan, at, nək) daşıyan illərə

⁴⁰ Buradan etibarən abzasın sonuna qədər olan qismin tərcüməsini başqa bir nəşrdən də (müqayisə üçün) veririk: «...ilan ili davam edirdi. Bu il bitib də 470-ci il [əlyazmanın bu qismində sonradan əlavə edilmiş bir qeyd vardır: «düzəltmə: 467-ci il»; bundan dolayı kitabın bitirilmə tarixində bir qeyri-müəyyənlik hasil olur. İstər kətəbə səhi-fəsində, istərsə də bu maddə içində 466-cı il deyilmiş, ancaq bir neçə yerdə 469-cu il yazılmışdır] olunca at ili başlayacaqdır» (Kaşğarlı Mahmut. Divanü Lugat-it-Türk. Çeviri, Uyarılma, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever, İstanbul, 2005, s.173).

uyğun gəlmir, çünki əlyazmadakı tarixlər üzərində qırmızı mürəkkəblə düzəlişlər aparılmışdır.

«Divan»ın əlyazma nüsxəsinin sonundakı kətəbəyə görə, Mahmud Kaşğari kitabını hicri təqvimini ilə 464-cü ilin cəmədiyil-əvvəl ayının ilk günündə (ğürrəsində) yazmağa başlamış, dörd dəfə yazdıqdan və təshih etdikdən sonra 466-cı ilin cəmədiyil-axır ayının 12-də bitirmişdir. Bu da müvafiq olaraq miladi təqvimlə 1072-ci ilin 25 yanvar, çərşənbə gününə və 1074-cü ilin 10 fevral, bazar ertəsi gününə uyğun gəlir.

«Divan»ın yazılma tarixi barədə başqa rəqəmlər irəli sürülsə də, elmi ədəbiyyatda 25 yanvar 1072–10 fevral 1074-cü illər əsas kimi qəbul edilmişdir. Əsərin redaktə olunması haqqında da bir-birindən fərqlənən rəqəmlər (1076-78, hətta 1083-cü il) göstərilir.

Əsərin xəlifə əl-Müqtədiyə erməğan edilməsi haqqındakı qeyd də bəzi dolaşlıq yaradır. Çünki əl-Müqtədi 1075-ci ilin aprelində, «Divan» faktiki olaraq yazılıb başa çatdırıldıqdan 14 ay sonra taxta çıxmışdır. Ehtimal ki, bu qeyd kitabın redaktəsi bitdikdən sonra əlavə edilmişdir.

Bəs əsər harada yazılmışdır? Bu suala da birmənalı cavab vermək çətindir. «Divanü lügat-it-türk» kimi fundamental və iri həcmli mürəkəb əsəri iki il on beş gün ərzində sıfırdan yazıb bitirmək, dörd dəfə üzünü köçürmək və təshih etmək yalnız o halda mümkün ola bilərdi ki, faktiki material ayrı-ayrı bölmələr üzrə əvvəlcədən qaralama şəklində qismən hazırlanmış olsun. Ehtimal ki, müəllif hələ Türküstanda ikən müəyyən hazırlıq işləri görmüş, Bağdadda əsəri sürətlə yazıb bitirmişdir.

Əsərin Qaraxanilər imperiyası sərhədləri daxilində yazılmadığını belə bir məntiqi tezis təsdiq edir ki, bu halda Mahmud Kaşğari öz dahi müasiri Yusif Balasağunlunun 1070-ci ildə tamamlamış olduğu «Qutadğu Bilig» əsərindən hökmən xəbərdar olmalı və ondan da bəzi nümunələr verməli idi. Bu onu göstərir ki, 1070-ci ildə Mahmud Kaşğari artıq

imperiyanın sərhədlərindən kənarında və ya onun çox ucqar bir guşəsində (Bağdad istiqamətində) olmuşdur. O dövrün nəqliyyat vasitələrinin hərəkət sürətini nəzərə alsaq, xilafətin paytaxtına çatmaq üçün bir neçə ay vaxt lazım olduğunu görürük. Bundan başqa, əsər Bağdadda yazılıydı, ərəb biblioqrafik risalələrində qeydə alınmalı idi. Üstəlik, «Divanü lüğət-it-türkü»ün özündən anlaşıldığına görə, Mahmud Kaşğari bir müddət ərəb dilçiliyinin ən mühüm əsərlərini, məsələn, məşhur leksikoqraf, Bəsrə qrammatika məktəbinin tanınmış nümayəndəsi, əruz nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi əl-Bəsrinin (718-792) məşhur «Kitab ül-əyn» əsərini nəzərdən keçirmişdir. Ərəb dilinin ilk izahlı lüğət olan bu kitab əyn hərfi ilə başlandığı üçün belə adlanır. Mahmud Kaşğari heç şübhəsiz digər mühüm əsərləri, o cümlədən İshaq ibn İbrahim əl-Fərabinin (vəfatı: 961-ci il) «Divan ül-ədəb fi bəyani lüğət ül-ərəb» kitabını da gözdən keçirmiş, bir müddət öz əsərində tətbiq edəcəyi, izləyəcəyi metodu götür-qoy etmişdir.

Bir neçə kəlmə də «Divan»ın katibi barədə demək yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarinin öz əlilə yazdığı dörd nüsxədən heç biri bizə gəlib çatmamışdır. «Divan»ın elm aləminə məlum olan yeganə nüsxəsi əslən Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan, sonra Şama yerləşən Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi, sümmə əd-Diməşqi (yəni Dəməşqdə yaşayan) tərəfindən Mahmud Kaşğarinin öz avtoqrafından tam 200 il sonra köçürülən nüsxədir. Bu gün biz bu qiymətli əsərlə tanış olmağımıza görə məhz ona borcluyuq.

ƏSƏRİ ZİKR EDƏN MƏNBƏLƏR

«Divanü lüğət-it-türk» haqqında bəzi mənbələrdə məlumat verilmişdir. Məsələn, Türkiyənin Antəb şəhərindən olan Bədrəddin Mahmud

bin Musa əl-Eyni (Eyntəbi) özünün 30 cildlik məşhur «İqd ül-cüman fi tarixi əhli iz-zaman» adlı kitabının coğrafiyadan və nisbələrdən bəhs edən qisminə və digər iki əsərində (onun əsərlərinin ümumi həcmi yüz cilddən çoxdur) Mahmud Kaşğaridən və «Divanü lüğat-it-türk»dən söz açmış, ondan bəzi bilgiləri, o cümlədən oğuz boyları, türk ləhcələri və uyğur əlifbası haqqında məlumatları xülasə şəklində iqtibas etmişdir⁴¹. Əl-Eyninin əsərlərində verilmiş bir sıra söz və terminlərin imlası və oğuz boylarının damğaları əlimizdəki «Divan»dan xeyli fərqlənir. Bu da belə düşünməyə əsas verir ki, onun sərəncamında «Divanü lüğat-it-türk»ün elm aləminə məlum olmayan başqa bir redaksiyası və ya nüsxəsi varmış.

Əl-Eyninin qardaşı Şəhabəddin Əhməd də «Tarixi əl-Bədr fi övsaf əhli əl-əsr» adlı əsərində türk etnoqrafiyasına dair müfəssəl məlumatla yanaşı «Divan»dan türk boyları və nisbələri barədə bilgiləri də öz kitabına daxil etmişdir⁴².

Böyük türk alimi Katib Çələbi özünün «Kəşf üz-zünun» əsərində M.Kaşğarının adını çəkmiş, «Divanü lüğat-it-türk»dən qısa da olsa bəhs etmiş, onun ərəbcə yazıldığını, türk əlifbasının 18 hərf üzərində bina edildiyini, kitabın xəlifəyə ithaf və təqdim olunduğunu bildirmişdir⁴³.

Ordinarius professor Əhməd Zəki Vəlidi Toğanın yazdığına görə, Misirdə məmlük-türk hakimiyyəti dövründə məşhur Xanəgahi–Baybarsiyyə şeyxlərindən olan Alim bin Məhəmməd əl-Kaşğari adlı bir şəxs hicri 764-cü ildə yazdığı «Tac üs-səadət və ünvan üs-siadət» adlı kitabında türk sultanlarını və ümumən türkləri mədh edərkən «Divan»ın girişindəki bəzi ifadə və ibarələrdən istifadə etmişdir⁴⁴.

⁴¹ Reşat Genç, həmin əsər, s.16.

⁴² Besim Atalay. Önsöz. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. 1939, I cild, s. XXI.

⁴³ Şərafəddin Yaltkaya. Keşfü'z – Zünun. İstanbul, 1941, c.1, s. 808.

⁴⁴ Z.V.Toğan. Mahmud Kaşğari'ye Ait Notlar. Atsız Mecmua, 1932, sayı 17, s.133-134.

«DİVAN»IN TAPILMASI

«Divanü lüğat-it-türk» elm aləminə 1914-cü ildə məlum olmuşdur. Məşhur kitabsevər, bukinist mağazalarının daimi müştərisi Əli Əmiri Əfəndi bir dəfə İstanbulun «Səhhaflar çarşısı»nda yeni bir kitabın sorağını almış, lakin onun çox baha, 30 qızıl lirəyə satıldığını, kitabın əvvəlcə maarif nazirinə təqdim olunduğunu və nazirliyin elmi şurasında ona on qızıl təklif edildiyini eşidəndə kitabı dərhal almaq istəmişdir. Tərslikdən Əli Əmiri Əfəndinin üstündə yalnız on qızıl varmış. Təsadüfən oradan keçən bir tanışından borc götürərək kitabı 33 qızıl lirəyə satın almışdır.

Tezliklə kitabın şöhrəti hər yana yayılmış, Ziya Göyalp onunla maraqlanmışdır. Lakin kitabın itib-batacağı qorxusu ilə Əli Əmiri Əfəndi buna heç cür razılıq verməmişdir. Axırda baş nazir Tələt Paşanın, Ziya Göyalpın və ədliyyə naziri İbrahim Əfəndinin xahişi ilə kitabın tərcümə və nəşrini Kilisli Rifətə (Əhməd Rifət bin Əbdülkərim) (1873-1953) etibar etmişdir. Türkiyədə Müəllim Rifət, Kilisli Rifət, soyadı haqqında qanundan sonra isə Rifət Bilgə adı ilə də tanınan alim ərəb və fars dillərindən bir sıra abidələri və lüğətləri türkcəyə çevirmişdir. Bunlardan «Əl-qəvanin ül-külliyə li-zəbt ül-lüğat it-türkiyyə» əsəri çox məşhurdur.

Kilisli Rifət 239x165 mm ölçüsündə 319 vərəq üzərində yazılmış 638 səhifədən (175x115 mm ölçülü səhifələrdə maksimum 17 sətir var) ibarət bir cildlik əlyazmanı (elmi ədəbiyyatda buna yazma nüsxə deyilir) 3 cild halında nəşr etmişdir. Dörd təcrübəli mürəttibin aylar boyu gecə-gündüz çalışması nəticəsində 436 səhifə olan I cild və 294 səhifə olan II cild 1915-ci ildə, 333 səhifə olan III cild isə 1917-ci ildə hər biri 300 nüsxə tirajla işıq üzü görmüşdür. Bu nəşr elmi ədəbiyyatda basma nüsxə və ya

Kilisli nəşri adlanır. Beləliklə, Əli Əmiri Əfəndinin sayəsində türklüyün şah əsəri olan «Divan» itib-batmaqdan qurtulmuşdur.

Kitab çıxdıqdan sonra Tələt Paşa Əli Əmiri Əfəndiyə çox yüksək maaşlı vəzifə təklif etmiş, lakin o, razı olmamışdır. Onda ona «Zati-alinizə kiçik bir mükafat olaraq 300 lirə göndərdim, lütfən, qəbul buyurun» deyərək məktub yazmışdır. Lakin gördüyü işin vüqarı ilə tox olan məğrur osmanlı məmuru pulu qaytararaq onu yoxsul ailələrə «Divanü lüğat-it-türk» sədəqəsi kimi paylamağı xahiş etmişdir.

1857-ci ildə Diyarbəkirdə anadan olan, uzun illər Osmanlı imperiyasının müxtəlif vilayətlərində dəftərdar və mülkiyyə müfəttişi kimi çalışan və ömrü boyu evlənməyən Əli Əmiri Əfəndi maddi sıxıntılar bahasına 15 minə yaxın nadir kitab və əlyazması toplamış, axırda onların hamısını Fatihdəki (İstanbul) Millət kitabxanasına bağışlamışdır. «Divanü lüğat-it-türk»ün yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda həmin kitabxananın kataloqunda Ar. 4189 nömrə altında qeydə alınaraq saxlanır.

Fransızlar kitabları üçün ona 30 min ingilis funt sterlinqi ödəməyi, adına Parisdə kitabxana açmağı və hər cür şərait yaratmağı vəd etmişlər, lakin Əli Əmiri Əfəndi «mən bu kitabları dövlətin verdiyi maaşla yığdım, öldüyüm zaman onların millətimə qalmasını istəyirəm» deyərək bu təklifə qətiyyətlə rədd cavabı vermişdir.

23 yanvar 1924-cü ildə İstanbulda vəfat edən vətənpərvər və kitabsevər Əli Əmiri Əfəndinin ölümünə şair Yəhya Kamal hüznü bir şeir həsr etmişdir. Həmin şeirin ilk və son beytləri belədir:

«Möhtac isən füyuzuna əslaf pəndinin,
Diz çök önündə şimdi Əmiri Əfəndinin...
Ya fəxri-kainat, sən iyfa et əcrini
Divani-kibriyada bu Şərq əncüməndinin».

«DİVAN»IN TƏRCÜMƏLƏRİ

Kilisli nəşrindən sonra «Divanü lüğət-it-türk»ün yeni nəşrinə və tərcüməsinə ehtiyac duyulduğu üçün 1920-ci illərdə bu işlə bəzi adamlar məşğul olmuş, lakin bir nəticə hasil olmamışdır.

Breslau Universitetinin sami dilləri professoru, ərəb, ibrani, kopt, sanskrit, akkad və türk dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis, 600-dən artıq elmi əsər müəllifi Karl Brokkelmann (1868-1956) 1928-ci ildə «Divanü lüğət-it-türk»dəki sözləri əlifba sırasında düzmüş və bir cild halında Macarıstan Elmlər Akademiyasının maddi dəstəyi ilə nəşr etdirmişdir⁴⁵. Bundan başqa, o, «Divan» haqqında ona yaxın məqalə yazmış, əsərdəki atalar sözlərini ayrıca kitab halında çapdan buraxmışdır.

Ötən əsrin 30-cu illərində Türkiyədə «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsi məsələsi çox aktuallaşmışdır. 1932-ci ildə keçirilən I Türk Dili Qurultayında bu barədə xüsusi qərar qəbul edilmiş, mütəxəssislərdən ibarət komissiya qurulmuş və tərcümə işi Kilisli Rifətə tapşırılmışdır. Müxtəlif səbəblər üzündən bu təşəbbüs baş tutmayınca, Konyalı Atif və TBMM-də Van vilayətini təmsil edən millət vəkili Təvfiq bəy bu işlə məşğul olmuşlar. Onların tərcümədə buraxdıqları çoxlu səhv və yanlışlıqlar əsərin nəşrinə imkan verməmişdir. Nəhayət, bu ağır iş məşhur ictimai-siyasi xadim, alim və şərqşünas, Türk Dil Qurumunun banilərindən biri olan professor Bəsim Atalaya (1882-1965) həvalə edilmişdir.

Bəsim Atalay 1939-cu ildə «Divan»ın I cildini (530 səhifə), 1940-cı ildə II cildini (366 səhifə), 1941-ci ildə III cildini (452 səhifə), 1942-ci ildə faksimilesini (320 səhifə), 1943-cü ildə isə indeks cildini (886 səhifə)

⁴⁵ Mitteltürkischer Wörtshatz nach Mahmud al-Kaschgaris Divan Lugat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica, Budapest-Leipzig, 1928, VI+252 p.

Türk Dil Qurumunun xətti ilə nəşr etdirmişdir⁴⁶. Onu da demək lazımdır ki, bu, dünyada «Divan»ın ən mükəmməl tərcüməsi hesab olunur. Heç də əbəs deyil ki, əsərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı Bəsim Atalayın tərcüməsi əsas baza və etalon rolunu oynayır.

1957-ci ildə tanınmış dil və mədəniyyət tarixçisi Dəhri Dilçin tərəfindən «Divan»ın ərəb əlifbası ilə indeks cildi nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, 1990-cı ildə Türkiyə Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi «Divanü lüğat-it-türk»ün faksimilesini təkrar çap etmişdir⁴⁷.

30-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı «Divanü lüğat-it-türk»ün tərcüməsini məşhur dilçi Xalid Səid Xocayevə tapşırılmışdır. 1935-37-ci illərdə həyata keçirilən həmin tərcümənin əlyazması hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır. Aradan keçən dövr ərzində əlyazmanın bəzi səhifələri saralaraq oxunmaz hala düşsə də, tərcümə ümumən keyfiyyətli və səviyyəlidir. Lakin tərcümənin dili müasir dilimizin leksikası ilə tam səsleşmir, bəzi söz və terminlər artıq arxaikləşmiş, o dövrdə dəbdə olan yeni türkcə kəlmələr isə bu gün işlənmir, üstəlik, 30-cu illərdə latın əsaslı Azərbaycan qrafikasında istifadə olunan bəzi hərflər bugünkü əlifbamıza uymur.

Bəsim Atalayın yazdığına görə, Xalid Səid Xocayevin əsas nöqsanı sözləri klassik xaqaniyyə türkcəsi ilə deyil, müasir Türküstan şivələrinə uyğun şəkildə verməsidir⁴⁸. Zənnimcə, bu tərcüməni ehya etmək əsəri sıfırdan tərcümə etməkdən daha çətin və ağırdır. «Divan»ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə bolşevik repressiyasına tuş gəlmiş və bunu həyatı ilə ödəmiş Xalid Səid Xocayevin ruhu qarşısında sayğı ilə baş əyirik.

⁴⁶ Divanü Lüğat-it-Türk Tercümesi (Çeviren: Besim Atalay). I cild, Ankara, 1939; II cild, 1940; III cild, 1941; IV cild (indeks), 1943.

⁴⁷ Divanü Lügat-it-Türk. (Tıpkıbasım). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

⁴⁸ Bəsim Atalay. Önsöz. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi. 1939, I cild, s. XXXI.

«Divanü lüğat-it-türk»ün özbək dilinə tərcüməsini tanınmış alim və mütərcim Salih Mütəllibov həyata keçirmişdir. Özbəkistan SSR Elmlər Akademiyasının A.S.Puşkin adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu və Əbu Reyhan Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunun birgə təşkil etdikləri redaksiya heyətinin qərarı ilə kitabın I cildi 1960-cı ildə (500 səhifə), II cildi 1961-ci ildə (428 səhifə), III cildi (466 səhifə) 1963-cü ildə, indeks cildi isə 1967-ci ildə (Salih Mütəllibov bu cildi Qəni Əbdürrəhmanovla birlikdə hazırlamışdır) 3 min nüsxə tirajla «Devonu luğotit turk - Turkiy suzlar devoni» adı ilə buraxılmışdır⁴⁹. 1967-ci ildə Salih Mütəllibova sırf bu tərcüməyə, onunla bağlı araşdırmalara, şərhlərə və qeydlərə görə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir.

«Divanü lüğat-it-türk»ün uyğur dilinə tərcüməsi isə tam bir elmi-filoloji və insani faciə ilə müşayiət olunmuşdur. Hələ ötən əsrin 30-cu illərində məşhur uyğur şairi Kutluğ Şevki (1876-1937) Türkiyə-Misir-Hindistan səyahətindən dönərkən «Divan»ın Kilisli nəşrini özü ilə Şərqi Türküstana gətirə bilmişdi. O və maarifçi-şair Məhəmməd Əli «Divan»ın uyğur dilinə tərcüməsinə girişmiş, lakin bu işi başa çatdıra bilmədən çinli cəlladlar tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

1944-cü ildə böyük mübarizə və qurbanlar nəticəsində qurulan Şərqi Türküstan Respublikasının liderləri «Divan»ın uyğur dilinə tərcüməsi barədə təlimat vermişlər və məşhur alim İsmayıl Damollam bu işi gerçəkləşdirməyə başlamışdır. I cildin tamamlandığı dövrdə Rusiya ilə Çinin birgə intriqaları nəticəsində respublika süquta uğramış, İsmayıl Damollamın vəfatı ilə tərcümə işi yarımçıq qalmışdır. Lakin bütün bunlar «Divan»la bağlı fəlakətlərin yalnız başlanğıcı idi.

⁴⁹ Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк – Туркий сузлар девони. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. I том, Тошкент, 1960, 500 бет; II том 1961, 428 бет; III том, 1963, 466 бет; IV том (индекс), 1967, 543 бет.

1949-cu ildə Şərqi Türküstan qızıl Çin orduları tərəfindən işğal edildikdən sonra Kaşğarın oyuncaq rejiminin başçısı Seyfulla Seyfullayevin təşəbbüsü və maddi yardımını ilə tanınmış şair və tarixçi Əhməd Ziyai 1952-54-cü illərdə «Divanü lüğat-it-türk»ü tam tərcümə edərək Urumçi ədəbi abidələr muzeyinə təhvil vermişdir. 1957-ci ildə Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonu mədəniyyət nazirliyi həmin əlyazmanı Pekində nəşr etməyi qərara almış, hətta bunun üçün lazımı vəsaiti də ayırmışdır. Lakin əlyazma nəinki çap edilməmiş, əksinə, «yerli millətçiliyə qarşı kampa-niya» çərçivəsində müsadirə edilərək yandırılmış, Əhməd Ziyai isə bu tərcüməyə görə 20 il ağır həbs cəzasına məhkum olunmuşdur.

«Divanü lüğat-it-türk»ün üçüncü tərcüməsi 1960-63-cü illərdə Çin Elmlər Akademiyasının Sintszyan (-uyğurca: Şincanq – R.Ə.) filialının direktor müavini Uyğur Sayrami tərəfindən həyata keçirilmişdir. Lakin bu tərcümənin əlyazması da eyni aqibətə uğramış, 1966-cı ildə başlayan mənhus «mədəni inqilab» zamanı yandırılmışdır.

Maonun ölümündən sonra Çində «Divan»a maraq artmış, uyğur xalqının və ziyalıların təzyiqi nəticəsində Pekin dördüncü tərcüməyə icazə vermişdir. Sintszyan-Uyğur İctimai Elmlər Akademiyasının təşəbbüsü ilə «Divanü lüğat-it-türk» İbrahim Mütinin məsul redaktorluğu altında Əbdüssalam Abbas, Əbdürrəhim Ötkür, Əbdürrəhim Həbibulla, Əbdürrəşid Kərim Sabit, Əbdülhəmid Yusifi, Halim Salih, Hacı Nur Hacı, Osman Məhəmməd Niyaz, Emin Tursun, Sabit Ruzi, Məhəmməd Emin və Mirsultan Osmanovdan ibarət 12 nəfərlik komissiya tərəfindən yazma nüsxənin faksimilesi, Kilisli Rifət, Bəsim Atalay və Salih Mü-təllibov nəşrləri əsas götürülərək tərcümə olunmuş və 1981-84-cü illərdə Urumçidə 3 cild halında 10 min nüsxə tirajla nəşr edilmişdir⁵⁰. Bundan

⁵⁰ Məhmut Kəşkəri. Türki tillar divanı - Divanü lüğat-it-türk. Ürümçi, Şincanq Xəlik nəşriyyiti, I tom, 1981; II tom, 1982; III tom, 1984 (cildlər ərəb əlifbası ilə çap olunmuş, baş sözlər və misallar həm ərəb, həm də latın əlifbası ilə verilmişdir).

başqa, Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunda «Divan»la bağlı uyğur və Çin alimləri tərəfindən saysız-hesabsız məqalə və elmi əsər yazılmışdır.

«Divanü lüğat-it-türk»ün ingilis dilinə ilk tərcüməsi Sir Gerard Klasonun adı ilə bağlıdır. O, 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi «An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish»⁵¹ («XIII əsrə qədərki türkcənin etimoloji lüğəti») əsərində «Divan»dan da nümunələr vermişdir. Lakin mütəxəssislərin fikrincə, burada da yanlışlıqlardan qaçmaq mümkün olmamışdır.

Tanınmış ABŞ türkoloqu Robert Dankoffun tərcüməsi isə divanşünaslıqda yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Müxtəlif vaxtlarda Kolumbiya, Harvard, Arizona universitetlərində türk dili və ədəbiyyatı fənləri üzrə dərs deyən alim 1979-cu ildən Çikaqo universitetində türk və islam tədqiqatları üzrə professor vəzifəsini tutur. Onun qələmindən türk ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinə həsr olunmuş on monoqrafiya, 60-dan artıq elmi məqalə və rəy çıxmışdır. Alim türklüyün iki çox mühüm əsərini, yəni Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasını (1982) və Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərini ingilis dilinə tam şəkildə tərcümə edərək Şinasi Təkinin və Gönül Alpay Təkinin redaktəsi altında 1982-85-ci illərdə üç cild halında nəşr etdirmişdir⁵². O, son tərcüməni həmkarı Ceyms Kelli (James Kelly) ilə birlikdə həyata keçirmişdir.

«Divanü lüğat-it-türk» 1997-98-ci illərdə Əskər Equeubay tərəfindən üç cild halında qazax dilinə tərcümə edilmiş⁵³ və yüksək poliqrafik sə-

⁵¹ G.Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish. Oxford, 1972.

⁵² Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Edited and Translation with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Cambridge, part I, 1982 (pp. XI+416); part II, 1984 (pp. III+381); part III, 1985 (pp. 337+microfiche).

⁵³ Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). Алматы қаласы, ХАНТ баспасы, I том, 1997, 592 бет; II том, 1997, 528 бет; III том, 1998, 600 бет.

viyyədə 3.000 tirajla nəşr olunmuşdur. Qazaxıstan Respublikasının prezidenti Nursultan Nazarbayev nəşrə önsöz yazmış, bu qəbildən olan əsərlərin elmi araşdırmalarda, milli mədəniyyət və şüurun inkişafında oynadığı müstəsna rolu vurğulamışdır. Təəssüf ki, tərcümənin transkripsiyasında qarışıq şəkildə tətbiq edilən kiril və latın əlifbaları, habelə bəzi spesifik hərflər bu nəşrdən istifadəni çətinləşdirir. Ona görə də biz qazaxca tərcüməyədən iqtibaslar vermək imkanından məhrumuq.

2002-ci ildə «Divan» Pekində Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonu İctimai Elmlər Akademiyası tərəfindən Çin dilində Alimcan Sabitin məsul redaktorluğu altında 3 cild halında 3.000 nüsxə tirajla nəşr olunmuşdur⁵⁴. I cildi Xe Juy, Din İ, Syao Cuni və Lyu Çzintszya, II cildi Syao Cuni və Lyu Çzintszya, III-cilidi isə Syao Cuni çevirmişdir. Mirsultan Osmanov I cildə, Tahircan Məhəmməd isə II və III cildlərdə ərəb və latın qrafikası ilə verilən mətnə nəzarət etmişlər. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu, poliqrafiya baxımından «Divan»ın nəşrləri arasında ən nəfis nəşrdir. I cildin əvvəlindəki on bir səhifəlik müqəddimədə əsər, onun müəllifi, Çində baş tutmayan nəşrləri və başqa dillərə tərcümələri haqqında geniş bilgi vermişlər.

2004-cü ildə «Divanü lüğat-it-türk» Hüseyn Düzgünün (Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq) tərcüməsi ilə fars dilində də nəfis şəkildə çapdan çıxmışdır⁵⁵. I-II-III cildləri tək bir cildə toplayan mütərcim əsərə yazdığı 2 səhifəlik türkçə və 67 səhifəlik farsca önsөzdə kitabın çox müfəssəl və parlaq təhlilini vermişdir. O burada əsərin yazılma yeri və vaxtı, tədqiqi tarixi, Müəllim Rifət, Konyalı Atif, Karl Brokkelmann, Bəsim Atalay, Dəhri Dilçin, Salih Mütəllibov, Robert Dankoff və Ceyms Kelli

⁵⁴ Tu Tszüe Yuy Datsıdyan, ديوان لغات الترك Pekin, Millətlər nəşriyyatı, 2002, I cild, 554 s.; II cild, 378 s.; III cild, 442 s. Çin heroqliflərini yazmaq mümkün olmadığı üçün biz bu nəşri şərti olaraq DLT-Çin adlandıracağıq.

⁵⁵2004 ديوان لغات الترك , تبریز نشر اختر

nəşrlərindən, uyğurca və qazaxca tərcümələrdən geniş bəhs etmişdir. Hüseyin Düzgün önsözdə Ural-Altay dillərinin təsnifatı, türk dillərinin tarixi, qədim uyğur yazısı, habelə «Divan»dakı şeir parçaları, atalar sözləri, dastan və rəvayətlər (Alp Ər Tonqa, Şu və s.), tarixi hadisələr və şəxslər barədə söz açmış, əsərin imlasını və quruluşunu təhlil etmişdir. Hüseyin Düzgün də eynən uyğurlar kimi maddələri (baş sözləri) və misalları paralel şəkildə həm latın, həm də ərəb əlifbası ilə göstərmiş, daha sonra isə «Divan» haqqında müxtəlif dillərdə çıxmış 126 bibliografik nəşri əhatə edən 5 səhifəlik (s.68-72) ədəbiyyat siyahısı vermişdir.

2005-ci ildə İstanbulda «Divanü lüğət-it-türk»ün yeni bir tərcüməsi işıq üzü görmüşdür⁵⁶. Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər tərəfindən hazırlanan bu tərcümə tamamilə orijinal və yenidir. İki hissədən ibarət olan kitabda əvvəlcə baş sözlər latın əlifbası ilə tərcüməsiz, nümunəsiz ard-arda sıralanmışdır (s.11-126). Məsələn, həmzə kitabında iki-yeddi hərflili baş sözlər bölmə və bablar üzrə arxa-arkaya düzülmüş, qrammatik izahatlar olduğu kimi verilmişdir. Kitabın ikinci hissəsində isə (s.127-720) həmin sözlər tərcümələri, misalları, atalar sözü, şeirləri və qaydalara dair izahatları ilə birlikdə latın əlifbasının ardıcılığına görə adi lüğət kimi tərtib edilmişdir. Bu nəşrin məqsədi «Divan»ı çağdaş türkcədə daha geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək olduğundan orada türkcə sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı da verilməmişdir.

Bir sözlə, «Divanü lüğət-it-türk»ün bu çox rahat və sadə nəşri həm lüğət, həm də indeks kimi qəbul edilə bilər. Onun ən əsas özəlliyi son tərcümə olması etibarilə digər nəşrlərdə gözə çarpan səhvləri təshih etməsi və «Divan»a yeni və cəsarətli bir baxışı əks etdirməsidir.

⁵⁶ Kaşgarlı Mahmut. Divanü Lugati't-Türk. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul, 2005, Kabcacı Yayinevi, 725 s.

Bir neçə kəlmə də bu sətirlərin müəllifinin tərcüməyə necə başladığı barədə yazmaq yerinə düşərdi. Mən bu işlə 1986-cı ildən məşğulam. O vaxt «Divan»ın I cildini (Bəsim Atalay nəşrindən) tərcümə etmişdim. Lakin sovet dövründə nəşr işinin çətinliyi, plana salınması və illərlə sürməsi dəyərli oxuculara yaxşı məlum olduğuna görə, bu təşəbbüs yarımçıq qaldı. Daha sonra bütün ziyalılar və jurnalistlər kimi mən də ölkəmizdə gedən ictimai-siyasi proseslərə qoşulduğumdan bu işlə məşğul olmağa vaxt tapmadım. Üstəlik, Qarabağ olayları, bir-birini təqib edən dövlət çevrilişi cəhdləri, hiperinflasiya və kağız qıtlığı, maddi vəsaitin yoxluğu üzündən «Divan»ın tərcüməsi və nəşri məsələsi arzu olaraq qaldı və məcburən arxa plana keçdi.

Daha sonra mən məşhur oğuzşünas və qorqudşünas Faruq Sümərin «Oğuzlar» (Bakı, Gənclik, 1992, 432 səhifə) kitabının, böyük şair, mütəfəkkir və siyasi xadim Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» (Bakı, Yazıçı, 1994, 492 səhifə, K. Vəliyevlə birlikdə) poemasının, tanınmış alim Bahəddin Ögəlin «Türk mifologiyası» (Bakı, Səda, 2004, I cild, 626 səhifə) əsərinin və digər əsərlərin tərcüməsi və çapı ilə məşğul olduğumdan «Divanü lüğat-it-türk»ə lazımi diqqət yetirə bilmədim. Paralel olaraq Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması ilə bağlı xüsusi tədqiqat işi aparmağım («Qutadğu Bilig», Bakı, Elm, 2003, 320 səhifə) mənə həmin dövrün dilini daha yaxşı mənimsəmək imkanı verdi. Bu arada «Divan»ın I cildinin əlyazmasını yenidən gözdən keçirdim, təshih etdim, digər cildlər üzərində işi davam etdirərək tərcüməni tamamladım və Salih Mütəllibovun özbəkçə nəşri ilə, Urumçidə həyata keçirilmiş uyğurca, Pekində buraxılmış çincə nəşrləri ilə və Hüseyn Düzgünün farsca tərcüməsi ilə tutuşdurdum.

Tərcümə və nəşr prosesində ortaya çıxan əsas çətinlik sözlərin və nümunələrin ərəb əlifbası ilə orijinal türkcə yazılışını verməklə bağlı idi.

Yazılış zamanı səhv buraxmamaq üçün bunu başqa dillərdəki nəşrlərdən skanner yolu ilə götürmək çox uzun və yorucu iş olduğundan əsərin hər hansı bir dildəki elektron variantı lazım idi. Robert Dankoff ilə yazışmalarımız zamanı məlum oldu ki, o da vaxtilə bu problemlə qarşılaşmış, axırda «Divanü lüğət-it-türk»ün mətnindəki sözlərin orijinalını ərəb əlifbası ilə verməmişdir. İngiliscə nəşrini əldə etdikdən sonra amerikan aliminin başqa bir yol izlədiyini gördük. Müqayisə üçün bir nümunə göstərək. Bizdə və digər nəşrlərdə «Ö l ü t» maddəsi bu şəkildədir:

ألت Ö l ü t: bir-birini öldürmə. Öldürənə, qatilə «التجى ölütçi» deyilir.

Həmin maddəni Robert Dankoff aşağıdakı kimi vermişdir:

'ULUT' ölüt "Killing" (qital). Hence "a killer" (qatil) is called: 'ULUTJY' ölütçi.

Biz də amerikan alimi kimi hərəkət edərək mətni ancaq latın əlifbası ilə vermək istədik, lakin bu zaman lüğətin elmi dəyərinin aşağı düşəcəyi, orijinal mətn olmadan sözlərin oxunuşu və yazılışı ilə bağlı şübhələr yaranacağı əndişəsi ilə bu fikirdən tamamilə vaz keçdik. Bütün misalları olmasa da, yalnız baş sözləri (maddələri) ərəb əlifbası ilə vermək barədə təklif çıxış yolu kimi görünə də, ürəyimizcə olmadı. Çünki bu zaman mətnşünasları təxminən min il əvvəlki türkcə yazı və imla qaydalarını öyrənmək və araşdırmaq imkanından məhrum etmiş olardıq.

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, «Divan»ın çincə tərcüməsində eynən türkcə, özbəkçə, uyğurca və farsca tərcümələrdə olduğu kimi sözlərin ərəb qrafikası ilə orijinal yazılışı, latın əlifbası ilə transkripsiyası verilmişdir. Müqayisə üçün bir nümunə göstərək. Məsələn, «A r p a l a d ı» maddəsi ingiliscə nəşri istisna olmaqla bütün nəşrlərdə təxminən bu şəkildədir:

أربالادی A r p a l a d ı: arpa verdi, «أل اتن أربالادی ol atın arpaladı = o, atına arpa verdi», (أربالاماق – أربالار – arpalalar-arpalamak).

Çin dilində isə həmin maddə aşağıdakı kimidir:

آربالادی arpaladı: آل آتین آربالادی ol atın arpaladı 他自己的马喂了大麦 (آربالادی-آربالاماق) arpalalar—arpalamak)。

Çincə tərcüməni əldə etdikdən sonra nəyin bahasına olursa-olsun, türkcə sözləri ərəb qrafikası ilə yazmağa qərar verdik. Çünki təxminən on dörd əsr bu əlifbadan istifadə etmiş bir toplum olaraq bu işdə acizlik göstərmək bizə ağır gəlirdi. Bunu öz qüvvəmizlə görmək məcburiyyətində idik – ya misalları əllə yazmalı, ya da kompüterlə yığmalı idik. Uzun müddət bu işi yerinə yetirəcək adam tapmaq mümkün olmadı. Nəhayət, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin magistraturasında təhsil alan təbrizli tələbəm Neda Nəcəfi Amandi bu ağır, çətin və şərəfli missiyanı öz üzərinə götürdü və «Divan»dakı ərəb əlifbası ilə olan bütün mətni, söz və hərfləri (hərəkələri də qoymaq şərtilə) kompüterdə yığdı.

«DİVAN»IN QURULUŞU

Quruluşuna görə «Divanü lüğat-it-türk» çox mürəkkəb əsərdir. Burada 9 mindən artıq söz verilmişdir. Maddə içində və mətnlərdə rastlanan baş söz və söz birləşməsinin miqdarı hər nəşrdə fərqlidir. Məsələn, bu rəqəm Karl Brokkelman nəşrində 7.993, Bəsim Atalay nəşrində 8.783, Salih Mütəllibov nəşrində isə 9.222 təşkil edir. Bu onunla bağlıdır ki, Mahmud Kaşğari çoxmənalı sözləri və omonimləri bir maddə altında verdiyi halda, ayrı-ayrı nəşirlər onları parçalayaraq iki, bəzən üç, hətta dörd-beş maddə halına salmışlar. Əyanilik üçün bir misal göstərək (söhbət burada tərcümə fərqi deyil, sırf texniki fərqdən gedir). Məsələn, Bəsim Atalay «B a s d ı» maddəsini bu şəkildə vermişdir:

بَسْدِي B a s d ı: انى بُرت بَسْدِي anı burt basdı = onu kabus, qarabasma basdı», «بِك ایل بَسْدِي bəg el basdı=bəy vilayəti basdı, sanki üstünə çök-

dü», «بَسْدَى يَغْنَى بَكْنَى bəgni yağı basdı = yağı bəyi basdı, bəyə basqın elədi». Başqası da belədir. «أَر قِيزَغ بَسْدَى ər kızığ basdı=adam qızı basdı, qamarladı, üstünə çullandı», «إِت كِيكْنَى بَسْدَى it keyikni basdı = it geyiki süpürlədi və yıxdı», (بَسَار - بَسْمَاق basar – basmak).

Salih Mütəllibov isə həmin maddəni parçalayaraq aşağıdakı beş ayrı maddə halına salmışdır:

بَسْدَى B a s d ı: «أَتَى بُرْت بَسْدَى anı burt basdı = onu (kürəyini yerə qoyub yatmaq nəticəsində) qara basdı».

بَسْدَى B a s d ı: «بَك اِبْل بَسْدَى bəg el basdı = əmir xalqa zülm elədi».

بَسْدَى B a s d ı: «بَكْنَى يَغْنَى بَسْدَى bəgni yağı basdı = düşmən gecə bəyə basqın etdi». Başqası da belədir.

بَسْدَى B a s d ı: «أَر قِيزَغ بَسْدَى ər kızığ basdı = adam qızı basdı, üstünə çıxdı».

بَسْدَى B a s d ı: «إِت كِيكْنَى بَسْدَى it keyikni basdı = it geyiki basdı, basıb aldı, yıxdı», (بَسَار - بَسْمَاق basar–basmak).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, biz də bir maddə içində verilən, imla və tələffüzəcə eyni olan, lakin tamam fərqli məna və anlayışlar ifadə edən sözləri ayırdıq və yeni maddə halında verdik. Bu şəkildə lüğətin daha aydın, daha anlaşıqlı, istifadə üçün daha rahat və funksional olacağını nəzərə aldığımız. Bizim nəşrdə baş maddə sayı 9.300 civarındadır.. Bunların 4 minə qədəri (40 faizi) fe'l, qalanları isim, sifət, zərf və əvəzlikdir.

Əsər klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasında qələmə alınmışdır. Sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərin sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür. Mahmud Kaşğari özü bu barədə belə yazmışdır: «Mən bu kitabı ... heca hərfləri sırasına görə tərtib etdim. Araşdıran onu asan tapsın, arayan sırasında arasın deyə, hər kəlməni yerli-yerinə qoydum, dərinliklərini üzə çıxardım, qatılıqlarını yumşaltdım, qaranlıq cəhətlərini

işıqlandırdım. İllər boyu bir çox çətinliklərə sinə gərdim, nəhayət, əsəri başdan-sonadək səkkiz əsas kitabda topladım».

M.Kaşğari birinci kitabı «həmzəli sözlər kitabı» adlandırmışdır.

«Divan»ın ikinci kitabı «salim kitabı»dır, buraya tərkibində ərəbcə «hərfi-illət» deyilən əlif, vav, ye hərflərindən biri və təkrarlanan hərfi olmayan sözlər daxildir.

«Müzaəf kitabı» adlanan üçüncü kitabdakı sözlərdə eyni cinsli iki hərf yan-yana gəlir, bu zaman ilk hərf sükunlu, ikinci hərf hərəkəli olur.

Əsərdəki dördüncü kitab «misal kitabı»dır. Sözü tərkibində hərfi-illətdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri olsa, ona «misal» deyilir.

Beşinci və altıncı kitablara müvafiq şəkildə üç hərfləli və dörd hərfləli sözlər (ərəbcə «zəvat üs-sələsə» və «zəvat ül-ərbəa») daxil edilmişdir.

Mahmud Kaşğari yeddinci kitaba «ğünnəli sözlər kitabı», yəni tərkibində gənizdən (burundan) gələn hərflər olan sözlər kitabı adını vermiş, sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözləri («cəm beyn əs-sakineyn») isə son kitabda toplamışdır. Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, hər bir kitabda iki (sünai), üç (sülası), dörd (rübai), beş (xümasi) və altı hərfləli (südasi) sözlər babları, eləcə də salim, müzaəf və günəli qismləri, habelə sözün quruluşundan asılı olaraq müxtəlif bablar vardır. Kitablara bəziləri isimlər və fe'llər olmaqla iki kitaba, sonra bölmə və bablara ayrılmış, müvafiq qrammatik izahatlarla təchiz edilmiş, bu zaman ərəbcə terminlər işlədilmişdir.

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğat-it-türk»ə türk dillərində istifadədən çıxmış arxaik sözləri, habelə xalq arasında fəal şəkildə işlədilən, lakin başqa dillərdən keçən alınma kəlmələri daxil etməmişdir. O, prisip etibarilə alınma sözlərə qarşı çıxmış, dilin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə aparmış, türk sözlərini unudaraq fars sözləri işlədən oğuzları kəskin tənqid etmişdir. Mahmud Kaşğari əsil türkcənin şəhərlərdə deyil,

başqa xalqlarla gediş-gəlişi, ünsiyyəti az olan köçəri əhali arasında qorunduğunu vurğulamışdır. O, «Divan»dakı bir sıra sözlərin qarşısında «qeyri-əslıyyə», yəni «bu söz əsl türkcə deyildir» qeydini də vermişdir.

NƏŞRDƏ TƏTBİQ EDİLƏN ƏLİFBƏ

Azərbaycan əlifbasının mövcud imkanları «Divanü lüğət-it-türk»ü transkripsiya etmək üçün yetərli hesab edilə bilər. Burada bizim əsas çətinliyimiz ka, ke, ge və ğe hərflərinin (səslərinin) işlənmə məqamlarını dəqiqləşdirmək idi. Bunsuz əsərin tərcüməsi, sözlərin transkripsiyası dəqiq olmazdı. Hətta ən mükəmməl nəşr sayılan Bəsim Atalay nəşrində də sözlərin transkripsiyası zamanı bəzi ğe-lər ge ilə, ge-lər ğ ilə, sağır nun isə nğ ilə verilmişdir ki, bu da çağdaş türkcədə ğe hərfinin oxunmaması ilə bağlıdır və məcburiyyətdən doğmuşdur.

İkinci əsas çətinlik ق ka və ك ke-ni bizim əlifbada eyni hərflə vermək idi. Lakin türk dillərinə xas olan sinharmonizm k ilə yazılan sözlərin tələffüzündə ق ka ilə ك ke-ni bir-birindən ayırd etməyə imkan verir.

Üçüncü çətinlik ك ke hərfinin eyni zamanda həm ke (əkin), həm də ge (əgin=əyin, əyin-baş) səslərini ifadə etməsi idi. Bunları yerinə görə dəqiq verməyə çalışdıq. Üstəlik, ك hərfi ن n ilə birlikdə ك sağır nunu (nq) bildirir. Bu səsi beynəlxalq fonetikada qəbul edilmiş qayda üzrə bir işarə ilə (ŋ) vermək daha doğru olardı, lakin bunun «Divan»dan iqtibas işini çətinləşdirəcəyi və əlavə problemlər yaradacağı ehtimalı bizi bu fikirdən daşındırdı. Son dərəcə geniş əhatə dairəsi olan «Divan»ın dilçilər xaricində digər sahələrin mütəxəssisləri tərəfindən də tədqiqata cəlb olunacağına nəzərə alaraq sağır nunu nq ilə verməyi uyğun gördük.

«Divan»da ancaq sözün ortasında və sonunda gələn ك sağır nun o dövrün dilində normal bir hərf və səs kimi çıxış edir. Daha sonra bəzi

türk dillərində sıradan çıxan bu səs hazırda ədəbi dilimizdə olmasa da, dialektlərimizdə, canlı danışq dilində işlədilir. Məsələ ondadır ki, bizdəki nq konsonantı ilə n səsinin müvaziliyi o qədər də ciddi mənə fərqi yaratmır. Məsələn, ananı (ana olan qadını) və ananqı (sənin ananı), kitabını (onun kitabını) və kitabınqı (sənin kitabını) sözlərində obyekt dəyişməz olaraq qalır. «Divan»da isə sağır nunlu sözlə n səsi olan söz tamamilə ayrı-ayrı sözlərdir və fərqli obyekt və mənaları ifadə edir. Məsələn, *mən* və *mənq* (dən, buğda), *kan* və *kanq* (ata), *on* (10) və *onq* (asan) sözlərində bunu əyani şəkildə görmək mümkündür. Dilçiliyimizdə sağır nun məsələsi bütün aspektləri ilə, yəni problemin qoyuluşu, mahiyyəti və tədqiqi professor Elbrus Əzizov tərəfindən xülasə edilmişdir⁵⁷.

Bəsim Atalayın ərəbcə ځ hərfini dh kimi verməsi bizi qane etmirdi, onu vurğulu və ya nöqtəli zet kimi verməyin daha doğru olacağı fikrində idik. Lakin sonradan «Divan»ın türkcə və azərbaycanca nəşrləri arasında ciddi ayrılıq yaranacağı əndişəsi ilə bu fikirdən də vaz keçməli olduq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ځ dh səsi təxminən bizim y səsinə yaxındır, bunu şeir parçalarında biri ځ dh, digəri ى y ilə yazılan həmqaifiyə sözlərdə də görmək mümkündür.

Xaqaniyyə dilində v ilə f arasında tələffüz edilən üç nöqtəli ف f üçün latın əlifbasının w hərfini qəbul etdik.

İki məxrəc arasında tələffüz edilən ځ hərfini j ilə verdik.

Ərəb qrafiyası ilə yazılan nümunələrdəki ب b-ləri kiçik istisnalar dışında bir qayda olaraq p ilə, چ c-ləri ç ilə verdik, bu əlifba ilə yazılan sözlərdə hərəkələr əsasən tam şəkildə qoyuldu, yalnız ى i/ı ilə bitən sözlərdə əlavə diakritik işarəyə və sükun işarəsinə lüzum görülmədi. Ərəb hərfləri asanlıq naminə latın əlifbasındakı adları ilə yan-yana göstərildi.

⁵⁷ E.Əzizov, həmin əsər, s. 107-113.

Digər hərf və səslərdə elə bir ciddi problem yoxdur.

«Divan»da qrammatik qaydalar izah edilərkən «Qayda» sözü yazılmamışsa, həmin sözü düz mötərizə içində biz verdik. Düz mötərizə içindəki bütün söz və izahatlar, o cümlədən ərəb hərflərindən sonra gələn və onların imlasını göstərən qeydlər bizə aiddir.

Mətnaltı qismlərdə şərhlərin imkan daxilində az olmasına, əsərin əlavə bilgilərlə yüklənməməsinə diqqət etdik. Xüsusən də «bu söz filan dialektdə, filan şivədə, filan klassik şairimizin dilində işlənmişdir» kimi şərhlərdən və misallardan qaçmağa çalışdıq, «Divan»ın elmi dövriyyəyə daxil edilməsindən sonra onun müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri tərəfindən geniş şəkildə araşdırmalara cəlb olunacağını nəzərə aldıq.

Burada bir şeyi də bildirmək lazımdır ki, biz Bəsim Atalayın mənt altındakı haşiyədə verdiyi qeydlərin böyük əksəriyyətini tərcümə etdik. Lakin bəzi sözlərin Anadoluda, yaxud başqa türk dillərində hələ də işləndiyi barədə məlumatı, bu və ya digər sözün yazma və basma nüsxələrdə fərqli imlada yazıldığı, əsərin üzünü köçürən katib tərəfindən və ya başqa bir şəxs tərəfindən düzəlişlər aparıldığı, təshih edildiyi haqqında qeydləri, eləcə də ərəbcə məntdəki səhv və dolaşlıqlarla bağlı mülahizələrin hamısını vermədik, alimin elmi bəsirətinə, dərin biliyinə güvənərək onun doğru hesab etdiyi variantları verdik. Bu həm də onunla bağlı idi ki, onsuz da kiçik şriftlərlə yığılan qeydlərdə ərəbcə söz, ibarə və cümlələrdəki yanlışlıqları göstərmək Azərbaycan dilçiliyi baxımından lüzumsuz bir işdir. Bu zaman hərəkələrin bulanıq göründüyünə, aydın şəkildə seçilmədiyinə təcrübi şəkildə şahid olduq.

Onu da qeyd edim ki, biz tərcümə prosesində ingiliscə və qazaxca nəşrləri istisna olmaqla «Divan»ın türk, özbək, uyuğur, fars və Çin dilinə tərcümələrinə diqqət yetirdik, mübahisəli məqamları müqayisə və tutuşdurma yolu ilə aydınlaşdırmağa çalışdıq, mətnaltı haşiyədə çoxlu iqtı-

bas verdik. Bu zaman Bəsim Atalay nəşrini ixtisarla DLT (Divanü Lüğat-it-Türk), türkcə Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrini qısa şəkildə DLT-2005 (bu kitab 2005-ci ildə nəşr olunub), özbəkə Salih Mütəllibov nəşrini TSD (Turkiy suzlar devoni), uyuğur nəşrini TTD (Türki tillar divanı), abbreviaturası ilə verdik, farsca Hüseyin Düzgün nəşrini د ل ت (yəni دیوان لغات الترك), çincə nəşri isə DLT-Çin adı altında zikr etdik. Hər dəfə qeyddən və ya iqtibasdan sonra müvafiq nəşrin cildini və səhifəsini də göstərdik. Zənnimizcə, bu, müəyyən məsələlərdə (sözlərin fərqli oxunuşu və tərcüməsi) tədqiqatçılara kömək edə bilər.

Oxucular haşiyələrə baxarkən Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsinə daha çox müraciət etdiyimizin fərqi varacaqlar. Başqa nəşrlərin məziyyətlərinə əsla kölgə salmadan deməliyə ki, böyük titizliklə hazırlanan bu tərcümə «Divanü lüğat-it-türk»ün sonuncu nəşri olması etibarilə divanşünaslıqda son nailiyyət sayıla bilər. Kitaba iki səhifəlik önsöz yazan Prof.Dr. Aykut Kazancıgil digər nəşrlərin özəlliklərini qısaca xarakterizə etmiş, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin bu əsərlə bağlı bütün ədəbiyyatı diqqətlə gözdən keçirdiklərini, fədakarlıqla çalışaraq ortaya mükəmməl tərcümə qoyduqlarını vurğulamışdır.

Son olaraq bu ağır və çətin işdə məndən öz dəyərləli məsləhətlərini əsirgəməyən, məni daim ruhlandıran, əziz müəllimim və dostum, böyük alim və qeyrətli vətəndaş, nəşrin elmi redaktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, Bakı Dövlət Universiteti türkologiya kafedrasının müdiri, Azərbaycanda türkologiyanın və türkçülüynün bayraqdarı, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyevə sonsuz minnətdarlıq və şükran duyğularımı izhar etməyi özümə borc bilirəm. Tərcümənin bütün qüsurları mənə, uğurları isə ona aiddir.

Əlyazmaya müsbət rəy verən görkəmli alim, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərova, məsləhətçilər - professor Hüseyn İsmayılova, professor Əzizxan Tanrıverdiyə və professor Məmmədli Qıpçağa da dərin sayğılarımı bildirirəm.

«Divan»ın tərcümə və nəşr olunması təşəbbüsünü ortaya atan, bu məqsədlə xüsusi «Mahmud Kaşğari» fondu yaradan və komissiya təşkil edən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə, fondun rəhbəri hörmətli Anar müəllimə, fondun icraçı direktoru Elxan Zal Qaraxanlıya, AYB-nin katibi Arif Əmrahoğluna və komissiya üzvlərinə təşəkkürü borc bilirəm.

Kitabın tərcüməsini dəstəkləyən və təşviq edən, nəşri barədə Elmi Şuranın qərarını çıxaran Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutuna, institutun direktoru filologiya elmləri doktoru Hüseyn İsmayılova və əməkdaşlarına səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasında bərabər çalışdığım əziz həmkarlarıma da ayrıca təşəkkür edirəm. Hörmətli ustadım Tofiq müəllim başda olmaqla onların mənə göstərdikləri böyük diqqət və qayğını, verdikləri dəyərli məsləhət və tövsiyələri, tərcümənin gedişini necə şövqlə, hətta həyəcanla izlədiklərini heç vaxt unutmayacağam.

Mətnin ərəb qrafikası ilə olan qismini kompüterdə yığan, bu gərgin və üzücü işin gerçəkləşməsində mühüm rol oynayan əziz tələbəm Neda Nəcəfi Amandiyə, ərəb-fars proqramları və şriftləri məsələsində mənə kömək edən dostum Cabbar Məmmədova ürəkdən təşəkkür edirəm.

Tərcümə üzərində çalışarkən mənə hər cür şərait yaradan, mənəvi dəstək olan, mətnin yığılması və korrekturanın oxunması işində mənim qədər yaxından iştirak edən əziz həyat yoldaşım Solmaz xanıma, eləcə də məni daim dəstəkləyən ailə üzvlərimə və dostlarıma burada öz dərin ehtiramımı çatdırmaq istəyirəm.

Bu, «Divanü lüğat-it-türk»ün Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk tərcüməsidir. Ümumi həcmi 2.234 səhifə olan Bəsim Atalay nəşri əsasında ilk dəfə həyata keçirilən 2.080 səhifəlik bu ağır və irihəcmli iş, şübhəsiz ki, nöqsan və yanlışlıqlardan da xali deyildir. Tərcümə haqqında öz rəy və tənqidi qeydlərini bizə bildirəcək şəxslərə bəri başdan təşəkkür edirəm. Yeganə təsəllim bu nəşrin milli filologiya elmimizdə «Divan»la bağlı boşluğu müvəqqəti olaraq doldurması, gələcəkdə daha müəmməl tərcümə və nəşrlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmasıdır.

Aqıllərdən biri demişdir ki, insan həyatında tək bircə dəfə lüğətə baxsa, həmin lüğət ona verilən pulu çıxarmış sayılır. Mən ürəkdən inanıram ki, sevimli oxucularımız türklüyün bu şah əsərinə hər gün dəfələrlə baxacaq, ondan çox şey öyrənəcək, çox feyz və zövq alacaq, dəyərli alimlərimiz isə bu zəngin qaynaq sayəsində türk dili və ədəbiyyatı, türk tarixi və mədəniyyəti, türk mənəviyyatı və etnoqrafiyası, bir sözlə, şanlı türk keçmişi ilə bağlı yeni-yeni tədqiqat işləri aparacaq, bir-birindən gözəl əsərlər yaradacaqlar. O zaman Mahmud Kaşğarının böyüklüyü, türklük, türkçülük və türkologiya qarşısında misilsiz xidmətləri daha yaxşı dərk ediləcək, bizim naçiz əməyimiz də boşa getməmiş olacaq.

Burada bir məsələyə də toxunmaq istərdim. Əsərin nəşri ilə əlaqədar bir çox tanıdığım və tanımadığım iş adamlarına, yerli və xarici firmalara müraciət etdim. Sovet dövründə orta məktəblərdə tədris olunmadığı üçün bizim biznesmenlər «Divan»ın əhəmiyyətini yaxşı dərk edə bilmirdilər, üstəlik, nəşr üçün lazım olan məbləğin miqdarı onları ürküdüdü. Düzdür, bəzi haram pul sahibləri qazanc məqsədilə ticari təkliflər irəli sürür, çirkin niyyətli bəzi «elm» adamları tərcüməni yalnız öz imzaları ilə çap etdirməyi, mənə isə «yaxşı honorar» verməyi vəd edirdilər. Xarici firmalara gəlinə, onların «Divan» kimi milli bir əsərin nəşrində maraqları yox idi. Xülasə, uzun müddət kitabın çapı üçün lazım olan vəsaiti

tapa bilmədim. Nəhayət, son çarə olaraq qardaş Türkiyənin 9-cu Prezidenti, Azərbaycanın fəxri vətəndaşı, Türk Dünyasının Ağsaqqalı, türk dilinin və mədəniyyətinin qoruyucusu və hamisi, aramızda uzun illərdən bəri könül bağları olan cənab Süleyman Dəmirələ müraciət etdim. Ankaraya göndərdiyim faksın yeddinci günü o mənə şəxsən telefon açaraq «Divanü lüğat-it-türk»ün nəşri ilə bağlı məni ürəkdən dəstəklədiyini bildirdi. Bir müddət sonra məni Ankaraya dəvət edərək tərcümə ilə tanış oldu, bəzi dəyərli məsləhətlər verdi, özünün yazdığı «Sunuş»u (müqəddiməni) təqdim etdi. Bu nəcib hərəkətinə görə bu Böyük İnsana elmi ictimaiyyətimiz, oxucularımız və öz adımdan dərin və sonsuz təşəkkürlərini bildirirəm. Türk Dünyasının qəlbində özünə taxt qurmuş, şərəfli adını tarixin səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk etdirmiş cənab Süleyman Dəmirəl həm də «Divan»ın nəşri ilə bağlı bu xeyirxah addımına görə Azərbaycan xalqı tərəfindən daim minnətdarlıqla anılacaqdır! (Mən bu sətrləri sırf qədirşünaslıq və tarixi həqiqət naminə yazdım).

Ustad Hüseyin Düzgün hər bir işin, o cümlədən də xəttin, yəni yazının yanlışlardan xali olmadığını nəzərdə tutaraq «Divan»ın farsca tərcüməsinə yazdığı önsözü belə bir fəlsəfi beytlə bitirmişdir:

Əz ğələt birun nəbaşəd hiç xətt,

Xətti-təqdir əst birun əz ğələt.

Biz də bu hikmətli fikri ürəkdən paylaşaraq önsözümüzü həmin beytin ana dilimizə tərcüməsi ilə bitiririk:

Deyildir qələtdən uzaq heç bir xətt,

Alın yazısıdır, yox onda qələt.

Tanrı Türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.
22 iyul 2005-ci il, Bakı.

DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK

I CİLD

(mətn)

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

Hər cür fəzilət və gözəl əməllər sahibi Tanrıya həmd olsun! Xalqın ən bəlağətlişi susqun, ən sağlamı xəstə olduğu bir zamanda Tanrı doğru və yanlış açıq-aydın şəkildə bəyan edən Qur'anını Cəbrayıl vasitəsilə Məhəmmədə göndərdi. Beləliklə, hidayət yolunu göstərdi, sənəd və bələdçi verdi. Məhəmmədə və onun yolunda xidmət göstərən bütün övladlarına səlat və salam olsun!

Həmdü səlatdan sonra bu kəminə Məhəmməd oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmudun sözlərini dinləyin: Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cəlovunu onların əlinə tapşırtdı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Tükrürlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragürühün şərinə qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və tükklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Əgər kimsə öz qövmündən ayrılaraq türklərə sığınsa, o bütün qorxu və bəlalardan xilas olar, o adamla birlikdə başqaları da sığına bilər.

And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını şöylədiyi vaxt «Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökm-ranlıq vardır» deyə buyurmuşdur.

Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir.

Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki, mən dil sahəsində onların ən bəlağətli, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, soyca ən nəcabətli, savaşa ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib elədim.

Mənə əbədi şan-şöhrət, bitməz-tükənməz səvab olsun deyə Tanrıya sığınaraq bu kitabımı yazdım və ona دیوان لغات الترك «Divanü lüğat-it-türk» [«Türk dillərinin qamusu»] adını verdim.

Kitabı müqəddəs peyğəmbər məqamında oturan, Haşimilər soyundan, Abbasilər sülaləsindən olan başçımız, ulumuz və ağamız, Aləmlərin Rəbbinin vəkili, möminlərin əmiri xəlifə Əbülqasim Abdullah ibn Mühəmməd əl-Müqtədə Biəmrullah mərtəbəsinə erməğan etdim. Allah ona uzun ömr, əbədi izzət, bəxtü səadətli həyat əta qılsın. Səltənətinin təməllərinə heç bir zaval toxunmasın, əski dövrlərin ehtişamı onun sara-

yından əskik olmasın. Rəhbərlik dərəcəsi elə nemətlərlə yüksəlsin ki, Adəm oğulları onun comərdliyi ilə həyat tapsınlar. Rəhbərliyi uğur ulduzunun yoldaşı olan xoş iqballa, oxu hədəfindən şaşmayan əzmlə, şanlı zəfərə qovuşan dostla, zəlil və qəhr olan düşmənlə taclansın. Sayəsi, qüdrəti, camalı, kərəmi, şanı müsəlmanların üzərindən əbədiyyətə qədər əskik olmasın!

* * *

Mən bu kitabı hikmət, səʿc, atalar sözü, şeir, rəzəc, nəsr kimi ədəbi parçalarla süsləyərək heca hərfliyi sırasına görə tərtib etdim. Araşdırın onu asan tapsın, arayan sırasında arasın deyər, hər kəlməni yerli-yerinə qoydum, dərinliklərini üzə çıxardım, qatılıqlarını yumşaltdım, qaranlıq cəhətlərini işıqlandırdım. İllər boyu bir çox çətinliklərə sinə gərdim, nə-hayət, əsəri başdan-sonadək səkkiz kitabda topladım.

Birincisi – həməzli sözlər kitabı⁵⁸. Allahın kitabı ilə şəərəflənmək üçün mən kitabıma həməz ilə başladım.

İkincisi – salim kitabı⁵⁹.

Üçüncüsü – müzaəf kitabı⁶⁰.

Dördüncüsü – misal kitabı⁶¹.

Beşincisi – üç hərfli sözlər kitabı⁶².

Altıncısı – dörd hərfli sözlər kitabı⁶³.

⁵⁸ Sözü başında əlif, vav, ye hərfliyi gələn sözlər. Əgər bir sözdə həməz varsa, ona «məhmuz» (həməzli) deyilir.

⁵⁹ Sözü tərkibində ərəb dilində «hərifi-illət» adlanan əlif, vav, ye hərfliyiindən biri və eyni cinsdən yan-yana iki hərf olmasa, ona «salim» deyilir.

⁶⁰ Bir sözdə eyni cinsdən iki hərf yan-yana gəlsə və birinci hərf sakin (sükunlu), ikinci hərf hərəkəli olsa, ona «müzaəf» deyilir.

⁶¹ Sözü ilk hərfi hərifi-illətdən (yəni əlif, vav, ye) hərfliyiindən biri olsa, ona «misal» deyilir.

⁶² İki hərfdən ibarət sözlərə «sünai», üç hərfli olanlara «sülasi», dörd hərfli olanlara «rübai», beş hərfli olanlara «xümasi», altı hərfliyə «südasi» deyilir.

⁶³ Bizim şərhlerimizdə və ya Mahmud Kaşğarinin qrammatik izahatlarında iki, üç, dörd hərfli sözlər deyilərkən sözü tərkibindəki ərəb hərfliyi nəzərdə tutulur.

Yeddincisi – günnəli sözlər kitabı⁶⁴.

Səkkizinci – hərəkəsiz iki hərfin birləşdiyi sözlər kitabı.

Hər kitabı isimlər və fe'llər olmaq üzrə iki yerə ayırdım. İsimləri fe'llərdən əvvəl yazdım, arxasından fe'lləri düzdüm. Hər birini öz sırasına görə təsnif etdim. Əvvələ gəlməsi vacib olanı önə, ikinci dərəcədə gəlməsi lazım olanı sona qoydum. Hamı tərəfindən asan başa düşülməsi üçün kitabda və bablarda ərəb dilindəki istilahları işlətdim.

Türk və ərəb dillərinin atbaşı bərabər yürüdükləri bilinsin deyər Xəlilin «Kitab ül-əyn»də⁶⁵ elədiyi kimi, mən də işlək sözlərlə arxaik kəlmələri bu kitabda birlikdə vermək niyyətində idim. Əlbəttə, bu daha mükəmməl iş olardı. Lakin mənim tutduğum yol daha doğrudur, çünki bu halda sözləri tapmaq daha asandır və hər kəs bu üsula üstünlük verir. Buna görə də sözü qısa etmək məqsədilə işlədilməyən kəlmələri kitabı daxil etmədim.

Xəlilin tutduğu yolun türk dili üçün dəxi məqbul olduğunu göstərə bilmək məqsədilə aşağıda işlədilən və işlədilməyən misalları yazdım:

Arık	Irmak	istifadə olunan
Akur	Axır	istifadə olunan
Kar	Kar	istifadə olunan
Kara	Kara	istifadə olunan
Raka	Raka	buraxılan
Rak	(şiddət bildirən ədat)	istifadə olunan
Azuk	Azık	istifadə olunan
Akuz	Akuz	buraxılan

⁶⁴ Tərkibində gənizdən gələn bir hərflər olan sözə «günnəli» deyilir. Boğazda tələffüz edilən hərflərə «hürufi-hülq» (boğaz hərfləri) deyilir.

⁶⁵ Bəsra qrammatika məktəbinin tanınmış nümayəndəsi, ərəz nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi əl-Bəsrinin (718-792) məşhur «Kitab ül-əyn» əsəri nəzərdə tutulur.

Kuzı	Kuzu	istifadə olunan
Kız	Kız	istifadə olunan
Zıkı	Zıkı	buraxılan
Zık	Zık	buraxılan

İşlək və arxaik sözlər bunlarla məhdudlaşmır. Üç hərflili, dörd hərflili və başqa sözlərdə də belə nümunələr az deyil. Biz burada «Addım yerışı göstərir» məsəlində olduğu kimi, yalnız bəzi misallar verdik.

Mən işi yüngülləşdirmək və kitabı qısaltmaq üçün bu yolu seçdim. Məndən əvvəl heç kimin tətbiq etmədiyi bir düzülüş və heç kimin düşünməmiş olduğu bir tərtibatla işi açıqladım. Bu işdə mən əsərin qiymətini yüksəltmək və ondan istifadə edənlərə asanlıq yaratmaq naminə bir sıra qaydalar, hətta yeni ölçülər də tətbiq etdim. Qabaqda gedənlərə çatması üçün bu kitab vasitəsilə ehtiyacı olana at göndərdim, onlara yetməsi üçün yol açdım, daha yuxarı çıxmaq istəyənlərə nərdivan qoydum. Sonra mən türklərin hər boyuna məxsus köklərin və onlardan yaranan sözlərin xüsusiyyətlərini və harada işlənməsini izah edib göstərmək üçün əlahiddə bir yol tutdum.

Kitabda türklərin dünya görüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsillərdən nəsillərə keçərək gəlmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabda bir çox mühim sözlər də topladım və nəticədə bu kitab saflıqda son həddə, gözəllikdə son mərtəbəyə çatdı.

Könül verdim bu işdə ulu Tanrıdan yardım dilədim.

Hər cür güc və qüvvə ancaq ona güvənməkdədir. O, bizə yaraşan nə gözəl inamdır!

TÜRK YAZISI

Bütün türk dillərində işlənən hərflərin sayı 18-dir. Onları bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür⁶⁶:

اخوک لف سمج نرق بذر شتیا

Türk yazısı ayrılıqda bu hərflərlə yazılır:

ا ب ج د ه و ز ح ط ي ك
 ل م ن س ج ر ش ت ل

Ərəb dilində bu hərflərin qarşılığı ... ا ب ت ث -dir. Yazıda yeri olmayan, ancaq tələffüzdə gərəkli olan və kökdən sayılmayan yeddi hərf daha vardır. Türk dilləri bunlarsız keçinə bilməz. Bunlar sərt tələffüz edilən ب p, ج ç, məxrəci ز z ilə ش ş arasında olan ژ j, ərəbcədə dəxi olan ف f, nöqtəli غ ğ, ق ka ilə ک ke arasındakı yumşaq ge və ن n hərfinə bənzəyən نک nq hərfləridir.

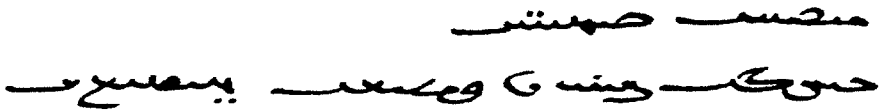
Türk olmayanlar bu hərfləri söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Kökdən olmayan bu yeddi hərf kökdən olan hərflər biçimində yazılır, yalnız onlara nöqtələr əlavə edilərək bir-birindən fərqləndirilir. Heç bir türk boyunun dilində ث hərfi yoxdur. Eləcə də ıtbak hərflərindən olan ص, ض və ظ, ط və boğaz hərflərindən olan ه, ع hərfləri də yoxdur. Düzdür, bay-

⁶⁶ Əlifbanı asan yadda saxlamaq və hərflərin düzülüş sırasını əzbər bilmək üçün keçmişdə hərflər söz şəklində qruplaşdırılırdı. Buna latınca vox memoriae (səs-hərf yaddaşı) deyilir. Burada da həmin şeylə qarşılaşırıq. Əxukə-ləffə-səməc-nəzəq-bəzr-şuttiyyə sözləri ərəbcə belə mənalandırılır: qardaşın-bükdüyün-çirkin-toxum-yağışlı-mövsüm. Yuxarıdakı əlifbada bəzi çatışmazlıqlar var. Məsələn, د və ه hərfləri göstərilməmişdir. Halbuki «Divan»dakı bir çox sözlərin yazılışında bu hərflərdən də istifadə edilmişdir.

quşa «ühi» deyilir, lakin bunun doğru variantı qıpçaqca olduğu kimi «ügi»dir. «Çaxmaq» mənasına gələn «çaha» sözü isə kəncək dilindədir. Bu dil saf deyil, göz ağrısına «əvəh» deyirlər ki, bu da yuxarıdakı kimi saf deyildir.

Bundan başqa, pauza vermək üçün sözlərin sonuna • h hərfi əlavə olunur, necə ki, şahini çağırmaq üçün «tah-tah», dayçanı çağırmaq üçün «kurrih-kurrih»⁶⁷ deyirlər. Ancaq bir şey anlatmaq üçün söylənən sözlərdə • h yoxdur. Xotən dilində bu hərf var, çünki bu dildə hind dillərinin təsiri hiss edilir. Bu hərf kəncək dilində də var və bu dil də təmiz türk dili deyildir. Əgər ت t hərfi yazmaq lazımdırsa, o, türk ذ dh-si şəklində yazılmalı və üstünə nöqtə qoyulmalıdır. Beləcə, ص sad hərfi də س s kimi yazılır və üstünə nöqtə əlavə edilir. • ح hərfi də türkçə nöqtəli خ x kimi yazılır və üzərlərinə bir işarə qoyulmaqla fərqləndirilir. Çünki bu hərflər yalnız ərəb dilində mövcuddur. Bunlar türk dilində yazılmaq istəndikdə, yenə köhnə qəliblərində yazılıb nöqtə və əlamətlə ayırd edilir.

Türk hərfləri toplu olaraq bu şəkildə yazıla bilər⁶⁸:

Türk yazısının imlasında belə bir qayda var: tələffüzdə yeri olmaqla bərabər hər fəthə bir əlif ا, hər zəmmə bir vav و, hər kəsre bir ye ی ilə göstərilir. Bunun ərəb dilində örnəyi izafət halındakı اَبْ، اَخْ sözlərində görünür: هَذَا ابوكُ وَرَأَيْتُ اَبَاكَ وَمَرَدْتُ بِاَبِيكَ deyilir⁶⁹.

⁶⁷ Bu gün Azərbaycanın bəzi bölgələrində dayçaya «kürük» deyilir.

⁶⁸ Bu hərflərin vox memorae şəkli belədir: avaha–vəsəkə–yəkədə–manaza–bəçərə–şatata. Bu sözlər sünidir, onları mənalandırmək mümkün deyil.

⁶⁹ Buradakı sözlərin birində əb sözünə əlif, digərində vav, üçüncüsündə isə ye artırılmışdır.

Bunları yazarkən hərəkə üçün bir hərfi artıq eləməlisən. Kaşğardan Yuxarı Çinədək ətrafdakı bütün türk ölkələrində xaqanların, sultanların yarlıqları, məktubları binadan bəri bu yazı ilə yazılır.

Türk sözlərində imalə⁷⁰, işba⁷¹, üç hərəkə ilə işmam⁷², qalınlıq, rəqiqlik, günne, xayşum⁷³, iki sakinin [sükunlunun] yanaşı gəlməsi, ق ka ilə ج ç-nin birləşməsi, پ p hərfinin م m ilə, ن n hərfinin ل l ilə dəyişməsi kimi hallar mövcuddur. Bunlar yeri gəldikcə izah ediləcəkdir.

FE'LLƏRDƏN YARANAN İSİMLƏR HAQQINDA

İsmlər iki növdür: əslən isim olan ismlər, düzəltmə yolu ilə əldə edilən ismlər.

Fe'llərdən düzələn ismlər on iki hərfdən birinin vasitəsilə yaranır.

Əsil ismlər əslində isim olaraq yaranmış «qılınç», «ox» kimi sözlərdir. Bunlar başqa sözlərdən yaranmamışlar. Ancaq düzəltmə (iştiqaq) yolu ilə yarananlar başqa sözlərdən törəmişlər. Bu qəbildən olan ismlərin elələri vardır ki, eşidilməkdə və işlədilməkdədir, bəziləri isə dil qaydalarına uyğun olsalar da, işlədilmir. Mən işlədilənləri yazdım, işlədilməyənləri isə buraxdım. Elə bir yol seçdim ki, buraxdığım sözlər müqayisə yolu ilə bərpa edilə bilər.

Fe'llərdən düzələn ismlər on iki hərfdən birinin vasitəsilə meydana gəlir. Bu hərflər ا, ت, ج, ش, غ, ق, ک (qalın kaf), ق ka ilə ک ke arasında söylənən ge (yumşaq kaf), و, ن, م, ل [vav, n, m, l] hərfləridir.

⁷⁰ İmalə - hərfi uzatmaq deməkdir.

⁷¹ İşba - hərfi qalın, sərt ahənglə söyləməkdir.

⁷² İşmam - hərfi yumşaq, incə ahənglə söyləməkdir.

⁷³ Xayşum - burun, damaq səsi deməkdir.

Əlif

«بيلگا» bilgə» sözündə olduğu kimi; «بلدی» bildi» sözündən yaranmışdır, «ağıllı», «hakim» mənasındadır.

«اودی» ögə» sözü də belədir, çox ağıllı kimsəyə deyilir. Bu kəlmə «اودی نانقنى ödi nənqni» sözündən alınmışdır; «düşündükdən sonra nəsnəyi anladı» deməkdir.

«اوا» uva» sözü də belədir, bir yemək növüdür, ona şəkər ufalanır. «اودی uvdi» sözündən düzəlmişdir və bir şeyi ufalamaq mənasındadır.

Əlif bəzən sözün tərkibində م m ilə birlikdə gəlir. «Kəkil» mənasını verən «كسما» kəsmə» sözündə olduğu kimi. «كسدى» kəsdi» sözündən alınmışdır, gözü qapatmamaq üçün saçın kəsildiyi yerə də «kəsmə» deyilir. «اورماسج» örmə saç» sözü də bu qəildəndir, «اوردى» ördi=hördü» sözündən düzəlmişdir.

ت T

Gödək mizraq mənasını verən «قجت» kaçut» kəlməsindəki ت t kimi. Bu söz «قجدى» kaçtı» kəlməsindən düzəlmədir.

Geyim demək olan «كدت» kedhüt» sözündəki ت t də belədir. Bu söz «كدتى» kedhti» sözündən alınmışdır, «geydi» deməkdir.

ج Ç/C

Çörək mənasına gələn «كمج» köməç» sözündəki ج ç kimi.

Külə və ya külə bənzər şeylərə bir nəsnə basdırıldığında işlədilən «كدى» kömdi» fe'lindəndir, «gömdü» deməkdir.

«سقىج» səwinç» kəlməsi də belədir, «سقىدى» səwindi» sözündən düzəlmişdir.

ش Ş

Bilici adam haqqında deyilən «بلیش biliş» sözündəki ش ş kimi. Bu söz «بلدی bildi» fe'indən yaranmışdır.

Uğraşmaq və savaşımaq demək olan «اورش uruş», «توکش tokuş» sözlərindəki ش ş hərfi də belədir. «وردی urdı», «توکیدی tokıdı» sözlərindən alınmışdır.

غ Ğ

غ üçün üç hal var.

a) Fe'llərə bitişərək onları ismə çevirir: təmiz bir nəsnəyə «ارغ arığ» deyilir ki, «ارندی nənq» sözündən düzəlmişdir. Quru bir nəsnəyə «قرغ kuruğ» deyilir, «قریدی kurıdı» sözündən düzəlmişdir.

b) Əsil isimlərin sonuna əlavə edilərək yer, məkan ismi düzəldir: «یلاغ yaylağ» sözü kimi. Bu, yaz demək olan «یای yay» sözündən alınmışdır⁷⁴. Qışlanacaq yerə isə analogi şəkildə «قışلاغ kışlağ» deyilir. Bu, qış sözünün sonuna غ ğ hərfi artırmaqla düzəlmiş olmalıdır. Bu sözlərə məkan mənasını onların sonuna əlavə olunan غ ğ hərfi vermişdir.

c) غ ğ hərfi fe'llərə birləşir, lakin özündən sonra bir و u/ü də gəlir. Bütün türk dillərində qayda belədir. Fe'l bu yolla isim olur və özüylə bir iş görülən alət mənasını verir.

«بیچغو bıçğu» kimi. «بیجدی bıçdı» fe'indən düzəlmişdir.

Özüylə bir şeyə vurulan nəsnə üçün «ارغونانک urğu nənq» deyilir ki, «اردی urdu» sözündən düzəltmədir.

⁷⁴ Müasir türk dillərinin bəzində yaza «bahar (ilkbahar)», yaya isə «yaz» deyilir. Üstəlik, «yaylaq», «qışlaq» kimi sözlərdəki məkan mənası غ ğ hərfindən deyil, «لاغ - lağ» şəkilçisindən yaranmışdır. Düzdür, onların «yayla», «qışla» (müasir mənası: kazarma) sözlərindən yaranmış ola biləcəyi ehtimalı da var.

Yumşaq kaf ک g hərfi bəzən غ ğ hərfinin yerini tutur.

«کسکونانک kəsgü nənq» sözündə olduğu kimi. Bunun mənası «kəsiləcək nəsnə» deməkdir, «kəsdi» sözündən alınmışdır.

Bir şeyi sovrmağa yarayan alət mənasında işlənən «افوسکو əwüsgü =sovrucu, sovruran» sözü də belədir. Bu, «افوسدی əwüsdü» sözündən düzəlmiş olub «sovrdu» deməkdir.

Bundan başqa, غ ğ özündə imalə və rəqiqlik olmayan, tox, qalın söylənən fe'llərə artırılır. Yumşaq kaf ک isə bunun tərsinədir. Türkcədə sözlərin sonuna əlavə olunan ک ke və غ ğ hərfləri ərəbcə منجل və منخل sözlərinin əvvəlindəki م m hərfi kimidir. منجل və منخل sözləri «oraq» və «ələk» mənasındadır. Mincəl sözü «ot biçmək» mənasındakı nəcələ sözlünə, munxul sözü isə «ələmək» mənasını verən nəxələ fe'linə م m artırmaqla meydana gəlmişdir. Bir şeyi süpürmək üçün istifadə olunan alət, yəni «süpürgə» mənasına gələn منسف sözü də belədir. Yəni nəşəfe [süpürmək] fe'linə م m artırmaqla düzəlmişdir.

Oğuzlar غ ğ və ک ke yerinə sözə əlif (الف a/ə), vav (و u/ü) yerinə isə eyni mənada س s şəkilçisi artırırlar. Mişara «یغاچ بیجاسی نانک» yığaç bıçası nənq» və odun doğrayan baltaya «اتونک کساسی بلدو» otunq kəsəsi baldu» deyirlər⁷⁵.

Zaman və məkan bildirən isimlər, məsdər həmişə bu qaydalar əsasında düzəldilir. Xaqaniyyə türkləri ilə digər türklər, oğuz türkmənləri ilə başqaları arasındakı bu fərqlər dəyişməyən bir ölçüdür. Az sonra bir çox yerdə bu məsələdən bəhs ediləcəkdir.

Əlbəttə, əgər ulu Tanrı istəsə...

⁷⁵ Mahmud Kaşğari oğuzların «buçğu» yerinə «bıçası» dediklərinə işarə edir. Burada ğ+vav, yəni -ğu əvəzinə əlif+si=ası/əsi şəkilçisinin peyda olduğunu göstərir.

ق Ka

Daraq mənası verən «ترغاق tarğaq» sözündəki ق ka hərfi kimi. «سج تارادی saç taradı» sözündən düzəlmədir.

«ات اردی ot ordı» sözündən əmələ gələn «ارغاق orğaq» sözündəki ق ka da bu cürdür. «Orğaq» oraq deməkdir.

ك Ke (kar kaf)

Hər hansı bir şeyin kəsilmiş hissəsinə «کساک کəsək kəsək nənq» deyilir ki, bu da «کسدی kəsdi» sözündən düzəlmişdir.

«Bürük» mənasında işlənən «اشُک eşük» sözü də bu qəbildəndir, «اشودی aşüdi» sözündən əmələ gəlmişdir, «örtüdü», «bürüdü» deməkdir.

ك Ge (yumşaq kaf)

«تیریدی tirildi» sözündən düzələn «تیرک tirig» kəlməsi kimi.

«اولدی öldi» sözündən əmələ gələn «اولک ölüg» sözündəki ك ge kimi.

ل L

«بیر بيجيل yer» sözündəki ل kimi. Mənası «yarılmış, yarıq yer» deməkdir, bir şey kəsildiyi zaman söylənən «بيجدی نانک bıçıldı nənq» sözündən düzəlmişdir.

«Ala-bula əşya» mənasına gələn «ترغیل tarğıl» sözü də bu qəbildəndir, «تاریدی tarıldı» sözündən düzəlmədir. Bir şeyin başqa bir şey içərisində dağılmasına, ağla qaranın bir-birinə qarışmasına deyilir.

م M

«Döşək, yayğı, sərgi» demək olan «يَدِمُ yadhım» sözündəki م m kimi. «Döşədi, yaydı» mənasında işlədilən «يَدَتِي yadhtı» sözündən düzəlmişdir.

Bir dilim qovun mənasına gələn «بِير بِيْجِم قَاغُون» bir biçim kağun» ifadəsindəki «بِيْجِم biçim» sözündə işlənən م m kimi. «Kəsdi» demək olan «بِيْجِدِي biçdi» sözündən əmələ gəlmişdir.

ن N

«Sel» mənasında işlənən «اَقِن اَكِن» sözündəki ن n kimi. Bu söz «سِنْف اَقْدِي suw akdı» ifadəsindən düzəlmişdir.

«Torpaq yığını» demək olan «يِيْغِن ثَبْرَاق» yığın toprak» sözündəki «يِيْغِن yığın» kəlməsinin ن n hərfi kimi. «ثَبْرَاقُ يَغْدِي toprak yığdı» sözündən əmələ gəlmişdir.

و U/Ü

Bu hərfin qoşulması ilə yaranan sözlər ayrılıqda nadir hallarda işlənir. «Qan alan alət» (neştər) mənasındakı «سُرْغُو sorğu» sözündəki و vav hərfi kimi. Bir heyvanın süd və ya qan əmdiği zaman söylənən «سُرْدِي sordı» sözündən düzəlmişdir.

Dayanılan [durulan] yer mənasında işlənən «تُرْغُو بِير» turğu yer» sözü də belədir.

Bunlar elə qaydalardır ki, göy qütb ulduzu ətrafında necə fırlanırsa, türk dili də bu qaydalar ətrafında elə fırlanır. Bu qaydalar üç, dörd, beş və daha artıq hərfli fe'llərə də aiddir. Biz burada müxtəsər şəkildə söylədik, daha sonra, ulu və uca Tanrı istəsə, irəlidə daha geniş şəkildə izah ediləcəkdir.

SÖZLƏRİN QURULUŞU HAQQINDA

Quruluşuna görə sözlər iki hərfli («**ا**t at», «**ا**r ər») və ya üç hərfli olur: «**ا**ز**ك** azuk=azuqə» və «**ي**ز**ك** yazuk=günah» kimi.

Söz dörd hərfli də ola bilər: «**ي**غ**م**ر yağmur» və «**ج**غ**م**ر çəğmur=şalğam» sözləri kimi.

Söz beş hərfli də ola bilər: «**ف**ر**غ**س**ا**ق kuruğsak=mədə, qursaq» və kaftanın iki ətəyindən biri mənasında işlənən «**ق**ذ**ر**غ**ا**ق kudhurğak» kimi.

Söz altı hərfli də ola bilər: atın döşaltı qayıışı mənasına gələn «**ك**م**ل**ذ**ر**ك kömüldürük» və quşqun, quyruqaltı demək olan «**ق**ذ**ر**غ**ون** kudhurğun» sözləri kimi.

Və nəhayət, söz yeddi hərfli də ola bilər. Lakin yeddi hərfli isim azdır. Məsələn, yeddi hərfli «**ز**ر**غ**ن**ج**م**ود** zargunçmud» sözü bir növ ətirli dağ reyhanı deməkdir.

Türk dilində yeddi hərfi keçən söz yoxdur.

İSİMLƏRDƏ SƏSARTIMI (ZİYADƏ) HAQQINDA

İsimplərə artırılan həflər ya «**م** məd=uzatma», yaxud da «**ل**in lin=yumşaltma, incəltmə» həfləridir⁷⁶.

⁷⁶ «Hərfi-məd» üçdür: əlif, vav, ye həfləridir. Bu həflər özündən əvvəl gələn həfləri uzatmağa xidmət edir. «Hərfi-lin» də üçdür. Burada əlif hərfi sükunlu olduğu üçün ancaq çəkməyə xidmət edir. Vav və ye həfləri sakin olsa, hərfi-lin olur. Hərfi-linə «yumşaq» adı da verilə bilər. «Hərfi-məd» isə uzatma hərfi deməkdir. Bunlar ərəbcə sözlər üçün işlədilən qaydalardır, türk dili üçün məqbul deyildir. Türkcəyə ancaq məcburi tətbiq edilə bilər. Əslində, Kaşğari «korig», «arığ» sözlərini linli göstərsə də, bu, doğru deyildir, çünki buradakı u və ı həfləri uzatmaqdan başqa bir vəzifə daşımır. Burada ehtimal ki, hərfi-lindən çox «orta məddi-lin» nəzərdə tutulur.

Uzatma hərfi «çuval» mənasındakı «تغار tağar» və od qalamaqda [bir şeyi alışdırmaq üçün] istifadə edilən şey [çalı-çırpı] mənasına gələn «جقار çawar» sözündəki الف=ا əlifdir.

Yumşaltma hərfi qorunan yer mənası verən «قریغ koriğ» və «tə-miz» mənasına gələn «اریغ arığ», hazır mənasındakı «أنوق anuk», «şa-hid» demək olan «تنوق tanuk» sözlərindəki و, ی [vav və ye] hərfləridir.

İsmlərə artırılan hərflərdən biri də ا həmzədir. Ayğır demək olan «اذغر adhğır», səbzənin bir növünün adı olan «اشغن işğun» sözlərindəki ا həmzələr kimi.

İsmlərə artırılan hərflərdən biri də ن n hərfidir. Mərsin ağacının meyvəsi mənasını verən «بزغان bazğan» və sel sularının yardığı yer demək olan «قرغان kazğan» sözlərindəki ن n kimi.

İsmlərə artırılan digər bir hərf isə و vav hərfidir.

«İpək» mənasında «ثرفو turku» və «zəvzək» mənasında «فرغو kurğu» sözlərindəki و vav kimi.

İsmlərə ی i hərfi də artırılır. Məsələn, təpəlik, dağlıq mənasına gələn «کتکی kötki», «qaş-qabaq, turşumuş üz» mənasını verən «برقی burkı» sözlərindəki ی i kimi.

Bu sözlərdən فعال fə'al, فعال fu'al, فعال fi'al, فُعول fə'ul, فَعِيل fə'il tipində olanlarda oxunuşda yumşaltma [incəltmə] hərfini atmaq da mümkündür.

یغاچ = yığaç sözü یغج şəklində [əlifsiz] də yazıla bilər. Eyni qayda üzrə «irmaq və dərənin arxası» mənasını verən «یغوج yuğuç» sözünü [vavsız] «یغج» şəklində yazmaq mümkündür.

Qoruq sözünü də yazıda eynən həm [ی i ilə] «قریغ koriğ» şəklində, həm də [ی i-sız] «قرغ korğ» şəklində yazmaq olar.

Sözün qıyası uzunundan yaxşıdır. Tanrı izin versə, qalan məsələlər bu kitabda davam etdiriləcəkdir.

FE'LLƏRİN QURULUŞU VƏ SƏSARTIMI HAQQINDA

Fe'llər iki, üç, dörd, beş, altı hərfli ola bilər. Fe'llərin sonuna artırılan həflərin sayı ondur: الف (a/ə), ت t, ر r, س s, ش ş, ق ka, ك ke ل l, ن n, لا la, ی y. Bu həflər sözə yeni məna vermək üçün artırılır⁷⁷.

الف Əlif

«Həsəd etdi» mənasına gələn «تَبْزَادِي təbzədi» sözündəki الف əlif kimi. Bu kəlmə «şoran yer» demək olan «تَبْزِي təbiz» sözündən düzəlmişdir.

«Ud çaldı» mənasında işlənən «كُوبْزَادِي kupzadı» sözündəki الف əlif də belədir. Bu kəlmə «كُوبْز kubuz» sözündəndir.

ت T

Fe'li təsirli etmək üçün sözə artırılır. Arpa, buğda kimi şeyləri təmizləmək mənasına gələn «تَارِيغْ آرْتِي tarığ arıttı» cümləsindəki «آرْتِي arıttı» sözündə işlənən ت t kimi. «Paltar qurutdu» demək olan «تُونْ فَرْتِي ton kuruttı» cümləsindəki «فَرْتِي» sözündə işlənən ت t də belədir. ت t hərfi artırılmazdan əvvəl bu sözlər «آرِيدِي arıdı», «كُورِيدِي kurıdı» şəklində idi.

R

Çox zaman bir fe'li təsirli etmək üçün ر r hərfi ت t hərfi ilə birləşir.

«Getdi» demək olan «بَارْدِي bardı» sözü «بَارْتُورْدِي barturdu» şəklində təsirli olur. «Kəldi» sözündən isə «كَلْتُورْدِي kəltürdi» şəklində təsirli fe'li düzəlir.

⁷⁷ لا la-mı da saysaq, fe'llərin sonuna artırılan həflərin sayı on deyil, faktiki olaraq on bir olur.

س S

Fe'llərə artırılaraq arzu, istək mənası yaradır: «سُوْفُ اِجْسَدِي suw iç-sədi=su içmək istədi», «أَشْ يَيْسَدِي aş yeysədi=yemək yemək istədi».

Bu hərf ərəb dilinin təfa'ül babında olduğu kimi bəzən nəyi isə əslində olmadığı halda olmuş kimi göstərmək məqsədilə fe'llərə artırılır. «أَلْ مَتْدِينِ يَرْمَاقِ الْمَسِينِدِي ol məndin yarmak alımsındı=o özünü məndən pul alırmış kimi göstərdi» cümləsində olduğu kimi. «أَلْ مَتَا كَلْمَسِينِدِي ol manqa külümsindi=o özünü mənə guya gülər, gülürmüş kimi göstərdi» cümləsi də bu qəbildəndir.

ش Ş

Ərəb dilində müfa'ələ babında olduğu kimi, bir işin iki nəfər tərəfindən görüldüyünü bildirmək üçün sözə artırılır.

«أُورْدِي urdı» sözündən «أُرُشْدِي uruşdı», «تُورْدِي turdı» sözündən «تُرُشْدِي turuşdı=qalxışdı, başqası ilə birlikdə ayağa qalxdı» kimi.

«Kasalmak», «öyünmək» və iki adam arasındakı bəhsləşmə mənaları da belədir. Yeri gəldikcə onlardan bəhs ediləcəkdir.

ق Ka

Məğlub olmanı, əzilməni, xorlanmanı bildirmək üçün fe'lə artırılır və məf'ul mənası bildirir.

«أَرَأَجِيقْدِي ər açıkdı = adam acdı», «يَيْلَقِي يَيْلَقِي يَيْلَقِي يَيْلَقِي yılkı yutukdı = ilxı quraqlıqdan lap arıqladı, bir dəri–bir sümük qaldı» cümlələrində olduğu kimi.

Bu tipli sözlərdə çox zaman ق ka hərfi س s hərfi ilə birləşir: «أَرَأَسِيقْدِي ər arısqıdı=adam aldadıldı», «أَرَأَسِيسُوقْدِي ər soysukdı=adam soyuğa dəydi» cümlələrində olduğu kimi.

ك Ke

Uzun tələffüz edilən incə səqli sözlərdə və ک ke hərfi işlədilən sözlərdə bəzən ق ka yerinə ک ke gəlir.

«فجغن اريتسيكتي» kaçğın ər yetsikdi=qaçan adama özünü yetirdi, qaçan adama yetişildi», «أل اربلسيكتي» ol ər bilsikti=o adamın gizlətdiyi şey və özü bilindi, faş oldu, üzə çıxarıldı».

ل L

Məchul fe'llərə artırılır. «ارواق اتي» ər ok attı» cümləsindən düzələn «أوق اتلدي» ok atıldı» cümləsində olduğu kimi.

«بوز ثقيددي» böz tokıdı» cümləsinin fe'li «بوز ثقيلدي» böz tokıldı = bez toxundu» şəklində məchul növə çevrilir.

ن N

Başqa birinin köməyi olmadan failin hər hansı bir işə girişdiyini bildirmək üçün fe'llərə artırılır. «أل يرمافن الندی» ol yarmakın alındı» cümləsində olduğu kimi, «o, pulunu özü aldı» deməkdir. «أل مندین تقارين قلندی» ol məndin tawarın kolundı» cümləsində də vəziyyət eynidir, «o məndən öz malını almaq üçün üstələdi, istədi», (o məndən öz malını təkbaşına almaq istədi).

لا La/lə

İsmlərə əlavə edilərək onlardan fe'l düzəldir: «بەگ قوشلادی» bəg kuşladı» cümləsindəki kimi; «bəy kuş ovladı» deməkdir. «قوش kuş» sözü isimdir, şəxslərə görə təsrif edilə bilməz, لا la artırıldıqdan sonra fe'l olur, başqa fe'llər kimi bütün şəxslərdə təsrif olunur.

Bu çox mühüm qaydadır, bunu yadda saxla!

«بَک کَند داقیشلادی» bæg kənddə kışladı» cümləsi də bu qəbildəndir. «Bəy şəhərdə qışladı» deməkdir. «کیش کیش» sözünün sonuna ʎ la artırılmaqla isimdən fe'l düzəldilmişdir.

ی İ/I

ی i hərfi ل l ilə birlikdə işlənir. Bir işin görülmək istəndiyi an həmin işdən vaz keçmək mənasını vermək üçün işlədilir. «أل ترغالی قلدی» ol turğalı kaldı» cümləsində olduğu kimi. Mənası «o az qaldı ki dayansın» deməkdir. «أل برغالی قلدی» ol barğalı kaldı» cümləsindəki «barğalı» sözü də bu qəbildəndir, «o az qaldı ki varsın» deməkdir.

Bu qaydanı yadında möhkəm saxla!

SÖZLƏRİN DÜZÜLÜŞ QAYDASI HAQQINDA

Əvvəlcə iki hərflilərdən başladırıq, sonra üç, dörd, beş, altı hərflili sözlərdən bəhs edəcəyik.

Əvvəlcə ortası sükunlu sözləri verdik. Sonra müxtəlif hərəkətlərlə hərəkətlənmiş sözləri sıraya düzdük.

Daha sonra əvvəlinə ı həmzə və buna bənzər digər hərflər artırılmış sözlər izah olunacaq. Ondan sonra əvvəlinə, ortasına və sonuna ziyadə hərflər artırılan sözləri izah edəcəyik.

Sözlərin tərtibatını bu qayda üzrə göstərəcəyik. Hər kitabda və hər babda isimlərin tərtibi zamanı bu qaydaya riayət edilmişdir.

«*أل كيشى ال بيزكا كلكساك*» cümləsi də bu qəbildəndir. «O adam bizə gəlməyi düşünür, bizə gəlməyi arzulayır» deməkdir. Bu, sifət olaraq bilinmir.

Dördüncüsü: hər hansı bir işi görmək üçün haqqı olduğu xəbər verilən faildir. «*أل أفكا برغلق أردى* ol əwgə barguluk ərdi» cümləsində olduğu kimi. Mənası «o adam evə varmaqda, getməkdə haqlı idi» deməkdir. Bu, sifət kimi tanınır. Oğuzlar hansı sözdə işlənməsindən asılı olmayaraq *ل* l hərfini *س* s hərfinə çevirirlər. «*أل يكت بيزكا كلكولوک أردى* ol yigit bizgə kəlgülük ərdi» cümləsi də bu qəbildəndir, «o igid bizə gəlməkdə haqlı idi» deməkdir.

Beşincisi: bir işi görmək üzrə olan, həmin anda görən faili göstərir. «*مَنْ أفكا برغلى مَنْ* mən əwgə barıqlı mən» cümləsində olduğu kimi, «mən evə getmək üzrəyəm» deməkdir. «*مَنْ سيزكا كلكلى مَنْ* mən sizgə kəligli mən» cümləsi də bu qəbildəndir, «mən sizə gəlmək üzrəyəm» deməkdir. Bu da sifət olaraq tanınmamışdır.

Bu sifətlərin hamısı fe'ldən düzəlmişdir. Yuxarıda bəhs edilən mənalara vermək üçün bütün fe'llərdən sifət düzəltməyin yolu budur.

Bu sifətlərin əlamətlərindən bəhs etmədik. Bu qaydanın hər yerdə tətbiq edilə biləcəyini, bu sözlərin xalq tərəfindən necə ifadə olunduğunu bildirmək üçün qaydalardan bəhs edərkən irəlidə bu haqda məlumat veriləcəkdir.

Sifətlərin təklik, cəmlilik, çoxaltma və azaltma dərəcələri kimi i'rab, yəni söz sonunda hərflər dəyişmələri ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs etmədim. Çünki bunlar üçün ayrıca bir kitab yazaraq adını da «*كتاب جواهر النحو في لغات الترك* Kitabü cəvahir in-nəhvi fi lüğət-it-türki=Türk dillərinin nəhvinə aid gövhərlər» qoydum.

Ulu Tanrının köməyi ilə nəhvə dair bütün qaydalar orada göstərilmişdir.

BƏHS OLUNMAYAN MƏSDƏRLƏR HAQQINDA

Məsdərlər iki növdür.

Birincisi: özlüyündə, bilavasitə məsdər olanlardır. Məsdərlərin bu növü keçmiş və gələcək zaman fe'llərindən bəhs edilərkən izah olunacaq.

İkincisi: əslində məsdər olmayan, lakin izafət yolu ilə məsdər olanlardır. Bu növ məsdərlərdə hal mənası da vardır. Bunları ayrıca vermədim, lakin lazımi yerlərdə göstərdim.

«بَرْدِي bardı» və «بَرِيرِ barır» şəkillərindən sonra gələn «بَرْمَاقِ barmaq» sözü ilə «كَلْدِي kəldi» və «كَلِيرِ kəlir» sözlərindən sonra gələn «كَلْمَاكِ kəlmək» sözü əsil məsdərdir.

İzafət yolu ilə məsdər olan sözlərə misal: «مَيْكِ بَرِغِمِ بُلْسَا مَنكَا تُشغِيلِ» məninq barıgım bolsa, manqa tuşğıl» və «كَيْكِ كَلِكِي بُلْسَا اَوْقَتَا» keyik kəligi bolsa, okta» cümlələrindəki «بَرِغِ barıg» və «كَلِكِ kəlig». Birinci cümlənin mənası «gedən vaxtımda (gedişim zamanı) mənə qoşul», ikincisinin mənası «geyik gələn vaxt (geyikin gəlişi zamanı) ox at» deməkdir.

«تَازِ كَلِكِي بُرْكَجِيكَا» taz kəligi börkçigə» deyə söylənən atalar sözü də bu qəbildəndir, «keçəlin, dazın gələcəyi yer börkçüdür, papaqçı dükanıdır» deməkdir.

Məsdərlərin bu növü qalın köklü sözlərə غ ğ və يا ق ka əlavə edilməklə düzəlir. «بَرِغِ bardı» deyilir ki, «çox gediş getdi» mənasına gəlir. «اَلْ قَلْنِ اُرْغِ اُرْدِي» ol kulin uruğ urdı» cümləsi də bu qəbildəndir, «o, qulunu çox döydü» deməkdir. Bu cümlələrdəki «بَرِغِ barıg» və «اُرْغِ uruğ» sözləri məsdərin düzəltmə növündəndir.

ق ka şəkilçisi yalnız izafət ədatı ilə birlikdə işlənir. ك ke şəkilçisi də belədir. Bunlar غ ğ kimi təkbaşına işlənməzlər.

«انیک یُرُقَى نَتک» anınq yorukı nətək=gedişi necədir» cümləsindəki ق ka hərfi غ ğ hərfindən çevrilmişdir.

Yumşaq, yəni tərkibində ک ke olan sözlərdə düzəltmə məsdər məhz ک ke hərfi artırmaqla yaranır.

«ال فلن تیک» və «انى سؤك سؤتى» sögük sögti = onu möhkəm söydü» və «ال فلن تیک» ol kulin təpik təpdi = o, qulunu möhkəm təpiklədi, təpdi» cümlələrindəki «سؤك sögük» və «تیک təpik» sözləri ک ke vasitəsilə yaranan məsdərdir.

Məsdərin bu növü təkid məqsədilə işlənir. Eynən «və kəlləmә Al-lahü Musa təkəllümən» ayəsində olduğu kimi.

Bu qaydalara sözü müxtəsər bitirmək, onların hamısına düzgün riyayət etmək üçün müraciət etdim. Haqqında danışdığım hər qayda, qurduğum hər bünövrə bütün türk dilləri üçün əsasdır. Bunlar ulu Tanrının izni ilə öyrəniləcəkdir.

BƏHS EDİLƏN VƏ EDİLMƏYƏN ŞEYLƏR HAQQINDA

«Divan»da adı çəkilən dağlar, çöllər, dərələr, sular, göllər müsəlman türklərin ellərində yerləşən toponimlərdir. Bunların məşhur olanlarını yazdım, tanınmayanlarının bir çoxunu isə buraxdım.

Müsəlman olmayan türklərin bəzi şəhərlərinin adlarını yazdım, bəzilərini isə yazmadım, çünki tanınmayan şeylərdən bəhs etməyin heç bir faydası yoxdur.

Türk dilinə sonradan daxil olan sözlər də «Divan»a salınmadı.

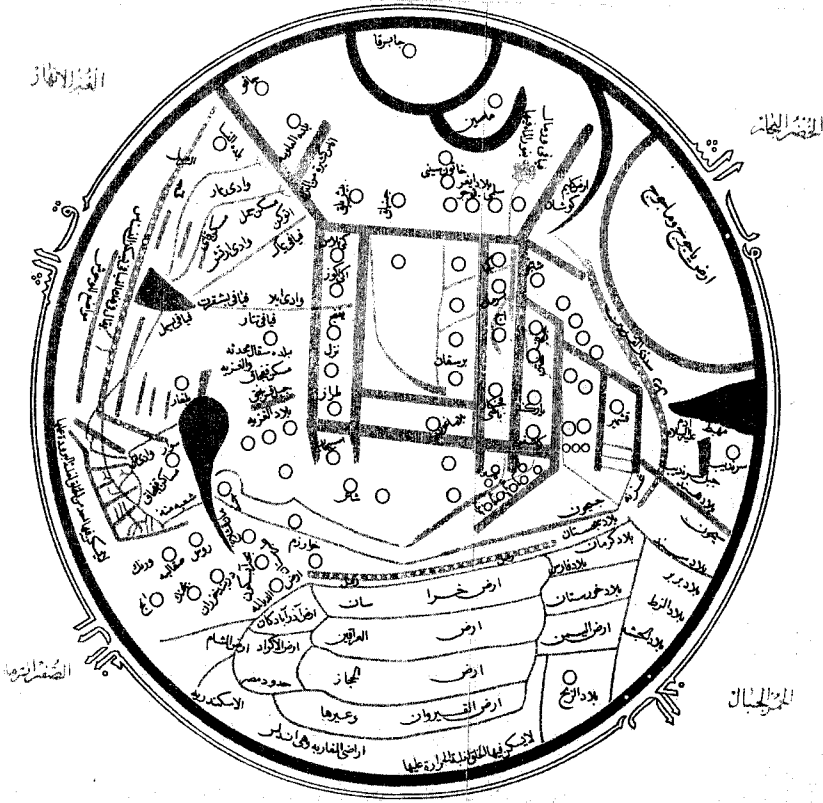
Kişi və qadın adları da əsərə daxil edilmədi. Yalnız geniş yayılan, hər kəs tərəfindən bilinən və çox işlək adlar, doğru bilinməsi üçün, buraya daxil edildi.

TÜRK ULUSUNUN BOYLARI HAQQINDA

Türklər əslində iyirmi boydur. Onların hamısı əleyhissəlam Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsə, Yafəsin oğlu Türkə qədər uzanır. Bunlar əleyhissəlam İbrahim peyğəmbərin oğlu İshaqı, İshaqın oğlu İysunu, İysunun oğlu Rumu xatırladır. Türk boylarının hər birinin saysız-hesabsız oymaqları vardır ki, sayını yalnız Allah bilir. Mən bunlardan əsas və ana boyları saydım, oymaqlardan isə bəhs etmədim. Ancaq hər kəsin bilməsi üçün vacib olan oğuz qollarından və heyvanlarına vurulan damğalardan bəhs etdim. Bundan başqa, Rum ölkəsinin yaxınlığından şərqə doğru tərtib etməklə şərqdəki müsəlman olan və olmayan oğuz boylarının yerlərini də bildirdim.

Rum [Bizans] ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir. Sonra kılçak [qırpaq], oğuz, yəmək, başğırt, basmıl, kay, yabaku, tatar, kırkız [qırğız] gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boylar Rum ölkəsinin sərhədindən şərqə doğru bu ardıcılıqla məskunlaşmışlar: çigil, toxsi, yağma, uğrak, çaruk, çomul, uyğur, tanqut, xıtay. Xıtay–Çindir. Sonra isə Tawğaç gəlir. Ora–Maçindir. Bu boylar cənubla şimal arasında yerləşirlər. Onların hamısının yerlərini bu dairə içində göstərdim⁷⁸.

⁷⁸ Mahmud Kaşğarının «dairə» adlandırdığı xəritə məhz boyların hansı coğrafi ardıcılıqla məskunlaşması barədə məlumatdan sonra verilməlidir. Lakin nə üçünsə xəritə basma nüsxənin (Kilisli nəşrinin) II cildinin 28 və 29-cu səhifələrinin arasına yapışdırılmışdır. Halbuki həmin səhifələrdə yazılanların xəritəyə heç bir dəxli yoxdur. Bu da xəritə ilə bağlı müxtəlif fikirlərin, hətta bir sıra spekuliyasiyaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bəzi alimlərin fikrincə, xəritə sonradan başqa bir şəxs tərəfindən çəkildiyi üçün həmin yerə yerləşdirilmişdir. Bizcə, xəritənin əsil müəllifi elə Mahmud Kaşğari özüdür.

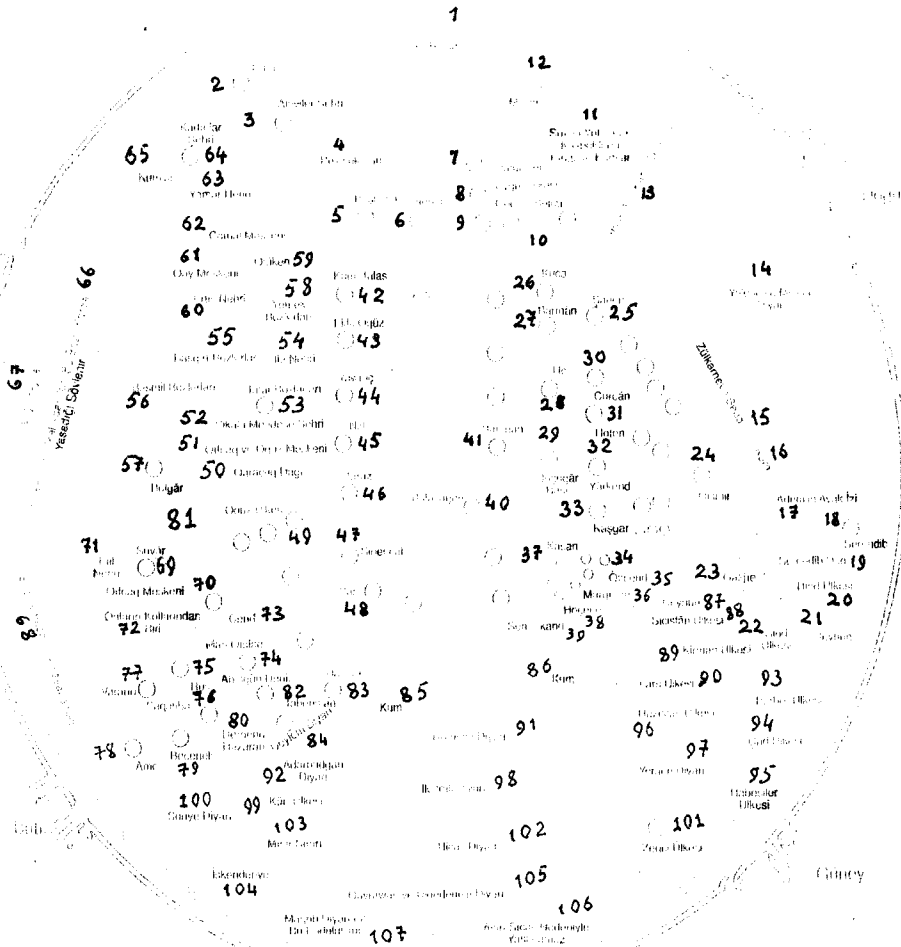
Mahmud Kaşğarinin çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk» əlavə etdiyi dünya xəritəsi. Bu xəritədə Balasagun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Dənizlər yaşıl rənglə göstərilmişdir.

Çaylar mavi rənglə göstərilmişdir.

Dağlar qırmızı rənglə göstərilmişdir.

Şəhərlər sarı rənglə, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

Mahmud Kaşğarının çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk» əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latin əlifbası ilə verilən variantı. Bu xəritədə Balasagun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çənd
2	Cafu: Yava	38	Xocənd	74	Mankışlak
3	Ələvilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağın	76	Sakalibə: slavyanlar
5	Beşbalık	41	Barsğan	77	Vrənk: Firəng
6	Çanbalık	42	Kümi Talas	78	İmənc
7	Katun sini	43	İki oküz	79	Bəçənək
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafınç	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xəzər dənizi
10	Sülmi	46	Tıraz: Talas	82	Təbəristan
11	Daşlı-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Maçin: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhra
14	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqərneyn	51	Qırpaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Dərya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqırı	89	Kirman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başğırt bozqırı	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmıl bozqırı	92	Azərbaycan: Azərbaycan
21	Seyhun: Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Bərbər ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yəmək bozqırı	94	Zat ölkəsi : Çad
23	Qəznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəmən
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: ərəb və əcəm İraqı
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zənzibar
30	Cürcan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kırvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qırpaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqanə	72	Qırpaqların bir qolu	Hazırladı: Ramiz Əskər	

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK

TİPKİBASIMI

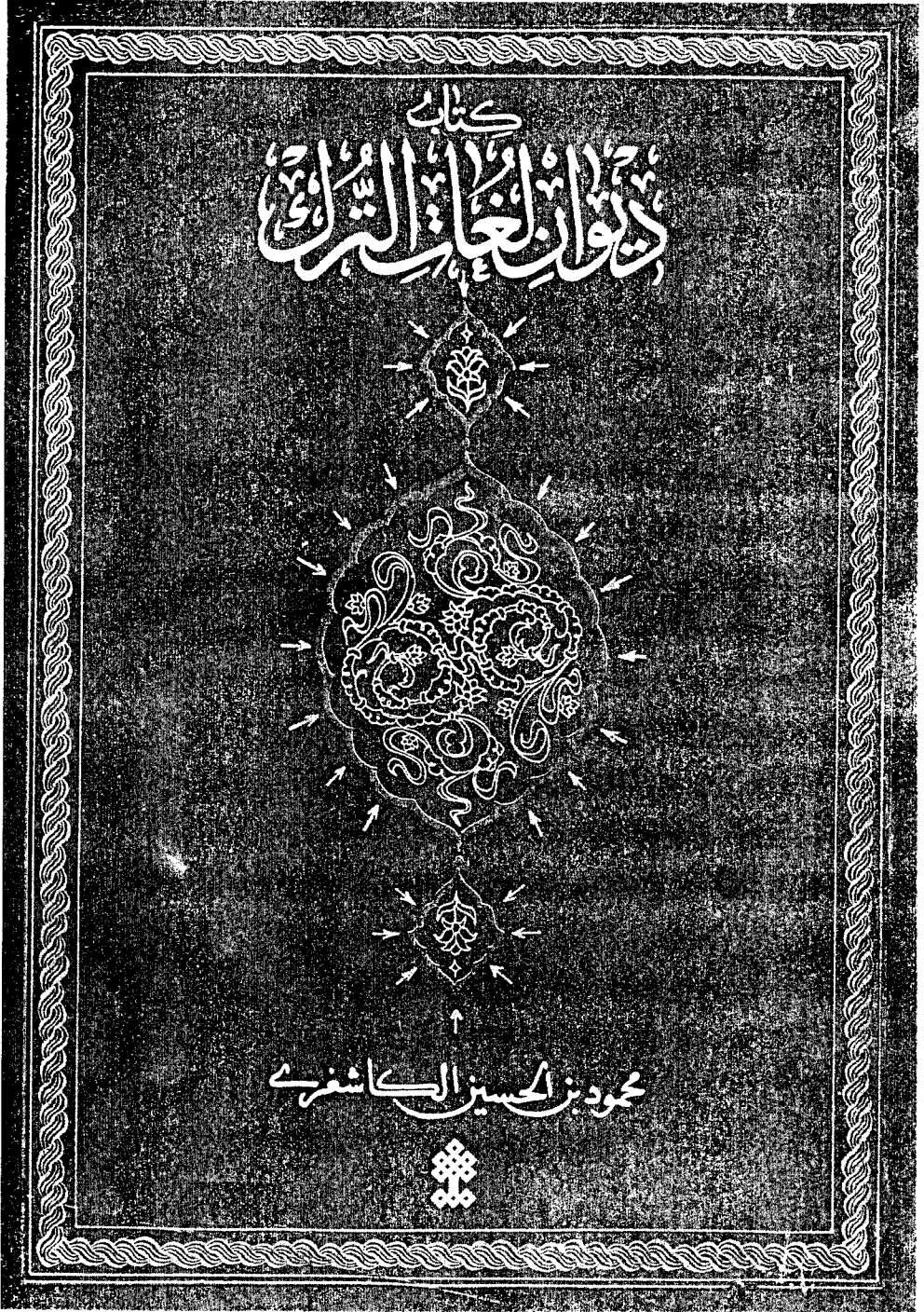
“FAKSİMİLE”

1941

A N K A R A

ALÂEDDİN KIRAL BASİMEVİ

«Divanü lüğat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1941-ci il nəşri).

«Divanü lügat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1990-cı il nəşri).

اِنْدِكُوزِي اَشْرَحِي اِي اَنَّهُ قَدْ سَدَّتْ عَيْنُهُ وَامْتَدَّتْ مِنَ الْاِنْتِظَارِ اَوْ الْحَرَجِ
 اَشَارُ اَشْرُمَاكَه وَيُقَالُ اَرْسُنْكَ اَعْرَجِي اِي طَبَقَ الرَّجُلُ الْعِظْمَ وَهَمَّطَهُ
 اَعْرُرُ اَعْرُمَاقَه وَيُقَالُ الْمَنِي بُولِدِنْ اَفْرَجِي اِي اَنَّهُ صَرَفَنِي عَنِ الطَّرِيقِ وَ
 يُقَالُ اَلْاِيَاقُ اَفْرَجِي اِي اَنَّهُ قَلَبَ الْقِصْعَةَ وَغَيْرَهَا اِقْرَارُ اَفْرِمَاكَه وَيُقَالُ
 بَلْكَندُ اَكْرَجِي اِي اَنَّ الْأَمِيرَ حَاضِرَ الْبَلَدِ وَيُقَالُ اَرَاغْتِ يَبِ اَكْرَجِي اِي غَزَلْتِ
 الْمِرَاةَ الْغَزْلَ وَيُقَالُ سَوْتُ كَمِنِي اَكْرَجِي اِي اِدَارَ الْمَا بِالسَّفِينَةِ اَلرَّارُ اَكْرِمَاكَه
 وَيُقَالُ الْمَنِي اِشْتَقَا اَكْرَجِي اِي اَنَّهُ الْاَصْنَى الْاَمْرُ وَيُقَالُ تَلَقَا الرَّدِي اِي تَلَوَّنَ
 الْحِضْرُ وَغَيْرُهُ مِنَ الثَّمَارِ وَيُقَالُ كَشِي بِنِي الرَّدِي اِي بَرَصَ بَدَنِ الْاِنْسَانِ
 وَغَيْرُهُ وَيُقَالُ اِنْدِكُوزِي الرَّدِي اِي بَرَقَ بَصْرُهُ الْاَرْرُ الرَّمَاقَه وَيُقَالُ
 مَنْدِكُوزِمَا نَا اِنْدِكُ الرَّدِي اِي تَحْيَلُ الشَّيْءُ فِي عَيْنِي فِي بَعْدِ اَوْ ظَلَمَةٍ وَقَالَ
 تَقْلَارُ فَمَحْ كَلْدِي تَغْلَارُ بِنِي الرَّدِي اِزْنُ نَبِي يَلْرَجِي تَو تَوْ جَمَكُ جَرُ كَشُورُ
 يَقُولُ امْتَلَاتِ الْخُدْرَانُ فِكْرَ الْمَاحْتِي حَيْلُ رُوسِ الْجَبَلِ فَسَخَّرَ نَفْسَ الدُّنْيَا
 وَشَوْرَتِ الْاَشْجَاوِ وَيَهْطَلُ الْجَمَاعَاتِ فَاسْطَلَفَتِ الْاَنْوَارُ مِنْ كُلِّ جَنَسٍ ر
 اَرَاغْتِ اَعْلِنَا سَوْتُ اَمْرَدِي اِي اَرْضَعْتَ الْمِرَاةَ اللَّبْنُ لَابِنِهَا اَمْرُ اَمْرَمَاكَه
 ش وَيُقَالُ الْمَنْدِكُ بِلَا اِشْدِي اِي اَنَّهُ قَبْلَنِي وَاَنَا قَبْلَتُهُ اِبْشُرُ اِبْشِمَاكَه
 وَيُقَالُ الْمَنْدِاقُ اِشْدِي اِي اَنَّهُ بَارَانِي فِي الرَّمِي وَكَذَلِكَ فِي طَرَحِ كُلِّ شَيْ
 اِشْرُ اِشْمَاقَه وَيُقَالُ اَلْاِنْدِكُ بِلَا يَرْمَاقُ اِشْدِي اِي اَنَّهُ قَامَهُ وَخَاطَمُهُ

کتابت

دیوان لغات ترک

مؤلفی :

محمود بن الحسین بن محمد الکاشغری

تاریخ تألیفی

۴۶۶ سنه هجریه

بویکانه کتاب معارف نظارت جلیله سنک تقدیریه حلب
دفتر دار اسبقی دیار بکرلی علی امیری افندیک کتبخانه سندن
استماره اولنه رق طبع و تمثیل ایدلشدر

جسد اول

برنجی طبعی

دارالخلافة العلیه — مطبعة عامره

۱۳۳۳

أَزْكَنُ - أَلْنِغُ . بِالتَّرْبِيَةِ .

أَزْكَنُ - حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «حَالَةٌ كَذَا» . يُقَالُ مِنْهُ «أَلْ

كَلْرُ أَزْكَانُ كُرْدُمْ» . أَيْ رَأَيْتُهُ حَالَةً إِشْيَاءِهِ .

إِزْكِنُ سَوْفَ - أَلْمَاءُ الْمُنْتَقِعُ . وَكُلُّ شَيْءٍ يُجْتَمِعُ كَذَلِكَ .

وَمِنْهُ يُلَقَّبُ أَكْبَرُ قَرْلُقُ «كَوْلُ إِزْكِنُ» . مَعْنَاهُ أَنَّ عَقْلَهُ يُجْتَمِعُ

كَالتَّجْدِيدِ الْمُنْتَلِي .

إِزْكِنُ يَمْزُرُ - أَلْمَطَرُ الدَّائِمُ أَيَّامًا .

أَزْقِنُ - إِسْمُ الْعِلْمِ الْمُقْبِلِ . يُقَالُ مِنْهُ «أَزْقِنُ إِزْقِي» .

أَيْ عَامٌ مُقْبِلٌ وَقَبَاقِبُ .

أَزْكَنُ - أَلْمَهَازِهُ أَلْبِي تَعَمُّ بَيْنَ الْقَوْمِ مِنْ عَدُوِّ قَيْغَزَعُونَ

إِلَى حُصُونِ وَقِلَاعِ . أَثَرُنُ - أَلْسَرَاوِيلُ . سَمِعْتَهَا بِسَمَاءِ .

إِجْكِنُ أَرْ - أَلرَّجُلُ أَلَّذِي دَخَلَ مِنَ الْعَدُوِّ مُسْتَسْلِمًا وَأَمَّنُوهُ .

أَسْتَنُ - حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «فَوْقَ» . يُقَالُ مِنْهُ «أَسْتَدَنُ

أَوْسْتَنُ» . أَيْ فَوْقَهُ .

أَسْتِنُ - حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «تَحْتَ» . وَهِيَ لَعْنَةٌ رَدِيَّةٌ .

وَأَلْأَفْصَحُ «أَلْبِزُّ» .

أَلْبِزُّ - حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «تَحْتَ» .

Bibliotheca orientalis Hungarica I.

MITTELTÜRKISCHER WORTSCHATZ

NACH

MAHMÜD AL-KÄŞGARİS DİVÂN LUĖĀT AT-TURK

BEARBEITET

VON

C. BROCKELMANN.

MIT UNTERSTÜTZUNG DER UNGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN HERAUSGEGEBEN VON DER KÖRÖSI CSOMA-GESSELLSCHAFT

BUDAPEST		LEIPZIG
KÖRÖSI CSOMA-GESSELLSCHAFT		OTTO HÄRRASSOWITZ
		1928.

«Divanü luĖat-it-türk»ün K.Brockelmann tərəfindən hazırlanmış indeksi (1928).

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 521

**DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK
TERCÜMESİ**

I

Çeviren
BESİM ATALAY

ğı yer.

أُدْمِقُ

udhmak: Uyan, çirak, şakirt.

أَرْتُقُ

artuk: Artık, ziyade.

أَرْتُقُ

ortak: Ortak. Şu savda da gelmiştir : " أَرْتُقُ " ortak erden artuk almas = ortak, ortağından artık almaz". Bu sav, insaflı olması emrolunan kimse için söylenir.

أَرْجُمُ

ajmuk: Ak şap. Kel olan kimselerin dazlığı buna benzetilerek " أَرْجُمُ تَازُ " ajmuk taz" denir ki "başı şapla sıvanmış kel" demektir. Bu kelime, iki çikak arasındaki ژ ile söylenir.

إِسْرِقُ

ısrık: Çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütüsü verilerek " إِسْرِقُ إِسْرِقُ " ısrık ısrık" denir ki "ey peri ısırılmış olasin!" demektir.

أَسْرُقُ

osruk: Osuruk.

أُسْرِقُ

usrik: Uyuklıyan adam.

أَعْدُقُ

agduk: " أَعْدُقُ كِشْيُ " agduk kişi = bir yere sığınan, kim olduğu belli olmayan adam". Buna " أَدْعُقُ " adguk" dahi denir.

أَعْرُقُ

agruk: Pılı pırtı, ağırlık. " أَعْرُقُ قَبْرُودَا قَلْدِي " ağır agruk kayuda kaldı = ağırlık, pılı pırtı nerde kaldı ?".

إِبْرِكُ

ıbrık: İbrik. Bu kelime hem söyleyişte, hem

МАХМУД КОШҒАРИЙ

ДЕВОНУ
ЛУҒОТИТ
ТУРК

دیوان لغات ترک

- اُنْكُ ūtūk — ич кетиш ва қусиш касали; اُنْكَازُ اُنْكَ تَتِي анар ūtūk туттї—уни ич кетиш ва қусиш тутди.
- اُنْكُ ōtūk — дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб] бўлиб, уни қиздирадилар ва кийимнинг чок ҳамда бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар.
- اِجْكُ ičūk — соболь, олмахон ва бошқа ҳайвонларнинг терисидан қилинган пўстин.
- اُذِيكُ ūzīk — ишқ ва шавқнинг қўзғалиши, ҳаяжонга келиши; бу сўз шу парчада ҳам келган:

اُذِيكُ مَبْنِي قَمِيَّتِي سَقِيحُ مَنَّا يُمِيَّتِي
 كُونْكَلُومُ اُنْكَازُ اُمِيَّتِي يُوْزُومُ مَنِيكُ سَرَّعَرُوْزُ

ūzīk мәни қумїттї,
 Сақинч мәңә јумїттї,
 Көнлүм анар әмїттї,
 Јүзүм мәнин сарғарур.

Севиқлимга бўлган шавқ ва муҳаббат мени ҳаяжонга солди. Қайғулар менга тўпланди. Кўнглим унга мойил бўлгани учун юзим сарғаймоқда.

- اَرْكُ әрүк — шафтоли, ўрик, олхўри меваларининг умумий номи; улар бирор сифат билан бир-бирларидан фарқ қиладилар.
- تُولْكُ اَرْكُ tūlūk әрүк — шафтоли.
- سَارِيغُ اَرْكُ sarīg әрүк — ўрик.
- قَرَا اَرْكُ қара әрүк — олхўри.
- اَرْكُ әрүк — ўрилган ҳар нарсага әрүк дейдилар; اَرْكُ سَاحُ әрүк сач — ўрилган соч.
- اَرْكُ әрүк — бир ерда бир қанча вақт туриб қолиш; سُوْ اَوْنُ كُوْنُ اَرْكُ بُلْدِي су он кун әрүк болдї—ас-

مہموت قہ شقہ ری

تورکی تسللار د ثوانی

بیرینچی توم

سنجاڭ خەلق نەشریاتی

يُقَشْدِي yuvuxdi يۇمۇلتىشتىسى. الاز بىر بىر كا تىق يۇقشدى

olar bir birgə topik yuvuxdi — ئۇلار بىر-بىر-بىر-

گە توپ يۇمۇلتىشتىسى (يۇقشور-يۇقشماق) - yuvuxur

.(yuvuxmak

يُقَشْدِي yakixdi يېقىشتىسى؛ يېقىنلاشتىسى؛ ال انكر يىغ

يۇقشدى ol anar yakioq yakixdi — ئۇ ئۇنىڭ

جاراھتىگە مەلھەم يېقىشىپ بەردى. انك كالماكى يۇقشدى

aniñ kalmäki yakixdi — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتىسى.

ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ كېلىشىنىڭ يېقىنلىشىشىغىمۇ

مۇشۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ. چاققان ۋە چىرايلىق سوزلەيدى-

غان ئادەمنىڭ ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي تېز سوزلىشىگە

«انك ايرنى يۇقشماس. aniñ arni yakixmas —

ئۇنىڭ ئېرنى (كالىپۇكلىرى) بىر-بىرىگە تەگمەس» دېيىش-

مۇ شۇنىڭدىن كېلىنغان (يۇقشور-يۇقشماق) - yakixur

.(yakixmak

تُقَشْدِي yukuxdi يۇقۇشتىسى. اذز تۇقشدى uzuz yukuxdi —

قوتۇر يۇقۇشتىسى، يەنى نەملىك سەۋىۋىدىن قوتۇر

بەدەننىڭ بىر يېرىدىن يەنە بىر يېرىگە يۇقۇشتىسى

- 'ULUT_ ölüť "Killing (*qitäl*)."³ Hence "a killer (*qätäl*)"³ is called: 'ULUTJY ölüťäi. ölüť
- 'ULUT 'AR_ olut är "A man who is mature, in his prime (*kahl, tärr*)."⁰ olut
- [I. 52/52]
- J
- 'ATAJ_ 'UŦUVL_ atač oyül A boy who acts like an old man (*mutaşayyix*), as though he were "father of the people." atač
- 'TJ_ ätič "The hole used as a target in the children's game of 'walnuts' (*mizdät* [define])."⁰ ätič
- 'İŞIJ_ eşič "Kettle (*qidr*)."⁰ Proverb: 'ŞIJ_ 'AYUVR_ TUVBUM_ 'ALTUVN_ QMIJ_ eşič
'AYUVR_ MAN_ QANDA'¹ MAN_ eşič_ ayür_ tüpüm_ altün, qamič_ ayür_ män_ qanda_ män "The kettle
claims its bottom is gold, the ladle says, 'Where am I?' "⁰ This is coined about someone who
brags in the presence of one who knows him. ⁰ P
- 'KAJ_ äkäč A little girl who acts sagely, as though she were "sister of the people (*uxt
al-qawm*)."⁰ She is given this name as a sign of affection. äkäč
- 'AMAJ_ amač "Target (*hadaf*)."⁰ amač
- 'AMAJ_ amač "Plow (*faddän* [defined])."⁰
- 'ULJ_ olič A particle of affectionate address for sons. :: 'ULJM_ oličim "My dear son
(*bunayya*)."⁰ Qarluq dialect. ⁰ olič
D
- 'ANAJ_ anač A little girl who acts sagely, as though she were "mother of the people
(*umm al-qawm*)."⁰ She is given this name as a sign of affection. ⁰ anač
- 'ANUJ_ anüč "Cataract on the eye (*zafra al-uyn*)."⁰ anüč
- R
- 'AŦIR_ aŦir Anything "heavy (*taqil*)."⁰ A person who is "honored (*mukarram*)"⁰ by a
people or an emir is called: 'AŦIYR_ LIYŦ_ KIŞY_ aŦirilŦy_ kişi. :: TANKRY_ MANIY_ 'AŦIYR_ aŦir
LA'DIY_ täŦri_ mäni_ aŦirilädi "God honored (*akrama*) me." When a portion of the night
(*hudü*² *min al-layl*) has passed, one says: 'AŦIYR_ 'ADA'Q_ 'AM'RUL'DY_ aŦir_ ađäq_ amruđi
meaning, "The heavy foot is still"; the intention is, "He has reached the way-station, though his
journey was slow." ⁰ (P)

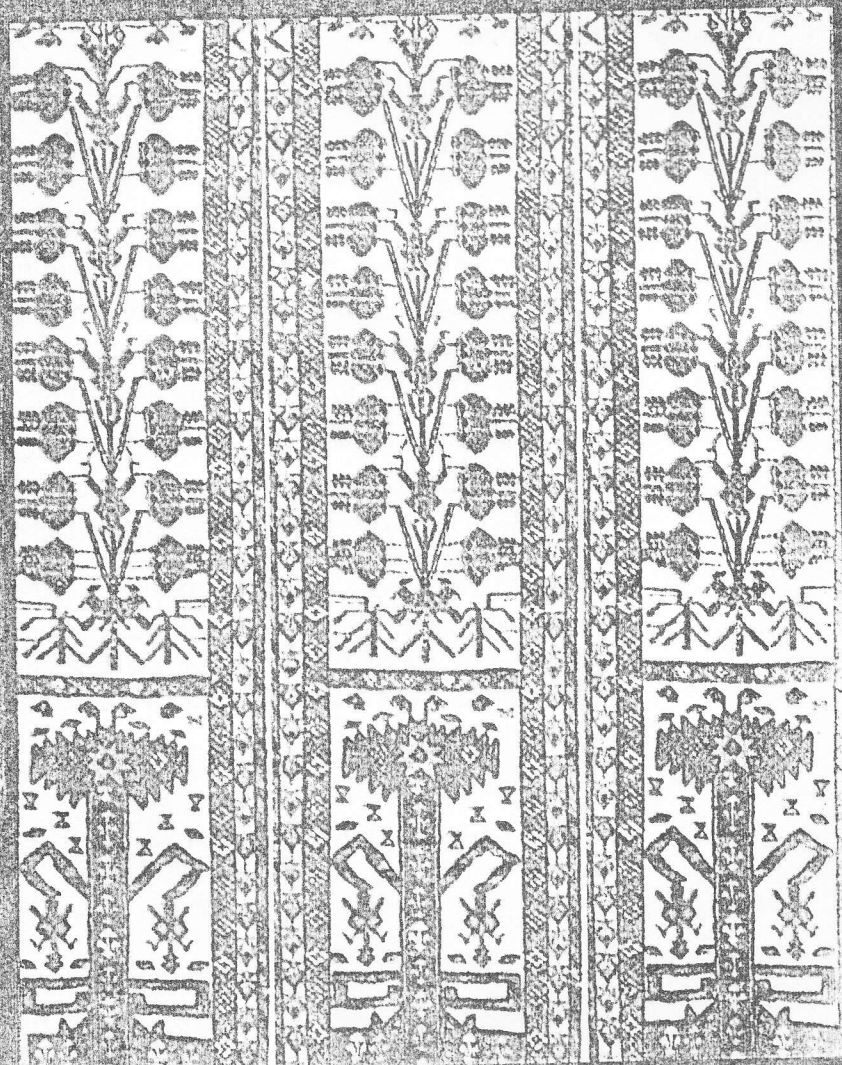
38

1. QANDA' altered to QAY'DA' by later hand (brown ink).

2. MS. *huduwu*.

Махмұт ҚАШҚАРИ ТҮРІК СӨЗДІНІ

樂

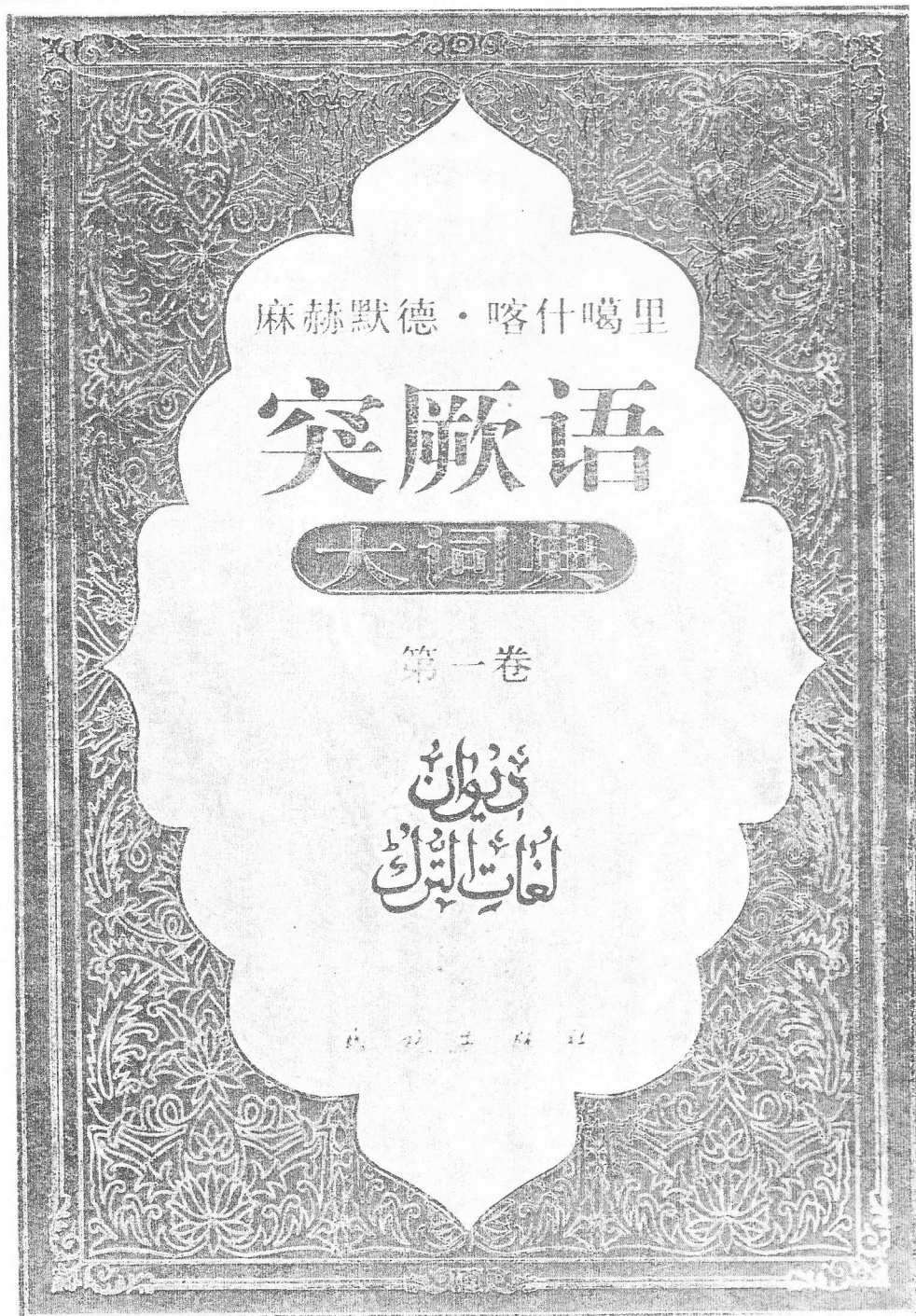

1

«Divanü lügat-it-türk» I cild. Əskər Eqeubayın qazax dilinə tərcüməsi.

		«سُو اُون كُون اُرْك بُلْدِي» Su on күн үрүк* болды: Сү он күн үрүк болды — Қосын он күн тұрып қалды, яғни қозғалмады, ұрыс салмады.» Бір бек, яки ел бір жерде тұрып қалса да осы сөзді қолданады.
اِرْك	IRIK	IRIK: шірік, іріген. «اِرْك نَانِك» Irik nān: Ірік нән — Шірік нәрсе»; «اِرْك اَتُونَك» Irik otun: Ірік отын — Шірік отын.»
اَرْك	ERIK	ERIK: (еритін...) «اَرْك نَانِك» Eriк nān: Ерік нән — Еритін нәрсе, май және соған ұқсас еритін нәрселер.» Қатқаннан кейін еритін нәрселердің барлығы «اَرْك نَانِك» Eriк nān: Ерік нән — Еритін нәрсе» деп айтылады.
اِرْك	IRYK	IRYK: жарық. Там мен соған ұқсас нәрселердегі жарық, жырық. Мақалда былай айтылыпты: «كُنْدَا اِرْك يُون بَكْدَا قَبِي يُون» Künde irük yok, begde kıyık yok: Күнде ірүк иок, бегде қыйық иок — Күнде жарық (жырық) жоқ, бекте қыйық (айыну) жоқ.» Бұл мақал бектерді өз сөздерінен қайтпауға қайран айтылған.
اَرْك	ERYK	ERYK: тері илеу. «اَرْكَلَدِي» Teri erükledi: Тері ерүкледі — Тері иледі.»
اَرْك	ERIK	ERIK: жорға. «اَرْك يېلْغِي» Eriк жылқы: Ерік жылқы — Жорға жылқы»; «اَرْك اَت» Eriк at: Ерік ат — Жорға ат». Оғыздар мұны білмейді.
اَرْك	ERIK	ERIK: (іскер).

* Қазақ тіліндегі «еру болды» деген сөзді салыстырып байқаңыз. А. Е.

«Divanü lüğat-it-türk» I cild. Xe Juy, Din İ, Syao Cuni və Lyu Çzintszyanın Çin dilinə tərcüməsi.

目的。

ama 家中来客，客人。这个词在谚语中是这样用的：

كُلْسَا قَلْبِ كَلْبِ كَلْبِ
 ama kəlsə kut kəlib 客来福至。福气与客人一同来临。客人是吉祥的征兆，不应厌恶。这个词在诗歌中是这样用的：

كُلْسَا قَلْبِ يَرْخُ بَلْبُ يَنْبِخُ أَمَا
 كَلْدُرُ أَنْقُ بَلْمِشْرُ أَشِخُ تَتْمَا أَمَا

kəlsə kalı yarlıq bolup yunqıq ama

kəldür anuk bolmıx axıq tutma ama

贫困的客人登门求助，

款待现成饮食勿令等候。

穷愁潦倒的异乡人到来时，要毫不迟延地拿出现成的饭食来款待。

ana 母亲。

ini 弟弟；兄弟，年龄小的男性同胞。

دیوان لغات التُّرک

شیخ محمود بن حسین کاشغری
برگردان به فارسی: دکتر حسین محمدرزاده صدیق

اُشُ uş : هم چنین، هکذا. اُشُ مُنْدَغ قیلُ
اُشُ mundağ qıl یعنی : هم چنین، چنین کن!
اُشُ uş : اکنون، هم اکنون **اُشُ کَلْدُکُم بُو**
uş kaldüğüm bu یعنی : آمدنم هم اکنون است.
 حضور من الآن است.

اُشُ uş uş : صدایی که با آن گاو را به آب
 خوردن ترغیب کنند.

اُشُ uş : ذات و درون چیزهایی مانند درخت،
 شاخه و شاخ جانوران. گویند مُنْکَز اُشُی
müñüz uşı یعنی : درون شاخ. و نیز به دمغزه یا
 استخوان ابتدای دم، در پرندگان و اسبان نیز «اوش»
 گویند.

اِشُ iş : دود چراغ، دوده‌ی سوراخ سقفها و روی
 دیوارها را گویند **اِشُ بُلْدی** : **Ton iş boldı**
 یعنی : جامه دودآلود گشت.

اُقُ oq : تیر، پیکان.
اُقُ oq : ستون سقف. **اُقُ اُقُی ew oqı** یعنی:
 ستون سقف خانه، تیرک سقف.
اُقُ oq : **اُقُ یِلانُ oq yılan** ماری که خود را بر
 روی انسان افکند.

اُقُ oq : تیری که برای تقسیم قطعه‌های زمین
 اندازند و قرعه‌ای که برای تعیین بهره‌ها و نصیبها
 کشند.

اُقُ oq : ادات تأکید در افعال است : **بَزْغِلُ اُقُ**
oq bargıl یعنی : باید بروی ها!

اُقُ oq : اداتی همسان با مفهوم زمان حال. **بِیا اُقُ**
کَلْدِمُ baya oq kaldım یعنی : اندکی پیش از
 این آمدم. **اُقُ اَیْدِمُ emdi oq aydım** یعنی:
 همین الان گفتم.

اِقُ iq : صدایی که پس از نوشیدن آب سرد و
 خوردن نان از روی آن از گلو بیرون آید. **اِنی اِقُ تَتی**
anı iğ tuttu یعنی : او را زتو (نفس تنگی) گرفت.
اُلُ ol : در معنای او. **اُلُ اَنْدَغ اَیْدی ol andağ**
aydı یعنی : او اینگونه گفت.

اُچُ Uç : (با اشباع الف مضموم) نام شهری شناخته
 شده.

اُچُ uç : درختی که ترکان با آن قلم سازند. در
 کوهپایه‌ها روید. با آن چیزهایی چون عصا و دوک
 هم سازند.

اِچُ iç : درون هر چیز. **اِچُ قُرُ iç qur** یعنی :
 کمر بند زبرین. **اِچُ سُوَزُ iç söz** یعنی : سخن درون
 دل، راز.

اِچُ اَتُ iç at : گوشت نازک چسبیده به جگر.
اَرُ ar : مرد. جمع شاد و نادر آن : **اَرَنُ arən** ،
 منطبق بر قاعده نیست. زیرا طبق قاعده، نشانه‌ی
 جمع لر/لا ر **lär / lar** است.

اِرُ ir : تکواژی که شرمساری معنا دهد. **اِرُ اِرُ بُلْدی** :
ar ir boldı یعنی مرد شرمسار شد.

اَزُ öz : چربی. **اَزُ لُکُ مُونُ öz lük mun** یعنی :
 آش و خورش پرچرب.

اُسُ us : تشخیص، تمیز میان خیر و شر. این
 تکواژ ترکی اوغوزی است. **اُلُ اُسُ بُلْدی**
ol us boldı یعنی : او خیر و شر را از هم
 تشخیص داد.

اَسُ as : طعمه‌ی درندگان، سهم گوشتی که
 بدانان داده شود.

اُسُ us : کرکس. در این قطعه آمده است :

کَلْدی مَنْکَا تَاتُ

اَیْدِم اَمْدی یَاتُ

قُشْقا بُلْبُ اَتُ

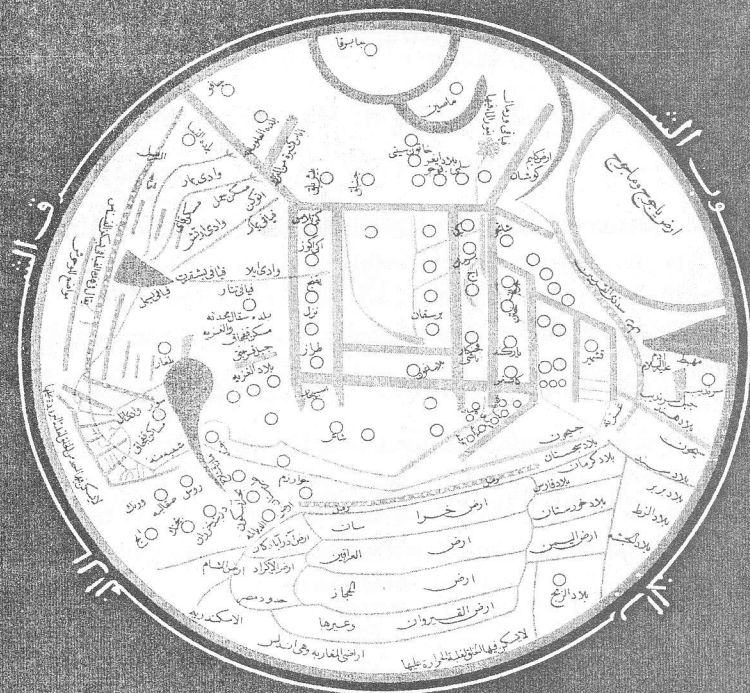
سَنی تِلَاز اُسُ بُری

Kaldı manja tat
Aydım emdi yat
Quşqa bolup at
Sani tiler us bori

یعنی: تاتی (کافر اوغوری) به سویم آمد
 گفتم: اکنون بخواب،
 طعمه‌ی پرندگان شو،
 کرکسان چشم انتظار تواند.

Divânü Lugâti't-Türk

Kâşgarlı Mahmûd

DİVÂNÜ LUGÂTİT-TÜRK

yalıqlandı, yarıqlandı, yıraqlandı, yulaqlandı, yüreklendi, yarımlandı, yışımlandı (yışimlendi), yelimplendi

ALTIYAZAÇLILAR

yalgandurdu, yıldızlandı, yudruqlandı, yarmaqlandı, yumşaqlandı, yumgaqlandı, yawganlandı, yilgunlandı

MİSÂL KİTABI'NIN SONU

Allah'a Hamdolsun

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

ZEVÂTÜ'S-SELÂSE

(Üç Yazaca Sahip Sözcükler)

KİTABI

İkiyazaçlı Adlar Bölümü

tâh, çöh, kêh, mâh

BAŞI İLLETİ

yâh

Gündelik konuşmada bu sözcüklerden *lin* yazaçları düşer – *tah tah; çoh çoh; keh keh; mah; yah*. Bu nedenle onları eksikli sözcükler bölümünde andık, zira yazı da mevcut olmasına rağmen, konuşmada *lin* yazacı namevcuttur.

Bu kullanımlardaki *he, fe-bi-hudâhumuqtedih* ("... Onların yoluna uy..." [K. 6:90]) ve *lem yetesennah* ("... bozulmanuş. ..." [K. 2:259]) ifadelerinde olduğu gibi duruş *he'sidir [he istirâhâ]*.

Kök-yazaç olarak *he* öz Türkçe'de görülmez, bir ifade dışında: *er ihladi*: adam hiçkardı – ancak bu göğüsten çıkan bir sesin yansımasıdır [bkz. ıq]; ayrıca *he* "baykuş" anlamında kullanılan *ûhi* sözcüğünde de vardır – ama bunu da gerçek Türkler *kef*le *ûgi* biçiminde söyler. *Hoten* ve *Kençek* konuşmasında *he'*ye rastlanır; zira onlar *Türk* değildir, *Türk* ülkesinde yerleşimcidir.

fa'l, fu'l, fi'l Faslı;

değişik ünlülenmeleri içinde

ortadaki yazacı ünlü-almayan sözcükler

tûp, töp, çöp, qöp, kûp, kęp, bût, büt, tît, çît, sût, şût, tuç, kûç, kęc, böd, töd, bör, bîr, tör, tör, çör, sör, qör, qür, böz, büz, běz, töz, töz, tüz, tüz,

TÜRK DİLLƏRİ HAQQINDA

Ən təmiz və doğru dil yalnız bir dil bilən, farslarla qarışmayan və əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən adamların dilidir. İki dil bilən şəhərlilərlə oturub-duran adamların dili nöqsanlıdır. İki dil bilənlər soğdak, kənçək, arğu boylarıdır. Xaricə gedib-gələn və əcnəbilərlə qarışanlar isə xotən, түбüt və tanqutların bir qismidir. Bunlar türk elinə sonradan gəlmişlər. Mən bunlardan hər birinin dilindən bəhs edəcəyəm.

Cabarkalıların⁷⁹ ölkələri uzaq olduğu və Çinlə Cabarka arasına böyük dənizlər girdiyindən dilləri bizim üçün qaranlıqdır.

Çin və Maçın xalqlarının ayrı dilləri olsa da, onların şəhərliləri türk dilini yaxşı bilirlər. Məktublarını bizə türk yazısı ilə yazırlar.

Araya böyük sədd⁸⁰ və Çin yaxınlığındakı dağlar və dəniz girdiyi üçün yəcuc və məcuc xalqının dili də bilinmir.

Tübüt⁸¹ və Xotənin ayrı dilləri və yazıları vardır. Onların ikisi də türk dilində yaxşı danışa bilmirlər.

Uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var. Kitabın əvvəlində bildirdiyim kimi, onlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Kitablarını və məktublarını bu hərflərlə yazırlar. Bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar. Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqa heç kim oxuya bilməz.

Buraya qədər haqqında bəhs etdiklərim şəhərdə yaşayan xalqlardır.

⁷⁹ Cabarka/Çaparka – Yaponiya deməkdir.

⁸⁰ Böyük Çin səddi nəzərdə tutulur, xəritədə «səddi-Zülqərneyn» adlanır.

⁸¹ Tübüt – Tibet deməkdir.

Köçəri xalqlardan olan çomul boyunun dili ayrıdır, lakin türk dilini yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmıl boyları da belədir. Hər boyun özünə məxsus ayrı ləhcəsi olsa da, türkcə gözəl danışırlar.

Qırğız, qırpaq, oğuz, toxsi, yağma, çigil, uğrak, çaruk boylarının dilləri ancaq türkcədir.

Yəmək və başğırtların dilləri bunlara yaxındır.

Rum diyarındakı bəçənəklərə qədər suvar və bulğar dilləri bir çox sözlərin sonu kəsilib qısaldılmış türk dilidir. Dillərin ən qısa oğuzların, ən düzgünü isə toxsi və yağmaların dilidir.

Uyğur şəhərlərinə qədər Ərtiş, İla, Yamar, Ətil çayları boyunca yaşayan xalqın dili düzgün türk dilidir. Bunların içində ən açıq və şirini Xaqaniyyə ölkəsi xalqının dilidir. Balasağunlular soğdca və türkcə danışırlar.

Tıraz⁸² və Beyza şəhərlərinin xalqı da belədir. İspicabdan⁸³ tutmuş Balasağuna qədər bütün arğuş şəhərlərində yaşayan xalqın dili qarmaqarışıqdır. Kaşğarın kənçək dilində danışan kəndləri də vardır. Şəhərin içindəki xalq xaqaniyyə türkcəsi ilə danışır. Rum ölkəsindən tutmuş Maçinədək türk ellərinin hamısının boyu (uzunluğu) beş min, eni üç min fərsəx⁸⁴, tamamı səkkiz min fərsəxdır⁸⁵.

Yaxşı bilinməsi üçün bunların hamısını yer kürəsi şəklində olan dairədə göstərdim⁸⁶.

⁸² Tıraz – Talas şəhərinin əski adıdır.

⁸³ İspicab – (digər imlası: İsficab/Aspicab/Spencəb) bugünkü Çimkəndin adıdır.

⁸⁴ «Eni üç min fərsəxdır» ifadəsi yazma nüsxədə var, lakin basma nüsxədə yoxdur. Burada verdik.

⁸⁵ Bir fərsəx təxminən on iki min addım və ya beş kilometrdir.

⁸⁶ Mahmud Kaşğari burada yenidən özünün tərtib etdiyi dünya xəritəsinə işarə edir. Bu işarə xəritənin müəllifi barədə bütün spekuliyalara son qoyur. Buradan belə bir dəqiq məntiqi nəticə hasil olur ki, xəritənin müəllifi başqa adam deyil, məhz Mahmud Kaşğari özüdür.

DİL VƏ LƏHCƏLƏRİN FƏQRLƏRİ HAQQINDA

Əsil dildə fərqlər az olur. Fərqlər əsasən bir qrup hərfin yerinə başqa hərflərin işlənməsi, yaxud tamamilə atılması nəticəsində ortaya çıxır. Bu, aşağıdakı kimi baş verir:

Məsələn, oğuzlar və qıpçaqlar *ɣ* y ilə başlayan bütün isim və fe'llərin ilk hərfini əliflə, yaxud *ç* ç ilə əvəz edirlər. Digər türklər yolçuya «yəlkin», oğuz və qıpçaqlar isə «əlkin» deyirlər. Onlar ilıq suya «yılığ suw», bunlar «ılığ suw» deyirlər. Eynilə onlar dürrə, mirvariyyə «yinçü», bunlar «cinçü» deyirlər. Türklər dəvənin çənəsinin altındakı uzun tüke «yuğdu», oğuzlar və qıpçaqlar «çuğdu» deyirlər.

Bundan başqa, argular sözün ortasında və ya sonundakı *ɣ* y hərfini *ñ* n hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər qoyuna «koy», argular «kon» deyirlər. Türklər yoxsula «çığay», argular «çığan» deyirlər. Türklər hansı şey mənasında «kayu nənq», argular «kanu» deyirlər.

Sözün əvvəlindəki *ɣ* m hərfini suvarlar, oğuzlar, qıpçaqlar *ɣ* b hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər «mən bardum», suvarlar, qıpçaqlar və oğuzlar isə «bən bardum» deyirlər. Türklər şorbaya «mün», bunlar «bün» deyirlər.

Oğuzlar və onlara yaxın olanlar sözdəki *ɣ* t hərfini *ɣ* d ilə əvəz edirlər. Türklər dəvəyə «təwəy», bunlar «dəwəy» deyirlər. Eynilə dəlik mənasına gələn söz türklərlə «öt», bunlarda «öd» olur.

Türklərin dilində işlənən *ɣ* d hərfi oğuzlarda *ɣ* t olur. Türklər xəncərə «bügdə», oğuzlar «büktə» deyirlər. Bunun kimi, türklər iydəyə «yigdə», oğuzlar «yiktə» deyirlər. Haqqında bəhs etmədiyim xeyli söz var ki, bu qayda onlara da şamildir.

Türklər tərəfindən ف f ilə ب b arasında tələffüz edilən ف w hərfi oğuzlar və onlara yaxın olanlar tərəfindən و vav hərfi ilə əvəz olunur. Türklərin «əw» dediyi şeyə oğuzlar «əv» deyirlər. Türklər ova «aw», oğuzlar isə «av» deyirlər.

Mən saf dildən bəhs edirəm, hərfləri kimlərin necə çevirdiyini göstərdim. Sən də buna uyğun şəkildə çevirərsən.

Yağma, toxsis, qıpçaq, yabaku, tatar, kay, çomul və oğuzlar ج z hərfini həmişə ی y-yə çevirirlər və heç vaxt ذ dh kimi tələffüz etmirlər. Qayın ağacına başqaları فذینک «kadhinq», bunlar isə «کاینق kayinq» deyirlər. Türklərin qohum və qayın mənasında işlətdikləri فذن «kadhın» sözünü bunlar فین «kayın» kimi söyləyirlər.

Eynilə bunun kimi, çigillər və başqa türklər tərəfindən ذ dh şəklində tələffüz olunan hərfi Rum və rus ölkələrinə qədər uzanan bulğar, suvar, yəmək, qıpçaq boylarının hamısı ج z kimi tələffüz edirlər. Digər türklər ayağa «اذق adhak», bunlar «ازق azak» deyirlər.

Çigil türkləri «qarın doydu» mənasında «karın todhtı», yuxarıda adını çəkdiyimiz boylar isə «karın tozdı» deyirlər.

Digər isim və fe'llər üçün də bu qaydanı tətbiq edə bilərsiniz!

Sözün qıyası, çigil dilindəki ذ dh hərfi qərbdə Rum diyarına, şərqdə Çinə qədər uzanan bütün yağma, toxsis, oğuz boyları ilə arguların bəzilərinin dilində ی y olur. Rum ölkəsinə doğru uzanan qıpçaqlar və onlara uyanlar tərəfindən ذ dh hərfi ج z kimi deyilir. Bütün bunlar haqqında yeri gəldikcə məlumat veriləcəkdir.

Xotənlilər və kənçəklər sözün əvvəlindəki əlifləri h ilə əvəz edirlər. Türk dilində olmayan bu hərfi dillərinə qatdıqlarına görə biz onları türk hesab etmirik. Məsələn, onlar ataya «hata», anaya «hana» deyirlər.

ر r hərfi bəzən ل l-ə çevrilir. Bu haqda yeri gələndə danışılacaq. Bəzən də ز z hərfi س s-yə, س s hərfi ز z-yə çevrilir ki, bunlar haqqında da az sonra məlumat veriləcəkdir.

Zaman və məkan bildirən isimlərin sonundakı غ ğ-lər oğuzlar tərəfindən əlifə çevrilir. Türklər gediləcək yerə «barağı yer», oğuzlar isə «barası yer» deyirlər. Durulacaq yerə türklər «turğu oğur», oğuzlar isə «turası oğur» deyirlər.

ق ka hərfi kar ک ke-yə, kar ک ke hərfi də ق ka-ya çevrilir ki, yeri gəldikcə bundan da bəhs ediləcəkdir. Hərf dəyişmələri ilə bağlı deyəcəklərimiz bunlar idi.

Bir qrup hərflərin atılmasına [səsdüşümü] gəlincə: isimlərdə və fe'llərdə hərəkətin davam etdiyinə dair bəlgə varsa, sözün ortasındakı ğ hərfini oğuzlar da, qıpçaqlar da atırlar. İsimlərə dair misal: türklər ala qarğaya «çumğuk», digərləri «çumuk» deyirlər. Türklər boğaza «tamğak», digərləri «tamak» deyirlər. Fe'llərə nümunə: türklər «o adam evinə gedəndir» mənasında «ألفك براغان ol əwgə barağan ol», oğuzlar isə «ألفك بران ol» deyirlər. Türklərin «ألفك بران ol ol ər kulını urağan ol=o adam qulunu döyəndir») dediklərinə bunlar «ألفك بران ol» deyirlər.

Yığcamlıq naminə, eynən bunun kimi, isim və fe'llərdə غ ğ hərfinin yerində işlənən ک ke hərfini də atırlar.

Bütün türk dilləri bəhs etdiyim bu qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Digər məsələlər haqqında yeri gəldikcə məlumat veriləcəkdir. Sonrakı bölmələrdə fəthəli, zəmməli, kəsreləli sözləri işi asanlaşdırmaq və sözü qısaltmaq məqsədilə bir yerdə yazdım.

Güc və qüdrət ancaq ulu və uca Tanrıdır!

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ƏVVƏLİNDƏ HƏMZƏ OLAN İSİMLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

أب E p⁸⁷: təkid və mübaliğə ədatı. Bir şey həddən artıq gözəllikdə vəsf edildiyi zaman söylənir. «أب ادكُو ناك» ep edhgü nənq = ep eyi, gerçəkdən yaxşı şey». Oğuzlar bəmbəyaz mənasında «ap ağ» deyirlər.

أب A p: «deyil, yox» əvəzinə işlənir. «أب بواب أول» ap bu, ap ol = bu deyil, o deyil; nə bu, nə o».

أب Ü p: rəngdə təkid ədatıdır. «أب أرنگ» üp ürünq = ap ağ». Çigilcədir.

أب O p - o p: eşşəyin ayağı sürüşdükdə deyilir. Bu, ərəblərin «لعا lə'ən» sözü kimidir, «qalx» deməkdir.

أب A p: xırman döymək üçün qoşulan öküzlərin ortasında olan öküz. Arğucadır.

أت A t: (qalın əliflə) at. «أش فوش قنتن آرتن» kuş kanatın, ər atın = quş qanadı ilə, ər atı ilə» məsəlində də işlədilmişdir,

أت Ə t: (incə əliflə) ət. «أت بير» ət yer = yumşaq yer, yumşaq torpaq».

أت O t: bitki, ot. «أت آندی» ot öndi = ot bitdi».

أت O t: heyvan yemlərinin ümumi adı. «أت بيركيل» atka ot bergil = ata ot ver».

أت O t: dərman. «أت إچتم» ot içtim = dərman içdim». Bu səbəbdən həkimə «أتاچی otaçı» deyilir.

⁸⁷ Çinlilər bu sözü latın qrafikasında haqlıq olaraq «əp//ap» kimi transkripsiya etmişlər (DLT-Çin, I cild, s.38).

آت O t: ağı. «بک انکارات بیردی» bəg anqar ot berdi = bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi».

ات I t: it, köpək.

اج A ç: çağırış, çağırma ədatı olan «ey, ay, hey» yerində işlənir. «اج اچ بروکل» aç, bərü kəl = ey, bəri gəl».

اج Ü ç: üç. İkidən sonra gələn say. «اج یرماق» üç yarmak = üç pul».

اج U ç: (qalın əliflə) məşhur bir şəhər adı⁸⁸.

اج U ç: türklərin qələm düzəlttikləri bir ağacdır, dağlarda bitir, ondan məkik, əsa kimi əşyalar da düzəldilir.

اج İ ç: hər nəsnənin içi. «اج فر» iç kur = iç qurşağı, tumanbağı», «اج سوز» iç söz = ürəkdəki gizli şey, sirr».

اج İ ç: iç. «اج ات» iç ət = ciyəərə bitişik olan incə ət».

ار Ə r: ər, kişi. Bu söz qaydadan xaric şəkildə «ارن ərən» kimi cəmlənir. Bu, qaydaya ziddir, qaydaya görə cəm şəkilçisi məhz لار [-lar/-lər]-dir.

ار İ r⁸⁹: utanma bildirən bir sözdür. «ار یر buldı = kişi utandı».

از Ö z: yağ. «ازلیک مون» özlüg⁹⁰ mün = yağlı şorba».

اس U s: xeyirlə şəri bir-birindən seçmə. Bu söz oğuzcadır. «ال اس یردی» ol us boldı=onun ağı başına gəldi, xeyirlə şəri ayırd etdi».

اس Ə s: yırtıcı heyvanların payı, onlara verilən ət parçası.

اس U s: kərkəs quşu. Bu bənddə də işlədilmişdir:

کلدی مکتات

⁸⁸«Məcmə ül-büldan»da yazıldığına görə, Uç Əndicanla Səmərqənd arasında Ceyhunun sahilində yaşayan karluqların şəhəridir. Salih Mütəllibov «Oç» şəkildə oxumuşdur (TSD, I tom, bet 71).

⁸⁹ Bəsim Atalay «ار» sözün əslində «ir» deyil, «ır» olduğunu qeyd etmiş, həmin sözün bu gün Anadoluda yaygın halda işləndiyini göstərmişdir (DLT, I, s. 36).

⁹⁰ Hüseyin Düzgün bu sözü «özlüg» kimi transkripsiya etmişdir (DLT-Çin, I cild, s.40). Yanlıştır. Çinlilər isə həmin sözü «üzlüg» şəkildə vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.40). Südü separatorla çəkəndə üz (yağlı qism) və şıra(t) bir-birindən ayrılır. Bu üz yağ mənasında işlənmiş ola bilərmi? «Üzlü şorba»da yağ üzə çıxdığı üçün belə adlanmış ola bilərmi?

ايدم امدى يات
 فشققا بلب ات
 سنى تيلار اس برى

«Kəldi manqa tat,
 Aydım: əmdi yat,
 Kuşka bolup ət,
 Səni⁹¹ tilər us, böri».
 Gəldi mənə tat,
 Dedim: indi yat.
 Quşa olub ət,
 Səni dilər us, börü».

(Yanıma bir uyğur kafiri tat gəldi. Onu öldürüb dedim ki, burda yat, qurda-quşa yem ol).

اش U ş: iştə (ədat) deməkdir. «اش مُندَغ قیل uş mundağ kıl = iştə, belə et».

اش U ş: indi deməkdir. «اش کلدُگُم بُو uş kəldüğüm bu = indicə gəlmişəm».

اش اش U ş - u ş: öküzü suvarmaq üçün çıxarılan səs.

اش U ş: ağac, budaq, buynuz kimi nəsnelərin kökü. «مُنقُز اشی münqüz uşı=buynuz kökü».

اش U ş: quş və atların quyruq qisminə də «uş» deyilir.

اش İ ş: his, çıraç tüstüsü, buxarıdakı və divardakı qurum. «ثون ایش بُلدى ton iş boldı = paltar çirkləndi, paltar hisə batdı, hisləndi».

اق O k: ox.

اق O k: evin çatısına qoyulan mil, ox, dirək. «اَف اَقى əw okı = ev oxu, ev mili».

اق O k: «اق یلان ok yılan = öznü adamın üstünə ox kimi atan ilan».

⁹¹ Hüseyin Düzgün bu sözü «sani» kimi transkripsiya etmişdir (ت د ل ت s. 99).

اق O k: bölüşdürmək üçün pay və torpaq hissələri üzərinə atılan ox; ox vasitəsilə atılan püşk.

اق O k: fe'llərdə təkid ədatı. «اق برغل bargıl ok = gedərsən ha!».

اق O k: hal mənasına yaxın bir ədat. «اق كلدیم baya ok⁹² kəldim = bayaq gəldim», «اق امدى əmdi ok aydım = elə indicə dedim».

اق I k: soyuq su içdikdən sonra çörək yedikdə sinədən çıxan hıçqırığ. «اق انى ىق تىتى anı ık tuttu = onu hıçqırığ tutdu».

ال O l: o. «ال اندغ ايدى ol andağ aydı = o belə dedi».

ال O l: o, ol, şol mənasına gəlir. «ال ol ər = o kişi».

ال O l: isim və fe'llərə artırılan təkid ədatı. «ال متىك اعلم ال ol məniq oğlum ol = o həqiqətən mənim oğlumdur». «ال افكا برميش ال ol əwgə barmış ol = o həqiqətən evə varmışdır».

ام Ə m: dərman. Buna görə, dərman düzəldənə «امچى əmçi» deyilir.

ام Ə m: qadının dişilik aləti. Oğuzlarda və qıpçaqlarda.

ام Ü m⁹³: şalvar.

ام İ m: komandirin əsgərlərə dediyi bəlgə, parol. Bu, silah, quş adı və ya bir söz ola bilər. Rastlaşan iki böyük bir-birini tanımaq və çarpışmamaq üçün paroldan istifadə edir. Gecə iki adam qarşılaşdıqda biri digərindən parolu soruşur. Cavab düzgün olsa, onun düşmən olmadığı anlaşılır. Əks təqdirdə, onu vururlar. Bu məsələdə də işlənir: «ام بلسا ار الماس im bil-sə, ər ölməs = bəlgə bilən ər ölməz».

ان Ü n: səs. و vav ilə اون şəkildə də yazılır⁹⁴.

⁹² «اق بيا baya ok» ifadəsi birləşərək Anadoluda və Azərbaycanda «bayaq» şəklinə düşmüşdür.

⁹³ Çinlilər bu sözü «Öm» şəklində transkripsiya etmişlər (DLT-Çin, I cild, s.43). Yanlışdır, digər nəşrlərdə «üm»dür, doğrusu da budur.

⁹⁴ Bəsim Atalayın qeydinə görə, «ان ün» sözünün و vavla və و vavsız yazılışını Mahmud Kaşğari ərəb əlifbasının imla qaydalarına uyğun olaraq vermişdir (DLT, I, s. 38).

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI⁹⁵

ررƏ r r ə: sidik. Eşşək cütləşdirmək istəndiyi zaman bu söz iki-üç dəfə
söylənir, eşşək cütləşir. Bu söz ərəbcəyə uyğun gəlir. Çün-
ki kişinin qadınla cütləşməsinə «ررə» deyilir.

ررU r r a: kişilərdə olan qasıq yarıqlığı, qırja. Oğuzca.

ررI r r a: utanma (şəddəli və şəddəsiz də ola bilər).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİ SÖZLƏRİ⁹⁶

اأ A: çaşqınlığı bildirir. «أل منى أأ قلدی ol mənı a kıldı = o mənı çaşdırdı».

ادو U d h u: yuxu. «أدھدھم uhdıdım=uyudum». Əliflə ذ dh arasındakı و
vav hərfləri bir zəmmə və bir kəsre arasında olduğu üçün
atılmışdır.

اوا U v a: çağırın adama cavab üçün işlədilir. Bir adamı «hey, filankəs»
deyə çağırırdıqda, onun «uva» deyə çağırana hay verməsi
kimi, «nə buyurursan?» deməkdir.

اوقا O k a: zamin olmaq, kəfil durmaq. «من أتى أوقا الدم mən anı oka al-
dım = mən ona zamin oldum».

او A v: (qalın əliflə) əmr verənin əmrini sayə salmamağı bildirən ədat.

ای A y: «أى بىكى ay bitigi = əsgərlərin adlarının və azuqəsinin qeydiyyat
dəftəri».

ای A y: turuncu rəngdə bir qumaş, parça.

⁹⁵ Bəsim Atalayın qeydi: «Kaşğarınin tərtibatından anlaşıldığına görə, buradakı sözlər iki hərflil olmalıdır, ancaq ərre, urra, ırra sözləri iki hərflil deyildir. Əgər onların sonundakı hərəkətlər doğru qoyulmamışsa, o zaman bu bab müzaəf olmaz» (DLT, I, s. 39).

⁹⁶ Burada yanlışlıq var. Çünki verilən sözlər dörd hərfdən ibarət deyil. Bəsim Atalay da bunu nəzərdə tutaraq haşiyə qeydində sözlərin sonunda əlif, vav və ye hərflərinin gəl-
diyini yazmışdır (DLT, I, s. 39).

ای A y⁹⁷: «av» sözü kimi əmri tanımamağı bildirən bir ədatdır.

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

انک A n q⁹⁸: yanaq. «فزل انک kızıl anq = qırmızı yanaq».

انک A n q: yağından dərman düzəldilən bir quş adı. Onun yağı ovucun içinə sürtüləndə arxasına da keçirmiş.

انک A n q: «yox, deyil» deməkdir. Oğuzcadır. Bir şeyi etmək üçün əmr alan adam «انک انک anq-anq» desə, «yox-yox» deməkdir.

انک Ö n q: «أل مَندَن أنكدن بردی» ol məndən önqdin bardı=ö məndən öncə getdi».

انک Ö n q: rəng, bir şeyin rəngi. «ياشیل انک لک ثون» yaşıl önqlüg ton = yaşıl rəngli don, paltar».

انک O n q: «انک ایش onq iş=asan iş». «انکای onqay» sözünün ixtisarıdır.

انک O n q: «انک الیک onq əlig = sağ əl». Çigilcə.

İki hərflilər bitdi.

⁹⁷ Çinlilər bu sözü «ey» kimi transkripsiya etmişlər (DLT-Çin, I cild, s.45).

⁹⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü haqlı olaraq «ənq» kimi (DLT-2005, s.258) oxumuşlar. Çinlilər də «ənq» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.45). Həmin söz hazırda dilimizdə «əng» şəklində mövcuddur, yəni «ənq» sözünün tərkibindəki sağır nun iki müstəqil səssə – n və g-yə çevrilmişdir.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI SÜKUNLU

فعل، فعل، فعل FƏ'L, FU'L, FE'L BABI⁹⁹

الب A l p: igid, alp, bahadır. Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: «الب يَغِيدُ الجَقَّ جَغِيدًا alp yağıda, alçak çoğıda = alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar». Bu bənddə də işlənmişdir:

الب أرثتكا ألدیمو

ایسیز اژون قلدیمو

أذلك أوجن ألدیمو

أمدی یُرک یرتلور

«Alp Ər Tonqa öldümü?

İsiz¹⁰⁰ ajun kaldımı?

Ödhlək öçin aldımı?

Əmdi yürək yırtılır».

Alp Ər Tonqa öldümü?

[Bu] pis dünya qaldımı?

Fələk öcünü aldımı?

⁹⁹ Burada fə'l, fu'l, fe'l babları iki şeyi göstərir: 1) əliflə başlayan sözləri, 2) bu sözlərin ortasındakı hərflərin sükunlu olması.

¹⁰⁰ Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «ایسیز ısıز», yəni tərbiyəsiz mənasında deyil, məhz «ırsız» (ədəbsiz, utanmaz) mənəsindədir. Alimə görə, «ırsız» sözündəki r ərimiş və söz «ırsız» şəklinə düşmüşdür (DLT, I, s. 42).

İndi ürək yırtılar.

(Xaqan Alp Ər Tonqa [Əfrasiyab] öldümü? Zalım dünyanın canı on-
dan qurtuldumu? Fələk ondan qisasını aldımı? Fələyin bu
hərəkətinə qarşı qəzəbdən ürək indi parçalanacaq).

أرت A r t: «أرت ساج art saç=arxa saç, gərdan saçı». Çünki «أرت art» bo-
yun deməkdir.

أرت A r t: dağ beli, təpə. «أرت بلور ارمگوکا اشیک art bolur =
tənbələ astana dağ beli olar» deyimində də işlənmişdir.

أرت U r t: iynənin sap keçən deşiyi, iynə ulduzu.

أرت Ö r t: yanan nəsnə, yanğın.

أست A s t: küçə. Çigilcə.

أند A n d: and. «And iç» əvəzinə «أندك andık»¹⁰¹ deyilir.

أرق A r k: nəcis.

أرق A r k: «أرق تمر arkı = dəmir pası».

أرق U r k: «أرق uruk» sözünün ixtisarıdır. Ərəb dilindəki «أرق unuk»
və «أرق unk» sözləri kimi.

أرق I r k: falçılıq, kahinlik; adamın qəlbindəkiləri bilmək, fikrindən
keçənləri oxumaq; telepatiya.

أرك Ə r k: səltənət və sözü keçərlilik¹⁰².

أرك Ö r k: heyvanın çənəsi altından keçirilərək bağlanan cilov; atın
ayağına bağlanan cidar.

أرك İ r k: dördyaşar qoyun.

أرك İlk: ilk, hər şeyin əvvəli. «أرك سن برغیل ilk sən bargıl = əvvəlcə sən
get».

¹⁰¹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, «أندك andık» sözü «andımak» məsdərinin əmr şəklidir (DLT, I, s. 42).

¹⁰² «Ərk» sözünün əski siyasi səltənət sürmək, hökmlənmə, hökmlənmə mənası arxaikləşmiş və həmin söz müasir dilimizdəki mənasını saxlamışdır.

BU BABIN MƏNQUS¹⁰³ OLANLARI

اُوبُ Ö p - ö p¹⁰⁴: bir adam özünü çox öyüb dediyini isbat edə bilmirsə, o adam üçün deyilir.

اوت O t: od, atəş. Bu məsələdə də işlənir: «اوت تيسا اغيز كيماس» ot tesə, ağız köyməs=od deməklə ağız yanmaz». Bu, dediyi sözü dananlar üçün işlədilir.

اوت Ö t:¹⁰⁵ (و vav hərfi incə tələffüzlə) divarda, taxtada olan dəlik.

اوت Ö t: öd kisəsi, acılıq, (و vav hərfi yuxarıdakından daha incə tələffüz edilir).

اوج Ö ç: qisas, intiqam, kin. Bu şeirdə də işlənmişdir:

اوج كك قمغ كيشى نىك

يلىنكوق اوزاليم بيل

اذكوكوك او عتجا

الكينك بيلا تليم قيل

«Öç, kək kamuğ kişininq

Yalınquk üzə alım bil,

Edhgülüküq uğança

Əliginq bilə təlim kıl».

Bil ki, qisas başqasından alınacaq bir borc kimidir,

Gücün yetən qədər qonağa, qəribə yaxşılıq elə.

¹⁰³ Ərəb dilində bir fe'lin üç hərfi də samitlərdən ibarətdirsə (məsələn, dxl = دخل dəxələ, daxil olmaq kimi) ona səhih və ya salim fe'l deyilir. Fe'lin hərflərindən biri əlif, vav və ya ye-dirsə, ona mənqus fe'l deyilir.

¹⁰⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ob-ob» kimi (DLT-2005, s.351) oxumuşlar.

¹⁰⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «üt» kimi (DLT-2005, s.642) oxumuşlar.

(Qisas, kin-küdurət alacağın borc kimi bir şeydir, ondan çəkin, vaz keç, qəriblərə, qonağa gücün yetən qədər hörmət elə).

اَوْج U ç: bir şeyin ucu. «بُتْق اَوْجِي butaq uçı=budaq ucu».

اَوْج U ç: «اَوْج اِيل el = uc el, ucdakı, sərhəddəki el».

اَوْج U ç: bir şeyin tükənməsi. Oğuzca. «بويدانا اَوْج بار boyda nə uç bar¹⁰⁶ = boyda, xalqda çoxluğu səbəbilə tükənmə yoxdur».

اَوْد Ö d: (و vav hərfi incə tələffüzlə) zaman, zəmanə, dövr. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

اَوْد كجاركيشى تويماس

يلنكوق اوغلى مئكوقالماس

«Öd keçər, kişi tuymas,

Yalnız oğlı mənqü kalmas».

Zaman keçər, insan bilməz,

Adəm oğlu əbədi qalmaz.

اَوْد U d: çigil dilində «sığır». Türklərin məşhur on iki ilindən birinə də «اود يىلى ud yılı = inək ili» deyilir.

اَوْر O r: «اورات or at = tükünün rəngi qırmızı ilə sarı arasında olan at».

اَوْر Ö r: (و vav incə tələffüzlə) kaftanın qoltuq altı.

اير E r¹⁰⁷:deşik açmaq üçün işlənən alət, burğu.

اير E r: yer. «يير yer» də deyilir.

اَوْز Ö z: (incə tələffüzlə) «اوزلك اش özlüg aş = yağlı yemək»¹⁰⁸.

اَوْز Ö z: kar. «اوزكيشى öz kişi = kar adam».

¹⁰⁶ Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu söz basma nüsxədə «وار var», yazma nüsxədə «بار bar» şəklindədir. Ümumən, bu cümlənin ərəbcəsində dolaşılıq var (DLT, I, s. 44).

¹⁰⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü həm «ir» (DLT-2005, s.260), həm də «er» kimi (DLT-2005, s.290) oxumuşlar.

¹⁰⁸ Bu maddə yazma nüsxədə olsa da, basma nüsxədə yoxdur. Bəsim Atalay əlavə etmişdir. Çinlilər bu və bundan sonrakı baş maddəni «Üz», misalları isə «üzlüg aş» və «üz kişi» şəklində oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.50).

اَوْز Ö z: öz, özü, nəfs. Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

كُور كلوك تئوغ اوزنك كا
تاتليغ اشينغ اذ ينقا
توتغيل قنوق اغير ليغ
يذسون جقنيك بؤونقا

«Körklüg tonuğ özünqə,

Tatlığ aşığ adhınka.

Tutğıl konuk ağırlıq,

Yadhsun çawınq budhunka».

Yaxşı paltarı özünə al,

Dadlı aşı başqasına ver.

Qonağı əzizlə, ağırla ki,

Yaysın ününü elə.

(Yaxşı paltarı özün gey, dadlı yeməyi başqalarına yedirt, qonağa yaxşı hörmət elə ki, adını-sanını el-obaya yaysın).

اَوْز Ö z: iki dağ arasındakı ərazi, dərə. «تاغ اوزی tağ özi = dağ vadisi».

اَوْز Ö z: «اوز کیشی öz kişi¹⁰⁹=doğma adam». «بؤوزنیک اوز کیشی اول» bu biznin öz kişi = bu bizim qohumdur, yaxın adamdır».

اَوْز Ö z: ürək və qarın bölgəsindəki bütün orqanlar. «اوزم اغریدی» özüm ağrıdı = qarnım ağrıdı».

اَوْز Ö z: ağacın özəyi. «اوغاج اوزی yığaç özi» də deyilir. Xurma ağacının lap başında peyda olan, xurma göbəyi deyilən və dadı südə bənzəyən püsə.

اَوْز U z: «اوز کیشی uz kişi = əli qızıl olan, bacarıqlı adam»¹¹⁰.

¹⁰⁹ İki maddə əvvəldə isə «öz kişi=kar adam» mənasındadır. Deməli, çinlilər düz oxumuşlar: «öz kişi=doğma adam», «üz kişi=kar adam» olmalıdır.

¹¹⁰ Salih Mütəllibov bu maddəni «öz kişi» şəklində vermiş, «qolu işə qovuşan [əli işə yatan], öz hünərinə [sənətinə] mahir kişi» kimi çevirmişdir (TSD, I tom, bet 81). Səhvdir, «uz» sözü çağdaş türkcədə «uzman=mahir, mütəxəssis» mənasında hazırda da işlənir.

اوز Ö z: «اوز قنقى» öz konukı¹¹¹ = bədənin içində qımıldayan nəsnə, ruh».

Bu bənddə də işlədilmişdir:

بَرْدَى كَوُزُوم يَرْقَى
 أَلْدَى اَوْزُوم قُنْقَى
 قَنْدَا اِرْنَج قَنِيَةَ
 اَمْدَى اَوْذِين اَوْذِ غُرُور

«Bardı közüm yarukı,

Aldı özüm konukı.

Kanda ərinç kanıkı,

Əmdi udhın¹¹² udhğurur».

Getdi gözümün nuru,

Aldı canımın ruhun,

Hardadır o diləyinə varan,

İndi yuxudan oyadır?

(Gözümün nuru, sevgilim getdi, ruhumu da özü ilə apardı. Görəsən, o arzusuna çatan yar hardadır? Onun yoxluğu mənim yuxumu ərsə çəkib yatmağa qoymur).

ایش I ş: iş. «نا ایشینک بار = nə işin q bar = nə işin var».

ایش E ş: eş, yoldaş; ər. Gənc qadınlardan eşi, əri olana «ایشلیک eşlig»

[eşli=ərli] deyilir. Bu şeirdə də işlədilmişdir:

اَئِنِك اِيشِين كَجُورْدُم
 اِيشِيْن يَمَا قَجُورْدُم
 اَوْلُوم اَوْتِيْن اِيجُورْدُم
 اِيجَتِي بُلْب يُوْزِي تَرِن

«Anınq işin keçürdüm,

¹¹¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü belə çevirmişlər: «bədənin həyatı təmin edən ünsürü – özün qonağı. Bu, «ruh» deməkdir» (DLT-2005, s.383).

¹¹² Bəsim Atalay bu sözün ərəb hərfləri ilə imlasında bəzi dolaşlıqlar olduğunu, doğru variantının «اَوْذِين udhın» olacağını göstərmişdir (DLT, I, s.46).

Eşin yəmə kaçurdum.
 Ölüm otın içürdüm,
 İçti, bolup yüzi türü¹¹³».
 Onun işini bitirdim,
 Eşini də qaçırdım.
 Ölüm ağısını içirdim,
 Üzünü bürüsdürüb içdi.

(Öldürərək onun işini bitirdim, yanındakı yoldaşını da qaçırdım.
 Ölüm zəhərini içirdim, üzünü bürüsdürərək içdi. Bu da
 «ölüm şərbətini daddırdım» deməkdir).

اوغ U ğ: çadırın üst tərəfindəki küncərdən hər biri.

اوق O k: mirasda düşən pay. «انكار بير اوق تكدي anqar bir ok tægdi = ona mirasdan bir pay düşdü».

اوك Ö k: ağıl, zəka, anlayış. Ağıllı, dərrakəli adamlara «اوكا ökə» deyilir.

اوك Ö k: dörd yaşını doldurmuş ata «اوك ات ök at» deyilir.

اوك Ö k: orta yaşa çatıb böyümüş heyvan.

ايك İ g: iy. İp sarımaq üçün işlənən alət. Həmin mənada «يگ yig» də deyilir.

ايك İ g: xəstəlik.

اول U l: divar təməli. Bu mənada «تام اولی tam ulı» deyilir.

اول Ö l: nəm, yaş. «اول ناک öl nənq = yaş əşya». Buradan alınaraq «اول ٹون öl ton» deyilir ki, «yaş paltar» deməkdir. Bunu oğuzlar bilməzlər.

¹¹³ Bəsim Atalay bu sözün də imlasında qarışıqlıq olduğunu yazmış, ərəb hərfləri ilə «ترن t+r+n» kimi yazılan sözün «türü» olacağını bildirmişdir (DLT, I, s.47). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu söz «turı» (DLT-2005, s.267), Salih Mütəllibov «tarin» (TSD, I tom, bet 82), çinlilər isə «türün» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.54).

ایل E l: vilayət, el. «ایل بک eli = bəyin hakim olduğu vilayət».

ایل E l: açıqlıq, boşluq. «قُبُع ایلې kapuğ eli = qapı önündəki açıq, boş sahə, meydança».

ایل E l: at bildirən bir isimdir. Çünki at türkün qanadıdır. Atlara baxan seyizə [=mehtərə] «ایل باشی elbaşı» deyirlər ki, «vilayətin başı, başçısı» deməkdir. Bu sözlə ata baxan adam qəsd edilir.

ایل E l: iki bəy arasında barışıq. «ایل بک بیریلا ایل بکدی iki bəg birlə el boldı =iki bəy bir-birilə barışdı».

ایل E l: «ایل کیشی el kişi = yaramaz, dəyərsiz adam».

ایل E l: «ایل قوش el kuş = qartala bənzər alacalı bir quş».

اوم U m: qarın şişliyi, mədə pozuqluğu. «ار اوم بولدی er um boldı = çoxlu at yeməkdən adamın mədəsi pozuldu, ürəyi bulandı».

اون O n: sayda on.

اون Ü n: səs (ü uzun və ya qısa tələffüz edilə bilər).

اون U n: un.

این E n: «این yer = çuxur yer». «این یق en-yok = eniş-yoxuş».

این E n: yan tərəfdə olan genişlik. «بو بوز اینی نجا bu böz eni neçə = bu bezin eni nə qədərdir».

این İ n: aslanın, tülkünün yuvası, bütün yırtıcı heyvanların hini, yuvası. «این yin» də deyilir.

این İ n: qoyun qığı. «این yin» də deyilir.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ¹¹⁴

اوی O y: yerdəki oyuq, çuxur.

اوی O y: «اوی ات oy at = yağız at».

Ortası sükunlu olan qismlər bitdi.

¹¹⁴ Tərtibat yanlışlığı var. Çünki bu sözlər ərəb əlifbası ilə üç hərfdən ibarətdir.

ORTASI HƏRƏKƏLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI HƏRƏKƏLİ

FƏ'İL, FƏ'UL, FƏ'ƏL فَعْلُ فَعْلُ فَعْلُ BABI

أُجْتُ Ö ç ü t¹¹⁵: öc, xınc, qisas, intiqam. Bu sözün əsli «أُجَّ»dür.

أُدْتُ A d h u t: ovuc. «بِيرِ أُدْتُ نَانِك» bir adhut nənq = bir ovuc nəsnə».

أُرْتُ A r u t: «أُرْتُ أَرْتُ ot = keçən ildən artıq qalan ot»¹¹⁶.

أُغْتُ U ğ u t: içki çəkilən bir xəmir növünün adıdır¹¹⁷. Resepti: müxtəlif otlar bir yerdə isladılır, arpa unu ilə qarışdırılıb yoğrulur, əmələ gələn xəmir fındıq boyda kəsilərək topa halda saxlanılır və qurudulur. Ortaya çıxan maya arpa ilə birlikdə ayrıca xaşlanan buğdanın üzərinə [bir batman buğdaya əzilmiş bir fındıq dənəsi nisbətində ufalanaraq]¹¹⁸ səpilir. Bundan sonra bu buğda təmiz bir şeyə bükülərək yetişməsi [yəni acıması, qıvcırması] üçün üç gün bir yerdə saxlanılır. Üçüncü gün küpə tökülür, daha yaxşı yetişməsi üçün on gün də küpdə saxlanıb mayalandırılır. On gün

¹¹⁵ Çinlilər bu sözü birinci deyil, «adhut» və «arut» sözlərindən sonra üçüncü yerdə vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.57).

¹¹⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «orut» kimi (DLT-2005, s.362) oxumuş və «bir illik qurumuş ot» kimi mənalandırmışlar.

¹¹⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu cümləni belə çevirmişlər: «pivə istehsalında istifadə olunan bir maya» (DLT-2005, s. 618).

¹¹⁸ Mötərizə içindəki bu qism Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsindən alınmışdır (DLT-2005, s. 618).

sonra onun üstünə su əlavə edilir, süzülür və içki əldə olunur. «Buğda içkisi»¹¹⁹ bax budur.

أفت Ə w ə t: «bəli», «oldu» mənasında bir sözdür. Bunun üç cür tələffüzü var. Yağma, toxsi, qıpçaq boyları «أفت əwət», oğuzlar «أمت əmət/أوت əvət», digər türklər «يَمَت yəmət» deyirlər.

أفت U w u t: utanma, sızılma.

أفت U w u t: yeməyə və ya bəyin yanına çağırma, dəvət etmə.

أكت Ə g i t: gözdəymədən qorumaq üçün uşaqların üzünə sürtülən bir dərman. Bu dərman zəfərana bəzi şeylər qarışdırılaraq hazırlanır.

أكت Ö g ü t: öyüd. Bu beytdə də işlənmişdir:

الغیل أکت مَندین اُغول اَرْدَم تِیلا

بویدا اولغ بِلکائِب بِلکینک اولا

«Alğıl ögüt məndin, oğul, ərdəm tilə,

Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə».

Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə,

Boyda böyük alim olub biliyini payla.

(Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərdəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla).

أکت Ü g i t¹²⁰: buğda və taxıl üyütmək.

أکتجی Ü g i t ç i: un üyüdən adam.

أکت Ə g ə t: xidmət üçün gərdək gecəsi gəlinlə birlikdə göndərilən qadın.

أکت İ k i t¹²¹: yalan. Oğuzca. «أکت سوز» ikit söz = yalan söz».

أکت Ö l ü t: bir-birini öldürmə. Öldürənə, qatilə «أکتجی ölütçi» deyilir.

¹¹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «buğda içkisi» yerinə «buğda şərabi» yazmışlar (DLT-2005, s. 618)

¹²⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ögit», bundan sonrakı sözü isə «ögitçi» kimi (DLT-2005, s.370) oxumuşlar.

¹²¹ Çinlilər bu sözü yanlışlıqla «igit» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.58).

ألت Ö l ü t: «ألت ار = gücsüz, yaşlı, qoca adam»¹²².

أتج A t a ç: özünü xalqın böyüyü kimi aparən uşağa «أتج اغول» ataç oğul» deyilir.

أتج Ə t ə ç: uşaqların cöyüz-cöyüz¹²³ oynadıqları çökək.

أشج A ş ı ç¹²⁴: qazan, tava. Bu atalar sözündə də işlənir:

أشج أیور توبم التون

قمج أیور من قيدا من

«Aşıç ayur: tübüm altun,

Kamıç ayur: mən kayda mən».

Qazan deyər: dibim altın,

Çömçə deyər: mən hardayam?

(Bu söz onu tanıyanların yanında özünü öyən adam haqda söylənir).

أكج Ə k ə ç: özünü hamıya bacı kimi sevdiren, uşaqılıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız. Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir.

أمج A m a ç: məqsəd, hədəf, nişangah.

أمج A m a ç: cüt [əkin] öküzü, əkinçilik alətləri.

ألیج U l ı ç: oğlan uşaqlarına bəslənən sevgini bildirmək üçün söylənən bir söz. «ألیجیم = oğlum». Karluq dilində.

أنج A n a ç: hamının anasıymış kimi özünü sevdiren, uşaqılıqdan böyük bir dərrakə göstərən qız uşağı. Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir¹²⁵.

¹²² Müasir dilimizdə bu mənada «ölük, ölüvay» sözü var. Ancaq Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «olub» kimi oxumuş, «olub ər» birləşməsini «yetkin, olgunluq dövrünü yaşayan adam» kimi (DLT-2005, s.267) çevirmişlər. Salih Mütəllibovun tərcüməsi isə belədir: «gücü və qüvvəsi gedən çox yaşlı adam» (TSD, I tom, bet 86).

¹²³ Kəndlərdə «beşdaş», «qələmdaş», «qərcmə-qaya» adı verilən oyun.

¹²⁴ Çinlilər bu sözü «əşiç» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.59).

¹²⁵ Bizdə nənənin, babanın, ananın, atanın adı qoyulmuş uşağı onların sağlığında, həətə sonralar da öz adı ilə deyil, «nənəş», «babaş», «anaş», «ataş» kimi çağırmaq adəti var.

عنج E n ü ç: gözə enən pərdə, katarakt.

أغیر A ğ ı r: əziz, möhtərəm, «أغیرلیغ کیشی» ağırlıq kişi = xalq və ya bəy tərəfindən ağırlanan, yəni əziz tutulan adam». «تتکری منی
أغیرلادی tənqri məni ağırladı=tanrı məni əziz tutdu». Gecənin durğunluğu keçəndə «أغیر اذاق امرلادی» ağır adhak əmrüldi=ağır ayaq çəkildi» deyildir ki, «ağır yerişli adam varacağı yerə çatdı» deməkdir.

أغیر A ğ ı r: ağır, «أغیر ناک» ağır nənq = qiymətdə ağır olan nəsnə, dəyərli şey».

أغر U ğ a r: «أغرات uğar at = alnında ağı olan at, qaşqa at». Bu söz həm tələffüz, həm də mənaca ərəbcəyə uyğundur. Yalnız ərəbcədə ilk hərfi fəthəli, türkcədə zəmməlidir.

أغر O ğ u r: vaxt. «نا أگردا کلدینک» nə oğurda kəldinq = nə zaman gəldin».

أغر O ğ u r: dövlət. «بک أگردا مینک ایشیم ایتلیدی» bəg oğrında məninq işim etildi = bəyin dövləti sayəsində işim düzəldi».

أغر O ğ u r: bir işdə imkan və fürsət. «بوایش أغرلغ بلدی» bu iş oğurluğ boldı = bu iş uğurlu oldu».

أغر O ğ u r: qarşılıq, əvəz, bədəl. Oğuzca. «اتقا أغر الدیم» atka oğur aldım = ata əvəz aldım, (atın yerinə bir at aldım).

أغر O ğ u r: xeyir, bərəkət. Oğuzca. Yolçuya «یول أغرلسون» yol oğur bolsun» deyilir ki, «yol uğurlu olsun» deməkdir. Bu, yalnız yolçuluq zamanı işlənilir.

أغیر Ə ğ i r: qarın ağrısını sağaltmaq üçün işlədilən bir kök. Bu söz aşağıdakı ibarədə də keçir: «أغیرلسا ار الماس» əgir bolsa, ər ölməs=əgər adamın yanında bu dərman olsa, ölməz». Çünki qarın ağrısına tutulan adam onu yesə, qurtular. Bu ifadə qara günə əvvəlcədən hazırlaşmağın gərəkli olduğunu bildirmək üçün söylənir.

اكر Ü g ü r: darı. Bu söz oğuzlardan başqa bütün türk boyları tərəfindən işlədilir. Oğuzlar bu sözü bilmirlər.

اكر Ü g ü r: «ياغ اكرى yağ ügürü = küncüt». Oğuzca.

اكر Ö g ü r: qoyun, geyik, bağırtlaq quşu, cariyə, dəvə kimi şeylərin toplu halda bulunması, bu kimi şeylərin sürüsü.

امر Ə m i r¹²⁶: qırov, sis. Oğuzca.

اوبز O b u z: bərk yer. «اوبز اوبز oy obuz = basıq, düz yer»¹²⁷.

اتز Ə t i z: iki dərə arasındakı sədd.

اچز U ç u z: ucuz, «اچزنانك uçuz nənq = ucuz şey».

اچز U ç u z: «بک اچز لادی bəg anı uçuzladı = bəy onu xorladı».

اندز U d h u z: qotur. Həmin söz bu məsəldə də işlənmişdir: «تلكو اوز اينكا تيلکو öz inqə ürsə, udhuz bolur = tülkü öz hini-nə, yuvasına hürsə, qotur olar». Bu məsəl öz elini, boyunu, şəhərini inkar və tənqid edən, xor baxan adamlar haqqında deyilir¹²⁸.

اندز E d h i z: yüksək, hündür yer və başqa yüksək şeylər.

اندز E d h i z: «انزتاغ edhiz tağ = keçid verməyən yüksək dağ».

اغز A ğ u c: ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd. Bu söz ز z ilə ژ j arasında söylənir, ج z ilə də yazılır.

اغز A ğ ı z: çayın, su tuluğunun, səhəngin, küpün və quyunun ağzı.

اغز A ğ ı z: insanın və heyvanın ağzı. Həmin söz bu məsəldə də işlənmişdir: «اغز ييسا کوز ايااور» ağız yesə, köz uyadhur = ağız yesə, göz utanar». Birinin hədiyyə və ya pulunu yeyib işini görməyən və utanan adam haqqında deyilir.

¹²⁶ Bütün nəşrlərdə «امر əmir» şəklində olan bu sözü Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər «imir» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 289).

¹²⁷ Bir-iki səhifə əvvəl Mahmud Kaşğari «oy»un başqa mənasını verirdi: oyuq, çuxur.

¹²⁸ «اندز udhuz» sözü çağdaş türkcədə həmin mənada, ancaq «uyuz» şəklindədir.

أغز O ğ u z: bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər. Bunlar iyirmi iki boydur. Hər boyun ayrı bir bəlgəsi və heyvanlarına vurulan damğası vardır. Bir-birlərini bu bəlgələrlə tanıyırlar. Birincisi və başçıları قنق kınıqlardır. Dövrümüzün xaqanları bu boydandır. Heyvanlarına vurduqları damğa budur:

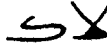
İkincisi قبیغ kayıqlardır. Damğaları budur:

Üçüncüsü بائندر bayundurlardır. Damğaları budur:

Dördüncüsü افا ıvalardır. Bunlara یفا yıwa da deyilir. Damğaları budur:

Beşincisi سئغر salgurlardır. Damğaları budur:

Altıncısı افشار əfşarlardır. Damğaları budur:

Yeddincisi بکتلی bəgtililərdir. Damğaları budur:

Səkkizinci بگذر bügdüzlərdir. Damğaları budur:

Doqquzuncu بیات bayatlardır. Damğaları budur:

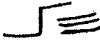
Onuncusu یزغر yazğırlardır. Damğaları budur:

On birincisi ایمر eymərlərdir. Damğaları budur:

On ikincisi قرابلی karabölüklərdir. Damğaları budur:

On üçüncüsü القابلی alqabölüklərdir. Damğaları budur:

On dördüncüsü ایدر igdirlərdir. Damğaları budur:

On beşincisi ارکر ürəgirlərdir. Damğaları budur:

On altıncısı ئوترقا tutırkalardır. Damğaları budur:

On yeddincisi اولایندلیغ ulayundluqlardır. Damğaları budur:

On səkkizincisi توكُر tögərlərdir. Damğaları budur: ۱۷

On doqquzuncusu بَجَنَك bəçənəklərdir. Damğaları budur: ۱۸

İyirmincisi جُوَلَدَر چovaldarlardır. Damğaları budur: ۱۹

İyirmi birincisi جَبْنِي çəpnilərdir. Damğaları budur: ۲۰

İyirmi ikincisi جَرَقْلَغ çarukluğlardır. Bunların sayı saz, damğaları isə naməlumdur.

Kaşğari Mahmud deyir ki, bu oymaqların hamısının hamı tərəfindən bilinməsi gərəkli olduğu üçün yazdım. Bu damğalar onların heyvanlarının, atlarının, miniklərinin əlamətidir. Heyvanlar qarışdığı zaman hər bölük öz heyvanını bu damğalar vasitəsilə tanıyır.

Bu saydığım boylar kökdür. Bu kökdən bir sıra oymaqlar çıxmışdır. Onları söyləmədim, sözü qısa kəsdim. Bu boyların adları onları qurmuş olan atalarının adlarından alınmışdır. Ərəblərdə də belədir: bəni-Süleym, bəni Həfacə deyilir ki, Süleym oğulları, Həfacə oğulları deməkdir.

اُكُ Ö k ü z¹²⁹: Ceyhun, Fərat kimi çaylara verilən ümumi addır. Bu söz tək halda söyləndiyi zaman oğuzlar tərəfindən Bənəgit¹³⁰ çayı nəzərdə tutulur. Çünki şəhərləri o çayın sahilindədir. Köçərilər də bu çayın kənarına enirlər. Türk ölkəsində bir çox çaylar öküz adı ilə anılır. Bir şəhərə də bu ad verilərək

¹²⁹ Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.64), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ögüz» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.372). Qərbi coğrafiyaşünaslığında Ceyhunun, yəni Amu-Dəryanın adı qədim dövrdə «Okus» kimi işlədilmişdir. Bəsim Atalayın qeydinə görə, «اُكُ öküz» sözü Anadoluda «öz» şəklində düşmüşdür, «dər», «çay» deməkdir. Cənubi Azərbaycanda «Qızılüzən» çayının adında «üzən / özən» kimi daşlanmışdır (DLT, I, s. 59).

¹³⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «Bənakit» imlası ilə verdikləri bu sözü belə izah etmişlər: «Sir-Dərya çayı ilə Ahəngəran çayının kəsişdiyi bölgənin və bu bölgədə yerləşən şəhərin adıdır» (DLT-2005, s.372).

«ایکی اوکوز» İki öküz» deyilmişdir. Bu şəhər إلا İla ilə یفنج İla ilə
Yafınç çayları arasında yerləşir.

اکز Ö k ü z: öküz. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أکز اذاقی بلغنج بزاغو»
بشی بلسا بیک öküz adhakı bolğınça, buzağı başı bolsa, yeg
=öküz ayağı olmaqdan, buzov başı olmaq yaxşıdır». Bu
söz «başlı-başına, sərbəst olmaq başqa adama tabe olmaq-
dan xoşdur» demək yerinə işlədilir.

أشس A w u s: mum, şam. Bulğarca.

اولاس U l a s: «اولاس کوز» = məsti-xumar, süzgün göz». Həmin
söz bu bənddə də işlədilmişdir:

بۇنار مینی اولاس کوز
قرا مەنقیز قیزیل یوز
اندین تمار توکال توز
بۇناب ینا اول قجار

«Bulnar mini ulas köz,
Kara mənqiz, kızıl yüz.
Andın tamar tükəl tüz,
Bulnap yana ol kaçar».
Əsir edər məni xumar göz,
Qara bəniz, kızıl üz.
Ondan damar bütün gözəlliklər,
Əsir edib yenə də qaçar.

(Xumar göz, əsmər bəniz, pənbə üz məni dustaq edər. O çöhrədən bü-
tün gözəlliklər damar, tökülər. Məni dustaq etdikdən son-
ra yenə də qaçıb gedər).

أپش Ö p ü ş: öpüş, iki adam arasında.

أتیش A t ı ş: atış, atışma.

أتیش A t ı ş: kişi adlarındandır.

أش U t u ş: kişi adlarındanndır.

أش Ö t ü ş: (الف əlif incə tələffüzlə) oyunda ötmək, udmaq. Bu oyun belə oynanır: uşaqlar dairəvi otururlar. Onlardan biri yanındakı uşağı itələyir və «أش أش ötüş-ötüş» deyir. Yəni ona sən də öz yanındakını itələ demək istəyir¹³¹.

إش İ t i ş: iki nəfər arasında bir-birini itələmək.

أش Ö ç ə ş: yarış. «أول مَنِك بِلَا أَجْشِدِي ol məninq birlə öçəşdi = o mənimlə öcəşdi, bir şeydə yarışdı».

أش A d a ş: arxadaş, dost.

إش İ d i ş: qədəh, piyalə. Yağma, tuxsı, yəmək, oğuz və arguların dilərində tas, tava, ləyən, qazan, tava kimi hər şeyə idiş deyilir.

أش A r ı ş: əriş. «أرش أرقاغ arış-arkağ = əriş-argac».

أش U r u ş: vuruş, savaş.

أش A ğ ı ş: ağış, yüksəliş.

أش O ğ u ş: qohum.

أش U w u ş: ufalanmış nəsnə. «أش اتماما uwuş ətmək = ufalanmış çörək».

أش U k u ş: dərrakə, zəka, ağıl. «أوشلغ كِشى ukuşluğ kişi=zəkali adam».

أش Ö k ü ş¹³²: çox. «أش ناك اش ناك اش = çoxlu nəsnə». «تيريك اسن بلسا تيريك اش كورور tirig əsən bolsa, tanq öküş körür = diri [yaşayan] adam sağlam olsa, çox şeylər görür» deyimində də işlədilmişdir, (insanın başı salamat olsa, çox əcaib-qəraib hadisələr görür).

¹³¹ Burada yazma nüsxədəki ərəbcə bir cümlənin basma nüsxədə çıxmadığını yazan Bəsim Atalay həmin cümlənin tərcüməsini mətnaltı haşiyədə vermişdir: «Sən yanındakını itələ, o da öz yanındakını itələsin, halqanın sonuna qədər beləcə davam etsin» (DLT, I, s. 61).

¹³² Çinlilər bunu «üküş» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.67).

- اوكوش Ö k ü ş: «اوكوش يلقى» öküş ylıkı = qəlp, çıxdaş heyvan, harın at).
- الش A l ı ş: su ağzı və suyun hovuzdan və ya novdan töküldüyü ağzlar.
- الش A l u ş: Kaşğarda bir kənd adı.
- الش A l ı ş: borclunu borcundan dolayı sorğuya çəkmə. «الش بيريش alış-beriş = bir haqqı almaq, bir haqqı vermək».
- الش Ü l ü ş: pay, hissə (ش ş hərfi əslində ک ke-dır).
- اولك Ü l ü k: əslində «pay»ın qarşılığıdır. Ərəbcədə də dişiliyi bildirən ک ke hərfi ش ş hərfinə çevrilir. Məsələn, عیناش عیناها وجیدش. فعیناش عیناها وجیدش sözündə¹³³ olduğu kimi. Bu, عیناک وجیدک deməkdir.
- الش U l u ş: kənd. Çigilcə. Balasağun və onun yaxınlığındakı Arğu şəhərlərinin əhalisi şəhərə «ulus» deyir. Balasağun şəhərinə «قوز ألوش Kuz ulus» da deyilir.
- الش Ü l ü ş: budun (xalq) arasında pay ayırmaq. ش ş hərfi ک ke hərfindən çevrilmişdir. Ərəb dilində də belədir. Quranda رَبُّک و قد جعل رَبِّش و تحش سریاً: bu cür oxunuş var: yerinə bu cür oxunuş var: رَبُّک و تحش سریاً
- اچغ A ç ı ğ: xanın bəxşişi. «خان منکا اچغ بيردی» xan manqa açığı verdi = xan mənə bəxşiş verdi».
- اچغ A ç ı ğ: naz-nemət içində həyat sürmək. «اوزونکنی اچغ ت» özünqni açıqlıq tut = özünü naz-nemət içində tut, korluq çəkmə».
- اچغ A ç ı ğ: acı, acı olan bir nəsənə.
- اذغ A d h ı ğ: ayı. Həmin kəlməyə bu atalar sözündə də rastlanır: «أفجی اذغ نجا ال بلسا اذغ انجا یول بلیر» awçı neçə al bilsə, adığı ança yol bilir = ovçu neçə al bilsə, ayı onca yol bilir», (ovçu nə qə-

¹³³ Salih Mütəllibov bu sözlərin Məcnuna aid olduğunu göstərmişdir (TSD, I tom, bet 93). Çinlilərdə (DLT-Çin, I cild, s.68) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərdə bu haqda qeyd var (DLT-2005, s.636), ancaq bu qeyd «ülüş» maddəsindədir. Digər nəşrlərdə bu haqda heç bir qeyd yoxdur. Məcnunun sözlərinin tərcüməsi belədir: «Sənin gözlərin onun gözləri, sənin gərdanın onun gərdanı kimidir».

dər ov hiyləsi, fənd bilirsə, ayı da o qədər xilas yolu bilir).

Bu söz iki hiyləgər adamın qarşılaşması zaman deyilir.

اذغ A d h ı ğ: ayıq, sərxoşluqdan ayılan adam. «أسرک اذغ» əsrük adhiğ¹³⁴

=sərxoş ayıq» deməkdir.

اذغ A d h ı ğ: bizim eldə bir kənd¹³⁵.

اذغ U d h u ğ: oyanıq, huşyar, ayıq. «اذغ udhuğ ər = oyanıq, huşyar adam». «اذغ کونکول لوك ار» udhuğ könqüllüg ər = həssas təbiətli, qanacaq adam».

ارغ A r ı ğ: çadır örtüyü. Barsğanca.

ارغ A r ı ğ: «ارغ نانک» arığ nənq = təmiz nəsənə».

ارغ U r u ğ: dənə. Toxuma da «uruğ» deyilir. «ارغ اکتی» uruğ əkti = toxum əkti». Buna bənzədilərək qohumlara da «ارغ ثرغ» uruğ-turığ» deyilir.

ازغ A z ı ğ: azı, heyvanın azı dişı.

اسغ A s ı ğ: qazanc, fayda.

اسغ O s u ğ: bir nəsəninin başqa nəsənəyə dəyiş/dir/ilməsi. «بوايش اسغى مندغ» bu iş osuğı mundağ = bu işin dəyişməsi belədir».

الغ A l ı ğ: hər şeyin pisi. Oğuzca və qıpçaqca.

الغ U l u ğ: hər şeyin böyüyü. Bu beytdə də işlədilmişdir:

الغ لَوْ قَع بُلْ سَا سَن اذْ كُو قَلِين

بُلْغِيل كِشِيك بَكْلار قَتْن يَخْشَى اولان

«Uluğlukuğ bolsa sən edhgü kılın,

Bolğıl kişig bəglər katın yaxşı ulan».

Böyüklüyə çatdığın zaman xoşxasiyyət ol,

Bəylər yanında yaxşılığa layiq adam ol.

¹³⁴ Salih Mütəllibov bu ifadəni «məst və huşyar» (TSD, I tom, bet 94), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «sərxoşluqdan ayılmış» kimi (DLT-2005, s.132) çevirmişlər.

¹³⁵ Mahmud Kaşğarının bu kənddə və ya bu məhəllədə anadan olduğu güman edilir.

(Rütbə və ululuğa çatanda xoşxasiyyət ol, bəylər yanında daim başqaları üçün xeyir verən ol).

إلغ I l ı ğ: ilıq. «إلغ سؤف» ilıq suw = ilıq su». Əsli «یلغ» yılığdır.

أجق A ç u k: hər açıq şey. Buna görə də açıq qapıya «أجق قبیغ» açuk ka-puğ» deyilir. «أجق ایش» açuk iş = açıq-aşkar iş».

أجق O ç a k: ocaq.

أجق A ç ı k: böyük qardaş. Xaqaniyyə türkləri böyük qardaşı «أجقم» açukım» deyə çağırırlar. ق ka hərfi ancaq söyləyən şəxsə (nəfisi-mütəkəllim) izafət olunduğu zaman gəlir. Digər şəxslərdə isə «أجقتک» açıqınq» deyilməz¹³⁶.

أذق A d h a k: ayaq.

أذق A d h u k: «أذق نانک» adhuk nənq = naməlum nəsnə». Əsli «أذق» ağduk»dur, «pozuq, başqa cür, qeyri-müəyyən» deməkdir. Bu söz «أذق مئکزی أغدی» anınq mənqzi ağdı = onun rəngi dəyişdi» ifadəsindən alınmışdır. Asanlıq naminə غ ğ hərfi atılmışdır¹³⁷.

أذق U d h ı k: «أذق ار» udhık ər = yatmış (yatan) adam».

أذق I d h u k: qutlu və mübarək olan hər şey. Buraxılan hər heyvana bu ad verilir. Ona yük vurulmur, südü sağılmır, yunu qırılmır. Sahibinin əhd elədiyi qurban üçün saxlanır.

أذق I d h u k: «أذق تاغ» idhuk tağ = keçid verməyən, uzanıb gedən dağ».

أرق A r ı k: çay. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أرق اوتی» arıq otı = ağılda oğlaq do-
ağılda oğlaq toğsa, arıkda otı önər = ağılda oğlaq do-

¹³⁶ Bu oxunuş səhvdir. Sözlün kökü «eçi=böyük qardaş» bizə hələ Orxon-Yenisey abidələrindən məlumdur. Əvvəlcə eçi sözlünə kiçiltmə-əzizləmə şəkilçisi olan ق=ka, daha sonra isə I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi -im artırılır və söz «eçi+k+im» şəklinə düşür. Birbaşa müraciətdə «eçikim» deyilir, digər şəxslərdə ق=ka şəkilçisi tətbiq edilmədən «sənin eçin», «onun eçisi», «eçimiz», «eçiniz», «eçiləri» deyilir.

¹³⁷ Bəsim Atalayın fikrincə, bu sözlün əsli «أذق» aduk» olmalıdır (DLT, I, s. 65).

ğulsa, çay qırağında otu bitər». Bu söz «ruzi üçün qayğı çəkmə» yerinə işlənir.

أرُق A r u k: «أرُق aruk ər = arıq adam, yorğun adam». Hər yorğuna belə deyilir.

أرُق ثرُق A r u k - t u r u k: Fərqanə ilə Kaşğar arasında yoxuş adı.

أرُق A r ı k: arıq, zəif, cılız. Oğuz və qıpçaq dillərində.

أرُق U r u k: ip, urğan, çatı.

أزُق A z u k: «أزُق azuk ok=haradan və kimin atdığı bilinməyən ox».

أزُق A z u k: «أزُق مُنُق azuk munk = qaçan, azan, yoldan çıxan».

أزُق A z a k: oğuz bəylərindən birinin adı.

أزُق A z u k: azuqə. Bu məsələdə də işlənmişdir: «سرت نىك ازُقى ارغ بلسا بول سرتنىق اوزا بىر sartnıñq azukı arığ bolsa, yol üzrə yer = satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər». Bu söz doğruçul və mötəbər olduğunu iddia edən, lakin sözünü isbat edə bilməyən adam haqqında deyilir.

أزُق U z a k: uzaq. Bir iş uzandıqda «أزُق ايش uzak iş» deyilir. Bir yerə gedən adam gecikdikdə «يالواچ ازُق بردى yalavaç uzak bardı[=elçi yaman uzaq getdi]» deyilir.

أزُق O z u k: «أزُق ات ozuk at = sürək və sürəyə bənzər şeylərdə irəli gələn və başqa atları keçən at».

أشُق A ş a k: aşığı, dağ dibi. Oğuzca.

أشُق A ş u k: insanın topuq sümüyü, topuq aşığı.

أشُق U ş a k: «أشُق نانىق uşak nənq = kiçik şey». Buna istinadən kiçik uşaqlara «أشُق اعلان uşak oğlan» deyilir.

أشُق U ş a k: «أشُق اوتنىك uşak otunq = odun qırıntıları». Bu söz tək halda deyil, ancaq cəm halda işlənir.

اشق A ş u k: dəmir başlıq, dəbilqə. Burada əlif ى y hərfini əvəz etmişdir.¹³⁸

أغق O ğ u k: çəkmə, ayaqqabı.

افق I w ı k: qırlarda, daşlı yerlərdə yaşayan geyik, ahu, antilop.

ألُق A l u k: «ألُق ار = keçəl, daz adam»¹³⁹. Oğuzca.

ألُق O l u k: holuq. Ağac kötüyündən novalça kimi oyularaq içində heyvan suvarılan, şıra, ayran soyudulan yalaq.

ألُق U l u k: «ألُق ثون uluk ton = köhnəlmiş, yıpranmış paltar». Köhnəlmiş hər şeyə «uluk» deyilir.

ألُق O l u k: kiçik qayıq. Bu sözün əsli əvvəlki [oluk sözü] kimidir.

ألُق U l u k: atın çiyi. Bu məsəldə də işlənmişdir: «ألُق يغرى اغول قا قلير» uluk yağırı oğulka kalır = çiyin yağırı övlada qalar». Burada sinirlərin birləşdiyi yer olduğu üçün gec sağalır.

ألُق A l ı k: quş dimdiyi. Oğuzca.

أنق A n u k: «أنق نانق anuk nənq = hazır olan nəsnə». Bu məsəldə də işlənmişdir: «أنق اترو تئسا يوقا سانماس» anuk utru tutsa yokka sanmas = hazır olan şey qabağa qoyulsa, yox sayılmaz», (yeməkdən nə hazırdırsa qonağın önünə, süfrəyə qoyulsa, yemək verilməmiş sayılmaz). Bu söz ev sahibinin gücü yetən şeyi hazırlaya bilməsi üçün deyilir.

أبك Ə b ə k: uşaq dilində çörəyin adı¹⁴⁰.

أتک Ə t ə k: ətək.

أتک Ə t ü k: ayaqqabı.

أشك Ö t ü k: hekayə. İstənilən şeyin sultana xəbər verilməsi üçün də bu söz işlənir. Əsli «bir şeyi hekayə etmək»dən alınmışdır.

¹³⁸ Belə çıxır ki, «اشق aşuk»un əsli «يشق yaşuk»dur.

¹³⁹ Bəsim Atalayın mətnaltı qeydinə görə, «aluk ər» sözünün digər mənası «qaba və xırçın adam»dır (DLT, I, s. 67).

¹⁴⁰ Müasir dilimizdə «əppək»dir. Çinlilər «əpək» oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.73).

اٹک Ö t ü g: qusma. «انکار اٹوک ئٹی anqar ötüg tuttı = onu qusma tutdu».

اٹک Ü t ü g: ütü. Mala biçimində bir dəmir parçasıdır ki, tikiş yerlərini hamarlamaq üçün qızdırılaraq paltarın üstünə basılır.

اچک İ ç ü k: samur kimi heyvanların dərisindən tikilən kürk.

اڈیک Ü d h i k: eşq və sevginin coşması. Bu bənddə də işlənmişdir:

اؤذیک مینى قمتى

سقتج منکا یمتى

کونکلوم انکار امى

یوزم مېک سرعور

«Üdhik mini komıttı,
Sakınç manqa yumıttı,
Könqlüm anqar əmitti,
Yüzüm məniñq sarğarur».
Sevgi məni coşdurdu,
Sıxıntı başıma vurdu,
Könlüm ona axdı,
Üzüm mənim saralır.

(Sevgilimə bəslədiyim eşq məni həyəcanlandırdı, təlaşa saldı, könlüm ona meyl etdi, ona görə də rəngim saralır).

اړک Ə r ü k: şaftalı, qaysı, ərik kimi meyvələrə verilən ümumi ad. Bir-birindən sifətlə ayrılır.

اړک Ə r ü k: «تولک اړک tülüg əruk = şaftalı».

اړک Ə r ü k: «سارغ اړک sarığ əruk = qaysı, zərdalı».

اړک Ə r ü k: «قرا اړک kara əruk = qara ərik, albuxara».

اړک Ö r ü k: hörülmüş olan hər nəsnə. «اړک سچ örük saç = hörülmüş saç».

اړک Ö r ü k: bir yerdə bir müddət qalmaq. «سواون کون اړک بلدی sü on kün örük boldı=qoşun on gün bir yerdə qaldı». Bir bəy və

ya oymaq bir yerdə bir müddət dayanıb qalsa, yenə belə deyilir.

إرک İ r i k: «إرک نەنق = aşınmış, çürük və ya köhnə olan hər nəsnə». «إرک ائونک = çürümüş odun».

إرک Ə r i k: «إرک نەنق = yağ və ya yağa bənzər əriyən hər nəsnə». Donduqdan sonra əriyən hər şeyə də «ərik nənq» deyilir.

إرک İ r ü k: divar və divara bənzər şeylərdəki çat, yarıq. Bu məsəldə də işlənmişdir: «کندا إرک یق بکدا قیق یق» kündə irük yok, bəgdə kıyık yok=günəşdə çat olmaz, bəy də sözündən dönməz». Bu söz bəylərin verilən sözdən dönməməsi üçün deyilir.

إرک Ə r ü k: dəri aşılana bir nəsnə. «تري اركلادی = dəri aşıladi».

إرک Ə r i k¹⁴¹: «إرک ییلکی = yorğa heyvan». Yorğa ata da «ارک ات» ərik at» deyilir. Oğuzlar bu sözü bilməzlər.

إرک Ə r i k¹⁴²: «إرک ەر = işində usta, qoçaq adam». Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

ارک ایرنی یاغلیغ

ارمکو باشی قانلیغ

«Ərik irini yağlığ,

Ərməgü başı kanlığ».

Qoçağın dodağı yağlı,

Tənbəlin başı qanlı.

¹⁴¹Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «erig» kimi oxumuş, misalları isə «erig yılkı=oynaq, xoş təsir bağışlayan heyvan», «erig at=yaraşılıq at» kimi (DLT-2005, s. 361) tərcümə etmişlər.

¹⁴²Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «irig» kimi (DLT-2005, s.290), çinlilər isə «ərik» kimi (DLT-Çin, I cild, s.76) oxumuşlar.

(Qoçaq, işlək adamın dodağı yağlı olur, çünki işləyir, gözəl yeməklər, yağlı ət yeyir, dodağı yağlanır, tənbel isə iş görməyə ərindir, başına-başına döyüb qanadırlar). Bu məsəl tənbellikdən əl çəkmək, çalışmağı təşviq etmək üçün deyilir.

اِرِك İ r i k: «اِرِك نَانِك irik nənq = qatı, möhkəm, sərt olan hər nəsnə».

Keçəlin və qoturun başına da «irik» deyilir.

اَزِك Ə z i k: dəridə uzunlamasına olan əzik, cızıq.

اَزِك Ö z ü k: qadınlara verilən bir ləqəb. Qızıl kimi təmiz ruhlu qadına «التون اَزِك altun özü» deyilir. Bədəni inci kimi təmiz olan qadına «اَرْتِي اَزِك ertini özü» deyilir, çünki iri dənəli, əmsalsız mirvariyə «اَرْدِي ərđini» deyilir. Bu sözdə ت t hərfi د d hərfinə çevrilmişdir. Bu ləqəb çigil qadınları üçün söylənir. Kəlmənin əsl «nəfs, ruh» bildirən «öz» sözündəndir. ک ke hərfi o şeyin özünü, eynisini bildirmək üçün əlavə edilmişdir. «اَل اَرْنِي اَك كَلْدُر ol ərni ök kəldür» ifadəsi «o adamın özünü gətir» deməkdir. Qalın və tox söylənən sözlərdə və ق ka və غ ğ artırılan sözlərdə «ök» yerinə «ok» işlədilir.

اَزِك Ö z ü k: oyularaq hovuz düzəldilən hər yer¹⁴³. Bənzər şəkildə çayın qoluna da «اَزِك سُوْف özü» deyilir.

اَزِك Ö z ə k: belin iç qismində olan damar¹⁴⁴.

¹⁴³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bataqlıq və ya selə məruz qalmış bölgə» kimi (DLT-2005, s. 385) mənalaşdırmışlar.

¹⁴⁴ Bəsim Atalay bu maddəni yanlış və yarımçıq çevirmişdir. Əslində isə belə olmalıdır: «Ö z ə k: onurğa ili. Bu, Məhəmməd peyğəmbərin bir dəfə andığı, onurğanın içində uzanan ana damardır: «ma zalət uklə Xeybər tuədduni fi həzə avən qətaət əbhəri = Xeybərdə yediyim yeməyin səbəb olduğu ağrını hər il çəkirəm, bu, onurğa iliyimin kəsildiyi zamandır». [«Onurğa iliyinin kəsilməsi» ərəbcə bir deyimdir və «şiddətli ağrı çəkmək» mənasına gəlir. Bu hədis Buxaridən alınmışdır: «...Ayşə dedi: «peyğəmbər həzrətləri axırda onun ölümünə səbəb olan xəstəlikdən şikayət edərək belə deyərdi: «Ey Ayşə, Xeybərdə yediyim yeməyin səbəb olduğu ağrını hələ də çəkirəm. O zaman verdikləri zəhərlə sanki onurğa iliyimin kəsildiyini hiss etmişdim»] (DLT-2005, s.384).

اژک Ü j ü k: heca. «اژکلادی bitik üjüklədi = hərfləri və kitabı höccələdi». Heca hərflərindən hər birinə «üjük» deyilir. «بونا اژک bu nə üjük ol» sözü «bu hərf nədir, bu hansı hərfdir» mənasını verir. Bu söz ژ j ilə yazılır.

إسک İ s i k: «إسک بیر isik yer = uzanıb gedən çöl».

إسگ İ s i g: «إسگ نانک isig nənq=isti şey», «إسگ کون isig kün = isti gün».

اشک E ş ü k: üstədən geyilən, bürünülən hər şey.

اشک E ş ü k: xanlardan, bəylərdən biri öldüyü zaman qəbri üstünə sərilmək üzrə göndərilən ipək parçadır. Bu qumaş sonra parça-parça edilib yoxsullara paylanır.

اشیک Ü ş i k: meyvələri yandıraraq böyüməyə qoymayan soyuq, sərt şaxta.

الیک Ə l i g: əl. «اونک الیک onq əlig = sağ əl». Oğuzlar «ساغ الیک sağ əlig» deyirlər. Bütün türklər sol ələ «سول الیک sol əlig» deyirlər.

اولک Ö l ü g: ölü.

Ü l ü k: həssə, pay, qismət (الف əlif incə tələffüzlə).

إلی İ l i k: ilik. Oğuzca. Digər türklər «یلک yilik» deyirlər. Oğuzcadakı əlif hərfi ی y hərfini əvəz edir.

أمیک Ə m i k: əmcək, məmə. Kişi məməsinə də belə deyilir.

أمیک Ə m i k: «أمیک کون əmik kün = ilıq gün». Soyuduqdan sonra qızan və hərarəti artmayan şeyə də «أمیک əmik» deyilir.

انک Ə n ü k: aslan balası. Qaplan, qurd, it balasına da «ənük» deyilir.

انکی Ə n ü k: «کیرتلیگ انکی kiritlig ənügi = kilidin dişləri».

ابل A b u l: bizim eldə [Kaşğarda] bir kənd adı¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Bu söz basma nüsxədə əlif+b+l ابل şəklinə hərəkəsiz, yazma nüsxədə isə ابل Obul şəklinədir. Bəsim Atalay və Karl Brokkelman onu «Abul» kimi oxumuşlar (DLT, I, s. 73). Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 102), Hüseyn Düzgün (ت د ل s. 113) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də (DLT-2005, s. 129) «Abul» şəklinə oxumuşlar. Uyğurlar və çinlilər isə Opal şəklinə oxuyur (DLT-Çin, I cild, s.78) və bu

اٲل Ө t i l¹⁴⁶: qıpçaq ellərində axan bir çayın adıdır. Bulğar dənizinə tökülür, bir qolu rus diyarına gedir. Bu bənddə də işlədilmişdir:

اٲل سقى اقا تـرور
قيا بُنى ققا تـرور
بلىق تلىم بقا تـرور
كولونكى تقى كُشارور

«Ətil suwı aka turur,
Kaya tübi kaka turur
Balık təlim¹⁴⁷, baka turur,
Kölünq takı küşərür».
İdil suyu axa durur, axır,
Qaya dibin döyə durur, döyür,
Balıq çoxdur, baxa durur, baxır,
Gölməçələr dəxi daşır.

(İdil çayı durmadan axır, qayaların dibini döyəcləyir, suyun daşması üzündən dolan gölməçədə çoxlu balıq və qurbağa qaynaşır).

اغل A ğ ı l: ağıl, qoyun küzü. Oğuzca qoyun qığına da «ağıl» deyirlər. Bu iki mənə bir-birinə yaxın olduğu üçün delə deyilir. Necə ki, ərəb dilində yağışa da, buluda da «سماء səmai» deyilir.

kəndi Mahmud Kaşğarının doğulduğu yer hesab edirlər. Urumçidə son illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində Mahmud Kaşğarının bu mənəqədə anadan olduğu müəyyən edilmişdir. Bu barədə biz önsəzdə məlumat vermişik.

¹⁴⁶ Bu, rusların «böyük rus çayı» adlandırdıqları Volqa çayının türkçə başqa bir adıdır.
¹⁴⁷ Bu söz yazma nüsxədə hərəkəsiz, basma nüsxədə «tilim», yəni dilim şəklindədir. Bəsim Atlalay mənaya görə onu «təlim» kimi oxumuşdur (DLT, I, s.73). Hüseyn Düzgün (دل ت s. 113), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s. 270) və çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.79) «təlim» şəklində oxumuşlar. Salih Mütəllibov isə «tilim» kimi oxumuşdur (TSD, tom I, bet103).

أغل O ğ u l: oğul. Doğma-yad, hər bir uşağa «oğul» deyilir. «بُوَ أَغْلٌ نَاتِير» bu oğul nə ter=bu oğul nə deyir». Bu söz qaydaya zidd olaraq «أغلان» oğlan» şəklində cəmlənir. Halbuki «أغل لار» oğullar» şəklində cəmlənməli idi. Eynən kişilər sözünün «أرَن» ərən» şəklində cəmlənməsi kimi. «Oğlan» və «ərən» sözləri tək hal mənasında da işlənir.

أكيل Ö k i l: çox. Qırpaqca. «أكيل كيشى» ökil kişi = çox adam».

أمل A m u l: tərənməyən, qımıldanmayan, sükunətdə olan hər şey. Bu üzdən sakit, yumşaq xasiyyətli adama «أمل amul» deyilir. Bu bənddə də işlədilmişdir:

قتجا بَرْدِينك اى أَغْل
أرْدِينك مُنْدا اِنْج اَمْل
أَتْن اَمْدى سَن تونْكول
قيلدينك ارسا قيلماغو

«Kança bardınq, ay oğul,
Ərdinq munda inç amul,
Attın əmdi sən tönqül,
Kıldınq ərsə kılmağuş.
Hara getdin, ay oğul,
Burda rahat, dinc idin.
Atdan indi gəl sən dön,
Qıldığını onsuz da qıldın.

(Vaxtilə atını əmanət qoyub gedən adama atı geri verməmək üçün onu dilə tutmaq istəyir: hara getmişdin, ay oğul? Mənim yanımda keyfin kök, damağın çağ idi. Gəl indi atı istəməkdən vaz keç, onsuz da elədiyini eləyibsən).

أپم Ö p ü m: içim, «أپم مون» bir öpüm mün = bir qurtum şorba».

أتم A t i m: «أتم اتم» atım ər = sərrast atıcı, nişançı, snayper».

أرُم O r u m: xorum, «بیر أرُم أت» bir orum ot=bir çəngə ot, bir xorum ot».

أزُم Ü z ü m: üzüm.

أغِم A ğ ı m: «بیر اغِم بیر» bir ağım yer=bir sıçrayışda üstünə çıxılacaq yer».

أقِم A k ı m: axım, «بیر أقِم سُوْف» bir akım suw = bir axımda axacaq miq-darda su».

أکِم Ə k i m: «بیر اکِم بیر» bir əkim yer = bir əkişdə əkiləcək ölçüdə yer».

أکُم Ö k ü m: «بیر اکُم یرماق» bir öküm yarmak = bir yığın pul» م m yerinə ن n ilə də söylənir.

ألم A l ı m: alacaq, borc. Bu məsəldə də işlədilmişdir: «الیمجی ارسلان» الیمجی سبجان الیمجی سبجان alımçı arslan,berimçi sıçğan=alıcı aslan, borcu olan isə sıçandır», (alacağı olan [borc sahibi] hücumda aslan kimidir, borclu isə qorxub qaçan sıçan kimidir).

ألم Ö l ü m: ölüm.

أتَن A t a n: axtalanmış dəvə. Bu məsəldə də işlədilmişdir: «أتَن یوکی اش» اتن یوکی اش اچقا از کُر نور atan yüki aş bolsa, açka az körünür = axta dəvənin yükü tamam yemək olsa belə, ac adama yenə də az görünər».

أجُن U ç u n: səbəb bildirən bir ədatdır. «سَنِیکَ أجُن کلیم» səninq uçun kəldim = sənin üçün gəldim».

إجِن İ ç i n: ara, iç mənasında bir ədatdır. «الار إجن ایتشدی لار» olar için etiş-dilər¹⁴⁸ = onlar öz aralarında barışdılar».

أدُن U d u n: Xotən şəhərinin adı. Xotəndə yaşayanlara da «أدُن udun» deyirlər.

أدِن A d h ı n: «başqa» mənasında işlənən bir ədatdır. Çigilcədir.

أرن Ə r ə n: «أرن توز» ərən tüz = Tərəzi bürcünün adıdır». Bu, Ayın səmadakı uğraqlarından [bürcələrindən] birinin adıdır.

¹⁴⁸ Bəsim Atalay «ایتشدی لار» sözünün «aytıştılar/eytıştilər» kimi oxunma ehtimalının olduğunu bildirmişdir (DLT, I, s. 76).

أرن Ə r ə n: ərlər, kişilər. Qaydadan xaric cəmdir.

أرن A r a n: (الف əlif qalın tələffüzlə) at tövləsi, axur.

أرن Ö r ə n: hər şeyin pisi; xaraba. Oğuzca. Bu sözün fars dilindən alınmış olduğu fikrindəyəm. Çünki farsca xarab olan şeyə «ویران viran» deyirlər. Oğuzlar farslarla çox qarışmış olduqları üçün bir çox türkcə sözləri unutmuşlar, əvəzində farsca sözlər işlədirlər. Bu da həmin qəbildəndir.

أرن E r i n/i r i n: dodaq.

أزن U z u n: uzun.

أژن A j u n: kainat, dünya, aləm. «أژن bu ajun = bu dünya». «أل أژن ol ajun=o dünya, axirət». Çigilcədir. Bu sözdəki ژ j hərfi iki məxrəc arasındadır.

أسن Ə s ə n: sağ, sağlam, əsən. «أسن مؤسن əsənmü sən = sağsanmı». Bu söz «salamat» mənasında da işlənir. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «أسندا ایفک یوق» əsəndə əwək yok = sağlıqda tələsmək yoxdur». Bu söz işlərdə tələsməməyi tövsiyə üçün söylənir.

أسین Ə s i n: əsinti, nəsim, meh, məltəm.

أشن U ş u n: çiyinin sonu.

أغن A ğ a n: gənzək, «أغن ار ağan ər = burnunda danışan adam, tıntın, gənzək». Bu söz həm tələffüzcə, həm də mənaca ərəbcəyə uyğundur.

أغن U ğ a n: hər şeyə gücü çatan, qadir, qüdrətli. «أغن تنگری uğan tənqri = qüdrətli, qadir tanrı».

أفن Ə w i n: dənə, dən¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu gün Anadoluda «bu başaqlar çox əvin (sünbül) verdi» və «bu sözün əvini-əvcəri yoxdur», yəni bu, mənasız, əsası olmayan sözdür kimi deyimlər vardır (DLT, I, s. 77).

اقن A k ı n: sel. Gözlənilmədən, anidən gələn selə «مُنْذَرُ اقن» munduz akın» deyilir. Gecə birdən-birə qəfil sel kimi gələn qoşuna «اقنچى كدى» akınçı kəldi» deyirlər.

اكن Ə g i n: əyin, əyin-baş, kürək.

اكن Ə k i n: şum, əkin. Oğuzca.

اكن Ə g i n: eni qarış yarım, uzununu dörd arşın olan bez. Bununla suvar oymağı alver edir.

اكن Ö k ü n: pul, gül və buna bənzər şeylərin yığını. Bir tərəfə yığılmış torpağa «اكن تُبراق» ökün toprak» deyilir.

البن A l ı n: alın.

البن A l ı n: insanın [alın boyu] qarşısına gələn yer, cəbhə; dağın yumru və yüksək tərəfi.

البن U l u n: ucluğu olmayan ox, kor ox, təmrənsiz ox.

BU BABIN MÜZAƏFLƏRİ

أبب Ü b ü p¹⁵⁰: hop-hop quşu. «أببگük» də deyilir.

اڪك Ə k ə k: «اڪك اڪك اڪك» əkək işlər = əldən-ələ düşmüş qadın, fahişə».

اڪك Ü k ə k: tabut, sənduqə; sandıq.

اڪك Ü k ə k: bürç; şəhərin qala divarlarındakı bürclər.

البل İ l ə l: bəli. Xaqaniyyə ləhcəsində. Bu sözlə xanlara və bəylərə cavab verilir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

الت A t: ad, isim.

¹⁵⁰ Çinlilər bu sözü «öpüp», «übgük» sözünü isə «öpkük» kimi oxumuş və yazmışlar (DLT-Çin, I cild, s.84).

الت A t: ləqəb, ünvan. «بک انکار ات بیردی» bəg anqar at berdi = bəy ona ünvan verdi». Boyun başçısına «اتلیغ» deyilir.

اج A ç: ac. Həmin söz bu məsələdə də işlədilmişdir: «اج ناییماس.ئوق ناییماس» aç nə yeməs, tok nə teməs=ac nə yeməz, tox nə deməz», (aca nə versən, hamısını yeyib qurtarar, tox aca nələr deməz!).

اذ A d h: ipək qumaş və qumaşa bənzər sənət əsəri olan hər şey. Qı-saldılaraq «اذ edh» də deyilir, doğrusu da budur. «اذو اذ edhgü edh = gözəl düzəldilmiş».

اذ A d h: yaxşılıq əlaməti. «اذ بئور» iglig tutruğı adh bolur = xəstənin vəsiyyət etməsi yaxşılığa əlamətdir, yüngüllük gətirər». Bu söz vəsiyyət etməsi arzu olunan adam barədə deyilir.

ار A r: «ار بری» ar böri = goreşən, kaftar». Bu bənddə də işlədilmişdir:

كُورُب نَچُك كَچمَدِنِك

يَمَر سُون كَچمَدِنِك

تَقَار نَكْنِي سَچمَدِنِك

يَيَسُون سَني ار بَرِي

«Körüb nəçük kaçmadınq,

Yamar suvın keçmədinq,

Tavarınqni saçmadınq,

Yesün səni ar böri».

Görüb nəçin kaçmadın?

Yamar çayın keçmədin?

Malını da saçmadın?

Yesin səni goreşən.

(Əsir tutduğu bir adama deyir: məni görüb nə üçün kaçmadın? Yamar çayını niyə keçmədin? Canını qurtarmaq üçün niyə malını

saçmadın, atmadın, vermədin? Mən indi səni öldürəcəyəm, qoy səni kaftar, goreşən yesin).

ار A r: «ار نائک ar nənq=qonur, şabalıd rəngində olan nəsnə». Kiçik bir əlavə ilə «ارسیک arsık» da deyilir.

از A z: az, çox olmayan, «از نائک az nənq = az nəsnə».

از A z: sincab. Bu sözü س ş ilə «as» şəklində söyləmək daha doğrudur.

از İ z/a z: yerdə və dəridə uzunlmasına olan cızıq.

از Ö z: «قزل Kızıl öz = Kaşğar dağlarında bir qışlaq».

اس A s: sincab (ز z ilə də deyilir). Cariyələrə də «as» adı verilir.

اش A ş: yemək, aş.

اش A ş: bir qabı sıxaraq təmir etməyə də «aş» deyilir. «ایق اشلا ayak aşla = qabı sıxaraq təmir et».

اغ A ğ: iki ayaq, paça arasındakı boşluq. «یوز ات مینک اغدین گجتی» yüz at məninq ağdın keçti = ayaqlarımın arasından yüz atlı keçdi». Eynən barmaqlar arasındakı boşluq kimidir.

ااف A w: ov. «بک اففا جقتی bəg awka çıktı=bəy ova çıxdı».

ااف Ö w: (həmzə azca dartılır) ev. Qısa şəkildə «üv» də deyilir ki, doğrusu budur.

اق A k: hər şeyin bəyazı. Oğuzca. Digər türklər alacası olan ata «اق ات ak at» deyirlər.

اق A k: «اق سقال ar ak sakal ər=ağsaqqal, saç-saqqalı ağarmış adam». Oğuzca.

اق سای A k S a y: bir yer adı.

اق تراک A k T ə r ə k: yağma ölkəsində İla çayı üzərində qurulmuş bir keçid, bir körpü.

ال A l: xanlara bayraq, dövlət adamlarının atlarına yəhər örtüyü düzəldilən turuncu rəngdə bir qumaş. Turuncu rəngə də «ال al» deyilir.

ال A l: al, hiylə, fənd. «الین ارسلان تثار کوجن ائق تئماس» alın arslan tutar, küçin oyuk tutmas = al ilə aslan tutular, güc ilə oyuq tutulmaz», (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç bostan müqəvvasını da tutmaq olmaz). Bu söz gücdən düşmüş adama işinə bir çarə tapması üçün deyilir.

الا A l a: bədənini bozca basan, ala-bula olan adam.

الا A l a: «الا ات = ala at, qır at».

الا A l a: «باک خانقا الا بلدی» bəg xanka ala boldı = bəy xanın sözündən çıxdı, onun üzünə ağ oldu, xanın düşmənlərinə uydu».

الا A l a: Fərqanəyə yaxın bir yaylıq adı.

الا يغاج A l a Y ı ğ a ç: sərhədə yaxın bir yer adı.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

الای A y: ay. «تولن الای» tolun ay = on dörd gecəlik ay, dolunay».

الای A y: ay [30 gündən ibarət olan ay]. Bu beytdə də işlənmişdir:

قشقا إتن کلسا قلی قتلغ یای

ئن کن کجا القتور اذلک بلا الای

«Kışka etin, kəlsə kalı kutluğ yay,

Tün, kün keçə alkınur ödhlek bilə ay».

Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,

Gecə-gündüz keçərək başa çatar zamanla ay.

(Mübarək yay gələndə sən qışa hazırlıq gör, çünki gecənin və gündüzün keçməsi ilə ay və zaman başa çatar).

İlin 12 parçasından hər birinə ay deyilməsinin səbəbi odur ki, bu müddət ayın keçməsi ilə başa çatır. Bu məsələdə də işlənir: «الای

تولن بلسا الین املاماس ay tolun bolsa, əlugin imləməs = bədir

ay əllə göstərilməz». Çünki gözü olan hər kəs onu görür.
Bu söz məşhur olan hər şey barədə işlədilir.

BU BABIN MƏNQUS¹⁵¹ OLANLARI

أوت A v u t: ovuc. «أنت adhut» da deyilir.

أوت U v u t: abır-həya. «أفت uwut» da deyilir. Buradakı ف w hərfi iki məxrəc arasında söylənməlidir. ف w hərfi bəzən و vav hərfi ilə əvəz oluna bilir. Məsələn, peyğəmbər mənasına gələn «يَلَوَجْ yalavaç» sözü «يَلَاوَجْ yalawaç» kimi də söylənir. Kulğan tikanı və hind heyvası mənasını verən «يَا yawa» və «يَا yava» sözləri də belədir. İsbicab və Sayram dillərində ağac demək olan «الون avin» sözü də belədir. Dən mənasına gələn «أفن əwin» və «أون əvin» sözləri də buna bənzəyir.

BU BABIN و Y İLƏ GƏLƏN SÖZLƏRİ

أيز Ö y ə z: çibin, ağcaqanadın bir növü. Oğuzca.

أيز A y ı ğ: ayı. Oğuz, qıpçaq və yağma ləhcələrində «أذغ adhığ» sözü yerində işlənir.

أيز A y ı ğ: «nə yaxşı», «nə pis» yerində işlənən ədatdır. «أيز اذكو' ayığ edhgü», «أيز يقر ناك' ayığ yawuz nənq» deyilir ki, «nə yaxşı şey», «nə pis şey» mənasındadır. Bu ədat yaxşılığa və pisliyə dəlalət edən sözlərdə təkid, şiddət mənası yaradır.

¹⁵¹ Tərkibində əlif, vav, ye hərfindən biri olan sözlər «mənqus» adlanır.

أَيْق A y a k: qab-qacaq. Bunu oğuzlar bilməzlər. Onlar bu kimi şeylərə
«جَنْق چاناک» deyirlər.

أَيْق A y a k: ayaq. «أَدَقْ adhak» da deyilir.

أَيْق A y ı k: söz vermə, vəd. «أَيْق مَنكَا أَيْقِي بَار» anıq manqa ayıqı bar =
onun mənə vədi var».

أَيْق O y u k: oyuq, bostan müqəvvası. Bu beytdə də işlənmişdir:

بَرْدِي أَرَنْ فُنُقْ كُرْبُ فُنُقَا سَقَار

قَلْدِي يَفْرُ أَيْقْ كُرْبُ أَقْنِي يَسَقَار

«Bardı ərən, konuk körüp kutka sakar,

Kaldı yawuz, oyuk körüp əwni yıkar».

Qonaq görüb bunu qut sayan ərənlər getdi,

Oyuq görüb evini yıxan pislər qaldı.

(Qonaq görəndə onu uğur, xeyir və dövlət sayan mərd ərənlər ölüb
getdi, çöldə bir qaraltı görüb «aman, birdən qonaq olar»
deyə çadırını sökən namərdlər qaldı).

أَيْك Ü y ü k: təpə kimi hündür olan yerlər.

أَيْك Ü y ü k: «أَيْك بَيْر» üyük yer = sulu və buna bənzər yerlərdə yeriyəndə
ayağın üstünü örtən və ayağın güclə çıxdığı qumluq yer-
lər».

أَيْك İ g: iy. «يَيْك yig» də deyilir.

أَيْن O y u n: oyun.

BU BABIN SONU HƏRFİ - İLLƏTLƏ BİTƏN SÖZLƏRİ

أَيَا A y a: aya, ovuc içi.

أَيَا U y a: yuva, quş yuvası.

أَيَا U y a: qardaş, qohum. Bu deyimdə də işlənmişdir: «نَقْرُ أَجْنِ تَنْكِرِي أَدْ»
تَاوَارِ أُحُونِ تَنْقِرِي عَدْلَمَ مَدْهِپْ
تَاوَارِ أُحُونِ تَنْقِرِي عَدْلَمَ مَدْهِپْ

uya kadaş oğlını çınla boğar=mal-mülk üçün tanrını unudaraq qardaşı oğlunu gerçəkdən boğar», (insanın gözünü mal-mülk hərisliyi bürüyəndə, tanrı xofunu unudub hətta doğmaca qardaşı oğlunu da boğar» deməkdir).

BU BABIN DÖRD HƏRLİLƏRİ¹⁵²

أبا A b a: ana. Oğuzca. Karluq türkmənləri bu sözü ب p ilə deyirlər.

أبا A b a: (الف əlif qalın a ilə) ayı. Qıpçaqca.

أبا A b a: ata. Tibet dilində. Bu söz onlara ərəbcədən keçmişdir. Onlar bəni-Sabit nəslindəndirlər. Yəməndən bir şəxs türk ölkəsinə qaçıb gəlmiş, tibetlilər onun nəslindən törəmişlər.

أبا A b a: «أبأبشى aba başı = dağda yetişən və dağlıların yediği xiyara bənzər tikanlı bir ot».

أبي A b i: kişi adı.

أبا O b a: oba. Oğuzca.

أبو O b u: ağ boya, ənlik-kirşan.

أنا A t a: ata.

أنا A t a: «أنا ساغون ata sağun = həkim, təbib».

أجا Ə ç ə: böyük bacı, abla, əkə. ك ke hərfini ج ç əvəz edib. Farsçada gərm /cərm, günbəz/cünbəz sözləri kimi.

أجي A ç i: yaşlı qadın, xanım nənə. Barsğancadır.

أجا U ç a: kürək, arxa.

أجي İ ç i: yaşca böyük olan qardaş, abi.

¹⁵² Deyəsən, yenə tərtibat yanlışlığı var, çünki buradakı sözlər ərəb qrafikası ilə dörd deyil, üç hərflidir.

أُدُو U d h u: təpə. Qum yığınınına isə «كُم اُدُو kum udhu» deyilir. Eləcə də bir şəhərin adına arğu ləhcəsində «أُدُو كَند Udhu kənd» deyilməkdədir.

أُدُو U d h u: ard. «مَنْ اَننِك اُدُو كَلدِم mən anınq udhu kəldim = mən onun ardınca gəldim». Yenə «مَنْ سَنِيك اُدُو بَرِدِم mən səninq udhu bardım» deyilir ki, «mən sənə uydum, sənin dalınca gəldim» deməkdir.

اِدِي İ d h i: ağa, sahib. «اِدِم نَاتِير idhim nə ter = ağam nə deyir». Tanrıya da «اِدِي idhi» deyilir. «اِدِمِز يَرَلِيغِي idhimiz yarlığı=tanrımızın əmri, buyruğu».

اَرَا A r a: ara. «اَرَا كِشِي اَرَا كِرِدِم kişi ara kirdim = adam arasına çıxdım».

اَرِي A r i: arı. Bu söz ərəbcəyə uyğundur. Ərəblərə bala «ari» deyirlər. Türklər bu adı balı düzəldənə verirlər. Çigil türkləri isə bala «اَرِي يَغِي arı yağı» deyirlər.

اَرُو O r u: şalgam, buğda və buna bənzər şeyləri saxlamaq üçün qazılan quyru.

اَرِي Ü r i: səs, gurultu, fəryad. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir:

اَرِي قَبِيسَا اَعَش اَقْلِشُور

يَغِي كَلَسَا اِمْرَم تَبْرَشُور

«Üri kopsa, oğuş aqlışur,

Yağı kəlsə, imrəm təprəşür».

Səs-küy qopsa, qohum-qardaş axışar,

Yağı gəlsə, el yerindən tərənər.

(Bir çığlıq, fəryad qopsa, qışqırana kömək üçün bütün oymaq axışır, yağı gəlsə, bölüklər savaşa üçün toplaşır). Bu söz ayıq-sayıq və sərvaxt olmaq üçün söylənir.

اَرِي U r i: oğul bala. «اَرِي اَوْغَلان urı oğlan = oğlan uşağı».

أزُو A z u: iki şeydən birini arzu etməyi bildirir. «أزُو قاغون بیکل»
üzüm yegil, azu kağun yegil = üzüm, yaxud qovun ye». Bu
söz çox zaman sual məqsədi daşıyır: «کلورموسن أزُو بریرموسن»
kəlürmə sən, azu barırmu sən=gəlirsən, yoxsa gedirsən».

أزا U z a: keçmiş zaman. «أزاقی بلکا انجا ایمیش» uzakı bilgə ança aymış =
keçmiş zaman bilgəsi belə demiş[dir]». Bu bənddə də işlə-
dilmişdir:

أردی أزا ارن لار
أردم بکی بلیک تاغ
أیدی اکش اکت لار
کنکلم بلرانکرساغ

«Ərdi uza ərənlər,
Ərdəm bəgi bilik tağ.
Aydı öküş ögütlər,
Könqlüm bolur anqar sağ».
Keçmişdə ərənlər vardı,
Ərdəm bəyi, bilgi dağı kimi.
Çoxlu öyüd verərdilər.
Könlüm onlara açılır.

(Keçmişdə elm, hikmət, fəzilət sahibi necə ərənlər vardı. Onlar xalqa
çox öyüd-nəsihət verərdilər. İndi onları andıqca könlüm
açılır).

أزی Ö z i: iki dağ arasındakı geniş yol. Çigilcə.

أزی İ z i: o biri il, gələnlərdən sonrakı il. «أرقن ازی» arkın izi = gələcək il, o
biri il».

أشو A ş u: qırmızı torpaq, aşı torpağı.

أغو A ğ u: ağı, zəhər.

اغى A ğ ı: ipək qumaş. «اغیچی ağıçı = ipək qumaşları qoruyan, gözləyən adam».

أفا A w a: acımaq bildirən bir ədatdır. Ərəbin «vaveyla» sözü kimidir. İnsan bir şeydən acı duysa, «أفا أفا awa-awa» deyər.

أفا U w a: bir yemək adıdır. Resepti: düyünü bişirib soyuq suya qoyur, suyunu süzüb içinə şəkər qatır, boyat halda yeyirlər.

إفا I w a: oğuzların bir bölüyü.

أقى A k ı: əliaçıq, comərd, səxavətli.

أقى A k ı: «أقى یغاق» akı yağak = yaxşı cəviz».

أكا Ə k ə: böyük bacı. Oğuzlar buna «أزأ» deyirlər.

أكا Ö g ə: təkindən bir dərəcə aşağı, xalq içindən çıxan sınıanmış, çox təcrübəli, yaşlı və ağıllı adamlara verilən ləqəbdir. Bu ondan irəli gəlir ki, İskəndər Zülqərneyn Çinə qədər irəlilədikdə türk xaqanı onun üzərinə gənclərdən ibarət bir bölük əsgər göndərir. Xaqanın vəziri «Sən Zülqərneynin üstünə gəncləri göndərdin. Onların içində sınıanmış, yaşlı savaş əri bir adamın olması zəruri idi» deyəndə, xaqan «yaşlı, təcrübəli» mənasında «öğəmi?» demişdir, vəzir də «bəli» deyə cavab vermişdir. Xaqan da yaşlı, sınıanmış bir adam göndərmişdir.

Türklər Zülqərneynin avanqard hissəsinə bir gecə basqını düzəltmişlər, düşməni məğlub etmişlər. Türklərdən biri Zülqərneynin əsgərlərindən birini qılıncla vuraraq göbəyinə qədər parçalamışdır. Ölən adamın belində içi qızıl dolu bir kəmər varmış. Kəmər kəsilmiş, altınlar qana bulanaraq yerə tökülmüşdür. Ertəsi gün türk əsgərləri qana bulanmış bu altınları görərkən bir-birindən «bu nədir?» deyə soruşmuşlar. Biri «altun kan» deyə cavab vermişdir. Ətrafdakı böyük

bir dağa dərhal bu adı qoymuşlar. Uyğur ölkəsinə yaxın olan bu dağın ətrafında türk köçəriləri yaşayırlar. Zülqərneyn bu gecə basqınından sonra türk xaqanı ilə sülh bağlamışdır.

لا A l a: bədənində alalıq olan adam. Aşağıdakı məsələdə də işlədilmişdir: « كِشَى الِاسَى اِجْتَن يَلْقَى الِاسَى ثَثْتَيْنِ kişi alası içtin, yıldı alası taştın=adamın alası içində, heyvanın alası çölündədir [dışındadır]». Bu, yaltaqlanaraq müxalifət və xəyanətini gizləyən adam haqqında deyilir.

لا A l a: bir ədatdır, «tələsmə!» deməkdir. «الا ala-ala = yavaş-yavaş». Bu sözə ك ge və ل l hərfləri [-gil şəkilçisi] artırılaraq «الاجل alagil» şəklində də deyilir.

لا U l a: qırda, çöldə əlamət, nişan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

ألا بلسا يول أزماس

بليك بلسا سوز يزماس

«Ula bolsa, yol azmas,

Bilik bolsa, söz yazmas».

Əlamət¹⁵³ olsa, yol azmaz,

Bilik olsa, söz çaşmaz.

(Çöldə əlamət, nişan qoyulsa, yolu azmazlar, adam bilikli olsa, sözündə yanılmaz).

لا I l a: bir çay adıdır. Türklərdən yağma, toxsu və çigil boylarının bir qismi bu çayın sahillərinə enir. Bu irmaq türk ellərinin Ceyhunudur.

¹⁵³ Bu atalar sözündən belə çıxır ki, türklər qədimdə «لا ula=əlamət»dən, yəni yol işarələrindən istifadə edirmişlər. Bu məlumat türk mədəniyyət tarixi üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıyır.

إلى İ l i : «إلى قُبُغ» ili kapuğ = bir təhər bərkidilmiş, açarsız da açıla biləcək qapı».

أما U m a : ana. Tibetcə. Bu söz onlara ərəb dilindən qalmışa bənzəyir.

أما U m a¹⁵⁴: evə gələn qonaq. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «كلسا قُت اما كلير uma kəlsə, kut kəlir=qonaq gəlsə, qut gələr». Bu beytdə də işlədilmişdir:

كلسا قلسى يرلغ بُلْب يُنَجَ أما

كلدُر أُنُق بُلْمِيش أَشِغ تُتْمَا أما

«Kəlsə kalı yarlığ bolup yunçığ uma,

Kəldür anuk bolmış aşığı tutma uma».

Gəlsə əgər sənə yoxsul bir qonaq

Hazır aşını dərhal gətir, gecikdirmə.

(Əgər pərişan, qəlbi sınıq bir qonaq gəlsə, hazır olan yeməyi dərhal onun qabağına qoy, gecikmə).

أنا A n a : ana.

إلى İ n i : yaşca kiçik qardaş.

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

أَنْكُت A n q ı t : qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, flaminqo.

أَنْكُت A n q u t : içki qıfı, ağızlıq. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «يُرْت كِجْكَ بُلْسَا أَنْكُت بَدُك أُر كِچِکِکْ اُولُ» yurt kiçük bolsa, anqut bedük ur = deşik kiçik olsa da, qıfı böyük elə». Bu söz kiçik, əhəmiyyətsiz işi böyük göstərən adamlar barədə deyilir.

¹⁵⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ümə» kimi oxumuşlar. Beytin ilk misrasındakı «uma»nı «ümə», ikinci misrasındakı «uma» sözünü isə «uman, gözləyən» kimi (DLT-2005, s.637) mənalandırmışlar. Biz buna qatılmırıq. İlk «uma=qonaq»dır, ikinci «uma» isə «u-mak=gecikdirmək» məsdərindən gələn «u-ma=gecikdirmə» sözünün əmr şəklidir.

أَنْقَر A n q a r: «ona» əvəzinə işlənən bir sözdür. «أَنْقَرُ أَيَّدِمُ anqar aydım = ona dedim». Bu bənddə də işlədilmişdir:

أَيَّدِمُ أَنْقَرُ سَافِكُ

بِزْنِي تَابَا نَا أَلِكُ

كَجْتِيكَ بِلْزِي كَارِي

فِرْلَارِ أَيْزِ بَانِكُ

«Aydum anqar, səwük,
Bizni taba nə əlük,
Keçtinq yazı¹⁵⁵ kərik,
Kırlar ədhiz, bədhük».
Dedim ona, sevgilim,
Bizim tərəfə doğru
Böyük çölü keçdin,
Necə gəlib çıxdın?

(Sevgilisinin xəyalından bəhs edərək deyir: sevgilim, yüksək təpələri, uzun qırları, böyük çölləri, yazıları keçərək bizə necə gəlib çıxdın?).

أَنْقَرُ Ü n q ü r: hin, mağara, yuva.

أَنْقَرُ İ n q i r: aydınlıqla qaranlığın bir-birinə qarışması. Oğuzlar buna «إمیر imir» deyirlər.

أَنْقَرُ A n q ı z: dənli bitkilər biçildikdən sonra tarlada qalan köklər.

أَنْقَرُ İ n q ə s: «أَنْقَرُ كِشِي inqəs kişi = nabələd kimi sağına-soluna baxan adam».

أَنْقَرُ A n q ı l: «أَنْقَرُ أَجْقُ قَبِيغُ anqıl açuq kapuğ = taybatay, büsbütün açıq qapı».

¹⁵⁵ «Yazı» (çöl) sözü basma və yazma nüsxədə «بِزْنِي bəzəzi» şəklindədir. Bəsim Atalayın fikrincə, bu, imla xətasıdır (DLT, I, s.94). Biz də həmin fikri qəbul edirik. «Yazı» sözü həm də çöl deməkdir. Məsələn: Qarayazı.

Ö n q i n: «başqası» deməkdir. «بُوَ اَنَا اَنْكِن كَلْدُر» bu attan önqin kəldür = bu atdan başqasını gətir».

Mücərrəd sözlər qismi bitdi.

ZİYADƏ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR CÜR HƏRƏKƏSİ İLƏ افعل əF'ƏL BABI

ارمُت A r m u t: armud.

ارثج A r t u ç: ardıc ağacı. Kaşğarda bu adda iki kənd var.

أجلج Ü ç l ü ç: başları bir dəmirlə birləşdirilərək üç çubuqla düzəldilən dovşan tələsi.

أذغج O d h ğ u ç: od şöləsi.

ارغج A r ğ u ç: insanın aldandığı şeylər. «ارغج اژون arguç ajun = fani dünya».

ارکج Ə r k ə ç: erkəc, təkə. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «ارکج اتی ام بلور erkəc eti əm bolur, əçkü eti yel bolur = erkəc eti dərman kimi xeyirli olar, keçi eti yel olar».

أركج Ö r k ü ç: dalğa. «سوف أركجندی suw örküçləndi=su dalğalandı».

أركج Ö r k ü ç: qadınların başındakı saç hörgüsü, topası.

أركج Ö r k ü ç: sacayağı.

أذغر A d h ğ ı r: ayğır.

ألكر Ü l k ə r: ülkər. Savaşda «الکرجرک ülkər çərig» adlı bir hiylə var. Əsgərlər hər yandan bölük-bölük toplaşır, biri irəliləyincə, o birilər də onun dalınca gedirlər. Bu hiylə ilə məğlubiyyət az olur.

أرفز Ə r w ü z: kişi adıdır.

اَرَكُزِ Ə r k ü z: «اَرَكُزُوفُ ərküz suw = yazbaşı qarın və buzun əriməsindən hasil olan su, qarqara». Bu bənddə də işlədilmişdir:

يَا بَرُوبَيْنِ اَرَكُزِي
اَقْتَسَى اَقِينِ مُنْذَرِي
تُعْغَدِي يَرْقُ يُلْدُوزِي
تَتَكَلَّمُ سُوْرَمِ كَلْكُوْسُنِ

«Yay baruban ərküzi,
Aktı akın munduzu,
Toğdı yaruk yulduzu,
Tinqlə sözümlə külgüsüz».
Yay gələndə qarqara,
Axdı axın selləri.
Doğdu parlaq ulduzu,
Dinlə məni gülmədən.

(Bahar gələndə ərimiş qarlardan coşqun sellər axdı. Parlaq dan ulduzu doğdu. Səni çaşdıracaq sözlərimi, lütfən, gülmədən dinlə).

اَكْسُزِ Ö g s ü z: dərrakəsiz, çaşqın. Bunun əsli «اوک» ög»dür¹⁵⁶. Ağıl, zəka və dərrakə mənasındadır.

اَتَمِشِ O t a m ı ş: kişi adıdır¹⁵⁷.

اَدْرَشِ A d h r ı ş: haçalanan yolun başı.

¹⁵⁶ Bəsim Atalay «اَكْسُزِ» sözünü «öksüz» kimi oxumuşdur (DLT, I, s. 96), əslində «ögsüz» olmalıdır. Kökü «ög» olub ağıl, dərrakə deməkdir. «Ögə» (ağıllı) sözü də buradandır. Bu sözü «öksüz» kimi oxuyan Salih Mütəllibov onu «yetim, nə etdiyini bilməyən, öksüz. Əslində «öksüz» sözü «ağıl, idrak» mənasındakı «ög» sözündən yaranmışdır» şəklində tərcümə etmişdir (TSD, I tom, bet 122). Hüseyn Düzgün (ت د ل s. 123) «öksüz», Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.371) və çinlilər «ögsüz» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.104)..

¹⁵⁷ اَفْعَلِ əf'əl babına uyğun olması üçün bu söz «اَتَمِشِ Otamış» deyil, «اَتَمِشِ Ötmüş/Utmış» şəklində oxunmalıdır. Lakin t hərfindən sonra fəthə hərəkəsinin varlığı buna yol vermir. Bu sözü Bəsim Atalay (DLT, I, s.96), Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 122) və Hüseyn Düzgün (ت د ل s.123) «Otamış», çinlilər isə «Ötəmiş» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.104). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.626) «Utmış» kimi vermişlər. Sonuncu variant daha ağlabatandır.

أذرش Ö d h r ü ş: iki şey arasında seçim etmək; dilemma.

أذغش A d h ğ ı ş: bir yer adı.

أذكش E d h g i ş: Özçənddə yerləşən bir türk oymağı. Əsli «اكدش egd-hiş»dir. Bu sözdə alt-üst olmaq mənası vardır.

أرتش Ə r t i ş: yəmək çöllərində olan bir çayın adı. Bir gölə tökülür. Çoxlu qolları var. Bu çaya «ارتش سقى Ərtiş suvı» deyilir. Sözün kökü «ərtişmək» məsdərindən olan «ارتش ərtiş» kökündəndir. «Gəl yarışaq, görək hansımız daha irəli keçəcək» deməkdir.

إرتش İ r t ə ş: araşdırma, istəmə. Bir iş xüsusunda xalq arasında baş verən mübahisə, diskussiya.«ارتش فیدی irtəş kopdı = mübahisə qızıışdı, mərəkə qopdu»¹⁵⁸.

أرقش A r k ı ş: karvan. Bu deyimdə də işlənmişdir: «إراق بئر ساقن أرقش يراق بئر ساقن أرقش = iraq (uzaq) yerin sözünü, xəbərini karvan gətirər». Bu, ərəblərin وياتيك بالاخبار من لم ترزود sözü kimidir.

أرقش A r k ı ş: yurdundan uzaq düşmüş adamın yanına göndərilən adam. «أرقش كدى انىق اركىش كدى = onun xəbərçisi gəldi». Bu söz «məktub» mənasını da ifadə edir.

ألقش A l k ı ş: alqış, dua etmək, kimisə öymək, yaxşılıqlarını saymaq. «ألقش بىردى ol bəggə alkış berdi = o, bəyə alqış, dua etdi». «يالوجقا القش بىركل = Məhəmməd peyğəmbərə salavat çevir».

أترغ O t r u ğ: ada.

أتلغ A t l ı ğ: atlı, «اتلغ ار = atlı adam».

أتلغ O t l u ğ: otlu, «أتلغ تاغ = otlu dağ».

¹⁵⁸ Dialektlərimizdə öcəşmək və bir-birini itələmək mənasında «irtişmək» sözü işlənir.

إتلى I t l ı ğ: itli, iti olan, «إتلى إتلى əw = köpəkli ev».

أرتى A r t ı ğ: qadın paltarı.

أرتى A r t ı ğ: yükün bir tayı, heyvana yüklənən qarşılıqlı taylardan biri [müvazinət üçün].

أغرى A ğ r ı ğ: ağrı, bir yerin ağrması. Bədənin harası ağrısa, oranın ağrısı deyə söylənir, «baş ağrısı», «qarın ağrısı» kimi.

أغرى A ğ r u ğ: «أغرى سئوى» ağruğ sünqügi = onurğa sümüyünün ilk fəqərəsi».

أغرى O ğ r u ğ: dərənin döngəsi. «أغرى» tağ oğruğı=dağın dönəmeci, bitdiyi yer».

أتلى I t l ı k¹⁵⁹: Tıraza yaxın bir şəhər adı.

أتلى O t l u k: [İtlük əhalisinin dilində] yemlik, axur.

أجلى U ç ğ u k: uçqu, çökük, xaraba.

أدرى A d h r ı k: ayrıq otu. Ərəblər buna «sil» deyirlər.

أدرى A d h r u k: oğuzca «başqa, ayrı» deməkdir. Digər türklər bu söz əvəzinə «أذن adhın» deyirlər. Aşağıdakı məsələdə də işlədilmişdir: «أذن كىشى نانىكى نىك ساماس» adhın kişi nənqi nənq sanmas = özgəsinin malı mal sayılmaz», (başqa adamın malı hətta sənin əlində olsa belə mal sayılmaz, çünki necə olsa, geri alınacaq).

أذلى O d h l u k: qol sümüyünün qalın yeri.

أذلى U d h l u k: inək kimi heyvanların axurda yatdığı yer. Arğuca.

أذمى U d h m a k¹⁶⁰: şayird, davamçı.

أرتى A r t u k: artıq, ziyadə.

¹⁵⁹ Salih Mütəllibov «أتلى İtlük» və «أتلى otluk» sözlərinin hər ikisi «Atluk» şəklində oxumuşdur (TSD, I tom, bet 124). Hüseyin Düzgün bunu (ت د ل ت s.123) «İtlük» və «otluk» kimi, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər hər iki sözü «utluk» (DLT-2005, s. 626), çinlilər isə «otluk» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.106)..

¹⁶⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «udmak» kimi (DLT-2005, s. 614) oxumuşlar.

أرتق O r t a k: ortağ, şerik. Bu təbirdə də işlənir: «أرتق أردن أرتق الماس» ortak ərdən artuk almas = ortağ öz ortağından artıq almaz». Bu söz insafli olması gərəkən adam barədə deyilir.

أزمق A j m u k: ağ zəy. Keçəl adamların dazlığı buna bənzədilərək «أزمق تاز ajmuk taz» deyilir ki, «başı zəylə suvanmış daz» deməkdir. İki məxrəc arasındakı ژ j ilə deyilir.

إسرق I s r ı k: uşaqları pərilərə və bədnəzərə qarşı əfsunlamaq üçün dərman hazırlanan zaman deyilir. Uşağın üstünə tüstü verib «إسرق إسرق ısıرق-ısıرق» deyilir ki, bu da «ey pəri, ısırılmış olasan, yəni qapılmış, tutulmuş olasan» deməkdir.

أسرق O s r u k: bağırsaqlarda yaranan yel.

أسرق U s r ı k: mürgüləyən adam.

أغدق A ğ d u k: «أغدق كشي ağduk kişi = bir yerə pənah gətirən, naməlum adam». Hərflərin yerdəyişməsi nəticəsində «أغدق adğuk» da deyilir.

أغرق A ğ r u k: pılı-pırtı, köhnə-kürüş, ağırlıq. «أغرق قيودا قلدی» ağır ağruk kayuda kaldı = köhnə-kürüş harda qaldı».

إفرق I w r ı k: ibrik. Bu söz həm tələffüzdə, həm də mənada ərəbcəyə uyğundur. Ancaq ب b hərfi türkcədə ف w olmuşdur. Bu bənddə də işlənmişdir:

إفرق بئشى قزليو

سنغرق ثلوكزليو

سقتج قذى كزليو

ئن كن بلا سقتليم

«Iwrık başı kaz layu,
Sağrak tolu köz ləyü,
Sakınç kudhı kizləyü,

Tün-kün bilə səwnəlim¹⁶¹».

İbrik başı qaz kimi,

Sürahi dolu göz kimi,

Qayğını quyuda gizlədib,

Gecə-gündüz sevinək.

(İbrik başı qaz boynu kimi dimdik, piyalə isə göz kimi doludur. Gəl qayğını gömək və gecə-gündüz şadlıq edək).

أفرق U k r u k: kəmənd. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تاغ أفرقن tağığ ukrukın əgməs, tənqizni kayğıkın bügməs=dağ kəməndlə əyilməz, dəniz isə qayıqla qapanmaz». Bu söz «böyük bir iş kiçik bir səbəblə yarımçıq qalmaz» yerinə işlədilir.

أقلق O k l u k: sədəq, sadax, ox qabı.

ألجق A l ç a k: xoşxasiyyət, yumşaq, təvazökar.

ألدق O l d u k: nalsız, «ألدق ائ = nalsız at». Başqa heyvanlar üçün də söylənir.

ألفق A l ğ u k: Kaşğarda bir kənd adı.

أمرق A m r a k: «أمرق كئكل = saf, eşq ilə qızan könül».

أبرك İ p r ü k: turş yeməkdən bağırsağı tutulan adamın qarnını açmaq üçün yoğurdla süd qarışdırılaraq verilən dərman.

أبمك Ə p m ə k: yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qisminin dilində «çörək» deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır. Məxrəc qalınlığı səbəbilə ب p hərfinin و vav hərfinə, و vav hərfinin ت t hərfinə çevrilməsi kimi; necə ki, and içərkən billah, vallah, tallah deyilir. Fəqət bu qayda türkcəyə uyğun deyil.

¹⁶¹ Basma nüsxədə «səwinəlim», yazma nüsxədə «səwnəlim» kimi verilən sözün doğrusu heca vəzninin tələbinə görə ikinci variant olmalıdır.

اَتَلِك Ə t l i k: ət aıslan çəngəl. Kəsilmək üçün hazırlanan qoyuna da «اَتَلِك ətlik» deyilir. «اَتَلِك قَوِي ətlik koy = ətlik qoyun», «اَتَلِك كِشِي ətlik kişi = kök adam». Ət sahibi olan adama isə yumşaq kafla «اَتَلِك كِشِي ətlig kişi» deyilir. Məqsədim heç də bütün sifətləri söyləmək deyil, ancaq söyləmədən keçmək mümkün olmayanlar istisnadır.

اَتْرِك Ə t r ə k: rəngi qızıla çalan sarı adam. Oğuzca.

اُتْرُك Ü t r ü k: hiyləgər, ütücü adam. Oğuzca. Bu beytdə də işlədilişdir:

اُتْرُك اُتْن اُغْرِي لِيُو يُزْكَ بَقَار

اَلْكِن تَشُب بِرْمِش اَشْغ بِشْكَ فِقَار

«Ütrük ötün oğrılayu yüzgə bakar,

Əlkin taşup, bermiş aşığ başka¹⁶² kakar».

Hiyləgər, alçaq adam oğru kimi üzə baxar,

Qonağı qovub, verdiyi aşı başa qalxar.

(Oğru kimi qonağın üzünə gülən, alçaq hiyləgər adam əvvəl ona hörmət edər, sonra isə qovaraq verdiyi yeməyi başa qalxar).

اَتْلِك Ö t l ü k: öyüd, və'z. Bu mənada «اَوْتِ övüt» də deyilir, lakin əslində «اُكْت ögüt»dür.

اَتْمَك Ə t m ə k: çörək.

اِجْلِك İ ç l i k: yəhər keçəsi, içlik.

اِجْمَك İ ç m ə k: quzu dərisindən tikilmiş kürk.

اِذْرِك İ d h r i k: qatı şey. Arğuca. Əsli «irik»dir.

اَذْلِك Ö d h l ə k: zaman, vaxt. Bu bənddə də işlədilmişdir:

اَذْلِك قَمْعُ كُفْرَدِي

اَرْدَم اَرْغ سَفْرَدِي

يَنْجِع يَفْر نَفْرَدِي

¹⁶² Bu söz əslində «başra» olmalıdır, yazma nüsxədə düzəliş edilmişdir.

أردم بکی جرتلور

«Ödhlək kamuğ küfrədi,
Ərdəm arıǵ səwrədi,
Yunçıǵ yawuz tuwradı,
Ərdəm bəgi çərtilür».
Zaman tamam zəiflədi,
Ərdəm təmiz seyrəldi,
Azǵın və yamanlar gücləndi,
Ərdəm bəyi yox edilir.

(Zamanə büsbütün azdı, ərdəm-filan qalmadı, azǵınlıq və pislik gücləndi, bütün bunlar fəzilət bəyi olan Alp Ər Tonqa [Əfrasiyab] öldüyü üçün belə oldu).

أذرك Ü d h r ə k: artımlı, artan, «أذرك نەنق = artan şey».

Bu, az ikən çoxalan nəsnəyə deyilir.

أذلي E d h l i g: xeyirli, «أذلي نەنق = faydalı nəsnə».

أريک Ü r p ə k: tükleri ürpərmiş insan və ya heyvan.

أرتيک Ə r t i k: işlək yol.

أرتيک Ö r t ü k: bir şeyin örtüsü, örtüyü, yəhər örtüyü. Böyüklərin qəbrinə örtülən ipək qumaş kimi hər şeyin örtüsü belə adlanır.

أرچيک Ö r ç ü k: hörülmüş saç. Oğuzca. Bu söz «أرچيک örküç» sözündən əmələ gəlmişdir.

أردک Ö r d ə k: ördək. Bu məsəldə də işlədilmişdir: «قاز قېسا اردک کولک اكا = qaz getsə, ördək gölə yiyə çıxar». Bu söz bəy gedəndən sonra xalqa böyüklük etməyə çalışan özündənbəy adamlar üçün deyilir.

أرسک Ə r s ə k: «أرسک ایشلار = ortalığa düşmüş pozğun qadın». Bu məsəldə də işlənmişdir: «أيفک افاک، ارسک ارکا تکماس».

تکماس ərsək ərgə təgməs, ewək əwgə təgməs = qəhbə ər tapmaz, tələsən evə çatmaz, gəlib çıxmaz», (ər axtaran pozğun qadınların bir qayda olaraq əli boşa çıxar, tələsən adam da evinə çatmaz, çünki tələsdiyinə görə heyvanı yorular, onun da əli boşda qalar). Peyğəmbər əfəndimiz (s.ə.s.) də buyurmuşlar: ان المنبت لا ارضا قطع ولا ظهرا ابقی. Bu söz tələsməyi tərgitmək üçün deyilir.

ارلی Ə r l i k: kişilik.

ارنک Ə r n ə k: barmaq. « ər nəkə » də deyilir.

إزلی İ z l i k: kəsilən heyvanların dərisindən tikilən türk çarığı. Bu atalar sözündə də işlədilmişdir: « ېلسا ارالديماس اچلیک بلسا ات » izlik bolsa ər öldiməs, içlik bolsa at yağrıməs = çarıq olsa, adamın ayağı aşınmaz, keçə olsa, at yağır olmaz». Bu söz işin nəticəsini fikirləşərək hərəkət etmək üçün deyilir.

أسرک Ə s r ü k: sərxoş.

أفشک Ə w ş ü k: adamda əvvəllər olmayan, sonra yaranan hal, xəstəlik və sair şeylər.

إلرک İ l r ü k: səfra və bəlgəm gətirici bir ot toxumu, üzərlik toxumu.

Uç dilində.

أمزک Ö m z ü k: yəhərin ön və arxa tərəfləri, ucu.

إكدک İ k d ü k: süd və qatıqdan hazırlanan, pendir kimi yeyilən azuqə.

اگری Ə g r i k: əyrilən ip.

Ü gr ü k: yüyrük, uşaq beşiyi, nənni yırğalama.

اکشک Ə k ş i g: turş, meyxos, turşməzə nar kimi.

اکسک Ə k s ü k: əskik nəsnə. « ək sük یرماق » əksük yarmak = əskik pul».

اکمک Ö k m ə k: qadınların qulağa taxdıqları qızıl və ya gümüş halqa.

Bu söz əslində məsdərdir.

أكماک Ö k m ə k: toplanmış olan hər nəsənə. Bu söz də məsdərdir.

أندک Ə n d ə k: səth, bir şeyin üst tərəfi. Oğuzca.

أجکل Ü ç g ü l: üçbucaq, üç bucağı olan nəsənə.

أجکل Ü ç g i l: üçbucaq, üç bucağı olan nəsənə.

أرسل A r s a l: «أرسل ساج» arsal saç = qızıla çalan saç».

أشئل A ş t a l: sonbeşik, «أشئل أطل» aştal oğul = sonbeşik övlad».

أندک Ə n d i k: axmaq, «أندک أر» əndik ər = axmaq adam». Bu məsəldə də işlənmişdir: «أفلكنى اغرلار» əndik uma əwligni ağırlar = çaşqın qonaq ev yiyəsini əzizlər, ağırlar». Bu məsəl ilə ağırlanmanın qonağa aid olduğu bildirilir. Həmin söz bu şeirdə də işlədilmişdir:

أندک کیشی تیتلسون

ایل ثرو یتلسون

ثقلی بری یتلسون

قدغو یما سقلسون

«Əndik kişi titilsün,
El törü yitilsün,
Toklı böri yetilsün,
Kadhğu yəmə sawılsun¹⁶³».
Axmaq adam ayılsın,
Yurda nizam yayılsın,
Toxlu qurdla otlasın,
Qayğı yenə sovulsun.

(Qılıncımızla qayğı düyününü açaq ki, axmaq adam ayılsın, elimiz törə ilə idarə olunsun, qurdla quzu bir yerdə otlasın, kədər bizdən uzaq olsun).

¹⁶³ Bəsim Atalay bu şeirin ərəb əlifbası ilə yazılışında bəzi xətalər olduğunu göstərmişdir (DLT, I, s. 106).

أترُم Ö t r ü m: insanın qarnını açan dərman. «سوت أترُم süt ötrüm = mərciməyə bənzər ishal verən bir ot, südləyən otu». Bu, ərəb-cəyə yaxın bir sözdür.

أخشم A x ş a m: axşam, günün batdığı zaman.

أدرم A d h r ı m: yəhərin altına iki tərəfdən qoyulan keçə.

أدرُم Ö d h r ü m: hər nəsnənin seçilmişsi.

أردم Ə r d ə m: ərđəm, ədəb, tərbiyə, fəzilət. Bu ibarədə də işlənmişdir: «أردم بئشى تيل¹⁶⁴ ərđəm başı tıl¹⁶⁴ = ərđəmin başı dildir». Çünki gözəl söz deyən adam şərəfə çatar.

أستم Ü s t ə m: yəhərlərə, kəmər başına, toqqalara işlənən qızıl, gümüş, inkrustasiya. Oğuzlar buna «saxt» deyirlər.

إسرم I s r ı m: «إسرم كئشى ısrım kişi = qaşqabaqlı adam».

إشكم İ ş k ü m: saraylarda xanlar üçün qurulan böyük, dəyirmi ayaqsız süfrə.

أقتم O k t a m: «أقتم بير bir oktam yer = bir ox atımı yer, bir ox məsafəsi».

أكرم Ə g r i m: suyun toplandığı, qaynadığı və girdablandığı yer.

إمرم İ m r ə m: hər cür yığınaq, yığıncaq. «إمرم تيرشتى imrəm tərişti = camaat yığınağa topladı».

أتغن O t ğ u n: yəhərin solunda qayışın halğası keçirilən, dilə bağlanan enli bir qayış.

أرفن A r k u n: vəhşi ayğırla ev qısraqından olan at. Cıdırda ən çox bu atlar birinci olur.

أرگن Ö r g ə n: urğan, örkən.

¹⁶⁴ Hüseyin Düzgün kimi təcrübəli bir şəxs Kaşğari dövründə türkcə əlifin bir qayda olaraq ə, fəthənin isə a səsini ifadə etdiyini unudaraq çağdaş farscanın təsiri altında mexaniki səhvə yol verərək bu ibarəni «ərđəm bəşi til» şəklində transkripsiya etmişdir (دل ت s. 127).

ال كثر أركان كَرْدُم: «ikən» mənasında bir ədat, hal bildirir. «ال كثر أركان كَرْدُم» ol kəlür ərəkən kördüm = onu gələrkən gördüm».

إرکین İ r k i n: «إرکین سَوْفُ» = yığılmış su». Toplanmış, bir yerə yığılmış hər şeyə belə deyilir. Bu sözdən ilham alaraq karluq boyunun böyüklərinə «كول إرکین» köl irkin» deyilir ki, «ağlı göl kimi dolmuş, toplanmış»¹⁶⁵ deməkdir.

إرکین İ r k i n: «إرکین یغْمُرُ» irkin yağmur = günlərcə yağan yağış».

أرکون A r k u n: gələn ilin adı. Bundan alınaraq «أرکون ایزی» arkun izi» deyilir ki, bu da «gələcək il, o biri il» deməkdir.

أرکون Ü r k ü n: ürəküntü, vahimə, düşmən vahiməsindən ulus arasına düşən ürkmə, hamı tələşlə qalalara və sığınacaqlara qaçır.

أترن O r t a n: tuman, libas. Bunu yağma elində eşitdim.

إچکین İ ç k i n: «إچکین أر» = düşməndən olduğu halda qaçıb bu tərəfə sığınan və amanda olan adam».

أستن Ü s t ü n: üstün və yuxarı mənasında bir sözdür. «أندن أوُسْتَن» andan üstün = ondan yuxarı, ondan üstün, onun üstündə».

أستین A s t i n: aşağı, alt. Bu söyləyiş düzgün deyil, doğrusu «التین altın»-dır.

ألتین A l t i n: aşağı, alt.

أفرن A w r a n: dəmirçi kürəsi şəklində düzəldilən çörək fırını, təndir.

إشغن I ş ğ u n: çiçək xəstəliyi zamanı şərbətindən istifadə olunan çiçəyi qırmızı bir ot.

أشکین E ş k i n: «أشکین تُبْرَاق» eşkin toprak = axıb enən, üyünən torpaq».

أشکین E ş k i n: uzun yola «eşkin yol», çapa-çapa gedən at poçtuna isə «أشکینجی» eşkinçi» [yəni uzun yol gedən yolçu] deyilir.

أمشن Ə m ş ə n: kürk tikilən quzu dərisi.

¹⁶⁵ Nağıllarımızdakı «dərya kamallı» ifadəsinin ekvivalenti.

أَنْدَنْ A n d a n: ondan sonra. Oğuzca. «أَنْدَنْ أَيِّدِمَ andan aydım = ondan sonra söylədim». Digər türklər bu sözü «أَنْدَا anda» şəklində əliflə söyləyirlər, «orada» mənasındadır. «مَنْ أَدَا أَرِيْمَ مَنِ مَنْ أَدَا أَرْدِمَ = mən anda ərdim = mən orada idim».

BU BABIN MÜZAƏFLƏRİ

أَرْتُ A r t u t: at və digər hədiyyə olub bəylərə və başqalarına verilir.

Sonradan bu söz hər cür hədiyyə üçün işlədilmişdir.

أَرْقُ A r k u k: «أَرْقُ كَيْشِي arkuk kişi = söz eşitməyən, tərs adam».

أَرْقُ A r k u k: iki divar və ya iki dirək arasına qoyulan ağac.

أَبْكَ Ü b g ü k: hop-hop quşu. Çigilcə.

أَمَكْ Ə m g ə k: əmək, zəhmət, məşəqqət. Bu ifadədə də işlənmişdir:

«أَمَكْ أَكِنْدَا قَلْمَاسْ əmgək əgində kalmas = sıxıntı çiyində qalmaz». Bu, ulu Tanrının «ان مع العصر يسرا» sözü ilə səsleşir.

Bu şeirdə də işlədilmişdir:

أَيْدِي سَنَكِ أَوْدُو

أَمَكْ تَلِيمِ إِدُو

يُمُشَرَقَتِيغِ أَوْدُو¹⁶⁶

كُنْكَلِمِ سَنَكَا يُكْرِي

«Aydı: səninq udhu,

Əmgək təlim idhu,

Yumşar katıg ödhü,

Könqlüm sanqa yügrük».

Dedi: sənin yuxun,

Əməyin, zəhmətin çoxdur,

¹⁶⁶ Buradakı ذ dh hərfi ج z ilə olmalıdır. DLT-də ara-sıra belə hallar müşahidə edilir.

Sərt dağ yumşalar,
Könlüm sənə yüyürər.

(Sevgilisinin xəyalından bəhs edərək deyir ki, böyük zəhmət və əziyyət çəkərək, yuxusuz qalaraq bu sərt dağları necə keçib bizə gəldin? Cavab olaraq bildirir ki, könlüm sənə tez çatmaq, qovuşmaq arzusu ilə çırpınırdı, nəticədə dağlar da yumşaldı).

Ü m g ü k: əmgək. Körpə uşaqların təpəsində olan yumşaq yer.

E ş g ə k: eşşək. İki ləhcədən (oğuz və türk) birində «اشياک eşyək».

ی y hərfi qoşa samitdən birini əvəz etmişdir. Bu, ərəb dilində də var. Məsələn: تَقْضَى البادى deyirlər, əsli تَقْضَى -dir.

Ulu Tanrının وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا və ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَمْطَى ayələrinə də belədir. Bunların əsli يَمْطَى və دَسَّاهَا -dir.

E r k ə k: hər heyvanın erkəyi. «ارکک تَقَاغُو» erkək takağu = erkək toyuq, yəni xoruz».

İ n q ə k: inək.

İ n q ə k: oğuzlar tısbağanın dişisinə də «إنکک inqək» deyirlər.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

U y ğ u r: beş şəhərli bir vilayətin adı. İskəndər Zülqərneyn türk xaqanı ilə barışdıqdan sonra bu şəhərləri salmışdır. Məhəmməd Çakır Tonqa xan oğlu Nizaməddin İsrafil Toğan Təkin atasından rəvayətlə mənə nəql edərək dedi ki, Zülqərneyn uyğur ellərinə gələrkən türk xaqanı ona qarşı dörd min əsgər göndərmişdi. Onların dəbilqələrinə taxdıqları lələk [tel] şahin qanadı kimi imiş. Bunlar önə ox atdıqları kimi, eyni məharətlə arxaya da atırmışlar. Zül-

qərneyn bunlara mat qalmış və «اینان خُونخورد» inan xudh xurənd» demişdir, yəni «bunlar özlərini dolandırarlar, başqasının çörəyinə möhtac olmazlar, çünki ov bunların əlindən qurtula bilməz, istədikləri zaman ovlayıb yeyərlər» demək istəmiş və bu vilayətə «خندخ Xudhxur» adını vermişdir. Sonralar خ x hərfi əlifə çevrilmişdir. Boğaz hərflərinin bu şəkildə bir-birinə çevrilməsi normal şeydir. Hələ əlifin خ x hərfinə, خ x hərfinin əlifə çevrilməsi lap çoxdur.

Kitabın müəllifi Mahmud deyir: buna görə də bizim atalarımız olan bəylərə «خمير Xəmir» deyirlər, çünki oğuzlar «امير əmir» deyə bilmədikləri üçün əlif x خ x hərfinə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından¹⁶⁷ alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir¹⁶⁸.

Uyğur sözündə olduğu kimi, əlif hərfi خ x hərfinə çevrilmiş, bu belə olduqda xudh sözündəki ذ dh hərfi də ی y hərfinə çevrilmişdir. Bu ذ dh hərfinin ی y hərfinə çevrilməsi böyük bir qaydadır. Bundan sonra xur sözündəki خ x hərfi غ ğ olmuşdur. غ ğ–nin خ x hərfinə, خ x hərfinin غ ğ hərfinə çevrilməsi də hər zaman baş verən şeydir. Ərəbcə xəterə və ğə-dərə sözlərində də vəziyyət belədir. Bu vilayətdə beş şəhər vardır. Vilayətin xalqı ən qatı kafirlərdir. Son dərəcə sər-rast atıcıdırlar. Zülqərneynin salmış olduğu şəhərlərin adları Sülmi, Koçu, Çan balık, Beş balık və Yenqi balıqdır.

¹⁶⁷ «Samanoğulları=Samanilər dövləti və sülaləsi» deməkdir.

¹⁶⁸ DLT-2005-in müəllifləri burada belə bir qeyd vermişlər: «Bəsim Atalay bunu təshih edərək «Xəmir Tegin» kimi oxumuşdur. Ancaq ən çox ehtimal olunan oxuma və təshih «əl-Əmir Bəhr Tegin» («əl-Xəmir»in orijinal mətnində xətalı yazılışı) və ya «əl-Əmir Nəsr Tegin»dir. Bu zat Mahmud Qəznəvi ilə birlikdə 999-cu ildə Samani dövlətinə son qoyan Arslan İlig Nəsr bin Əlidən ziyadə 992-ci ildə Buxaramı Samanilərdən alan Buğra xan Harun əl-Həsən ibn Süleymandır» (DLT-2005, s.630).

أيتش A y t ı ş: iki adamın bir-birilə hal-əhval tutması.

أيتغ A y t ı ğ: «aytış» mənasında olan bir sözdür. Kef-hal və buna bənzər şeylər soruşmaq üçün işlədilən sözdür.

أيرق A y r u k: «başqa» mənasında istifadə olunan sözdür. Oğuzca.

أيرق A y r ı k: ayırıq otu. Türklər buna «أدرق adhrık» deyirlər. Oğuzlar ذ dh hərfini ی y-yə çevirirlər.

أيلق A y l u k - a y l u k: «elə-elə (elədir)» deməkdir. Oğuzca.

ƏLİFLƏ BAŞLAYIB ƏLİFLƏ BİTƏN SÖZLƏR

ایلا E y l ə: elə, öylə. Oğuzca. «ایلا قیلل eylə kılğıl = elə et».

ایلا Ö y l ə: günorta vaxtı. Oğuzca. Qıpçaqlar ی hərfini ج hərfinə çevirərək «ألا özlə» deyirlər.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

الچلق A ç l ı k: acliq.

أشلق A ş l ı k: aşxana, mətbəx. Oğuzlar buğdaya «أشلق aşlıq» deyirlər.

أشیک E ş y ə k: eşşək. «أشکک eşgək» də deyilir. Bunu ی y hərfi ilə söyləmək daha fəsihdir.

أفيا A w y a: heyva. Bir ləhcədə.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

إكتو İ k t ü¹⁶⁹: əldə bəslənən heyvan, əhliləşmiş heyvan.

¹⁶⁹ Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «igtü» (DLT-2005, s.287), çinlilər isə «iktü» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.123).

أقرو A k r u: «yavaş ol» mənasındadır. «أقرو اقرو akru-akru = yavaş-yavaş».

أدكو E d h g ü: yaxşı, gözəl. Bu bənddə də işlədilmişdir:

قَشْنِي قُنْمِ أَغْشَقَا

قَلْغَلْ أَنْكَرْ أَغْرَلِيقْ

أَرْتَتْ أَلِيبْ أَنْغِيلْ

أَنْكُوتَقَرْ أَغْرَلِيقْ

«Koşnı-konum, oğışka

Kılğıl anqar ağırlık,

Artut alıp anunğıl,

Edhgü tawar oğurluk».

Qonu-qonşu, oymağa

Sən qılginən ehtiram,

Hədiyyə al, hazırla

Gözəl, uğurlu ənam.

(Qonu-qonşuya, qohum-qardaşa həmişə hörmət-izzət göstər, hədiyyələr ver, sənə bir şey bağışlasalar, əvəzində sən daha gözəl hədiyyələr hazırla).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

أمشوى A m ş u y: sarı ərik.

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

أَنْكُذْ A n q d u z: yerdən qazılıb çıxarılan, qarın ağrısı dərmanı olan bir kök. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «أَنْكُذْ بَلْسَا أْتْ أَنْكُذْ بَلْسَا أْتْ» (anqduz bolsa, at ölməs = andız olsa, at ölməz), (an-

dız hazır olsa, at qarın ağrısından ölməz). Bu kök toz halına salınıb atın burnuna üfürülür və at sağalır. Bu söz yolla çıxan adama hazır olmaq lüzumunu bildirmək üçün söylənir.

إنكلیج İ n q l i ç: kababla yeyilən sarımsağa bənzər dağ otu.

انكلیك Ə n q l i k: ənlük. Qadınların yanaqlarına sürtdükləri qırmızı boya.

أنكدن Ö n q d ü n: öndən, qabaqdan. Oğuzlar d ilə n hərfini ataraq «أنك» önq» deyirlər. «أنكدن یُرت» önqdün yorit=atını öndən sür». Bu, oğuzlarda bir qaydadır.

SONUNDA GÜNNƏLİ BİR HƏRF OLAN SÖZLƏR

ألدتك O l d a n q: padoş, çarığın altı. Həmin söz bu məsələdə də işlədilmişdir: «إتقا افت اتسا ألدتك بيماس» itka uwut atsa, oldanq yiməs = itə həya verilsə, məstin altını yeməz». Bu söz kimi sə utandırmaq məqsədilə işlədilir və utandırılan adamın pis işdən əl çəkməsi arzu edilir.

أزلتك U j l a n q¹⁷⁰: buqələmun, (iki məxrəc arasındakı Ŷ j ilə). Oğuzca.

إزدتك İ z d ə n q: balıq ovunda işlədilən bir tor növü. Yaş ağac çubuqlar suyun içinə düzülür, çayın ortasında bir qapı qoyulur, tor qapının ağzına bərkidilir. Balıqlar tora düşən kimi çıxarılır.

أخسنتى A x s u n q: «أخسنتى ار» axsunq ər=sərxoş olub dava salan adam». «أخسُم axsum» da deyilir.

¹⁷⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözün ilk hərfini a ilə, yəni «ajlanq» kimi (DLT-2005, s. 137) oxumuşlar.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

ایبَنک A y b a n q¹⁷¹: «ایبَنک ar = keçəl, adam». Çigilcə.

ایدینک A y d ı n q: aydın, ay aydınlığı.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

اَرَنقə n: ərgən, subay. Həmin söz bu məsəldə də işlənmişdir:

«اَرَنقəنگە əlig karı böz üm tikəməs=ərgənə əlli arşın bezdən don, şalvar tikilməz», yaxud «subaya əlli arşın bezdən də don, şalvar çıxmaz» deməkdir. Çünki yad adamın subaya ürəyi yanmaz, ona evlənməsi üçün öyüd-nəsihət verməz, yaxşılığını istəməz. Bu söz evlənməyi təşviq etmək üçün söylənir.

ORTASI MÜXTƏLİF HƏRƏKƏLİ

ƏF'AL, UF'AL, İF'AL افعال ، أفعال ، افعال BABI

اَرقار A r k a r: buynuzundan bıçaq sapı düzəldilən dişli dağ keçisi.

اَشبار A ş b a r: samanla kəpək qarışdırılır və ata yem olaraq verilir.

اِشلاَر İ ş l ə r¹⁷²: qadın. Əsli «اِشيلار işilər»dir, çox işləndiyindən bu sözdən i hərfi düşmüşdür, «xanımlar» deməkdir. Bu söz cəm haldadır, tək olaraq işlənir. Möhtərəm qadınlara «işlər»

¹⁷¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü p ilə «aypanq» kimi (DLT-2005, s. 163) oxumuşlar.

¹⁷² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü e ilə «eşlər» kimi (DLT-2005, s. 269) oxumuşlar.

deyilməsinin uzun bir hekayəsi var. Qısa olsun deyə *ی* hərfi atılmışdır.

أخشاغ O x ş a ğ: bənzəmə. «*أخشاغي* *ayık* anınq oxşağı = onun bənzəri, oxşarı».

أرقاغ A r k a ğ: arğac, bez, xalı, kilim kimi şeylər toxunarkən enləməsinə atılan ip və ya iplik.

أفروغ O w r u ğ: sümüyün əlavə yerləri. «*أغروغ* oğruğ» da deyilir. Dağ yamacına və qurtardığı yerə də «*أفروغ* owruğ» deyilir.

أفروغ O w r u ğ: bel sümüyünün boyuna birləşdiyi yer. Bu üç¹⁷³ sözün ən doğru şəkli «*أغروغ* oğruğ»dur.

أغراغ O ğ r a ğ: niyyət etmək, qəsd etmək.

أنداغ A n d a ğ: «elə» mənasındadır. «*أنداغ* *ایدم* andağ aydım = elə dedim». Çigilcə.

أنداغ A n d a ğ¹⁷⁴: ələk, xəlbir kimi şeylərin qasnağı.

أبراق O p r a k¹⁷⁵: əzilmiş, yıpranmış. «*أبرق* *تون* oprak ton=süzülmüş pal-tar».

أتغاق A t ğ a k: qarında yığılan sarı su xəstəliyi. Sarı bir bitkinin adı da «atğak»dır. Qayğıdan üzü saralmış olanlar ona bənzədilir.

أجماق U ç m a k: uçmaq, cənnət. Bu şeirdə də işlənmişdir:

ثُلُكٌ جَجَكٌ يَرَلْدِي¹⁷⁶

بَرَجِنٌ يَدِمُ كَرَلْدِي

أَجْمَاقٌ يَرِي كَرَلْدِي

ثُمْلَعٌ يِنَا كَلْكُو سُسَز

¹⁷³ Əslində burada üç deyil, iki söz olduğu barədə Bəsim Atalayın mətnaltı qeydi var (DLT, I, s. 118).

¹⁷⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü xeyli fərqli şəkildə «ındağ» kimi (DLT-2005, s. 280) oxumuşlar.

¹⁷⁵ Salih Mütəllibov bu sözü «ubrak» (TSD, I tom, bet 140), çinlilər isə «uprak» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.128).

¹⁷⁶ Bu söz yazma nüsxədə «*يزلدى* yazıldı» şəklindədir. Kilisli onu qafiyə xatirinə bu şəkllə salmışdır (DLT, I, s.119), çinlilər «yazıldı» vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.128).

«Türlüg çəçək yarıldı,
 Barçın yadhım kərildi,
 Uçmaq yeri körüldi,
 Tumluğ yana kəlgüsüz».
 Dürlü çiçəklər açıldı,
 İpək döşək sərildi,
 Cənnət yeri görüldü,
 Qış daha gəlməyəcək.

(Yazın gəlişini vəsf edərək deyir ki, əlvan çiçəklər açdı, ipək parçadan xalı sərildi, cənnətin yeri göründü, hava qızdı, daha qar, soyuq geri gəlməyəcək).

أخساق A x s a k: axsaq, topal.

أرتاق A r t a k: xarab olmuş. «أرتاق نانىk artak nənq = xarab olmuş şey».

أرغاق O r ğ a k: oraq.

أغراق O ğ r a k: sərhəddə yaşayan bir türk oymağı. Onlara «قرا بىچاق kara yığaç» da deyilir.

أغلاق A ğ l a k: «أغلاق بىر ağlak yer = tənha, hücre yer».

أغلاق O ğ l a k: oğlaq. Həmin söz bu məsələdə də işlənir: «أغلاق بىلک اغلاق بىلک سىز، اغلاق بىلک سىز، oğlak yilgisiz, oğlan biligsiz. = oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz».

أستاك İ s t ə k: istək, arzu, araşdırma, irdələmə. «أستاك فبدى istək kopdı =istək yarandı».

أستاك Ü s t ə k: üstəlik; minin üstünə yüz qoymaq. «مَنْ أَسْتَاك بىر دىم mən üstək berdim = mən üstək verdim».

أبلان A p l a n: siçan cinsindən bir heyvan.

أرغون A r ğ u n: siçan cinsindən yarım arşın uzunluğunda bir heyvan.

Divar yarıqlarından sərçələri ovlayır. Əgər qoyunun üs-

tünə atılsa, qoyunun əti saralar, yatan adamın üstünə atılsa, sidik tutuqluğuna uğrayar.

الثون Altun: altın, qızıl.

أماكن Ömgən: şah damarın iki tərəfində olan damarlar.

إنكان İnqan¹⁷⁷: diş dəvə. Həmin söz bu məsəldə də işlənmişdir: «إنكان إنقرسا بئو بزلاز inqan inqrasa, botu bozlar = diş dəvə inləsə, erkək dəvə hay verər». Bu söz qohumların bir-birinə olan yaxınlıqlarını, düşkünlüklərini göstərir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

أيناش Oynaş: oynaş. Başqa bir adamla sevişən qadın.

أيناق Oynak: «أيناق اشلار» oynak işlər=oynaq, şux qadın».

أيران Ayrən: ayran.

و VAV HƏRFİ ƏLAVƏ EDİLƏNİ

أيناغو Oynağ: «أيناغو بير» oynaq yer = oynanacaq yer».

BU BABIN MƏNQUSU

أليان Ulyən: bir bitki kökü. Qoxusu gözəldir, yeyilir¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Salih Mütəllibov bu sözü «inqən», «inqarsa» sözünü isə «inqərsə» kimi vermişdir (TSD, I tom, bet 142). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözləri incə səslilərlə «ingən» və «inqərsə» kimi (DLT-2005, s. 290) oxumuşlar.

¹⁷⁸ Bəsim Atalayın fikrincə, «أليان ulyan» sözünün imlası yanlışdır. Onun izahına görə, bu söz «الانك ölənq» olmalıdır. O, fikrini dəstəkləmək üçün «Lügəti-çağatayi»yə və Radlovun lügətinə müraciət edir (DLT, I, s. 121). Digər nəşirlər həmin sözü «ulyan» kimi vermişlər. Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.131), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bu sözü «ulyan» kimi (DLT-2005, s. 621) oxumuşlar.

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

بیش آرنکاک توژ Æ r n q ə k: barmaq. Bu məsəldə də işlənmişdir: «*بیش آرنکاک توژ*»
 ارماس beş ərnqək¹⁷⁹ tüz ərməs=beş barmaq bir olmaz»,
 necə ki, insanlar da bir deyillər.

Ü r n q ə k: kirəc, gips.

فَعُول, فَعَال, FƏ'AL VƏ FƏ'UL BABI

ألوج A l u ç: soyumuş, soyudulmuş nəsnə¹⁸⁰.

ألار U l a r: kəklik.

أذیز E d h i z: hər şeyin yüksəyi.

أوسوز U s u z: «*أوسوز کیشی*» usuz kişi = yuxusuz adam».

أسیز I s ı z¹⁸¹: ipə-sapa yatmayan şiltaq uşaq.

أگیش Ə g i ş: metal əridilən zaman çıxan pis şeylər, şlak.

أگیش İ g i ş: harınlaşmış heyvan, at.

أفاک E w ə k: «*أفاک ار*» ewək ər=tələs/k/ən, ütələk adam».

ألؤک Ə l ü k: istehza etmək, məsxərə etmək, ələ salmaq.

ألاغ U l a ğ: ulaq. Bəyin əmri ilə çapa-çapa gedən poçtalyonun (çapar)
 başqa bir ata çatıb minincəyə qədər mindiyi at.

ألاغ U l a ğ: yamaq, paltar yamağı.

أخاق U x a k: qaysını sıxaraq əldə olunan şirə. Bundan şərbət hazırlanır.

¹⁷⁹ Bəsim Atalay bu sözü «*آرنکاک* ərnqək» (DLT, I, s. 121), Salih Mütəllibov «*ərənqək*» (TSD, I tom, bet 143), Hüseyn Düzgün «*ərənqək*» (دل ت s. 133), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.263) və çinlilər «*ərənqək*» (DLT-Çin, I cild, s.131) kimi oxumuşlar. Baba uyğunluğu baxımından ilk və son variant doğrudur.

¹⁸⁰ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu sözün digər mənası «*saftalı*»dır (DLT, I, s. 122).

¹⁸¹ Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.132) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «*esiz*» kimi (DLT-2005, s. 266) oxumuşlar.

أشاق U ş a k: çəkındirmə. «أشاق سوز» uşak söz = çəkındirmək üçün deyilən söz».

أسال U s a l¹⁸²: «أسال كیشی» usal kişi = iş bilməyən adam, qafil».

إنال İ n a l: anası əsilzadə, atası sadə xalqdan olan bütün gənclərə verilən ad. Bu, dəyişməz.

أجان U ç a n: iki yelkənli gəmi. Qıpçaqca.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

أياس A y a s: «أياس كوك» ayas kök = açıq hava, açıq göy». Üzləri parlaq olduğu üçün kölələrə «أياس ayas» deyilir.

أثون U t u n: dəyərsiz, alçaq.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

أكای Ö g ə y: doğma olmayan, «أكای انا» ögəy ata = ögəy ata». Bunun kimi «أكای اغل» ögəy oğul, «أكای قیز» ögəy kız» da deyilir.

أماى U m a y: yoldaş. Qadın doğduqdan sonra onun qarnından çıxan mürəkkəb kimi nəsnə. Buna «uşaqlıq yoldaşı» da deyirlər. Həmin sözə bu məsəldə də rastlanır: «أمايقا تینسا اغل بئور» umayka tapınsa, oğul bulur=umaya yalvaran qadının oğlu [uşağı] olar». Qadınlar umayı uğurlu sayırlar.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'Lİ (FƏ'LA) BABI

أرپا A r p a: arpa. «Arpa» sözü bu məsəldə də işlənmişdir: «أرپاسز ات» arpasız at aşumas, arkasız

¹⁸² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «osal» (DLT-2005, s. 362) kimi oxumuşlar.

alp çərig sıyumas=arпасız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz», (arпасız at yoxuşu aşa bilməz, igidin arxası olmasa, döyüş səfini yara bilməz). Bu sözlə hər bir işdə köməkləşmək tövsiyə olunur.

أرتو O r t u: orta, hər işin ortası.

أرتو O r t u: «أرتو أر = orta yaşlı adam».

أرتو O r t u: «أف أرتوأسى = ev ortası».

أرتو O r t u: «كؤن أرتو = günorta». Çigilcə.

إرتا E r t ə: ertə.

أرجى A r ç i: heybə, xurcun.

أردو O r d u: xaqanın oturduğu şəhər; [iqamətgah, saray, paytaxt].

Buradan alınaraq xaqanların oturduğu Kaşğar şəhərinə «أردو كند Ordu Kənd» deyilmişdir.

أردو O r d u: Balasağun yaxınlığında bir şəhər, [iqamətgah]. Balasağun şəhərinə «كوز أردو Kuz Ordu» deyilir.

أردو O r d u: «أردو باشى ordu başı = xaqanın sarayını və ya çadırını döşəyən şəxs, fərraş».

أردو O r d u: siçan və köstəbək kimi torpaqda yaşayan heyvanların yuvası.

أردو O r d u: «أردو تال ordu tal = hamam otu». İki ləhcənin (türk və türkmən) birində.

أكدو Ə k d ü: qılinc qını və buna bənzər şeyləri oymaq üçün işlənən ucu əyri bıçaq.

أكدى Ə k d i: sığır və qoyun kimi heyvanların kəsildiyi yer, sallaqxana.

أمدى Ə m d i: indi. «أمدى كئدم əmdi kəldim=indi gəldim». Oğuzlar əlifbi kəsərə ilə əvəz edərək «imdi» deyirlər. Bu bənddə də işlənir:

أبكم كلب أغردم

أرسلىن ليو ككردم

ألب لار بئشین تُغردم

امدی منی کیم تۇتار

«Öpkəm kəlip oğradım,

Arslan layu kökrədim,

Alplar başın toğradım,

Əmdi məni kim tutar?»

Öfkəm gəldi, uğradım,

Aslan kimi kükrədim,

Alplar başın doğradım,

İndi məni kim tutar?

(Qəzəblə düşmənin üsütünə getdim, aslan kimi kükrədim, düşmən əsgərlərinin başını bədənindən üzdüm, məni kim tutar, kim qabağımı kəsə bilər deyə qışqırdım).

أمدو U m d u: istək, dilək, umunc.

أندا A n d a: orada, orda.

أبری O p r i: çuxur, çökək.

أترا O t r a: orta. Yanları olan hər şeyin ortası. Bu söz «أرتو örtü» sözündən əmələ gəlmişdir.

أيرو A y r u: «başqa, elə isə, deyilsə» mənasında bir sözdür. «مونی تیلا» munu tiləməsə sən ayru nə kərək = bunu deyilsə, başqa nə istəyirsən», (buna razı deyilsənsə, onda nə istəyirsən).

أذرى A d h r i: buğda təmizləmək üçün istifadə olunan alət.

أذرى A d h r i: iki yanı olan hər nəsnəyə də «أذرى adhrı» deyilir.

أذرى A d h r i: «أذرى بئلیغ adhrı butluğ = baldırı, budu açıq adam».

أترؤ O t r u: hər şeyin qarşısı. «أول منكا أترؤ كئدی» ol manqa otru kəldi = o mənim qarşımdan gəldi».

أسرا A s r a: alt, aşağı.

إسرا İ s r ə: aşağı, sonra. «أَلْ أَدْنِ إِسْرَا أَوْلُ ol andan isrə ol = həqiqətən o ondan aşağı və sonradır».

أسرى A s r i: qaplan. İki rəngli ipə «أسرى يشع» deyildiyi kimi, qaplan rənginə bənzədiyi üçün iki rəngli hər şeyə «asrı» deyilir.

أغرى O ğ r i: oğru. «بُو نَاتِكْ أَيْكْ أَعْرَى أَلْ bu nənq anınq oğrı ol = bu nəsnə ondan aşağıdır»¹⁸³. Bu misalda əsas şey غ ğ hərfinin kəsərə olaraq söylənməsidir. Ancaq bu hərfin kəsərəsi atılaraq qısaltılmışdır. Ərəb dilində də belə şeylər var. Məsələn: «أَنْ، أَنْ، إِيْلْ، إِيْلْ».

أكرى Ə g r i: əyri. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَلانْ كَنْدُوْ أكريسين» «يَلانْ كَنْدُوْ أكريسين بِلْماسْ، تَقَى بُوَيْنْ أكرى تِير بونن əgri ter = ilan öz ayrılığını bilməz, dəvənin boynu əyridir deyər». Bu söz öz ayıbına kor olmayan adamlar barədə söylənir.

أكرا Ü g r ə: tutmaca bənzər əriştə şorbası. Tutmac daha sulu olur.

ألرى Ə l r i: oğlaq dərisi. Bir d ziyadəsi ilə «əldiri» də deyilir.

ارژو A r j u: çaqqal, (iki məxrəc arasındakı ژ j ilə). Bir dəstə adam bir şeyin ətrafında toplaşdığı zaman «كيشى ارژوليو قرى» «kişi arjulay u kurı» deyilir, yəni çaqqalların adam yemək üçün bir yerə toplaşdıqları kimi camaat da bir yerə yığışdı deməkdir.

أرسو A r s u: dəyərsiz şey. Oğuzca.

أرغو A r ğ u: iki dağ arası. Bundan çıxış edərək Talas ilə Balasağun arasındakı şəhərlərə də «Arğu» deyilir, çünki oralar iki dağ arasındadır.

¹⁸³ Bu misal səhvdir, çünki oradakı «oğrı» sözü «oğru» mənasını vermir.

ارغا U r ğ a: böyük ağac. Oğuzca. Arğuca da belədir.

امغا I m ğ a: icraçı, təhsildar, vergi toplayan.

انغا A n ğ a: «انغا ار = dəyərsiz adam». Dəyərsiz hər şey üçün işlədir.

ارقي İ r w i: «ارقي فلاق irwi kulak = incə, uzun qulaq».

ارقي İ r w i: Hindistandan gətirilən dərman. Xəstələrə verilir.

ارقا A r k a: arxa, kürək.

ارقا A r k a : çətin anlarda kömək edən adam. Bu məsələdə də işlənmişdir: «ارقاسيز ار جرک سيوماس = arxasız ər çərig sıyumas = arxasız ər düşməni basa bilməz».

ابكا Ö p k ə: ağciyər¹⁸⁴.

ابكا Ö p k ə: öfkə, qəzəb, hirs. Çünki öfkə ağciyərdən gəlir. Bu, birini o birinə yaxınlaşdırmışdır, necə ki, ərəbcə yağışa da göy [sə-mai] deyilir.

اتكى Ö t k i: əvəz, bədəl. Çigilcə. «بو اتقا اتكى بيردم = bu atka ötki berdim = bu atın bədəlini verdim».

اجكو Ə ç k ü: keçi.

اجكو İ ç k ü: içki, içilən hər şey.

انكو E h d g ü: yaxşı, gözəl. Bu beytdə də işlənmişdir:

كلسا كيشى اتما انكار ائرثر كُلا

بَقْل انكار انكو لکن اغزن كُلا

«Kəlsə kişi, atma anqar örtər külə,
Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə».

Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma,
Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax.

¹⁸⁴ Kilisli basma nüsxədə «ابکا öpkə» sözünü verməyi unutmuşdur, Bəsim Atalay öz nəşrində onu bərpa etmişdir (DLT, I, s. 128).

(Yanına bir adam gəlsə, onun üzünə isti kül atma, ona gülər ağızla, xoşluqla bax).

ارکی Ə r k i: şəkk, şübhə bildirən bir ədatdır. «أل کلرمو ارکی ol kəlirmü arki = o gəlirmi ki». Bu ədat sual ədatı yerində işlənir.

أرکؤ Ö r k ü: hürgüc.

أسکؤ Ə s k ü: ələk, xəlbir.

أسکی Ə s k i: köhnə. «أسکی تون = əski ton = köhnə paltar».

ألکؤ Ü l k ü: əhd, peyman.

الکا Ə l k ə: «الکا بلق = əlkə bulak = türklərin bir bölüyü».

أغلا O ğ l a: gənc, igid. Arğuca.

أغلی U ğ l ı: Kaşğarda yetişən dadlı, ağ yerkökü.

أدما A d h m a: «أدما یلقى = adhma yıldı = yaşlı olduğu üçün yük vurulmayıb buraxılan heyvan».

أرما Ö r m ə: hörmə, «أرما سچ = örmə saç = hörmə saç».

أزما A z m a: xayasının dərisi yarıldığı üçün qoyun sürə bilməyən qoç.

أژما Ü j m ə: tut ağacı, (iki məxrəc arasındakı ج ژ ilə).

أسمى U s m ı: «أسمى ترم = Usmı Tarım = islam diyarından uyğur elinədək axan böyük bir çay». Uyğur elində quma qarışıb itir.

أکما Ə g m ə: evin kəməri.

أکم Ö k m ə: yığma, «أکم ثبراق = ökmə toprak = yığma torpaq». Yığılan hər şeyə belə deyilir.

ألما A l m a: alma. Oğuzca. Digər türklər «المیلا almıla» deyirlər.

ألما O l m a¹⁸⁵: qab-qacaq.

¹⁸⁵ Bəsim Atalayın qeydinə görə, kitabda bircə dəfə işlənən bu sözün necə yazılacağı və oxunacağı məlum deyil. O, «oluk» sözü ilə müqayisə edərək «ألما olma» variantına üstünlük vermişdir (DLT, I, s. 130). Salih Mütəllibov bu sözü «ulma» şəklində yazıb «kulda pişirilən non = küldə bişirilən çörək» kimi çevirmişdir (TSD, I, bet 150). Hüseyn Düzgün həmin sözü «olma» kimi oxuyaraq «kuzə» kimi tərcümə etmiş (دل ت s.137), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «olma» sözünü «vaza» kimi mənalandırılmışlar (DLT-2005, s.356). Deməli, prinsip etibarilə Bəsim Atalay haqlıdır.

أَتُو Ö t n ü: borc. «مَنْ يَرْمَقُ أَتُو يِيرِدِم» mən yarmak ötnü berdim = mən borc pul verdim».

أَشْنُو A ş n u: əvvəl, öncə. «مَنْ أَدَنَ أَشْنُو كَلِدِم» mən andan aşnu kəldim = mən ondan əvvəl gəldim».

أَدَا A n d a: orada. Oğuzlar «sonra» mənasında işlətdikləri zaman əlif nuna çevirərək «andan» deyirlər. Ancaq «orada» mənasında işlədərkən digər türklər kimi «anda» deyirlər. الف-in ن n hərfinə çevrilməsi ərəbcədə də mövcuddur. Musa peyğəmbərin hekayəsi ilə bağlı bir ayətində ulu Tanrı belə demişdir: وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ. Burada ما sözündəki الف، ن n hərfinə çevrilmişdir. Ə'sa¹⁸⁶ adlı bir şairin aşağıdakı sözündə də belə olmuşdur: وَلَا النَّصْبُ الْمَنْصُوبَ لَا تَعْبُدْنَهُ لِإِعَاقِبَةٍ وَاللَّهُ رَبُّكَ فَاعْبُدَا. Buradakı فاعبُدَا sözü ilə فاعبُدن deyilmək istənmişdir.

فَعْلَى FƏ'Lİ BABI

إِكِي İ k i¹⁸⁷: iki.

TƏRKİBİNDƏ ج NÇ HƏRFİ OLAN

غُيُنُّنَلِيلَرİN فُعْلُ FU'UL BABI

أَتُنْج Ö t ü n ç: ödunc, borc. «مَنْ أُنْكَرَ يَرْمَقُ أَتُنْجُ يِيرِدِم» mən anqar yarmak ötünc berdim = mən ona borc pul verdim».

¹⁸⁶ «Divan»da adı bir neçə dəfə çəkilən və şeirlərindən örnəklər verilən klassik ərəb şairi əl-Ə'sa (?-629) cahiliyyə dövründən islama keçidin ən tanınmış söz sərraflarından biridir. O, Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s.) son dərəcə gözəl və parlaq bir mədhiyyə həsr edərək onu tərifləmiş, ancaq islam dininə keçməmişdir. Bu mədhiyyə dini ədəbiyyatda çox məşhurdur.

¹⁸⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü e ilə təşdidlə «ekki» (DLT-2005, s. 253) oxumuşlar.

اوتنج U t u n ç: ayıb, utanc, «اوتنج ايش utunç iş = utanılacaq iş». Əsli hə-ya mənasındakı «اقت uwut» sözündəndir.

اُجج Ü ç ü n ç: sayda üçüncü.

اكنج İ k i n ç: sayda ikinci.

Qayda:

10-dan aşağı olan saylarda kökə özündən əvvəlki sayın arxasından gəldiyini bildirmək üçün ن n və ج ç hərfləri [-nç] artırılır. «تورتنج төртүнч», «بيشنج beşinç» kimi. Bu sayların əsli «تورت dörd» və «بيش beş»dir. Bu qayda üzrə onuncuya «اوننج onunç», iyirminciyə «يكرمنج yigirmİNç» deyilir ki, on doqquzdan sonra gələn deməkdir. Bu qayda dəyişməzdir.

ارنج Ə r i n ç: ola/r/ ki, bəlkə. «ال كلدی ارنج ol kəldi ərinç = o bəlkə gəldi, ola ki, gələ».

ارنج U r u n ç: rüşvət.

ارنج E r i n ç: naz-nemət içində yaşamaq. Bəzi ləhcələrdə iki məxrəc arasındakı ر r ilə «ارنج erinj» deyilir.

اَفج A w ı n ç: bir şeyə alışma, ovunma. «ال منكا اَفدی ol manqa awındı = o mənə alışdı».

اكنج İ k i n ç: sayca ikinci olaraq gələn.

اكنج Ö k ü n ç: peşmanlıq. «ال تلم اكنج اكدی ol təlim ökünç ökündü = o çox peşman oldu».

اكنج Ö g ü n ç: öyünc, öyünmə. «بو ايشكانا اكنج كراك bu işkə nə ögünç kərək = bu işlə öyünməyə nə gərək var».

النج U l ı n ç: «النج يول ulınç yol = düz olmayan, qıvrılan yol». Qıvrım olan hər nəsnəyə belə deyilir.

إِنج I l ə n ç: fikrinin səhv olduğu bəlli olan adamın bir iş haqqında söz söyləməsini qınamaq.

أُمْنَج U m u n ç: umma. «أُمْنَج تَنْكِرَى كَأَثْت» umunç tənqrigə tut = umudu tanrıya bağla, tanrıdan mədəd gözlə».

أَنْج O n u n ç: onuncu, «أَنْج بَك» onunç yarmak = onuncu pul». Başqa şeylər üçün də belə deyilir.

إِنج I n a n ç: inanılan, güvənilən. Buradan alınaraq «إِنج بَك» Inanç bəg» deyilir ki, inanılan bəy deməkdir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'ƏLU BABINDA OLAN SÖZLƏRİN BİR BAŞQA NÖVÜ

أَتِنجُو A t i n ç u: atılan, «أَتِنجُو نَانِك» atınçu nənq = atılan nəsnə».

إِتِنجُو İ t i n ç ü: itələnen, «إِتِنجُو نَانِك» itinçü nənq = itilən [itələnen] nəsnə».

إِدْنَجُو İ d h i n ç u: «إِدْنَجُو سَج» idhınçu saç = kişinin sonradan buraxılan, uzadılan saçı». Başqası üçün də belədir. Yük vurulmayan, buraxılan heyvana «إِدْنَجُو يَلْقَى» idhınçu yilkı» deyilir.

أَرْنَجُو A r i n ç u¹⁸⁸: günah, suç, xəta.

أَفْتِنجُو A w i n ç u: «أَفْتِنجُو نَانِك» awınçu nənq = ovunulan, alışılan şey». Bunun üçün cariyələrə də «أَفْتِنجُو» awınçu» deyilir.

أَقْتِنجُو A k i n ç i: axınçı, gecə ikən düşməni basan əsgər.

¹⁸⁸ Bəsim Atalayın qeydinə görə, أَرْنَجُو sözünün ilk hərfin həm altında, həm də üstündə hərəkə var (DLT, I, s. 134). Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.144) və Salih Mütəllibov bu sözü «arınçu» (TSD, I tom, bet 153), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «irinçü» (DLT-2005, s.31) kimi oxumuşlar.

TƏRKİBİNDƏ نى NQ HƏRFİ OLAN ĞÜNNƏLİLƏR

أَبَانِق A b a n q¹⁸⁹: «əgər» mənasında bir ədatdır. «أَبَانِق سَن بَرَسَا سَن» abanq sən barsa sən = əgər sən getsən».

أَتُنِق O t u n q: odun.

أَرُنِق Ü r ü n q: ağ olan nəsnə. Oğuzlar «أَق ak» deyirlər.

أَرُنِق Ö r ü n q¹⁹⁰: gənclərin dırnaqları üstündə olan ağılıq. «تِرْنَقَاق أَرُنِقِي» tırnqak örünqi = dırnaq ağılığı».

أَرُنِق Ö r ü n q: əfsunçuya, sehrbaza verilən pul. «أَلِيق أَرُنِقِي بِير» əlig örünqi ber = əl muzdu ver».

أَرُنِق Ü r ə n q¹⁹¹: Rum ölkəsi yaxınlığında, quzey bölgəsində bir yerin adı. Doğrusu «وَرُنِق Vərənq/[Varanq]»dır.

أَرِنِق İ r i n q: irin.

أُشَنِق Ü ş ə n q: «أُشَنِق تَاش» üşənq taş = düz qaya». Başqa bir ləhcədə «يُشَنِق yüşənq»dir.

أَلَانِق A l a n q: «أَلَانِق يَزَى» alanq yazı = düz ova/lıq/». Bu söz «açıq qapı» demək olan «أَنْقِل anqıl» kəlməsindəki hərflərin yer dəyişməsindən meydana gəlmişdir.

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

أَنْقِاق Ə n q ə k: damağın iki yanında azı dişlər çıxan yer.

¹⁸⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «apanq» (DLT-2005, s. 145) kimi oxumuşlar.

¹⁹⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «örünq» imlalı bu və bundan sonrakı sözü «ürünq» şəklində (DLT-2005, s. 639) oxumuşlar.

¹⁹¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «oranq» (DLT-2005, s. 360) kimi oxumuşlar.

أَنْكَى Ə n q ə k: qadınların baş örtülərini bağladıkları ip.

أَنْكَى Ö n q i k: qadınların keçi qılından düzəltdikləri süni saç, parik.
«أَنْكَى يُرْكِيَاك» öngik yürğəyək = əsil saçə əlavə olaraq hö-
rülmüş saç». Əsli «أَنْكَى öngi=başqa» sözündəndir.

أَنْكَى Ö n q ü k: balışların uclarına hörülən ipək püsküllər, qotazlar.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİSİ

أَنْكَى Ö n q i: başqa. Sözü sonundakı ی i hərfi ن n hərfini əvəz etmiş-
dir. Sözü əsli «أَنْكَى öngin»dir. Bu cür çevrilmə ərəb dilin-
də də var. Onlar «gizləndi» mənasında həm «أَنْكَمَنْ inkənə-
mə», həm də «أَنْكَمَى inkəmə» deyirlər.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

أَرْكَبِيُو Ə r n q ə y ü: altı barmaqlı adam.

أَرْكَبِيُو Ə r n q ə y ü: qısaboy, boyu iki arşın olan adam.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالُو، فَعَالُو، فَعَالُو

FƏ'ALU, FU'ƏLU, Fİ'ALU BABI

أَلَاوُ U l a t u¹⁹²: burun silmək üçün adamın qoynunda gəzdirdiyi ipək
qumaş parçası, yaylıq.

أَلَاوُ A l a ç u: alaçıq.

أَبَاجَى A b a ç ı: xortdan. Uşaqları qorxutmaq üçün «أَبَاجَى كَلْدَى» abacı
kəldi = damdabaca, xortdan gəldi» deyilir.

¹⁹² Bəsim Atalayın (DLT, I, s.136) və Salih Mütəllibovun (TSD, I tom, bet 155) «أَلَاوُ ulatu» kimi oxuduqları bu sözü Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «ülətü» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.636).

أغيجی A ğ ı ç ı: ipək qumaşları qoruyan adam.

ألاغو U l a ğ u: «الآغو نانك» ulaĝu nənq = bir şeyə əlavə olunan şey», [paltar yamağı kimi].

أليغو U l ı ğ u: ulaşma zamanı. «بو أغر ال بؤرى الیغو» bu uğur ol böri ulıĝu = indi qurdun ulaşma vaxtıdır».

أباقي A b a k ı: göz dəyməsin deyə bostana, bağa qoyulan müqəvvə.

أناقي A t a k ı: «atacığım» mənasında əzizləmə sözü.

إتاكو İ t ə ğ ü¹⁹³: dəyirman daşının altına qoyulan ağac parçası. Unun qaba olması üçün daş bu ağacla azca yuxarı qaldırılır, narın olması üçün aşağı endirilir.

إچاكو İ ç ə ğ ü: qabırğa sümüklərinin daxili tərəfində olan şeylərin adı, içalat.

أليكا Ü l i k ə¹⁹⁴: bağamburc otu.

إناكو İ n ə ğ ü: göbək qarşısında olur, qulunca bənzər bir xəstəlikdir.

أبالي A b a l ı¹⁹⁵: bir şey nadir görülən və nadir tapılan zaman söylənen söz.

أنومی A n u m ı: cüzam xəstəliyi.

إكاما İ k ə m ə¹⁹⁶: saz, qopuz kimi çalınan musiqi aləti.

TƏRKİBİNDƏ İKİ HƏRFİ-İLLƏT OLAN SÖZLƏR

أياكو Ə y ə ğ ü: yan. Çadırın yanlarına «əyəgü» deyilir. Dağın ortasında olan yerə «أياكو بئر» əyəgü yer» deyilir, çünki ora yoxuşdur.

¹⁹³ Salih Mütəllibov bu sözü «itəkü», bundan sonrakı sözü «içəkü», «ülikə»dən sonrakı sözü isə «inəkü» kimi oxumuşdur (TSD, I tom, bet 155).

¹⁹⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «öligə» kimi (DLT-2005, s. 373) oxumuşlar.

¹⁹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «əbəki» kimi (DLT-2005, s. 247) oxumuşlar.

¹⁹⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «egəmə» kimi (DLT-2005, s. 249) oxumuşlar.

SONUNA N ARTIRILAN SÖZLƏR

اشجان A ş ç a n¹⁹⁷: Çinə gedən yol üstündə gecələmək yeri olan bir şəhər.

الوجين A l u ç ı n: yeyilən buğumlu bir ot.

أرم ذون A r u m d h u n¹⁹⁸: boya.

أرا غون U r a ğ u n: Hindistandan gətirilən bir dərman.

أتوكان Ö t ü k ə n: Tatarıstan çöllərində bir yer adı, uyğur elinə yaxındır.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

الاملا A l m ı l a: alma.

أرمكوكا بلت يک Ə r m ə g ü: əringən, tənbel. Bu deyimdə də işlənir: «
أرمكوكا بلت يک بولور» ərməgügə bulıt yük bolur=tənbelə bulud da yük olar.

أغلاغو O ğ l a ğ u: bolluq içində böyüyən. Bunun üçün əsalətli qadınlara
«أغلاغو قاتون» oğlağu katun» deyilir.

أخشاغو O x ş a ğ u: oyuncaq. Qadınlara da «أخشاغو» oxşağu» deyilir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ اَفَاعُولُ ƏFA'UL BABI

أروبات A r u b a t: Hindistan xurması.

أراغوت U r a ğ u t: arvad, qadın.

أراموت A r a m u t: uyğur ellərinə yaxın bir yerdə yaşayan bir türk boyu.

أراموت A r a m u t: bir yer adı.

¹⁹⁷ «اشجان aşcan» sözü əslində hərəkəsiz yazılmışdır (DLT, I, s. 138). Bu baba uyması üçün «اشجان aşcan» şəklində olmalıdır.

¹⁹⁸ Salih Mütəllibov bunu «urumdhun» şəklində yazmışdır (TSD, I tom, bet 156). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevə isə bu sözü həm m-siz «ardhun», həm də m hərfi ilə, ancaq dh yerinə d ilə «armdun» şəklində (DLT-2005, s.153) oxumuşlar.

إقيلاج I k ı l a ç: yaraşıqlı yüyrək at. Bu məsəldə də işlənir: «الب ارك يقرتما
إقيلاج ار قاسين يقرتما alp ərig yawrıtma, ıkılaç arkasın yağ-
rıtma=alp adamı pisləmə, yüyrək atın arxasını yağır et-
mə», (igid adamı pisləmə, yüyrək ata qamçı vurma). Bu
sözlərlə bəylərə nəsihət verilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

إقيلاج ارك بلدی
ارك بلغو يری كُردی
بُلت اورب كوك ارنلدى
ثمن ثورب ثلى يغدى

«İkılaçım ərik boldı,
Ərik bolğu yeri kördü,
Bulıt örüp kök örtüldü,
Tuman türüp tolı yağdı».
Mənim atım yüyrək oldu,
Yüyrək olmağı yerində gördü (lazım bildi),
Bulud çıxıb göyü örtüdü,
Duman gəldi, dolu yağdı.

(Mənim yüyrək atım dördnala qalxmağı lazım bildi, çünki bulud göy
üzünü tutdu, dolu yağdı).

الوان A l a v a n: timsah.

أفغان ƏF'ƏLAN BABI

أربغان A r p a ğ a n: arpaya bənzər bir bitkidir, sünbülü var, dəni yox-
dur.

أرمغان A r m a ğ a n: səfərdən razı qayıdan adamın yaxın adamlarına
gətirdiyi, verdiyi hədiyyə, ərməğan. Oğuzca. «يرمغان yar-
makan» da deyilir, bu, «أمج amuç»dur.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فِعْلِي Fİ'İNLİ BABI

اِتَدَى İ t i n d i: itələnməmiş, «اِتَدَى نَانَكْ itindi nənq = itələnməmiş nəsnə».

اَقْتَدَى A k ı n d i: axan, «اَقْتَدَى سُوْفْ akındı suw = axan su».

اَكْنَدَى Ə k i n d i: «اَكْنَدَى تَرِغْ əkindi tarıǵ = əkilən toxum».

اَكْنَدَى Ö g ü n d i: «اَكْنَدَى كِشَى ögündi kişi = öyülən adam».

اِكْنَدَى İ k i n d i: ikinci, «اِكْنَدَى نَانَكْ ikindi nənq = ikinci nəsnə».

اِكْنَدَى İ k i n d i: ikinci, ikinci namazı vaxtı.

Üç hərflə sözlər bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

MÜZAƏF OLAN افعال ƏF'AL BABI

ارغاغ A r ğ a ğ: balıq ovlamaq üçün istifadə olunan ucu əyri dəmir, qar-
maq.

ارغاغ I r ğ a ğ: donmuş buzu buzluğa çəkib gətirmək üçün işlədilən qar-
maq.

BUNUN MİSAL BABI

إمّلی İ m t i l i: «بو ایشغ إمّلی قلدی» bu ışıq imtili kıldı = bu işi götür-qoy
etmədən, birdən-birə elədi». Çigilcə.

أمّوجی U m d u ç ı: umucu, dilənçi.

أرقجی A r k u ç ı: iki adam arasında vasitəçi olan.

Ə r d i n i: mirvari, inci, dürr. Buradan alınaraq qadınlara «أرتی
أرتتینی özük» deyilir ki, bədəni dürr kimi [dürrə] olan
qadın mənasına gəlir. Bu sözdə د d hərfi ت t-yə keçmişdir.
Ərəbcə müddəkir sözünün əsl müztəkir olduğu kimi.

Ə s b ə r i (?): küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. Üstünə
şəkər tökülür¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Hərəkəsiz yazılmış «أسیری» sözünü Brokkelman «əsbəri» kimi oxumuş, lakin sözün yanına ? qoymuşdur. Bəsim Atalay «aşpörü» (DLT, I, s.141), Salih Mütəllibov «ısbırı» (TSD, I tom, bet 159), Hüseyn Düzgün «öş-pöri» (دل ت s.141), Seçkin Ərdi ilə Sərap T.Yurtsevər isə «us-barı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.625). Hansı doğrudur?

ORTASI ŞƏDDƏLİ فَعُول FƏ'ƏUL BABI

اثنُ O t t u z: «اثنُ يَرِماق» otuz yarmak = otuz pul». Başqa şeylər üçün də belə deyilir. Otuz sözünün «üç» əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən bunu Künqütdə yağmalardan eşitdim. Bunlar «üç dəfə içək» yerinə «ottuz içəlim» deyirlər. Mənim yanımda adama üç dəfə içdilər. «Ottuz» sözünü bizim bildiyimiz mənada da işlədirlər. Bu bənddə də işlənir:

اثنُ اِجِب قِقرِلم
 يُقار قُئِب سَكرِلم
 ارسلن ليو كُكرِلم
 قجتي سَقنِج سَقنِلم

«Ottuz içip kıkralım,
 Yokar kopup səgrəlim,
 Arslan layu kökrəlim,
 Kaçtı sakınç, səwnəlim».
 Üç dəfə içib qışqıraq,
 Yuxarı tullanaq,
 Aslan kimi kükrəyək,
 Qaçdı kədər, sevinək.

(Üç dəfə içək, qışqıraq, atılıb-düşək, aslan kimi kükrəyək, kədərini qorxub bizdən qaçdığını göstərək, car çəkək).

اِسنُ I s s i z: «اِسنُ كِشى» ıssız kişi = üzlü, yaxşılıq qanmaz adam». Sözdəki şəddə mübaligə üçündür.

اِسنُ Ə s s i z: təəssüf ədatı. Ərəbcə «يا اِسفا» kimi. «اِسزائِك يَكْتَلِكى» əssiz anınq yigitliyi=heyif onun gəncliyinə».

اِكنُ İ k k i z: «اِكنُ اِغْلان» ikkiz oğlan = ekiz uşaq».

أَرَّغ A r r ı ğ: çox təmiz, pak, «أَرَّغ نَانِكْ arrıĝ nənq = çox arı, təmiz nəsnə». Şəddə mübaliğə üçündür.

أَلِّك Ə l l i ğ: «أَلِّك يَرْمَاق əllig yarmak = əlli pul». Başqa şeylər üçün də belə deyilir.

ÜÇÜNCÜ HƏRFİ SÜKUNLU فَعَلَا FƏ'ƏLLA BABI

أَفْجَا A w ı ç ğ a: qocalmış adam.

İLK HƏRFİ ZƏMMƏLİ SÖZ

أَذِنَمَا U d h ı t m a: süzmə, yəni pendir.

İLK HƏRFİ KƏSRƏLİ SÖZ

أَلِمْغَا A l ı m ğ a²⁰⁰: xaqanın məktublarını türk yazısı ilə yazan sirr katiibi.

أَفْعَالِل ƏF'ALİL BABI

أَلْبَاغْت A l p a ğ u t: təkbaşına düşməyə hücum edən igid, yenilməz güleşçi, bahadır, pəhləvan. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بُدْرَج يَمَا قَدْرَدِي

أَلْبَاغْتِن اِنْدَرْدِي

سُوسِن يِنَا قَدْرَدِي

²⁰⁰ «أَلِمْغَا ılımğa» olmalıdır, çünki başlıqda «ilk hərfi kəsre olan söz» deyilir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «elmğa» (DLT-2005, s.254), çinlilər isə «ılımğa» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.155).

کَلکَالِمَت اِرکَشُور

«Budhraç yəmə kudırdı,
Alpağutın ödhürdi,
Süsin yana kadırdı,
Kəlgəlimət irkəşür²⁰¹».
Budhraç yenə qudurdu,
Alpağutunu seçdi, ayırdı,
Qoşununu yana döndərdi,
Gəlmək üçün toplanır.

(Yabaku boyunun bəyi Budhraç yenə qudurdu, əsas alpağutlarını seçib ayırdı, ordusunu geri döndərdi, yürüş etmək, gəlmək üçün toplanır).

اذغراق Adhğırak: qulaqları ağ, bədəninin başqa tərəfləri qara olan geyik. Qoyun üçün qoç nədirsə, bu da dişi geyik üçün odur.

اذغراق Adhğırak: «اذغراق سفی» Adhğırak suwı=yağma elində bir çay, hidronim».

ارقاق Arkaca²⁰²: ağıza dərman tökmək üçün işlənən içi deşik bir alət, pipetka.

اردوتال Ardutal: hamam otu.

فعلولی FƏ'LULİ BABI

اشکرتی Əşkürti: naxışlı Çin ipəyi.

²⁰¹ Bu bəndin basma və yazma nüsxələrdə bir-birindən fərqli yazıldığını bildirən Bəsim Atalay yazma nüsxənin variantını əsas götürmüş, elə transkribə etmiş və bu barədə mətn altında müvafiq qeyd də vermişdir (DLT, I, s. 144).

²⁰² Salih Mütəllibov bu sözü «arkaçuk» (TSD, I tom, bet 162), Hüseyn Düzgün «arkaçak» (دل ت s. 142), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «arkıçak» (DLT-2005, s.151) kimi oxumuşlar.

أقزوری A w z u r i: buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək, qarışıq çörək.

فعلندی FƏ'LƏNDİ BABI

أذرندی Ü d h r ü n d i: «أذرندی نانق = ayıtlanmış, seçilmiş nəsnə».

أقرندی A w r ı n d i: «أقرندی نانق = hər şeyin qırıntısı, töküntüsü, qalığı». Bu qismin kökü ərəbcə fə'ldən yaranan isim olan fu'alə babı yerindədir, bir şeyin artığını göstərir.

فُعُولِيْنِ FÜ'ULİN BABI

أنكوزين Ü n q ü j i n: çöldə insanı öldürən cin, qulyabanı.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل FƏ'ƏLƏL BABI

Qayda:

Bu bölmə yalnız isimləri və sifətləri, əşyanın yerləşdiyi və durduğu yeri bildirən məkan isimlərini əhatə edir.

Məkan isimləri və sifətlər bu qaydaların tətbiqi ilə yaradıla bilər. Ancaq məxsusi olaraq göstərilməsə bilinməyən bəzi sözlər də vardır. Ona görə də həmin sözləri burada açıqladım. Beləliklə, onları öyrənən hər kəs həmin qaydaları asanlıqla tətbiq edə bilər.

أفتلغ U w u t l u ğ: abırlı, həyalı, «أفتلغ كىشى uwutluğ kişi = həyalı, abırlı, utancaq adam».

أغرلغ A ğ ı r l ı ğ: əziz, hörmətli, «أغرلغ ار = hər kəs tərəfindən sayılan, ağırlanan, əzizlənən adam».

أغرلغ O ğ u r l u ğ: «أغرلغ ایش = vaxtında və yerində görülən iş».

أبزلغ O b u z l u ğ: «أبزلغ بیر = obuzluğ yer=sərt, dərəli-təpəli yer». Bu mənada «أبزلغ بیر oy obuzluğ yer» də deyilir.

أذزلغ U d h u z l u ğ: qoturlu, «أذزلغ كىشى = qoturu olan adam».

- اغزُلغ A ğ u j l u ğ: «اغزُلغ ار ağujluğ ər = ilk südü, ağızı olan adam».
- اغشَلغ O ğ u ş l u ğ: qohum-qardaşlı, «اغشَلغ ار oğuşluğ ər = qohum-əqrə-balı adam».
- افشَلغ U k u ş l u ğ: ağıllı, zəkali, «افشَلغ ار ukuşluğ ər = zəkali, anlayışlı adam».
- اجفَلغ A ç ı ğ l ı ğ: varlı, zəngin, «اجفَلغ ار açıqlıq ər = bolluq içində yaşayan, zəngin, varlı adam». Bu atalar sözündə də işlənir: «اجفَلغ ارشابوک قریماس = varlı adam tez qocalmaz».
- اجفَلغ A ç ı ğ l ı ğ: «اجفَلغ کُوب açıqlıq küp = içində turşu olan, içinə qoyulan şeyi turşudan küp».
- ادِغَلغ A d h ı ğ l ı ğ: ayılı, «ادِغَلغ تاغ adhıqlıq tağ = ayısı çox olan dağ».
- ارُغَلغ U r u ğ l u ğ: «ارُغَلغ التون uruqluğ altun = sikkə olaraq kəsilmiş qızıl». Başqa şey üçün də belə deyilir.
- ازِغَلغ A z ı ğ l ı ğ: «ازِغَلغ ات azıqlıq at = azı dişi çıxmış at». Azı dişi çıxan hər heyvana belə deyilir.
- اچقلغ O ç a k l ı ğ: ocaqlı, «اچقلغ اف oçaklıq əw = ocaqlı ev».
- اچقلغ A ç u k l u ğ: «اچقلغ کیشی açukluğ kişi = qoçaq, xoşxasiyyət adam».
- اسِغَلغ A s ı ğ l ı ğ: faydalı, «اسِغَلغ ایش asıqlıq iş = faydalı iş».
- اندقلغ A d h a k l ı ğ: ayaqlı, ayağı olan, «اندقلغ نانک adhaklıq nənq = ayaqlı nəsnə».
- ارقلغ A r ı k l ı ğ: çaylı, sulu, «ارقلغ بیر arıqlıq yer = irmaqlı yer».
- ارُقلغ U r u k l u ğ: kəndiri, ipi olan, «ارُقلغ قوا urukluğ kova = ipli vedrə, kəndirli vedrə».
- ازُقلغ A z u k l u ğ: azuqəsi olan, «ازُقلغ ار azukluğ ər = azuqəsi olan adam». Həmin sözə bu məsəldə də rast gəlinir: «ازُقلغ ارق azukluğ aruk armas=yanında azuqəsi bol olan adam yorulmaz».

ارتلغ Ar a n l ı ğ: «ارتلغ اف ارانلیغ əw = axuru olan ev».

اتلغ A t a n l ı ğ: «اتلغ ار اتانلیغ ər = axta dövəsi olan adam».

الربغ U l a r l ı ğ: kəklikli, «الربغ تاغ ularlıغ tağ = kəkliyi çox olan dağ».

الملغ A l ı m l ı ğ: «الملغ ار alımlıغ ər = alacağı olan adam».

الئلغ A l ı n l ı ğ: «الئلغ ار alınlıغ ər = alını geniş olan adam».

الئلغ U l u n l u ğ: «الئلغ ار ulunluغ ər = ucluqsuz, yeləksiz oxları olan adam».

أرئجق O r u n ç a k: əmanət. Bu söz «أرئجق orunçak» şəklində də yazılır.

Şairin bu şerində də həmin söz işlədilmişdir:

أرئجق ألب یرمدی

الملغ کړو ارمدی

ادشلق أزا ترمدی

قلن ارن ترکشور

«Orunçak alıp yermədi,

Alımlıg körü armadı,

Adaşlıq üzə turmadı,

Kalın ərən tirkəşür²⁰³».

Əmanət alıb qaytarmadı,

Borc sahibini görməkdən yorulmadı,

Dostluqda vəfalı olmadı,

Çoxlu adam toplaşır.

(Şair birini qınayaraq deyir ki, bu adam aldığı əmanəti qaytarmadı, borc sahibini görməkdən, möhlət istəməkdən usanmadı, əhdə vəfa qılmadı, dostluqda naxələf oldu, indi də adam [qoşun] yığıb mənim üstümə gəlmək istəyir).

أغلجق O ğ u l ç u k: ana bətni.

²⁰³ Bəsim Atalay burada bəzi sözlərin imlası ilə bağlı qeydlər vermişdir (DLT, I, s. 148). Biz onun doğru saydığı vartantları əsas götürdük.

أعرق A ğ u r ş a k: yumru, dairə; mil, ox bloku.

أعظم O ğ u l m u k: üstünə tir atılmaq üçün uzadılmış düz dirək.

أجزل U ç u z l u k: ucuzluq.

أجزل U ç u z l u k: dəyərsizlik, kiçiklik.

أدشلق A d a ş l ı k: dostluq, sədaqət.

أدقلى A d a k l ı k: üzüm bağlarında çardaq ayaqları düzəltmək üçün işlədilən ağac.

أدقلى U d u k l u k: insanın bir şeydən dalğınlığı və laübaliliyi.

أذغلق U d h u ğ l u k: işdə huşyarlıq, sayıqlıq.

أرغلى A r ı ğ l ı k: təmizlik.

أرغلى U r u ğ l u k: toxumluq, «أرغلى بُغداى» uruğluk buğday = toxumluq buğda». Toxumluq üçün saxlanılan başqa şeylərə də belə deyilir.

أجغلق A ç ı ğ l ı k: acılıq.

أجقلى A ç u k l u k: açıqlıq, «يوز أجقلى» yüz açukluğu = gülərzüzlülük».

أجقلى A ç u k l u k: «قَبغ أجقلى» kapuğ açukluğu = qapı aralığı, açıqlığı».

أجقلى O ç a k l ı k: ocaqlıq, «أجقلى بير» ocaqlıq yer = ocaq yeri». «أجقلى تيتك» ocaqlıq titik = palçıqdan, gildən və s. ocaq düzəldiləcək hər nəsnə».

أرُقلى U r u k l u k: «أرُقلى يونك» urukluk yünq = ip əyirmək üçün hazırlanan yun».

أرُقلى A r u k l u k: yorğunluq.

أزُقلى A z u k l u k: azuqə olaraq hazırlanan şey.

أزُقلى U z a k l ı k: işdə, hərəkətdə ağırlıq.

أشُقلى U ş a k l ı k: əməldə, hərəkətdə yol verilən uşaqıq. «أشُقلى قِلما» uşaklıq kılma = uşaqıq eləmə».

ألُقلى U l u ğ l u k: ululuq, şərəf. «ألُقلى تنكريكا» uluğluk tənqrigə = ululuq tanrınıdır, ona xasdır».

الغلق U l u ğ l u k: yaşca böyüklük.

امجلق A m a ç l ı k: «امجلق يير» amaçlık yer = atıcılıq üçün ayrılan yer».

انقلق A n u k l u k: işə hazırlaşma.

ازتلى Ü z ü t l ü k: xəsislik.

اكتلى Ə g ə t l i k: «اكتلى قراباش» əgətlik karabaş = gərdək gecəsi gəlinlə birlikdə göndərilən xidmətçi qadın, sağdıq qadın». Gəlinə isə «اكتلى əgətlig [=əgət sahibi]» deyilir.

Qayda:

Bu, dəyişməz bir qaydadır: əgər isimlərin sonunda qalın, sərt kaf ك [-lik şəkilçisi] varsa, adı çəkilən şeyin yeri, yaxud o şeyin adı çəkilən nəsnə üçün hazırlanması mənasına gəlir, yaxud da məsdər olur.

Bu üç şeydən biri olmasa və o şeyin sahibi mənasına gələrsə, o zaman ismin sonunda ك yumşaq kaf [-lig şəkilçisi] olur. Bizim misalımızdakı «əgət» sözü sərt kaf ilə «əgətlik» şəklindədirsə, «gəlinə xidmət üçün hazırlanan cariyə» mənasını verir, yumşaq kaf ilə «əgətlig» şəklində deyildiyi zaman isə «cariyə sahibi gəlin» mənasına gəlir. Bu xüsus həmin sözlərin hamısına aiddir.

اتجلى Ə t ə ç l i k: cöyüz oyunu oynamaq üçün çuxur açılmış yer.

ادرلى Ə d h ə r l i k: üzərinə yəhər qoyulan ağac. Sözlərin sonundakı ك kaf yumşaq olsa, «ədhərlig=yəhər sahibi» mənasını verir.

اگرلى Ü g ü r l ü k: darı saxlanan yer, anbar. Əgər ك kaf yumşaq olsa, «üğürlüg = darı sahibi» deməkdir.

اگرلی Ö g ü r l ü g: «اگرلی ögürlüg ər = qoyun və sair heyvan sürüsü olan adam». Qısraqları olan ayğıra «اگرلی اذغر ögürlüg adhğır» deyilir.

ايزلی E d h i z l i k: yüksəklik.

اسيزلی İ s i z l i k: şər.

اتکلی Ə t ə k l i k: «اتکلی بوز اتکلی böz = ətək tikiləcək bez». Bir paltarın ətəkli olduğunu bildirmək istədikdə ک yumşaq kafla «اتکلی تون اتکلی ton» deyilir.

اتکلی Ə t ü k l ü k: «اتکلی سفری atüklük sağır = məst tikmək üçün ayrılan tumac».

ötüklü Ö t ü k l ü g: «ötüklü kişi = xaqandan bir diləyi olan adam».

üzükلی Ü z ü k l ü k: kəsilmək, üzülmək.

örümçək Ö r ü m ç ə k: hörümçək.

إلرسکی İ l ə r s ü k: şalvar bağı.

اسیکلی İ s i g l i k: istilik.

اسیکلی İ s i g l i k: sevgi, məhəbbət, eşq. «کونقل اسیکلی کراک könqül isigligi kərək = könül hərarəti gərəkdir».

ارکلی Ə r ü k l ü k: əriklik, ərik bağı.

ایرکلی E r i k l i k: heyvanın höyürə gəlməsi, qızması.

اشیکلی E ş i k l i k: «اشیکلی بیغاج eşiklik yığaç = astana düzəltmək üçün hazırlanan ağac». Başqa şeyə də belə deyilir.

اشükلی E ş ü k l i k: «اشükلی برچن eşüklik barçın = baş yaylığı tikmək üçün hazırlanan ipək parça». ک kaf yumşaq olsa, «eşüklüg =qumaş sahibi» mənasına gələr.

افکلی E w ə k l i k: işdə tələsmək, tələskənlik.

اککلی Ə k ə k l i k: qadının arsızlığı, həyasızlığı.

اککلی Ü k ə k l i k: sandıq qayıрмаq üçün ayrılan ağac.

اُكْكِلي Ü k ə k l i g: üstündə bürcləri olan qalaya «اُكْكِلي تام»
tam» deyilir.

اِلكِلي Ə l i g l i k: əlcək.

اِملكِلي Ə m i k l i g: «اِملكِلي اِشلالر» əmiklig işlər = əmzikli, əmizdirən qa-
dın». Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «اِملكِلي اِراغت»
اِملكِلي اِراغت əmiklig urağut kösəkçi bolur = əmzikli qadın
iştahlı olur», (əmizdirən qadın iştahlı olur, ona nə lazımsa,
verilsin).

اِئكْلي Ə n ü k l ü g: ənikli, «اِئكْلي اِرسلان» ənüklüg arslan = əniyi, balası
olan aslan».

BİRİNCİ VƏ İKİNCİ HƏRFİ HƏR NÖV HƏRƏKƏLİ فَعْلَعَان FƏ'ƏL'AN BABI

[Qayda]:

Bu bölmə sifətlərin təyindən daha çox, daha daimi hərəkət bildiridiyini göstərir. Bu, ərəb dilində fe'lin özündən daha çox onun daimiliyini göstərən və sifət mənasına gələn mifa'il babı kimidir. «مِطْعَام mitəam» çox təam, yemək yedirən, «مِحْرَاب mihrab» çox hər b edən, savaşan adam deməkdir.

Bu bölmədəki sözlərin sonunda ن n olmalıdır. Oğuzlar və qıpçaqların çoxu bu ن n hərfini ق ka edirlər. Qəmli-kədərli adama «بُشْغَان buşğān» deyilir. Oğuzlar غ ğ hərfini ataraq «بُشْغُ buşək» deyirlər. Bu, gerçək bir qaydadır.

اِبتِغان A b i t ğ a n: gizləyən, «اِبتِغان اِبتِغان» ol ər ol özin kişidən
abitğān=o adam özünü hər kəsdən gizləyəndir».

اچتغان A ç ı t ğ a n: acıdan, «اچتغانی سچیکنی آچتغان» ol küp ol süçikni açıtğan = o küp içinə qoyulan şirin şeyləri acıdandır».

اڈتغان U d h ı t ğ a n: yatızdıran, uyudan, «اڈتغانی کیشنی اڈتغان» bu ot ol kişini udhıtğan=bu dərman adamı uyudan dərmandır».

ارتغان A r ı t ğ a n: təmizləyən, arıtlayan, «ارتغانی ال ترغ ارتغان» ol kişi ol tarığ arıtğan=o adam durmadan buğda arıtlayandır, arıtlayır».

ازیتغان A z ı t ğ a n: azdıran, «ازیتغانی ال یولدن ازیتغان» ol kişi ol yoldan azıtğan = o, adamları hey yoldan azdırandır».

اڑتغان U z u t ğ a n: uzadan; bürokrat, «اڑتغانی بو ار ال ایشیغ اڑتغان» bu ər ol işiğ uzutğan = bu adam daim işi uzadandır».

اوزتغان O z ı t ğ a n: «اوزتغانی ال اتین اوزتغان» bu ər ol atın ozıtğan = bu adam həmişə atını irəli sürəndir».

اüstغان U s ı t ğ a n: susadan, «اüstغانی کیشنی اüstغان» bu kuyaş ol kişini usıtğan=bu günəş, bu şiddətli isti adamı çox isidir və susadır». Bu bənddə də işlədilmişdir:

اüstغان فیاش قیسانی

امنچلغ اذش ییسانی

ارتیش سفین کجسانی

بودن اتین اړکئشور

«Usıtğan kuyaş kapsadı,
Umunçluğ adhaş yaysadı,
Ərtiş suvın keçsədi,
Budun anın ürküşür».
Susadan günəş qapladı,
Umulan dost paxılıq etdi,
İrtiş suyunu keçmək istədi,
Xalq bundan ürküşür.

(Yayın istisi bizi əldən saldı, kömək umduğumuz dost bizə həsəd elədi, düşmən İrtiş çayını keçmək üzrədir, xalq bundan qoxuya düşür).

اغْتَنان A ğ ı t ğ a n: «اِتْعَ تَاغَقَا اغْتَنان» bu keyik ol itiğ tağka ağıtğan = bu geyik iti daim öz dalınca dağa qalxmağa vadar edir», (özünə hürdürərək, özünü qovduraraq)».

اَقْتَنان A k ı t ğ a n: axıdan, «اَقْتَنان اَقْن تَقْرَاق اَل تَاغ bu tağ ol tuvrak²⁰⁴ akın akıtğan = bu dağ yağmuru tez axıdır».

اَقْتَنان O k ı t ğ a n: oxudan, «اَقْتَنان اَل كِشْنِي بِيَك bu bitik ol kişini okıtğan = bu kitab adamı çox oxutdurur».

اَلْتَنان U l ı t ğ a n: ulatdıran, «اَلْتَنان اَل اَر bu ər ol itin ulıtğan = bu adam itini çox hürdürən adamdır».

اَلْتَنان U n ı t ğ a n: unutqan, «اَلْتَنان اَر اَل سَوَز اَلْتَنان bu ər ol söz unitğan = bu adam sözü çox unudan adamdır».

اَلْتَنان A n u t ğ a n: hazır, «اَلْتَنان اَر اَل اِشِغ اَلْتَنان bu ər ol işğ anutğan = bu adam həmişə işə hazırdır».

اَجْرَنان U ç u r ğ a n: uçuran, «اَجْرَنان اَر اَل فُشِغ اَجْرَنان bu ər ol kuşğ uçurğan = bu adam çox quş uçurur».

اَجْرَنان A ç u r ğ a n: acdıran, «اَجْرَنان اَل كِشْنِي اَجْرَنان bu aş ol kişini açurğan = bu yemək adamı çox acdırır».

اَسْرَنان A s u r ğ a n: asqıran, «اَسْرَنان اَر اَل تَلِيم اَسْرَنان bu ər ol təlim asurğan = bu adam hey asqırır».

اَسْرَنان O s u r ğ a n: «اَسْرَنان اَر اَل اَسْرَنان bu ər ol osurğan = bu adam çox yel buraxandır».

²⁰⁴ Basma nüsxədə «tuvrak», yazma nüsxədə «tofrak» şəklindəki bu söz Bəsim Atalayın fikrincə, «tawrak», yəni «tez» olmalıdır (DLT, I, s.156). Salih Mütəllibov bu məsələdə Bəsim Atalayla həmrəy olduğunu bildirmişdir (TSD, I tom, bet 171). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tawrak» kimi (DLT-2005, s.146) oxumuşlar.

إسیرغان I s ı r ğ a n: qapan, qapağan, «إسیرغان ات = tutağan, qapağan it».

أفْرغُون A v u j ğ u n: dəri aşılacaq palıd qozası.

اتیشغان A t ı ş ğ a n: «أل متیک برلا أق اتیشغان» ol məninq birlə ox atışğan = yarışaraq mənimlə ox atmaq onun adətidir».

أبْرکان Ö p ü r g ə n: höpürdətdirən, içirən, «بُو ار أل سوت أبْرکان bu ər ol süt öpürgən = bu adam hey başqasına süd içirəndir».

إجْرکان İ ç ü r g ə n: «بُو ار أل تلم سچک إجْرکان bu ər ol təlim süçik içürgən = bu adamın adəti başqasına şərab içirtməkdir».

أدرکان Ə d h ə r g ə n: «بُو ات أل کيکني أدرکان bu it ol keyikni ədhərgən = bu it o geyiki daim izləyir». Daim öz haqqını axtaran adama da belə deyilir.

أفرکان تفرکان E w ü r g ə n - t e w ü r g ə n: «بُو ار أل إشغ أفرکان تفرکان bu ər ol işğ ewürgən-tewürgən = bu adam işləri həmişə qarışdırır, evirir-çevirir».

أدرکان Ö d h ü r g ə n: seçən, «بُو ارتکما نانک نی أدرکان bu ər təgmə nənqni ödhürgən = bu adam hər şeyi seçən, sofulayan adamdır».

أشْرکان Ö ş ə r g ə n: «بُو ار أل کوزی أشْرکان bu ər ol közi öşərgən = bu, acılıqdan və buna bənzər səbəblərdən daim gözü qaralan adamdır».

أگرکان Ə g ü r g ə n: dəni olan bir bitkidir. Bunu karluq türkmənləri yeyirlər.

أکرکان Ə g i r g ə n: çox əyirən, «بُو إشلا أل تلم يب اکرکان bu işlər ol təlim yıp əgirgən = bu qadın çox ip əyirəndir».

اتلکان سيلغان E t i l g ə n - s a y ı l ğ a n: «بُو ار أل اتلکان سيلغان» bu ər ol etilgən-sayılgən = bir çox işlərə girib-çıxan adamdır»²⁰⁵.

²⁰⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu misalı daha dolğun tərcümə etmişlər: «bu, təlaşlı bir adamdır, durmadan bir işdən o biri işə qoşur» (DLT-2005, s.295).

اتلکان E t i l g ə n: atlarda müşahidə olunan bir çiban xəstəliyi. Çiban yarıldıqda keçir. Farsca buna «xunam» deyilir.

اتلکان E t i l g ə n: «ايشيم اذكولكن اتلکان ال» məninq ışıq edhgülügün etilgən ol=mənim işim daim yaxşılaşır, yaxşılığa üz tutur».

أزلكان Ü z ü l g ə n: üzülən, üzülgən, «بوشغ ال ازلكان» bu yışıq ol üzülgən =bu daima üzülən ipdir».

أرلكان Ü r ü l g ə n: qabaran, «بوار ال ابکان ارلكان» bu ər ol öpkən ürülgən =bu adam öfkədən, hirsindən tuluq kimi qabarandır».

اشلکان E ş i l g ə n: eşilən, «بویب ال اشلکان» bu yıp ol eşilgən = bu ip daim eşilir, uzanır».

اشلکان E ş i l g ə n: «بوفیر ال اشلکان» bu kayır ol eşilgən = bu daim eşilən, axan qumdur».

اگیلکان Ə g i l g ə n: əyilgən, «بوتق ال اگیلکان» bu butak ol əgilgən = bu çox əyilgən, əyilən budaqdır».

اگیلکان Ö k ü l g ə n²⁰⁶: yığılan, «بوناتجی اگیلکان» bu nənq ol tutçı ökülgən = bu daima yığılan bir nəsədir».

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

أرمدای U r u m d a y: zəhərin təsirini dəf edən bir daş, padzəhir.

أفعلل ƏF'ƏL'ƏL BABI

أرسلق A r s a l ı k: həm erkəkliyi, həm dişiliyi olan bir heyvan. Oğuzca.

²⁰⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ökülgən» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.635).

İKİ HƏRFİ ZƏMMƏLİ OLANLAR BABI

أسكج Ü s k ü ç²⁰⁷: quru üzüm, kişmiş.

أكریک Ö g r ə y ü k: adət-ənənə. Xaqan Əfrasiyaba həsr olunmuş mərsiyədə dövrədən bəhs edən bu bənddə də işlənmişdir:

أكریکى مُندَغ أَق
مُندا اذِن تَكَدَغ أَق
اتسا اژن اُغْرَب أَق
تَغْلَر بَشى كَرْتَلُورُ

«Ögrəyügi mundağ ok,
Munda adhin tənqdağ ok,
Atsa ajun oğrap ok,
Tağlar başı kərtülür».
Zəmanədən ümid yox,
Başqa səbəblər də çox,
Atsa fələk bircə ox,
Dağlar başı kərtilər.

(Zəmanənin adəti belədir, bundan başqa, bir çox qorxulu səbəblər də var. Fələk dağın başına bir ox atsa, bağın başı uçar).

فعايل FU'AL'İL BABI

أسايق U s a y u k²⁰⁸: qafil, «أسايق ار» usayuk ər=qəflətdə olan, qafil».

²⁰⁷ Bu sözün əf'əl'əl babına uyması üçün «أسكج üskəç» deyil, «أسكنج/أسكنج üskənəç/ üskətəç» şəklində olması barədə Bəsim Atalayın fikri doğrudur (DLT, I, s.159). Karl Brokkelman bu sözü «üskəç» imlası ilə vermişdir. Səhvdir. Salih Mütəllibov müvafiq qeydlərlə birlikdə «üskiç» variantını qəbul etmişdir (TSD, I tom, bet 174). Hüseyn Düzgün «üskənəç» (دل ت s.148), çinlilər «üskiç» (DLT-Çin, I cild, s.172), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «üskəbəç» (DLT-2005, s.640) kimi oxumuşlar.

²⁰⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü o ilə «osayuk» kimi (DLT-2005, s.362) oxumuşlar.

BU BABIN MƏNQUS OLANI

أَيْدِلسِيقُ U y a d s ı l ı k: «أَيْدِلسِيقُ uyadsılık ər = üzünə çox həya gələn, utancaq adam».

BU BABIN MƏNQUS OLAN BAŞQA BİR NÖVÜ

أَوْهَى Ü h i: bayquş. Türklərin çoxu ك g ilə «أَوْهَى ügi» deyir. Doğrusu da budur. Çünki türk dilində ʕ h hərfi yoxdur.

BU BABIN ĞÜNNƏLİSİ

أَتَكُنْجُ Ö t k ü n ç: hekayə, «أَتَكُنْجُ أَتَكُنْدِي ötkünç ötkündi = hekayə söylədi».

ĞÜNNƏLİLƏRİN فَعَالِل FƏ'ALİL BABI

الْأَنْكِرُ A l a n q ı r: türkmənlərin yediyi «gələni» adlı kiçik bir heyvan.

أَنْقَامُ U n q a m u k: «أَنْقَامُ unqamuk ər = solaxay adam».

أَنْكَايُ Ö n q ə y ü k: «أَنْكَايُ أَنْكَايُ نَانُK önqəyük nənq = bir şeyə məxsus olan» deməkdir. Bir adama ayrılan nəsnəyə də «önqəyük» deyilir.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

أَتَنْقَلُ O t u n q l u k: odunluq, odun damı.

Tanrıya şükür olsun, həmzəli isimlər kitabı bitdi.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

HƏMZƏLİ FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

Qayda:

Bilməlisən ki, biz hər babın fe'llərindən [hər fe'lin keçmiş zaman, müzare və məsdərindən] bəhs edəcəyik. Biz keçmiş zamanı göstərib müzareni və məsdəri buraxmaq fikrində idik. Çünki bunlardan heç bəhs etməmək daha doğru olardı. Ancaq bəhs etməsək, müzare şəkilçisinin necə olacağı, hansı hərəkərlə hərəkələnəcəyi bilinməyəcəyi üçün məcburiyyət qarşısında yazdıq. Məsdər də eynən bu cürdür, yazmasaq, hansı məsdərin qalın kafla, hansının incə kafla söyləndiyi bilinməz.

Bundan başqa, bütün fe'llərdə belə bir qayda var: sonu ک ke ilə bitən məsdərlərin keçmiş zamanı və müzaresi incə, sonu ق ka ilə bitən məsdərlərin isə qalın tələffüz edilir. Fe'l və məsdərlər üçün bu, dəyişməyən qaydadır.

Ö p d i: öpdü, «أل منى أبدى ol mənî öpdî=o mənî öpdü», (أبار- أبماک) öpər-öpmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تاشغ إسرومسا taşğ ısrumasa, öpmiş kərək = daşı dişləyə bilməyən gərək onu öpə, öpməlidir». Bu söz arzusuna çatmaq üçün işlərində yumşaqılıq göstərməsi tövsiyə olunan adamlar haqqında deyilir.

أبدى Ö p d i: içdi, «مُونُ أبدى mün öpdi = şorba içdi». Şorbaya bənzər şeylər üçün də belə deyilir, (أبار- أبارمك) (öpər-öpmək).

أجدى A ç d i: açdı, «قَبْعُ أجدى kapuğ açdı=qapını açdı», (أجار-أجماق) (açar-açmaq).

أجدى U ç d i: uçdu, «كُفْسُ أجدى kuş uçdı = quş uçdu».

أجدى U ç d i: «أَتَيْتُ أجدى anıq kutı uçdı = onun dövləti, qutu getdi».

أجدى U ç d i: «أَرَأَيْتَ أجدى ar attın kudhı uçdı = adam atdan yıxıldı».

أجدى U ç d i: «أَوْتُ أجدى ot uçdı = od söndü».

أجدى U ç d i: «أَرْنَيْتُ أجدى arninq öpkəsi uçdı = adamın qəzəbi soyudu, hirs, əsəbi, öfkəsi sovuşdu».

أجدى U ç d i: «أَرْتَيْتُ أجدى ar tını uçdı = adamın nəfəsi kəsildi, öldü».

Bunların hamısında bu söz işlənir, (أجماق- أجماق) (uçar - uçmaq).

أجدى İ ç d i: içdi, «أَرَسُوهُ أجدى ar suw içdi = adam su içdi». Hər hansı bir şeyi içən və ya içinə çəkən şey üçün də belə deyilir, (أجار- أجماق) (içər-içmək).

أردى Ə r d i: idi, «أَلْأَنْدَغُ أردى ol andağ ərdi = o elə oldu, elə idi», (أرؤد- أرمك) (ərür-ərmək)²⁰⁹.

أردى Ü r d i: «أَلْأَنْدَغُ أردى ol ot ürđi = o, atəş, od üflədi».

أردى Ü r d i: hürdü, köpək hürdüyü zaman «أَرْتُ أردى it ürđi» deyilir, (أرار- أرمك) (ürər-ürmək).

أردى U r d i: «أَلْأَنْدَغُ أردى əligindəki nənqni yerdə urđi = əlindəki nəsnəni yerə qoydu». Bu deyimdə də işlənmişdir:

²⁰⁹ Burada Bəsim Atalayın maraqlı bir qeydi var. Onu olduğu kimi veririk: «Bu gün dilimizdə idi, imiş kimi şühudi və nəqli keçmiş zaman şəkillərindən başqa heç bir forması qalmamış bu fe'l bəzi Osmanlı qrammatistləri tərəfindən «imək» şəklində göstərilmiş və bu gün işlənmədiyini bildirilmişdir. Bəzi Osmanlı qrammatistləri isə belə bir fe'l-in olmadığını söyləyələr də, birincilərin sezişi doğrudur. «Divan»ın I cildinin 99-cu səhifəsində verilmiş «ərkən=ikən» sözü də bunu təsdiq edir» (DLT, I, s. 164).

كُمُش كُنْكَا أُرْسَا الثَّنْ اذَاقِن كَلِير kümüş küngə ursa, altun adha-
kın gəlür = gümüş günəşə qoyulsa, qızıl oraya öz ayağı ilə
gələr», (gümüş pul günəşə qoyulsa, qızıl oraya yüyürərək
gələr). Bu söz işlərinin görülməsi üçün pulunu əsirgəmə-
məsi tövsiyə olunan şəxsə deyilir.

أردي U r d i: «أَل قَلِن أُرْدِي ol kulın urdı = o, qulunu döydü». Başqası da
belədir, (أُرُور-أُرْمَاق urur-urmak).

أزدي Ə z d i: «أَل تَرِي أَزْدِي ol təri əzdi = o, dərinə qazıdı, sıyırdı», (أَزَار-
أَزْمَاق əzər-əzmək).

أزدي Ü z d i: «أَل يِيبْ أَزْدِي ol yip üzdi = o, ipi kəsdi». İp və buna bənzər
şeylər üçün də belə deyilir, (أَزَار-أَزْمَاق üzər-üzmək).

أسدي E s d i²¹⁰: «أَل يَشِيعْ أَسْدِي ol yışığ esdi = o, ipi uzatdı». Başqa şeylər
üçün də belə deyilir, (أَسْمَاق-أَسَار esər-esmək).

أسدي Ə s d i: əsdi, «أَسِينْ أَسْدِي əsin əsdi = əsinti, külək əsdi».

أسدي Ə s d i: səpdi, sovurdu, «تَرِغْ أَسْدِي tarığ əsdi = toxum sovurdu».
Başqa hallarda da belə deyilir. Yel torpağı sovurduğu za-
man da belə söylənir. Bu söz təsirli və təsirsiz [fe'l] olaraq
işlənir.

أسدي U s d i: susadı, «أَرْ أَسْدِي ər²¹¹ usdı = adam susadı», (أَسْمَاق-أَسَار usar-
usmak).

أسدم U s d u m: «مَنْ أَيْلَا أَسْدَمْ mən öylə usdum = mən elə sandım, elə zənn
etdim, elə başa düşdüm». Oğuzca. Məsdəri yuxarıdakı ki-
midir.

²¹⁰ B. Atalayın fikrinə, bu, «أسدي esdi» deyil, «أشدي eşdi» olmalıdır (DLT, I, s. 165). S. Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «əsdi» kimi (DLT-2005, s.265) oxumuşlar. İlk hərfi ərəbcə ا ilə verilən bir qism sözləri əslində ə ilə «əşdi» şəklində oxumaq lazımdır, ancaq belə sözlər tarixi orfoepiyada heç vaxt ə ilə tələffüz edilməmişlər. Bilgi üçün.

²¹¹ Basma nüsxədə «أر» sözü ərəb əlifbasında yanlışlıqla «ار» kimi hərəkətlənmişdir. Bəsim Atalay düzəltmişdir (DLT, I, s.166). Biz də doğru variantı götürdük. sözü ərəb əlifbası ilə «ار» deyil, «أر» şəklində hərəkətlədik.

اشدى E ş d i: eşdi, «أل قيرنى اشدى» ol kayırını eşdi = o, qumu eşdi». Unu çuvala və ya çuvala bənzər şeylərə axıdıb tökmək üçün də belə deyilir.

اشدى E ş d i: «اتلغ اشدى» atlığ eşdi (?) = atlı getdi, çapdı».

اشدى E ş d i: «قینار اشیج اشدى» kaynar aşıç eşdi = qaynar qazan daşdı», (اشمار-اشمار-əşmər-əşmək).

اشدى Ü ş d i: «أل اق اشدى» ol ok üşdi = o, oxu biz ilə deşdi, dəldi».

اشدى Ü ş d i: «اتماک کاتلم کیشی اشدى» ətməkgə təlim kişi üşdi=xalq çörəyə üşüşdü, adamlar çörək üçün toplaşdı», (اشمار-اشمار-üşər-üşmək).

اشدى Ö w d i²¹²: ovdu, «أل اتماک اشدى» ol ətmək öwdi = o, çörəyi ufaladı», (اشمار-اشمار-əwər-əwmək).

اشدى Ə w d i: «کرنجکا کیشی اشدى» körünçkə kişi əwdi=xalq görüləcək şeyə tərəf qaçdı», (xalq görmək üçün bir şeyin ətrafına toplaşdı), (اشمار-اشمار-əwər-əwmək).

اشدى E w d i: tələsdi, «اراشدى» ər ewdi=adam tələsdi». Həmin söz bu şeyrdə də işlənmişdir:

اُدوبارِب اُكُش اِفْدِم

تَلِم يورِب كُجى كَقْدِم

اَتِم بَرلا تَكواْفِدِم

مَتى كورِب يَسى اَعْدى

«Udhu barıp öküş ewdim,

Təlim yorıp küçi kəwdim,

Atım birlə təgü ewdim,

Məni körüp yini ağdı²¹³».

²¹² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözün ilk hərfini u ilə, yəni «uwdu» kimi (DLT-2005, s.628) oxumuşlar. Deyəsən, bu oxunuş daha doğrudur.

²¹³ Bəsim Atalay bu bənddə olan səhvləri düzəltmişdir (DLT, I, s.167).

Dalınca varıb tələsdim,
 Çox yorub gücdən saldım,
 Atımla çatmağa tələsdim,
 Məni görüb tükü ürpəşdi.

(Canavardan danışıaraq deyir: onu tapmaq üçün tələsdim, qovub gücdən saldım, atımla onu haxladım, məni görəndə tükləri ürpəşdi), (أقار - إقماك ewər-ewmæk).

أقدى A k d i: axdı, «سوف أقدى suw akdı = su axdı».

أقدى A k d i: «ياغی أقدى yağı akdı = düşmənlər kimi axdı, hücum keçdi», (أقار - إقماك akar-akmak).

أقدى U k d i: anladı, «أر إيشين أقدى ar işin ukdı²¹⁴= adam işini anladı», (أقار - إقماك ukar-ukmak).

أقدى Ə k d i: əkdi, «أل ترغ أقدى ol tarıǵ əkdi = o, darı, toxum əkdi». Bir şeyin üstünə əzilmiş bir nəsnə və ya qoyulan dərman üçün də belə deyilir, (أكار - إقماك əkər-əkmək).

أقدى Ö k d i: topladı, «أل يرمق أقدى ol yarmaq ökdi = o, pul topladı, yığdı». Başqa şey üçün də belə deyilir, (أكار - إقماك ökər-ök-mək).

أقدى Ə g d i: əydi, «أل بتق أقدى ol butaq əydi=o, budaq əydi». Başqa şey üçün də belə deyilir, (أكار - إقماك əgər-əgmək).

أقدى A l d i: aldı, «أل إلمين أقدى ol alımın aldı = o, alacağını [borcunu] aldı».

أقدى A l d i: tutdu, «أل بك إيل أقدى bəg el aldı = bəy el aldı, ölkə tutdu», (أر - إلماق alır-almak).

أقدى U l d i: «أت يشيب أقدى ət pışıp uldı = ət bişib əpridi, ifrədi».

أقدى U l d i: köhnələrək süzülən və yırtılan paltar üçün də «أقدى uldı» deyilir, (ألماق - أالر ulur-ulmak).

إلدى İ l d i: ilişdi, «تیکان توئغ الیدی» tikən tonıǵ ildi = tikan paltara ilişdi».

Başqa şeylər üçün də belə deyilir.

إلدى İ l d i: endi, «ارتاغدن قذی الیدی» ər taǵdan kıdhı ıldı = adam daǵdan aşaǵı endi». Müzare şakilçisi ilk örnəkdə [tikan ilişmək örnəyində] ل l hərfi fəthəli, ikinci örnəkdə zəmməli oxunaraq təşkil edilir. Birincidə «الر ilər», ikincidə «الر ilur» olacaqdır. «İlişmək» mənasındaki sözün məsdəri ك ke ilə «الماک ilmək», «enmək» mənasında olan sözün məsdəri isə ق ka ilə «الماق ilmək»dir.

أمدی Ə m d i: əmdi, «کنج أنا سن امدی» kənç anasın əmdi = uşaq anasını əmdi». Heyvanların əmməsi də belədir, (أماک- امار) əmər-əmmək).

أمدی U m d i: umdu, «أل مئدن نانک امدی» ol məndən nənq umdı = o məndən bir şey umdu», (أماق- امار) umar-ummak).

أندی Ö n d i: «أت اندی» ot öndi = ot bitdi».

أندی Ö n d i: «أل افکا اندی» ol əwǵə öndi=o, evinə getdi». Uyğurca, (انار- أنماک) önər-önmək).

إندی İ n d i²¹⁵: endi, «أل تاغدن قذی اندی» ol taǵdan kudhı indi = o, daǵdan aşaǵı endi». ن n hərfi ل l hərfindən çevrilmişdir. Ərəb dilində də bu xüsusiyyət var. Məsələn: «رَجُلٌ شَتْنُ الْأَصَابِعِ وَشَتْلُهَا» və «كَبِنٌ لَدَكُوكِبْلَهَا» sözlərində də belədir.

ÖNÜ HƏMZƏLİ, QOŞA SAMİTLİ SÖZLƏR

أتى A t t i: atdı. «أر اق اتى» ər ok attı = adam ox atdı».

²¹⁴ Bu ifadə yazma nüsxədə «أل ار ايشن اندی» şaklindədir (DLT, I, s.168).

²¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuǵba Yurtsevər bu sözü e ilə «endi» şaklində (DLT-2005, s.258) oxumuşlar.

آتئی A t t i: «آتئی تانق اتئی tanq attı = dan atdı, dan yeri ağardı, şafəq sökülüdü».

آتئی A t t i: «آتئی نانقنى ol attı nənqni = adam o şeyi atdı, tulladı», (اتار -
اتماق atar- atmak).

آتئی U t t i: uddu. «آتئی انى اتئی ol anı uttu = o, oyunda onu uddu». Başqası
üçün də belə deyilir, (اتار- اتماق utar-utmaq). Bu bənddə də
işlənmişdir:

قیش یای بلا تۇشتى

قینق کۆزۈن بقیشتى

تۇتۇشقالى یقیشتى

اتغالیمت اغریشور

«Kış yay bilə tokuştı,
Kınqır közün bakıştı,
Tutuşkalı yakıştı,
Utğalımat oğraşur».
Qış yay ilə toqquşdu,
Qızmış gözlə baxışdı,
Tutuşmaqçın yaxlaşdı,
Bir-birini udmağa əlləşir.

(Yay ilə qış bir-biri ilə döyüşə girişdilər, qəzəblə bir-birini süzdülər, tu-
tuşmaq üçün yaxınlaşdılar, biri digərini udmaq üçün əl-
ləşir).

آتئی Ö t t i: ötdü. «آتئی کیکتن اتئی ok keyiktən ötti = ox geyikə girib o yan-
dan çıxdı». Başqa şeyə keçən hər nəsnə üçün belə deyilir.

آتئی Ö t t i: «آتئی قرین اتئی karın ötti = qarın boşaldı, açıldı», (اتار -
اتماق ötər-
ötmək).

آتئی Ü t t i: ütdü. «آتئی باشغ اتئی ol başığ ütti = o, başı ütdü». Başqası da
belədir, (اتار- اتماق ütər-ütmək).

إِثَى İ t t i: itələdi. «أَلْ أَلَى إِثَى ol anı idti = o onu itələdi, çırpdı, əli və ya ayağı ilə itələdi, onu yerə yıxdı», (إِتَار- إِتْمَاك itər-itmək).

إِثَى E t t i: etdi. «مَنْك إِشِيمِ إِثَى tənqri məninq ışı m etti = tanrı mənim işimi yoluna qoydu, rast saldı».

إِثَى E t t i: «أَلْ يُكْنَجِ إِثَى ol yükünç etti=o, namaz qıldı». Oğuzca. Oğuzlar bir şey elədikləri zaman «إِثَى etti» sözünü işlədirlər, digər türklər «كَلْدَى kıldı» deyirlər. Ancaq «kıldı» sözü qadınla cütləşməkdə işlədildiyi üçün qadınlar sıxılmasın deyər oğuzlar onu işlətməkdən vaz keçmişlər, (إِتَار- إِتْمَاك etər-etmək). Bu sözün misal qismində olması da caizdir.

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

أُوبْدَى O p d i: «أَرْسُوفْ أُوبْدَى ər suw opdı = adam suyu hopurdadıb içdi». Başqası da belədir, (أُوبْمَاق-أُوبَار) opar-opmak).

أَجْتَى A ç t i: acdı. «أَرْأَجْتَى ər açtı=adam acdı», (أَجْمَاق-أَجَار) açar-açmaq).

أَرْدَى A r d i: «أَرْأَرْدَى ər ardı = adam yoruldu». Başqası da belədir.

أَرْدَى A r d i: «أَلْ أَلَى أَرْدَى ol anı ardı = o onu aldatdı», (أَرْمَاق-أَرَار) arar-armak).

أُورْدَى Ö r d i: «أَلْ سَجْ أُورْدَى ol saç ördi = o, saç hördü». Hökülən hər şey üçün belə deyilir, (أُورْمَاق-أُورَار) örər-örmək).

أُورْدَى O r d i²¹⁶: biçdi. «أَلْ أَوْتْ أُورْدَى ol ot ordı = o, ot biçdi». Biçilən zəmi və digər şeylər üçün də belə deyilir, (أُورْمَاق - أُرَار) orar-ormak).

أِيرْدَى E r d i: «أَرْأِيرْدَى ər erdi = adam yalnızlıq duydu, eyməndi».

²¹⁶ Karl Brokkelmann bu sözü «urđı» şəklində oxumuşdur. Bəsim Atalay bu oxunuşa etiraz edir və haqlı olaraq bildirir ki, həmin söz «أُورْمَاق ormaq» kimi oxunmalıdır (DLT, I, s.172), çünki «orğak=oraq» sözü elə «ormak» kökündəndir.

ايردى E r d i: «أل تام ايردى = ol tam erdi = o, divarı yardı». Başqası da belədir, (ايرار- ايرماك- erər-ermək).

اوردى Ö r d i: «بُلت اوردى bulıt ördi = bulud göründü».

اوردى Ö r d i: «كوى اوردى koy ördi=qoyunlar ağıldan çıxdı, yayılmaq üçün yaylıma yönəldi». Qoyunlar gecə sahipsiz halda otlağa buraxıldıqları zaman da belə deyilir.

اوردى Ö r d i: «أل سَفْدِج اوردى ol sawdıç ördi = o, səbət hördü, xurma lifindən zənbil hördü». Əllə hörülən hər şey üçün belə deyilir, (اورار- اورماك- örər-örmək).

الزدى A z d i: azdı. «أل يول الزدى ol yol azdı = o, yol azdı», (الزار- الازماق- azar-azmak).

اوزدى U z d i: ötdü, keçdi. «اتى اوزدى anıñ atı uzdı = onun atı keçdi». Başqasını keçən hər şey üçün belə deyilir, (اوزار- اوزماق- uzar-uzmak).

السدى A s d i: asdı. «أل ات السدى ol ət asdı = o, ət asdı». Çəngələ asılan nəsnelər üçün və asılan adam üçün belə deyilir, (الاسار- الاسماق- asar-asmak).

الشتى A ş t i: aşdı. «أل تاغ الشتى ol tağ aştı = o, dağ aşdı». Başqası da belədir, (الاشمار- الاشماق- aşar-aşmak).

الاغدى A ğ d i: «أل تاغ قا الاغدى ol tağka ağıdı = o, dağa dırmandı». Başqa şeyi aşmaq da belədir, (الاغار- الاغماق- ağar-ağmak).

الاغدى A ğ d i: «بُلت الاغدى bulıt ağıdı = bulud göründü».

الاغدى A ğ d i: «انك يوزى الاغدى anıñ yüzi ağıdı = onun bənizi qaçdı, rəngi pozuldu, dəyişdi».

الاقدى A w d i: «انكر كيشى الاقدى anqar kişi awdı = xalq onun ətrafında toplandı», (الاقماق- الاقار- awar-awmak).

اوكدى Ö g d i: öydü, təriflədi, mədh etdi. «أل منى اوكدى ol məni ögdi = o məni öydü», (اوكماك- اوكار- ögər-ögmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

ایدی A y d 1: dedi. «آل مَنکا سُوْز ایدی» ol manqa söz aydı = o mənə söz söylədi», (ایماق-ایور) ayar-aymak).

اویدی O y d 1: oydu. «آل قاغُون اویدی» ol kağun oydu = o, qovun oydu». Başqası da belədir, (اویار) oyar-oymaq).

ایدی O y d 1: basdı. «آل اونغ ایدی» ol unuğ oydu = o, unu basaraq sıxışdırdı». Bir şeyi yerləşdirmək və sıxışdırmaq üçün də belə deyilir, (ایار) oyar-oymaq).

BU BABIN GÜNNƏLİLƏRİ

انکدی Ə n q d i: «آر انکدی» ər ənqdi = adam çaşdı, əngi-məngi oldu», (انکار) -ənqər-ənqmək).

Ö n q d i: dəldi. «آل یغاج انکدی» ol yığaç önqdi = o, ağac dəldi». Divarın təməlini və başqa şeyləri dəlmək də belədir, (انکار) -ənqər-ənqmək).

O n q d 1: soldu. «آرچین بَدُوغی انکدی» barçın boduğı onqdi = ipək parçanın rəngi soldu», (انکار) -onqar-onqmaq). Buna «انققتی» da deyilir.

Qayda:

Bu bölmənin əmr şəkli iki hərfli olur.

«آل یارماق yarmak al», «آلن ایل attın ıl» sözlərindəki «al» və «ıl» sözləri kimi, «pul al» və «atdan en» deməkdir. Bundan sonra türk dilində fe'l köklərinin əmr şəkli olduğunu biləsən,

əmr forması olaraq sabitləşən şəkil əsil kökdür. Bir çox səbəblər və bir çox mənalar dolayısı ilə bu kökə bir sıra hərflər əlavə olunur. İnkâr düzəltmək üçün bütün fe'llərdə əmr şəklinin sonuna «ما -ma» şəkilçisi artırmaq lazımdır: «الما alma=alma», «الما ılma=enmə» kimi. Bütün qaydaların, müddələrin toplandığı yer salim kitabıdır. Tanrı izin versə, orada izah olunacaqdır.

İki hərflilər bölməsi bitdi.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ²¹⁷

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI

HƏRƏKƏLİ OLAN فَعْل FƏ'ƏL BABI

أَبْرَدِي Ö p ü r d i: içirdi, «أَل مَنَّا مِّنْ أِبْرَدِي» ol manqa mün öpürdi = o mənə şorba içirdi». Başqası da belədir, (أَبْرَمَاك - أَبْرُر) öpürür-öpürmək).

أَثْرَدِي Ö t ü r d i: öttürdü. «أَل سَبِزْغُوْ أَثْرَدِي» ol sıbzıgı ötürdi = o, tütək öttürdü, çaldı». Başqası da belədir, (أَثْرَمَاك - أَثْرُر) ötürür – ötürmək).

أَثْرَدِي U t u r d i: kəsdi, «أَل سَجَّ أَثْرَدِي» ol saç uturdu = o, saç kəsdi». Paltar və paltara bənzər şeyləri kəsmək də belədir, (أَثْرَمَاك - أَثْرُر) uturur-uturmak).

أَثْرَدِي Ö t ü r d i: dəldi, «أَل تَامَّ أَثْرَدِي» ol tam ötürdi = o, dam dəldi», (أَثْرُر - أَثْرَمَاك) ötürür-ötürmək).

أَجْرَدِي U ç u r d i: uçurdu. «أَل قَشَّ أَجْرَدِي» ol kuş uçurdu = o, kuş uçurdu».

أَجْرَدِي U ç u r d i: «أَل اتَّى أَتَّنْ أَجْرَدِي» ol anı attın uçurdu = o onu atdan saldı», (أَجْرُمَاق - أَجْرُور) uçurur-uçurmak).

أَجْرَدِي Ö ç ü r d i: «أَل أَتَّغَّ أَجْرَدِي» ol otuğ öçürdi = o, odu söndürdü». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَتَّغَّ أَذْجَجَّ بَرَلَا أَجْرَمَاس» otuğ

²¹⁷ Təbii ki, burada xəbər şəkilçisi nəzərə alınmır. Yalnız bu halda bölmədəki sözlər üç hərflili sayıla bilər. Lakin bir az sonra həтта altı hərflili sözlər gəlir. Üstəlik, sözlər fə'əl babı üzrə deyil, fə'əl'di babı üzrə verilir.

odhğuç birlə öçürməs = odu atəşlə söndürməzlər». Bu söz «qanı qanla yumazlar, su ilə yuyarlar» məqamında işlədir.

أجردي Ö ç ü r d i: «أبکاسین أجردي» anıq öpkəsin öçürdi = onun hirsini soyutdu».

أجردي Ö ç ü r d i: «أب تینی أجردي» ol anı urup tını öçürdi = o onu döyərək soluğunu kəsdi». (أجرمک-أجرر) öçürür-öçürmək).

أجردي İ ç ü r d i: içirdi. «أل انکر سوڤ أجردي» ol anqar suw içürdi = o ona su içirdi». Başqası da belədir, (أجرمک - أجرر) içürür-içürmək).

أجردي Ə d h i r d i: ayırdı. «أل انکونی یفلاقتن أجردي» ol edhgüni yawlaktan ədhirdi = o, yaxşını pisdən, düzü yəridən, xeyiri şərdən ayırdı». Bu məsələdə də işlənmişdir: «أتلی ترنکاکلی انرماس» ətli tırnqaklı ədhirməs=ət dırnaqdan ayrılmaz». Bu söz ətin dırnaqdan ayrılmadığı kimi, qohumların da bir-birindən ayrılmayacağını bildirmək üçün deyilir, (أجرمک-أجرر) ədhirür-ədhirmək).

أجردي Ə d h i r d i: seçdi. «أل انردی نانکنی» ol ədhirdi nənqni = o, bir şeyi seçdi», (أجرمک-أجرر) ədhirür-ədhirmək).

أجردي Ü d h ə r d i m: uydum, «مَنْ أتى أنردیم» mən anı üdhərdim = mən ona uydum, dalınca getdim», (أجرمک-أجرر) üdhərür-üdhərmək).

أجردي A s u r d i: asqırdı. «أر أسردی» ər asurdı = adam asqırdı», (أسرر-أسرماق) asurur-asurmak).

أجردي O s u r d i: «أر أسردی» ər osurdı = adam yel buraxdı», (أسرر-أسرماق) osurur-osurmak).

أجردي I s i r d i: dişlədi. «إت إسردي» it ısırđı = it dişlədi, qapdı». Bu məsələdə də işlənir: «أت تېماس تیما، إت إسرماس، ات تېمەس تېمە=it tutmaz, at təpməz demə», çünki onların təbiəti, yaradılışı o cürdür, (إسرر-إسرماق) ısırur-ısırmaq).

أشردى Ö ş ə r d i: qaraldı, «انینق کوزی اشردی anınq közi öşərđi = onun [aclıqdan] gözü qaraldı», (أشرماک-أشارر), (öşərür - öşərmək).

أغردى O ğ u r d i: «ار سننک اغردى ar sünqük oğurdı = o, sümüyü yardı və ayırdı», (أغرماق-أغرر), (oğurur-oğurmak).

أوردى Ə w ü r d i: «أل منى يولدن أوردى ol mənı yoldın əwürđi=o mənı yoldan qaytardı».

أوردى Ə w ü r d i: «أل اباق أوردى ol ayak əwürđi=o, qab çevirdi». Başqası da belədir, (أفرار-أفرماک), (əwürür-əwürmək).

أگردى Ə g i r d i: «بک کند اگردى bəg kənd əgirdi = bəy şəhəri mühasirəyə aldı».

أگردى Ə g i r d i: «ار اغت يب اگردى urağut yıp əgirdi = qadın ip əyirdi».

أگردى Ə g i r d i: «سوف کمینى اگردى suw kəmini əgirdi = su gəmini əydi, çevirdi».

أگردى Ə g i r d i: «أل منى ایشقا اگردى ol mənı ıška əgirdi = o mənı işə qoşdu», (أکرار-أکرماک), (əgirər-əgirmək).

ألردى A l a r d i: qızardı, «تلقا ألردى talka alardı = üzüm qızardı».

ألردى A l a r d i: qamaşdı, «انینق کوزی ألردى anınq közi alardı = onun gözü qamaşdı».

ألردى A l a r d i: «کشی یینی ألردى kişi yini alardı = adamın bədəni ala oldu», (الارر-الارماق), (alarur-alarmak).

ألردى İ l ə r d i: «مەنیک کوزۇما نانک ألردى məninq közümə nənq ilərđi=mənim gözümə bir şey ilişdi, göründü», (qaranlıqdan, yaxud aralıdan, uzaqdan gözümə bir şey ilişdi). Bu bənddə də işlənmişdir:

ققلا ر ق م غ ک ل ا ر د ی

ت غ ل ا ر ی ش ی ال ر د ی

ا ز ن ت ی ی ال ر د ی

ت و ت و ج ج ک ج ر ک ش و ر

«Kaklar kamuğ kölerdi,
 Tağlar başı ilərdi,
 Ajun tını yılırdı,
 Tütü çəçək çərkəşür».
 Quru tamam göl oldu,
 Dağlar başı göründü,
 Dünyanın nəfəsi qızdı,
 Dürlü çiçəklər sıralandı.

(Sular artdı, çala-çuxuru doldurdu, dağların başı görünən kimi oldu, dünyanın nəfəsi qızdı, gül-çiçək açdı).

أمزدي Ə m ü z d i: əmizdirdi, «أراغت أغلنكا سوت أمزدي» urağut oğlınqa süt əmüzdi=qadın uşağına süd əmizdirdi», (أمز-أمزماک-أمüz-زür-əmüzmək).

أپüşدی Ö p ü ş d i: öpüşdü, «أل مئیک یرلا أبüşدی» ol məninq birlə öpüşdi = o mənimlə öpüşdü», (أپشور-أپشماک-أپشور-öpüşür-öpüşmək).

أتیşدی A t ı ş d i: atışdı. «أل مئیک یرلا أتیşدی» ol məninq birlə ok atışdı = o mənimlə birlikdə ox atdı». Hər hansı bir şeyi atmaq üçün də belə deyilir, (أتیشور-أتیشماک-اتیşur-atişmək).

أتüşدی U t u ş d u: uddu, «أل مئیک یرلا أتüşدی» ol məninq birlə yarmak utuşdu = o mənimlə birlikdə pul uddu», (أتüşور-أتüşماک-أتüşur-utuşmək).

إتیşدی İ t i ş d i: «أل أنیک یرلا إتیşدی» ol anınq birlə itişdi = o onunla itələşdi», (إتیشور-إتیشماک-إتیşür-itişmək). Bir şeyi müştərək qorumaqda köməkləşmək və ya yarışmaq üçün də belə deyilir.

اچشدی A ç ı ş d i: «آل منکا قېغ اچشدی» ol manqa kapuğ açışdı = o mənə qapını açmaqda kömək etdi». Yarış zamanı da belə deyilir, (اچشماق-اچشور) açışur-açışmak²¹⁸.

Ö ç ə ş d i: öcəşdi, «آل مېک برلا اچشدی» ol məninq birlə öcəşdi = o mənimlə öcəşdi», (اچشور-اچشماق) öcəşür-öcəşmək).

İ ç i ş d i: içdi, «آل مېک برلا سوت اچشدی» ol məninq birlə süt içişdi = o mənimlə süd içməkdə bəhsə girdi». Yardımlaşmaq da belədir, (اچشور-اچشماق) içişür-içişmək).

[Qayda]:

Bu cür fe'llər iki növdür.

Birincisi, iki fail arasında təsirli olan fe'llərdir. Bu, ərəb dilinin müfa'ələ babına uyğundur. Bu növ fe'llər bir iş üzərində yardımlaşma və yarışma da ifadə edir.

İkincisi, failin bütün hissələrinə dağılmış, içərisinə sinmiş, hopmuş bir fe'l olmaqdır. Məsələn: «سیرکا اچشدی» sirkə açışdı = sirkənin hər tərəfi açılaşdı», «تون تون تون اچشدی» ton tərni içişdi = paltar təri içdi, özünə hopdurdu». Fe'llərin bir çoxu belədir.

اڭشدى A d h ı ş d i: «آر اذا قى اڭشدى» ər adhakı adhışdı = adamın ayağı apışdı». Bir-birindən ayrılan, açılan hər nəsnə üçün belə deyilir, (اڭشور-اڭشماق) adhışur-adhışmak).

²¹⁸ Bundan sonra yazma nüsxədə olan və basma nüsxədə unudulan bu parça gəlir: «آزم اچشدی» üzüm açışdı=üzüm turşudu» (DLT, I, s.180). Salih Mütəllibov və Hüseyin Düzgün bu çatışmazlığın fərqinə varmamışlar. Halbuki tərcümə mətnlərindən anlaşıldığına görə, onların hər ikisinin əlində basma nüsxə olmuşdur. Təsədüfən həmin nüsxəyə baxmamış olsalar belə, ən azı Bəsim Atalay nəşrində bu çatışmazlığı görməli və düzəltməli idilər.

أُدْشِدَى U d h u ş d ı : «أَل مَبِك بَرَلَا أُدْشِدَى ol məninq birlə udhuşdı = o yatmaqda mənimlə yarışdı», (kim daha çox yatar deyə, o yatmaq üzrə mənimlə yarışdı).

أُدْشِدَى U d h ı ş d ı : «أَذَاق أُدْشِدَى adhak udhışdı = ayaq uyuşdu».

أُدْشِدَى U d h ı ş d ı : «يُغَرَّتْ أُدْشِدَى yoğurt udhışdı = qatıq uyuşdu, tutdu», (أُدْشِمَاق- أُدْشُور udhışur-udhışmak).

إِدْشِدَى I d h ı ş d ı : «أَل مَبَا أَرْتَت إِدْشِدَى ol manqa artut idhışdı = o mənimlə ərməğanlaşdı», (o mənə, mən də ona hədiyyə verdim). Başqası ilə edilən hər yarış da belədir, (إِدْشِمَاق – إِدْشُور idhışur-idhuşmak).

أَرْشِدَى A r ı ş d ı : «أَلارَاقَى أَرْشِدَى olar ikki arışdı = onlar bir-birlərini aldatdılar», (أَرْشِمَاق- أَرْشُور arışur-arışmak).

أَرْشِدَى A r u ş d ı / ə r ü ş d i : «يَاغ أَرْشِدَى yağ aruşdı=yağ əridi». Başqası da belədir, (أَرْشِمَاق- أَرْشُور aruşur-aruşmak/ərüşür-ərüşmək).

أَرْشِدَى U r u ş d ı : vuruşdu, «أَبِك بَرَلَا أَرْشِدَى anıñq birlə uruşdı=onunla vuruşdu». Bəylər və ya başqa adamlar vuruşduğı zaman da belə deyilir, (أَرْشِمَاق- أَرْشُور uruşur-uruşmak). Bu məsələdə işlənmişdir: «أَلْبَلار بَرَلَا أَرْشِمَاقَلار بَرَلَا ثَرْشِمَا alplar birlə uruşma, bəglər birlə turuşma=alplar ilə vuruşma, bəylər ilə duruşma, bəhsə girmə). Aşağıdakı şeirdə də işlənmişdir:

أَرْن السبى أَقْشَتِيلار

قَنَكِرْكَوْزُنْ بَقْشَتِيلار

قَمْعُ ثَلْمُنْ نُقْشَتِيلار

قَلَجْ قَنَقَا كُجُنْ سِغْدَى

«Ərən alpı okuştılar,

Kınqır közün bakıştılar,

Kamuğ tolmun tokuştılar,

Kılıç kınka küçün sığdı».

Ərlər, alplar çağırışdılar,
Qızmış gözlə baxışdılar,
Bütün silahlarla toqquşdular,
Qılınc qına güclə sığdı.

(Savaş səhnəsini təsvir edərək deyir ki, alp ərənlər, igidlər bir-birini haylayıb çağırtdılar, qızmış halda qəzəblə bir-birini süzdülər, bütün silahlarla vuruşdular, qılıncın üstündə qurumuş qanın çoxluğu üzündən qılınc qına güclə girdi).

Ü r ü ş d i: «أل منقا أت أرشدی» ol manqa ot ürüşdi = o mənə odu üfləməkdə kömək etdi», (أرشماک-أرشور) ürüşür -ürüşmək).

Ö r ü ş d i: «أل منقا يشغ أرشدی» ol manqa yışğ örüşdi = o mənə ip hörməkdə kömək etdi». Hər hansı bir şeyi hörməkdə yarışmaq da belədir. (أرشماک-أرشور) örüşür-örüşmək).

[Qayda]:

Köməkləşməni, yardımlaşmanı yarışmadan ayırd etmək istəyən onu fe'lə qoşulan ədat ilə tanımalıdır. Ədat fe'llə «منقا» şəklində birləşirsə, «mənim üçün» deməkdir, fe'l bu halda «kömək, yardım» mənasındadır.

Fe'lə «میک بىرلا» məninq birlə» sözü əlavə edilirsə, «mənimlə» demək olur, yarış mənasına gəlir. İki adam arasında baş verən işlərin hamısında əsil olan budur.

Üçüncü şəxsini fe'li nəzərdə tutulursa, «انقر» kəlməsi gəlir ki, «ona» deməkdir. Bu, kömək mənasında gəldiyi zaman belə olur. Yarış mənası qəsd olunursa, «انق بىرلا» sözü işlədilir, «onunla» deməkdir. Bunu yanında yaxşıca saxla!

أزُشدى Ü z ü ş d i: «أل مَنكا أزمُ أزُشدى» ol manqa üzüm üzüşdi = o mənə üzüm yığmaqda kömək etdi».

أزُشدى Ü z ü ş d i: ip, ipə bənzər şeyləri kəsmək və üzmək də belədir. Yarış üçün də belə söylənir, (أزُشور - أزُشماک - üzüşür-üzüşmək).

أزُشدى Ö z ü ş d i²¹⁹: «أل مَنك بَرلا ات أزُشدى» ol məninq birlə at özüşdi = o mənimplə at çapmaqda yarışdı». Köməkləşmək də belədir, (أزُشور - أزُشماک - özüşür-özüşmək).

أسِشدى A s ı ş d i: «أل مَنكا ات أسِشدى» ol manqa ət asışdı = o mənə ət asmaqda kömək etdi», (أسِشور - أسِشماک - asışur-asışmak).

أسِشدى Ə s i ş d i: «أل مَنكا يِب أسِشدى» ol manqa yıp əşişdi = o mənə ip çəkməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (أسِشور - أسِشماک - əşişür-əşişmək)²²⁰.

إسِشدى I s ı ş d i: «إسِشدى نانك» ısışdı nənq = nəsnə isindi, istilik onun bütün hissələrinə yayıldı», (إسِشور - إسِشماک - ısışur -ısışmak).

أشِشدى E ş i ş d i: «أل مَنكا ثَبراق أشِشدى» ol manqa toprak eşişdi = o mənə torpaq eşməkdə kömək etdi. Yarış da belədir, (أشِشور - أشِشماک - eşişür-eşişmək).

أغِشدى A ğ ı ş d i: «أل مَنك بَرلا تاغفا أغِشدى» ol məninq birlə tağka ağışdı = o mənimplə dağa çıxmaqda yarışdı». Başqası da belədir, (أغِشور - أغِشماک - ağışur-ağışmak).

أغِشدى A ğ ı ş d i: «أل مَنك بَرلا بَر التوندا أغِشدى» ol məninq birlə bir altunda ağışdı = o, nırxı /qiyməti/ bir qızıla yüksəltməkdə mənimplə yarışdı».

²¹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «özüşdü» (DLT-2005, s.367), çinlilər isə «üzüşdi» kimi (DLT-Çin, I cild, s.199) oxumuşlar.

²²⁰ Basma nüsxədə bu sözlər «aşışdı-asışur-asışmak» şəkliindədir. Bəsim Atalay isə yazma nüsxəyə əsaslanmışdır (DLT, I, s. 185). Salih Mütəllibov da bu barədə müvafiq qeyd vermişdir (TSD, I tom, bet 193).

أغشى A ğ ı ş d i: «بِغَلَر بِيَر اِغْنَدِي بِر لَ اِغْنَدِي» bəglər bir ikindi birlə ağışdı = bəylər bir-birlərini qovmaqda yarışdılar».

أغشى U w u ş d i: «أَل مَنكَ اَتَمَاك أَغْنَدِي» ol manqa ətmək uwuşdı= o mənə çörək ufalamaqda kömək etdi». Yarış da belədir, (أغشور-أغشماق uwuşur-uwuşmak).

إغشى E w i ş d i: «كَيْشِلَر اِشَقَا اِغْنَدِي» kişilər işka ewişdi = hər kəs iş başına qaçdı», (إغشور-إغشماق ewişür-ewişmək).

أغشى A k ı ş d i: «سُف لَر اِغْنَدِي» suwlar akışdı=sular axışdı», (hər yandan sular axdı). Bu şeirdə də işlənmişdir:

قار بوز قمنغ ارشدى

تاغلار سۇقى اغشىدى

كۆكشىن بۇلت ارشدى

قايىق بۇلب اكرشور

«Kar, buz kamuğ ərişdi,

Tağlar suwı akışdı,

Kökşin bulıt örüşdi,

Kayğuk bolup əgrişür».

Qar, buz tamam əridi,

Dağların suyu axdı,

Mavi bulud göründü,

Qayıq olub dolaşır.

(Bahardan bəhs edərək deyir ki: qar, buz tamam əridi, dağlardan su axdı, səmada mavi bulud göründü, qayığın su üstündə yırğalanması kimi, bulud da havada yırğalanır).

أغشتيالار U k u ş t ı l a r: başa düşdülər, «الار بوايشغ اغشتيالار» olar bu işi ukuştilar=onlar bu işi anlayıb başa düşdülər, bu işi düşündülər», (أغشورلار-أغشماق ukuşurlar-ukuşmak).

أَقَشْتِيلَار O k ı ş t ı l a r: «الاربير إكندی برلا أقشتیلار» olar bir ikinci birlə okış-tilar = onlar bir-birlərini çağırıldılar».

أَقَشْتِي O k ı ş t ı : «أَل مَنِك بَرَلَا بَتِك أَقَشْدِي» ol məninq birlə bitik okıştı = o mənimlə kitab oxumaqda yarışdı». Köməkləşmək də belədir, (أَقَشْمَاق - أَقَشُور) okışur - okışmak).

أَكِشْدِي Ə k i ş d i : «أَل مَنَا تَرِغ أَكِشْدِي» ol manqa tariğ əkişdi = o mənə toxum əkməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (أَكِشُور - أَكِشْمَاك) əkişür-əkişmək).

أَكِشْدِي Ə g i ş d i : «أَل مَنَا جُكَّان أَكِشْدِي» ol manqa çögən əgişdi = o mənə çovkan əyməkdə kömək etdi» Yarış da belədir, (أَكِشُور - أَكِشْمَاك) əgişür-əgişmək).

أَكْشُدِي Ö g ü ş d i : «أَل مَنَا اِكِّي اَرَن أَكْشُدِي» olar iki ərən ögüşdi = iki adam bir-birilə öyüşdü», (hər kəs özünü təriflədi), (أَكْشُور - أَكْشْمَاك) ögüşür-ögüşmək).

أَكْشُدِي Ü g ü ş d i : «أَل مَنَا تَرِغ أَكْشُدِي» ol manqa tariğ ügüşdi = o mənə buğda üyütməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (أَكْشُور - أَكْشْمَاك) ügüşür-ügüşmək).

إِكْشِدِيلَار İ g ə ş d i l ə r²²¹: «بِير كَاشِيلَا اِشْتَا بِير بِير كَا اِكْشِدِيلَار» kişiler ıřta bir-birigə igəşdilər = adamlar işdə bir-birinə arxa oldular, güvəndilər», (أَكْشُور - أَكْشْمَاك) igəşür-igəşmək).

إِكْشُدِي İ g ə ş d i : «أَل مَنَا تَمْرُ اِكْشُدِي» ol manqa təmür igəşdi = o mənə dəmir yeyələməkdə kömək etdi», (أَكْشُور - أَكْشْمَاك) igəşür - igəşmək).

إِكْشُدِي İ g ə ş d i : «أَل مَنَا بُغْرَا اِكْشُدِي» iki boğra igəşdi=iki buğra çarpışdı, bir-birini dişlədi». Aşağıdakı məsəldə də işlənmişdir: «أَل مَنَا اِكْشُدِي» iki boğra igəşür, otra kökəgün yançılır = iki buğra çarpışar, ortada göy milçək qırılar».

²²¹ Bu söz və ondan əvvəlki beşinci və altıncı sözlər cəməddir.

Bu söz iki bəyin çarpışması zamanı arada zəiflərin əzilməsi haqqında söylənir.

إلشدى A l l ş d 1: «أل منكأ ألم إلشدى» ol manqa alım alışdı = o mənə alacağımı almaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (الإشور - إلشماق alışur-alışmak).

إلشدى I l l ş d 1: ilişdi, «إكى ناكى برلا إلشدى» ikki nənq birlə ılışdı = iki şey bir-birinə ilişdi», (الإشماق-الإشور ılışur - ılışmak).

إلشدى I l l ş d 1: «فكجق إلشدى» kançık ılışdı = erkək itin cinsi aləti qancığınkına ilişdi, çataşdı».

إلشدى I l l ş d 1: «إكى اذغر إلشدى» ikki adhgır ılışdı=iki aygır cütləşdi, bir-birini dişlədi». Dəvə üçün də belə deyilir.

إلشدى U l l ş d 1: ulaşdı, «برى برجا إلشدى» böri barça ulışdı = bütün qurdlar ulaşdı». Başqası da belədir, (الإشور-الإشماق ulışur -ulışmak). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

أشيب أرن بورتيو
يرتن يقا أورليو
سقرب اونى يورليو
سغتب كوزى أرثلور

«Ulşıp ərən börləyü,
Yırtın²²² yaka urlayu,
Sıkırıp üni yurlayu,
Sığtap közi örtülür».
Hər kəs qurd kimi ulayır,
Yaxasını yırtıb bağırır,
Səsi gəldikcə qışqırır,
Gözü örtülənə qədər ağlayır.

²²² Çinlilər bunu ərəb qrafikası ilə «يرتن yırtın», latin qrafikası ilə «yırtıp» şəklində oxumuş və müvafiq qeyd vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.204).

(Əfrasiyabın ölümünə yandıqları üçün hamı qurd kimi ulayır, hay-qıraraq yaxasını yırtır, bəzən ırlayıcı (ağı deyən) kimi səs çıxarır, yaş gözünü örtənə qədər ağlayır).

الشدى Ü l ə ş d i: bölüşdü, «الار اكي تقارن الشدى» olar ikki tawarın uləşdi = onlar ikisi mallarını böldülər», (الشور - الشماق - uləşür-üləşmək).

الشدى U l a ş d i: «الار بيير ناك بييركا الشدى» bir nənq birgə ulaşdı = bir nəsnə bir nəsnəyə çatdı», (الشور - الشماق - ulaşur-ulaşmak).

الشدى Ö l i ş d i: nəmləndi, islandı, «الار الشدى ناك» ölişdi nənq = nəsnə nəmləndi, nəm o şeyin bütün hissələrinə hopdu», (الشور - الشماق - ölişür-ölişmək).

الشدى I l i ş d i: «الار مئك يرلا تاغدين قذى الشدى» ol məninq birlə tağdın kudhı ılışdı = o mənimplə dağdan aşağı enməkdə yarışdı», (الشور - الشماق - ılışur-ılışmak).

الشدى I l i ş d i: «الار مئك يرلا تبقي الشدى» ol məninq birlə topık ılışdı = o mənimplə top asmaqda yarışdı», (hansımız topu daha yaxşı asacaq deyə yarışdı), (الشور - الشماق - ılışur-ılışmak).

الشدى A m u ş d i: keyləşdi, «الار امشدى ار» amuşdı ər = adam keyləşdi», (ona edilən irad və tənbeh dolayısı ilə). Başqası da belədir, (الشور - امشماق - amuşur-amuşmak).

الشدى O n a ş d i l a r: «الار قمع انشديار» bu işğ olar kamuğ onaşdılar=onlar hamısı bu işdə [bu xüsusda] yekdil oldular, razılaşdılar». Başqası da belədir, (الشور - انشماق - onaşur-lar-onaşmak).

الشدى I n i ş d i: «الار مئك يرلاتاغدين انشدى» ol məninq birlə tağdın inışdı = o mənimplə birlikdə dağdan enməkdə yarışdı», (الشور - انشماق - inışur-inışmak).

أجقتى A ç i k t i : acdı, acıqdı. «أراجقتى ər açıktı = adam acdı, aclıqdan qıvrıldı», (أجقار-أجقماق açıkar-açıkmaq).

أجقتى U ç u k t i : sona çatdı, «أجقتى ایش iş uçuktı = iş sona yetdi», (أجقار - أجقماق uçukar-uçukmaq).

أسقمتى U s u k t i : susadı, «أراسقمتى ər usuktı = adam susadı», (أسقماق-أسقار) usukar-usukmaq). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أسقمیسا ساقغ قمعغ سوف كرنور» usukmışa sakığ kamuğ suw kö-rünür = susamışa ilğim [sərab] bütün su görünər». Bu söz ehtiyac duyduğu nəsnənin asanlıqla əldə olunacağını zənn edən adam haqqında söylənir.

أشقتى A ş u k t i : darıxdı, özlədi, «أشقتى ألكا ol əwgə aşuktı = o, ev üçün darıxdı». Başqası da belədir. Bir şeyin həsrətini çəkən, bir şeyə düşkün olan adam üçün də belə deyilir, (أشقار - أشقماق aşukar-aşukmaq).

أغقتى A ğ u k t i : zəhərləndi, «أراغقتى ər ağuktı = adam zəhərləndi». Bu söz təsirlidir, necə ki, ərəbcə humma-dan gələn «hummər-rəcilu» sözü də belədir, (أغقار-أغقماق ağukar-ağukmaq).

ألقتى A l i k t i : «أرالقتى ər alıktı = adam alçaldı».

ألقتى A l i k t i : «أباش القتى baş alıktı=yara pisləşdi, azdı». Təhəratsızların, aybaşılı və zahıların baxmasından xarab olan, pozulan hər şeyə belə deyilir, (ألقار-ألقماق alıkar-alıkmak). Bu bənddə də işlənmişdir:

باشى ألك القتى

قانى يرب ثرقتى

بالغ بلب تغقتى

امدى انى كيم يتار

«Başı anınq alıktı,

Kanı yozup turuktı,
 Balıǵ bolup taǵıktı,
 Əmdi anı kim yetər?»
 Onun yarası azdı,
 Qanı çox axıb durdu,
 Yaralanıb daǵa çıxdı,
 İndi ona kim yetər?

(Qanı soyuyan, donan yaralı bir adamdan bəhs edərək deyir ki, onun yarası fəsad verdi, o da daǵa çıxdı, yarasından çox qan axdı, ağırlaşdı, indi ona kim yetişər?).

اٲکتی Ə t i k t i: ətləndi, «اغلان اٲکتی oǵlan ətikti = oǵlan ətə-qana doldu, tonbullaşdı, böyüdü», (اٲکار- اٲکماک- ətikər -ətikmək).

اٲکتی İ ç i k t i: «ار اٲکتی ər içikti = adam döyüşdə təslim oldu və öz arzusu ilə düşmən tərəfində savaşa girdi», (اٲکار- اٲکماک- içi- kər- içikmək).

اٲکدی Ü ç ü k d i: «ار تینی اٲکدی ər tını üçükdi = savaşa adamın səsi batdı və ya üstünə soyuq su tökülməkdən, yaxud çox döyülməkdən soluǵu kəsildi», (اٲکار- اٲکماک- üçükər -üçük- mək).

اٲکدی Ö p ü l d i: içildi, «سوت اٲکدی süt öpüldi = süd içildi». Başqası da belədir. Əsas cəhət odur ki, keçmiş zaman şəklinə ل l hərfi artırılarsa, fe'l məchul olar, (اٲلر- اٲلماک- öpülər-öpülmək).

اٲکدی A t ı l d i: atıldı, «اق اٲکدی ok atıldı = ox atıldı», (اٲلر- اٲلماق- atılır- atılmək).

اٲکدی A t ı l d i: «ججاک اغزی اٲکدی çəçək ağzı atıldı = tumurcuq açıldı». Çiçək və tam ayrılmayaraq açılan hər nəsnə üçün belə deyilir.

اُتْدَى Ö t ə l d i: «أل بوايشتا اُتْدَى ol bu işta ötəldi = o bu işdə çalışdı, yoruldu», (اُتْلَر - اُتْلَمَاك - ötəlür-ötəlmək).

اُتْدَى O t u l d i: alağı alındı, «اُتْدَى تَرِغ otuldı = əkinin /alaq/ otları biçildi, başı vuruldu». Əkini pozan, zay edən hər bitki barədə belə deyilir, (اُتْلَمَاك - اُتْلَر otulur-otulmak).

اُتْدَى Ü t ü l d i: ütüldü. «اُتْدَى قَوَى بَشَى otuldı = qoyunun başı, başındakı tüklər ütüldü», (اُتْلَمَاك - اُتْلَر ütülür -ütülmək).

اُتْدَى İ t i l d i: itildi, dəf edildi. «اُتْدَى نَانَك itildi nənq = bir şey itələndi, dəf edildi».

اُتْدَى İ t i l d i: «اُتْدَى اَغْلَان otuldı = uşaq böyüdü», (اُتْلُور - اُتْلَمَاك - itilür-itilmək).

اُجْدَى A ç ı l d i: «اُجْدَى اِيش iş açıldı = iş açıldı».

اُجْدَى A ç ı l d i: «اُجْدَى كُوك kök açıldı = səma açıldı».

اُجْدَى A ç ı l d i: «اُجْدَى كُنْكَل könqül açıldı = könül açıldı». Hər hansı bir şey açılrsa, yenə belə deyilir, (اُجْلُور - اُجْلَمَاك - açılur-açılmək).

اُجْدَى İ ç i l d i: içildi, «اُجْدَى سُوْف suw içildi = su içildi». Başqası da belədir, (اُجْلَر - اُجْلَمَاك - içilür-içilmək).

اُذْدَى A d h ı l d i: ayıldı, «اُذْدَى اَسْرُك əsrük adhıldı = sərxoş ayıldı», (اُذْلَر - اُذْلَمَاك - adhılur-adhılmək).

اُذْدَى I d h ı l d i: «اُذْدَى تَتْعِن tutğün idhıldı = dustaq və ya bağlanmış olan adam açıldı, buraxıldı». Başqası da belədir, (اُذْلَر - اُذْلَمَاك - idhılur-idhılmək).

اُرْدَى U r u l d i: vuruldu. «اُرْدَى اَرْرُك ər uruldı = adam vuruldu, döyüldü». Başqası da belədir, (اُرْلُور - اُرْلَمَاك - urulur –urulmək).

اُرْدَى U r u l d i: «اُرْدَى تَرْكِي tergi uruldu = süfrə quruldu, açıldı».

اُرْدَى U r u l d i: «اُرْدَى تُوغ tuğ uruldu = növbə davulu vuruldu, növbə davulu çalındı, qarovul dəyişdirmə barabanı çalındı».

أرلدى Oruldi: biçildi. «تارغ ارلدى = əkin biçildi». Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

قروى جوج قردى

توغم تىب ارلدى

سوسى اتن ارلدى

قجق قجارال تاتار

«Kurvi çuvaç kuruldı,
Tuğum tikip uruldı,
Süsi otun oruldı,
Kançuk kaçar, ol tutar».

Xanın yuvarlaq çadırı quruldu,
Bayraq dikildi, davul vuruldu,
Düşmən əsgəri ot kimi biçildi,
Hara qaçsa, o tutar.

(Şair savaştan bəhs edərək deyir ki, xanın çadırı qurulanda (bu çadır ipəkdəndir, şiddətli soyuqdan, qardan, yağışdan qorunmaq üçündür) bayraq dikilir, davul vurulur, düşmən əsgərləri zəmi kimi biçilir, indi onların böyüyü mənim əlimdən hara qaça bilər).

أرلدى Uruldi: «ارگان ارلدى = örkən, çatı, urğan hörüldü». Başqası da belədir, (ارلماق - ارلدى) urulur-urulmak).

أرلدى Ürüldi: «ار افكا سندا ارلدى = adam qəzəbindən şişdi, qabardı».

أرلدى Ürüldi: «قاب ارلدى = tuluq şişirildi».

أرلدى Ürüldi: «اوت ارلدى = od üfləndi». Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يلىنقى ارلمش قاب ال اغزى يزلب القنور» yalnızq urulmuş kap ol,

ağzı yazlıp alkınur=adəmoğlu şişirilmiş tuluq kimidir, ağzı açılan kimi boşalar».

İ r i l d i: «ار یرلدى سړلدى» ər irildi, sərildi = adam qayğıdan sarsıldı, qəmləndi, üzüquyulu sərildi», (ارلر - اړلماک irilür-irilmək)²²³.

Ü z ü l d i: üzüldü, «انېک اتې اړلدى» anıñ əti üzüldi = onun əti üzüldü». Uzununa üzülən hər şey üçün belə deyilir.

A z ı l d i: azıldı, «يول اړلدى» yol azıldı = yol azıldı», (ازلر - اړلماق azılur-azılmək).

Ü z ə l d i: «ار اړلدى» ər üzəldi = adam yoruldu, qurtula bilməyəcəyi bir işə düşdü».

Ü z ə l d i: «اړلک اړلدى» iğlik üzəldi = xəstənin can verməsi çətinləşdi, sanki ölümün şiddətindən can verə bilmir», (اړلر - اړلماک üzəlür-üzəlmək).

Ü z ü l d i: üzüldü. «نېنق اړلدى نېنق» nənq = nəsənə üzüldü, qopdu, qırıldı», (اړلر - اړلماک üzülür-üzülmək).

A s ı l d i²²⁴: «يشغ اسلدى» yıışğ asıldı=ip uzandı». Başqası da belədir, ip uzandığı, uzadıldığı zaman da belə deyilir, (اسلر - اسلماق asılur-asılmək).

A s ı l d i: asıldı, «بېر نېنق بېرکا اسلدى» bir nənq birgə asıldı=bir nəsənə digərinə asıldı», (اسلر - اسلماق asılur-asılmək).

U ş a l d i: «اتماک اشلدى» ətmək uşaldı = çörək ufalandı». Başqası da belədir, (اشارلر - اشلماق uşalur-uşalmək).

A ş u l d i: «ازا اړلدى اشلدى» anıñ üzə yoğurkan aşuldı = onun üstünə yorğan örtüldü», (اشارلر - اشلماق aşulur-aşılmək).

E ş i l d i: eşildi, «قۇم اشلدى» kum eşildi = qum eşildi». Başqası da belədir, (اشارلر - اشلماق eşilür-eşilmək).

²²³ Salih Mütəllibovun fikrincə, bu, idiomatik ifadədir (TSD, tom I, bet 204).

²²⁴ Bu maddəni a yerinə e/ə ilə də oxumaq (asıldı=esildi/əsildi) mümkündür.

إشيلدى İ ş i l d i: «آىك اىشقا ايشلدى» anuñ əligi işka işildi = onun əli işə yatdı». Başqası da belədir, (ایشلیر-ایشلماک-ایشilmək).

Ü ş ə l d i: arandı, «آىك آقى اشلدى» anıñ əwi üşəldi = onun evi axtarıldı, arandı». Aranan hər şey üçün də belə deyilir, (اشالیر-aşılmaک-üşəlmək).

U w u l d i: ufalandı, «آىك اقلدى نانک» uwuldı nənq=nəsnə ufalandı», (اقلیر-اقلماک-uwulur-uwulmak).

U k u l d i: anlaşıldı, «بوسوز اقلدى» bu söz ukuldı = bu söz anlaşıldı, başa düşüldü», (اقلماک-اقلیر-ukulur-ukulmak).

O k ı l d i: oxundu, «آىك آىك اقلدى» bitik okıldı = kitab oxundu», (اقلیر-اقلماک-okulur-okılmak).

Ə k i l d i: əkildi, «آىك آىك اقلدى» tarıǵ əkildi = toxum əkildi». Bir şey başqa bir şey üzərinə əkildiyi zaman da belə deyilir, (اقلیر-اقلماک-əkilmək).

Ə g i l d i: əyildi, «آىك آىك اقلدى» yığaç əgildi=ağac əyildi». Başqası da belədir, (اقلیر-اقلماک-əgilür-əgilmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «آىك آىك اقلدى» kuruǵ yığaç əgilməs, kurmuş kiriş tügülməs = quru ağac əyilməz, qurulu, gərilməş kiriş [yay] düyülməz». Bu söz bir şeyin istifadə olunduqdan sonra əvvəlki halına dönməyəcəyini bildirir.

Ö k ü l d i: yığıldı, «آىك آىك اقلدى» toprak öküldi = torpaq yığıldı». Başqası da belədir, (اقلیر-اقلماک-ökülür-ökülmək).

Ö g ü l d i: öyüldü, «آىك آىك اقلدى» ər ögüldi = adam öyüldü, tərifləndi», (اقلیر-اقلماک-ögülür-ögmək).

U b a n d i: gizləndi, «آىك آىك اقلدى» ol məndin ubandı = o məndən gizləndi», (اقلیر-اقلماک-ubanur-ubanmak).

Ö p ü n d i: «آىك آىك اقلدى» ol mün öpündi = o, şorba içirmiş kimi göründü, əslində içmədi», (اقلیر-اقلماک-öpünür-öpünmək).

[Qayda]:

Bu mənada bir sıra fe'llərə ن n hərfi əlavə olunur. Bunun səbəbi failin həqiqətdə etmədiyi bir işi etmiş kimi görünmüş olmasını bildirmək üçündür. Yaxud da bir işin başqasının köməyi olmadan müstəqil şəkildə görüldüyünü bildirməyə xidmət edir.

اتدى A t ı n d ı: «أل نارو اتدى» ol naru atındı = o, bir tərəfə atıldı, yuvarlandı». Başqa adamın qüvvəsi ilə bir tərəfə atılan şey üçün də belə deyilir, (اتماق - اتنور) atınur-atınmaq).

اتدى A t ı n d ı: «أل اق اتدى» ol ok atındı = o özünü ox atmış kimi göstərirdi», (اتماق - اتنور) atınur-atınmaq).

اتدى U t a n d ı: utandı, «أل مئدىن اتدى» ol məndin utandı = o məndən utandı», (اتماق - اتنور) utanur-utanmaq). Oğuzca.

اتدى Ö t ü n d ı: «أل خانقا ائكى اتدى» ol xanka ötüc ötüncü = o, xana dərdini izah etdi». Başqası da belədir. Əslində «اتكىدى» ötkündü»dir, «eşitdiyi kimi nəql etdi» deməkdir, (اتماق - اتنور) – atınur-ötünmək).

اجدى A ç ı n d ı: «بک ارن اجدى» bəg ərin açındı = bəy əsgərlərinə doyumuq, qənimət verdi, kərəm qıldı». Başqası da belədir.

اجدى A ç ı n d ı: «ار اتن اجدى» ər atın açındı = adam atına yem verdi».

اجدى A ç ı n d ı: «ار قوين اجدى» ər koyun açındı = adam qoyununu açmış kimi göründü». Beşikdəki uşaq, yataqdakı xəstə örtüsünü açdığı zaman da belə deyilir, (اجنماق - اجنر) açınur-açınmaq).

اڈدى U d h u n d ı: ayıldı, «ار اڈدى» ər udhundı = adam yuxudan ayıldı», (اڈنماق - اڈنر) udhunur-udhunmaq).

أُذْنِدَى O d h u n d ı : «أت أذندی ot odhundı = od söndü», «يُلا أذندی yula odhundı = çıraç söndü». Başqası da belədir.

أُذْنِدَى O d h u n d ı : «انك فتى أذندی anıñ kutı odhundı = onun bəxti söndü», (أذئر- أذنماق odhunur-odhunmak). Bu şeirdə də işlənmişdir²²⁵:

أمدى أوزن أذندی

كيدن تليم أذندی

إيسل بولغال أذندی

اندغ أرك كيم أثار

«Əmdi udhun udhundı,

Kidin təlim ökündi,

El bolğalı igəndi,

Andağ ərig kim utar».

İndi yuxusundan ayıldı,

Sonra çox peşman oldu,

Sülhdən geri çəkildi,

Belə əri kim udar?

(İndi düşmən yuxusundan oyandı, sülh zamanındakı fəaliyyətsizliyinə peşman oldu, sülhdən çəkildi, belə bir adamı məndən başqa kim məğlub edə bilər).

أرندى A r ı n d ı : arındı, yuyundu, «ار ارندى ər arındı = adam təmizləndi, yuyundu».

أرندى A r ı n d ı : «ار ارندى ər arındı = adam xüsusi dərman sayəsində tüklərdən azad oldu», (ارنماق-ارنور arınur-arınmak).

أرندى U r u n d ı : «أل أوزن أرندى ol özin urundı = o, bir işə peşman olduğu üçün öz-özünə döyündü». Əslində döyünməyərək özünü

²²⁵ Bu şeir əslində bundan əvvəlki maddədən, yəni «أذندی udhundu=oyandı» sözündən sonra gəlməlidir. Bəsim Atalay kimi biz də ona toxunmadıq, yəni yerini dəyişdirmədik.

döyünürmüş kimi göstərən adam haqqında da belə söylənir.

U r u n d ı: «اُرسُقُلُق اُرُنْدِي ar suwluq urundi = adam çalma sarıdı».

U r u n d ı: «اُراغْت بُرُنْجُك اُرُنْدِي urağt bürünçük urundi = qadın bürüncək büründü, baş örtüsünü örtündü, örtüdü», (اُرُنْدِي - اُرُنْمَاق urunur-urunmak).

U r u n d ı: «اُر سِکِي اُرُنْدِي ar ...i urundu = adamın şeyi durdu», (اُرُنْدِي - اُرُنْمَاق urunur-urunmak).

Ə r i n d i: ərindi, «اُرايشقا اُرُنْدِي ar işqa ərindi = adam işə ərindi», (اُرُنْدِي - اُرِنْمَاق ərinür-ərinmək).

A s ı n d ı: «اُت اُسِنْدِي at asındı = at qurtulmaq üçün bağlandığı ipi dartdı, dartındı».

I s ı n d ı m: «مَنْ اُنْكَار اِسِنْدِي mən anqar ısındım = mən ona isindim, onu sevdim».

İ s i n d i: «اُل اُتقا اِسِنْدِي ol otka ısındı = o, odda isindi, qızışdı».

İ s i n d i: «اُل کُون دا اِسِنْدِي ol kündə ısındı = o, günəşdə qızındı», (اِسِنْمَاق - اِسِنُور isınur-ısınmak)²²⁶.

İ ş ə n d i: inandı, güvəndi, «اُل مَنکا اِسِنْدِي ol manqa işəndi = o mənə inandı, bir işdə mənə güvəndi», (اِسِنْمَاق - اِسِنُور işənür-işənmək).

A ş u n d ı: keçdi, ötdü, «اُل مَندين اِسِنْدِي ol məndin aşındı = o mənə keçdi», (اِسِنْمَاق - اِسِنُور aşınur-aşınmak).

A w ı n d ı: alışdı, ovundu, «اُل مَنکا اُفِنْدِي ol manqa awındı = o mənə alışdı», (اُفِنْمَاق - اُفِنُور awınur-awınmak).

U w u n d ı: «اُل اُزَنکا اُفِنْدِي ol özinqə ətmək uwundı = o özünə çörək ufaladı», (اُفِنْمَاق - اُفِنُور uwunur-uwunmak).

²²⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz basma nüsxədə «اِسِنْمَاق isınmak», yazma nüsxədə isə «اِسِنْمَاق isinmək» şəklindədir (DLT, I, s. 202).

- أقندی U w u n d i: «أل الين أقندی» ol əligin uwundı=o, özünə qarşı olan pislik, acı bir xəbər, yaxud ağrı üzündən əllərini ovuşdurdu».
- أقندی O k i n d i: oxundu, «أقندی بیتک bitik okındı = kitab oxundu».
- أقندی O k i n d i: guya oxudu, «أل بیتک أقندی» ol bitik okındı = o oxumadığı halda özünü kitab oxuyurmuş kimi göstərdi», (أقنماق - أقنر) okınur-okunmaq). Bu sözdə ن n hərfi ل l hərfinin yerinə keçmişdir.
- أكندى Ə k i n d i: «أل اوژنكا ترغ اكندى» ol özinqə tarğ əkindi = o özünə toxum əkdi», (أكنماق - أكنر) əkinür-əkinmək).
- أكندى Ö k ü n d i: peşman oldu, «أل يازقنكا اكندى» ol yazukınqa ökündi = o, günahına görə peşman oldu». Hər peşmançılıq üçün belə deyilir, (أكنماق - أكنر) ökünür-ökünmək).
- أكندى Ö g ü n d i: öyündü, «أل اوژن اكندى» ol özin ögündi = o özünü öydü, öyündü», (أكنماق - أكنر) ögünür-ögünmək). Aşağıdakı məsələdə də işlənmişdir: «أكنكوجى أمندا ارتاثر» ögüngüçi ümində artatur = özünü öyən tumanını çirkləndirər», (yəni sınanan zaman heç nə bacarmayan və əvvəllər özünü öyən adam utanar və tumanına batırar). Bu söz özünü öyməyi tərgitmək üçün söylənir.
- إگندی İ g ə n d i: «ات اگندی» at igəndi = at harınlaşdı», (أگنماق - أگنر) igənür-igənmək).
- إگندی İ g ə n d i: «أگسراق اگندی» kısıraq igəndi=qısıraq boğaz oldu».
- ألیندى A l i n d i: «أل الين اليندى» ol alımın alındı = o, başqasının köməyi olmadan tək başına alacağını aldı», (ألنماق - ألنر) alınur-alınmaq).
- ألندى U l a n d i: «ألندى نانك» ulandı nənq = bir nəsnə digərinə çatdı, birləşdirildi, calandı», (ألنماق - ألنر) ulanur-ulanmaq).

الندى U l u n d ı : «الندى ناندی ulundı nənq = bir nəsnə ipin ağac gövdəsinə dolandığı kimi dolandı, ilan kimi qıvrıldı».

الندى U l u n d ı : «يول الندى yol ulundı = yol qıvrıldı», (النماق-النثر ulunur-ulunmak).

الندم U l ı n d ı m : usandım, «من بوايشنا الندم mən bu işta ulındım = mən bu işdən usandım, bezdim», (النماق-النثر ulınır - ulınmak).

إلندى İ l ə n d i : «أل انكار إندى ol anqar iləndi = o, etimadı doğrultmadığı üçün onu qınadı». Mələmətə də «إلنچ-النحج ilənç» deyilir, (النثر-التماك ilənür-ilənmək).

إلندى I l ı n d ı : ilişdi, «تكان تونقا إندى tikən tonka ılındı = tikan dona ilişdi», (النثر-النماق ılınur-ılınmak)²²⁷. Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

تبدو متكا إندى

أمكاك كرو إندى

قلمشنا إندى

تتغن بلب أل قنار

«Tapdu manqa ılındı,
Əmgəkkərü ulındı,
Kılmışınqa iləndi,
Tutğun bolup ol katar»²²⁸.
Tapdu mənə ilişdi,
Əzab çəkdi, usandı,
Elədiyinə peşman oldu,
Əsir olub sıxıntıya düşdü.

²²⁷ Bu söz yazma nüsxədə ک ke ilə «النماق» şəkliyədir (DLT, I, s. 205).

²²⁸ Bəsim Atalay şeirdə bəzi dolaşılıq olduğunu göstərmiş və düzəltmişdir (bax: DLT, I, s. 205). Biz düzəlmiş variantı aldıq.

(Tapdu adlı düşmən mənə əsir düşdü, əsirliyinə görə çox əzab çəkdi, canından bezdi, elədiklərinə peşman oldu, öz-özünü qınadı, dərdi artdı).

إلندی İ l i n d i: əsir oldu, «ار يَغى قا إلندی» ər yağıka ilindi = adam düşməne əsir oldu».

إلندی İ l i n d i: «كَيِك تُزَقَقا إلندی» keyik tuzakka ilindi = geyik tələyə düşdü». U m u n d u m: «مَنْ تَنْقِرِدَنْ دَنْ أَمْنَدُمْ» mən tənqidən umundum = mən tanrıdan umdum, umundum, inayət gözlədim», (أَمْنَأق-أَمْنُر, umunur-umunmak).

أَنْدَى A n u n d ı: hazırlandı, «أَلْ يَأغى قَا أَنْدَى» ol yağıka anandı = o, düşməne qarşı [onu dəf etmək üçün] hazırlaşdı, düşmənlə savaşa hazırlaşdı». Başqası da belədir, (أَنْمَأق-أَنْمُر, anunur-anunmak).

إِنْدِم I n a n d ı m: inandım, «مَنْ أَنْقَارِ إِنْدِمِ» mən anqar inandım = mən ona inandım, güvəndim», (إِنْمَأق-إِنْمُر, inanur -inanmak). «إِنْج بَكْ Inanç bəg = inanılan bəy, güvənilən bəy» ifadəsi də bu sözdən alınmışdır.

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

أَبْتَى A b ı t t ı: gizlətdi, «أَلْ أَزِنْ مَندِنْ أَبْتَى» ol özin məndin abıttı = o özünü məndən gizlədi». Örtülən və ya gizlədilən hər şey üçün belə deyilir, (أَبْتَأق-أَبْتُر, abitur-abıtmak).

أَتَى A t a t t ı: «تَاى تَاى أَتَى» tay atattı = day at oldu, atlaşdı». Ərəbcədəki «فُتَيْتِ الْجَارِيَةِ» futtiyyət il-cariyətu», yəni cariyə oldu, cariyələr sırasına girdi sözündə olduğu kimi. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَتَاى تَاى أَتْسَا ات تِنُورْ. أَعُورْ أَرْدَسَا اتَا تِنُورْ» tay at-atsa, at tınur, oğul ərədhəsə, ata tınur = dayça yetişsə, at

dincələr, oğul yetişsə, ata dincələr», (dayça at olan zaman at minilməkdən qurtulub dincələr, oğul böyüyüb ata olanda, atalıq vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayar, o zaman da ata dincələr». Həmin söz bu beytdə də işlənmişdir:

تُكْرِمِيكَ سَاقِمِنِي بِلْكَا لِكَاي

تُثْرِقْلِي اَنْتَسَا قِيسْرَقِ سَنِي نَاي

«Təgür məninq sawımın bilgəligə ay,

Tınur kalı atatsa kısırak səni²²⁹ tay».

Mənim sözümü bilgələrə çatdır, de:

Qısrığın dayı at olsa, qısrıq dincələr.

اَتَتْي Θ t ə t t i: «آل اتي اَتْتِي = o onu sıxıntıya saldı», (اَثْر - اَتْتَمَاك) atətür-ətətmək).

اَجْتِي A ç i t t i: acıtdı, «آل سيركا اَجْتِي = o, sirkə turşutdu, acıtdı».

اَجْتِي A ç i t t i: «آل ايك كوئكلين اَجْتِي = o onun könlünü qırdı, könlünə dəydi, qəlbini qırdı», (اَجْتِمَاق - اَجْتِر) açitur-açitmak).

اُدْتِي U d h i t t i: uyutdu, «آل مني اُدْتِي = o məni uyutdu, yatızdırdı, yuxuya verdi».

اُدْتِي U d h i t t i: «آل يوغرت اُدْتِي = o, qatıq çaldı».

اُدْتِي U d h i t t i: «آل اُدْتِمَا اُدْتِي = o, pendir düzəltdi».

اُدْتِي U d h i t t i: «آل ات اُدْتِي = o, odu söndürdü, ram etdi», (اُدْتِمَاق - اُدْتِر) udhitur-udhitmak).

²²⁹ Bəsim Atalayın fikrincə, mənaya görə «səni» deyil, «sıy» olmalıdır. «سب سب» ikiyaşar daydır (DLT, I, s. 207). Salih Mütəllibov bu qeydə qarşı etirazını belə ifadə etmişdir: «Bizcə, əsl [-yəni «səni» şəkli] doğrudur. Bunun iki səbəbi var. Əvvəla, «sıy» elə özü ikiyaşar day deməkdir, o sözdən sonra «tay» sözü artıqdır. İkincisi, ümumi fikir II şəxsə ünvanlandığına görə «səni» olmalıdır» (TSD, I tom, bet 214).

أرثى A r ı t t i: arıtladı, «أل ثرغ أرثى ol tarığ arıttı = o, buğdanı arıtladı».

Başqası da belədir, (أرثى-أرثى aritur-arıtmak).

أرثى Ə r ə t t i: «أل قوزى أرثى ol kuzı ərətti = o, quzunu axtaladı».

أرثى Ə r ə t t i: «أعلان أرثى oğlan ərətti = uşaq kişiləşdi». Uşaq sünnət edildiyi zaman da belə deyilir. Sözüün əsli «أرثى ərədhti»-dir, idqam olunmuşdur. Ərəbcə «zıkr» sözündən «müzəkkir» düzələn kimi, (أرثى-أرثى ərədhür - ərədhmək).

أرثى Ə r ü t t i: əritdi, «أل ياغ أرثى ol yağ ərüttü = o, yağ əritdi», (أرثى - أرثى ərütür-əritmək).

أرثى A z ı t t i: azdırdı, çaşdırdı, «أل انكارىول أرثى ol anqar yol azıttı = o ona yolunu çaşdırdı», (أرثى-أرثى azıtur-azıtmak).

أرثى Ə z i t t i: «أل أعلان فلاقن أرثى ol oğlan kulakın əzitti = o, uşağın qulağını dəldirdi». Uzunlamasına cırılan hər şeyə belə deyilir, (أرثى-أرثى əzitür-əzitmək).

أرثى U z a t t i: uzatdı, «أل يشغ أرثى ol yışğ uzattı = o, ipi uzatdı».

أرثى U z a t t i: «أل ايشغ أرثى ol işğ uzattı = o, işi gecikdirdi», (أرثى - أرثى uzatur-uzatmak).

أرثى Ü z i t t i: «أل أبك فلاقن أرثى ol anınq kulakın üzitti = o [çox danışmaqdan] onun qulağını kar elədi».

أرثى Ü z i t t i: «سیركا كبنى أرثى sirkə küpnü üzitti = sirkə [tündlükdən] küpünü çatlatdı». Başqası da belədir: (أرثى-أرثى üzitür-üzütmək).

أرثى Ə s i t t i: «أل أرقنى أسىتى ol uruknı əsitti = o, ipi uzatdı». Başqası da belədir, (أسىتى-أسىتى əsitür-əsitmək).

أرثى U s ı t t i: susatdı, «أت منى تولىغ ات منى أسىتى tuzluğ ət mənı usıttı = duzlu ət mənı susatdı», (أسىتى-أسىتى usıtur - usıtmak).

أرثى İ s i t t i: isitdi, «أل مون أسىتى ol mün isitti = o, şorba isitdi». Dəmir və ona bənzər şeylər qızdırılarda da belə deyilir.

اِسْتِي İ s i t t i: «اراستی ər isitti = adam qızdırdı, isitmə xəstəliyinə tutuldu». Fe'l bu son cümlədə təsirli, bundan əvvəlki cümlədə isə təsirsizdir, (استماک - استر) isitür-istmək).

اَشْتِي A ş a t t i: yedirdi, «أَلْ مَنْكَ أَشْ اَشْتِي» ol manqa aş aşattı = o mənə yemək yedirdi». Bu sözü türklər ən çox xanların, bəylərin ziyafəti haqqında deyirlər. Oğuzlar isə hər yemək üçün belə söyləyirlər. Oğuzların dediyi qaydaya uyğundur, (اَشْتِي - اشتماق aşatur-aşatmaq).

اَشْتِي A ş u t t i: «أَلْ مَنْكَ يُغْرَقَانْ اَشْتِي» ol manqa yoğurkan aşuttı = o mənim üstümə yorğan ötrdüdü, yorğan örtməyi əmr etdi». Başqa adamın üstünə bir şey örtmək barədə də belə deyilir (aşatur-aşutmaq). Bu bənddə də işlədilmişdir:

اَنُوْبِيرِبْ بُوْشْتُمْ

تَقَارِيوْلُغْ تَاشْتُمْ

أَرَنْ أَسْنِ اَشْتُمْ

يُكُنْ بَرَجَا أَرِي جَغْدِي

«Idhu berüp boşuttum,

Tawar yoluğ taşuttum,

Ərən əssin aşuttum,

Yükin barça özi çoğdı».

Sərbəstlik verib boşladım,

Mal, fidyə üçün dışladım,

Ərən ayıbını ötrdüdüdü,

Bütün yükünü özü sarıdı.

(Bir əsir haqqında danışaraq deyir: özünü qurtarmaq üçün fidyə mali tapsın deyə onu sərbəst buraxdım, dışarı göndərdim, fidyə gətirməsini və ərənlərin ayıbını örtməsini əmr etdim. Heç kim ona kömək etmədiyi üçün yükünü öz əli ilə sarıdı).

أشئى Ü ş ü t t i: üşütdü, «أل متى ثملغ قا أشئى» ol məni tumlığka üşütti = o məni soyuqda üşütdü».

أشئى Ü ş ü t t i: «أل سچك أشئى» ol süçik üşütti = o, içkini soyuğa qoydu, soyutdu», (أشئر- أشئماک- üşütür-üşütmək).

أشئى Ü ş ə t t i: ufaladı, doğradı, «أل ائماک أشئى» ol ətmək üşətti = o, çö-rək ufaladı». Başqası da belədir. Parçalanan və ufalanan hər şey üçün belə deyilir, (أشئر- أشئماک- üşətür-üşətmək)²³⁰.

أشئى E ş i t t i: aratdı, eşdirdi, altını-üstünə çevirdi, «أل ائک اون أشئى» ol anınq əvin eşitti=o onun evini eşdirdi, axtartdı». Hər han-sı bir şey eşildiyi zaman da belə deyilir, (أشئر- أشئماک- eşitür-əşitmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

فلاق اشئسا کونکول بلیر

کوزکورسا ائک کلیر

«Kulak eşitsə, könqül bilir,

Köz körsə, üdhik kəlidir».

Qulaq söz eşitsə, könül bilər,

Göz sevgilisini görsə, şövqə gələr²³¹.

أغئى A ğ ı t t i: «أل انى تاغ قا اغئى» ol anı tağka ağıttı = o onu dağa çı-xartdı».

أغئى A ğ ı t t i: «تئکرى بئت اغئى» tənqri bulıt ağıttı=tanrı bulud göstərdi», (اغئر- اغئماق- ağıtur-ağıtmək).

أقئى A k ı t t i: axıtdı, «أقن تئکرى اقن اقئى» tənqri akın akıttı = tanrı sel axıt-dı», «أل سوف اقئى» ol suw akıttı = o, su axıtdı».

²³⁰ Bunun məsdəri basma nüsxədə «üşətmək», yazma nüsxədə isə «uşatmaq»dır. Bəsim Atalay ikinci variantın doğru olduğunu, fe'lin əslində «uşatdı-uşatur-uşatmaq» olduğunu yazmışdır (DLT, I, s. 211).

²³¹ Bu atalar sözünün bu maddəyə dəxli yoxdur, çünki burada «əşitmək» barədə danışılır. Ehtimal ki, atalar sözündən əvvəl ayrıca bir «işitmək=əşitmək, dinləmək, qulaq asmaq» maddəsi varmış.

أَقْتَى A k ı t t ı: göndərdi, « أَقْتَجِي أَقْتَى bəg akınçı akıttı = bəy axıncı [qoşun] göndərdi», (أَقْتَمَق - أَقْتَر) akıtur-akıtmak).

أَقْتَى O k ı t t ı: oxutdu, « أَل مَنكَا بِيْتَك أَقْتَى ol manqa bitik okıttı = o mənə kitab oxutdu». Başqası da belədir, (أَقْتَر - أَقْتَمَق) okıtur-okıtmak).

أَكْتَى Ə k i t t i: əkdirdi, « أَل تَرغ أَكْتَى ol tarıǵ əkitti = o, toxum əkdirdi». Əkdirilən hər şey üçün belə deyilir, (أَكْتَمَك - أَكْتَر) əkitür-əkitmək).

أَكْتَى Ü g i t t i: üyütdü, « أَل تَرغ أَكْتَى ol tarıǵ ügitti = o, buǵda üyütdü». Başqası da belədir, (أَكْتَمَك - أَكْتَر) ügitür-ügitmək).

أَكْتَى İ k i t t i: tərbiyə etdi, yetişdirdi, « أَل أَنِي أَكْتَى ol anı ikitti = o onu tərbiyə etdi, yetişdirdi». Sözün əsli « أَكْتَى ikidhti»dir, ن dh hərfi ت t hərfinə keçmişdir, (أَكْتَمَك - أَكْتَر) ikitür-ikitmək).

أَوْلَى U l a t t ı: uzatdı, « أَل يِبِ أَوْلَى ol yip ulattı = o, ip uzatdı», (أَلْتَر - أَوْلَى) ulatur-ulatmaq).

أَوْلَى U l ı t t ı: ulatdı, « أَل أَنِي أَرْبِ أَوْلَى ol anı urup ulıttı = o onu döyüb qurd kimi ulatdı», (أَوْلَى - أَوْلَى) ulıtur-ulıtmak).

أَوْلَى U l ı t t ı: ram etdi, « أَل أَنِيك بَيْنِنِ أَوْلَى ol anınq boynın ulıttı = o ona boyun əydirdi». Başqası da belədir, (أَوْلَى - أَوْلَى) ulıtur -ulıtmak).

أَوْلَى Ö l i t t i: « أَل تُونِ أَوْلَى ol ton ölitte = o, paltarımı islatdı, nəm elədi». Başqası da belədir, (أَوْلَى - أَوْلَى) ölitür-ölitmək).

أَوْلَى İ l ə t t i: çatdırdı, yetirdi, « أَل قَاغُونِ أَفكَا أَوْلَى ol kaǵun əwgə ilətte = o, evə qovun apardı». Başqası da belədir, (أَوْلَى - أَوْلَى) ilətür-ilətmək).

أَوْلَى Ü l ə t t i: payladı, « أَل جِغَايِ قَايِرْمَاقِ أَوْلَى ol çığayka yarmak ülətte = o, kasıblara pul bölüşdü, payladı», (أَوْلَى - أَوْلَى) ülətür-ülətmək).

امئى Ə m i t t i : « tam əmitti = dam yıxılmaq üzrə əyildi». Başqası da belədir.

امئى Ə m i t t i : «كُنْ قَلْمٌ أَنْكَرَ امئى» könqlüm anqar əmitti = könlüm ona meyl etdi, axdı». (امئى- امئى- امئى). Bu şeirdə də işlənmişdir:

فَلانُ تُكَالُ فَمُئى

أَرْقارُ سُقُقُ يُمئى

يَيْلاغُ تَبَا امئى

تَرْكُ ثَرْبُ سَكْرَشُورُ

«Kulan tükəl kumuttı,
Arkar, sukak yumuttı,
Yaylağ taba əmitti,
Tizgik²³² turup səgrişür».
Bütün qulanlar çoşdu,
Geyik, sığır topladı,
Yaylaya doğru axıdı,
Sıralanıb səyrişirlər.

(Baharı mədh edərək deyir: yaz gəldi, qulan, geyik, sığır hamısı bir yerdə topladı, bunlar yaylaya doğru axıdır, sıra-sıra olub sevincdən atılıb-düşürlər).

انئى A n u t t i : «أَلْ يَغى قَا ثَلْمُ انئى» ol yağıka tolum anuttı = o, yağıya qarşı silah hazırladı». Hazırlanan hər şey üçün belə deyilir, (انئى- انئى- انئى). Bu məsələdə də işlənmişdir:

ثَلْمُ انئى قَلْنُ بَلُورُ

ثَلْمُ انئى بَلْنُ بَلُورُ

²³² Bəsim Atalay Karl Brokkelmana əsaslanaraq bunun «تَرْكُ tizgik» deyil, əslində «تَرْكُ tizik», yəni «səf. sıra, cərgə» olduğunu yazmışdır (DLT, I, s.214). Çinlilər (DLT-Çin. I cild, s.232) və Hüseyn Düzgün onu «tizik» (دل ت s. 169), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s. 257) «tizgin» şəklində oxumuşlar.

«Tolum anutsa, kulun bulur,

Tolum unutsa, bulun bulur».

(Silah hazırlayan qulun, dayça tapar, silahı unudan əsir olar). Bu söz hər şeyə hazır olmağı əmr edir.

U n a t t i: razı saldı, «أنتى أرماس أریم آل متى أنتى» mən unamas ərdim, ol məni unattı = mən bu işə razı deyildim, o məni razı saldı», (أنتماق - أنتماق unatur-unatmak).

U n i t t i: «أل سوزن أنتى» ol sözün unıttı = o, sözünü unutdu». Başqası da belədir, (أنتماق - أنتماق unitur-unitmak).

E n ə t t i: əlamət vurdu, «أل فوين إيتى» ol koyun enətti = o, qoyunun qulağına əlamət, damğa vurdurdu», (إنتماق - إنتماق enətür - enətmək).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

A y ı t t i: söylədi, soruşdu, «أل منكا سوزايتى» ol manqa söz ayıttı = o məndən söz soruşdu». Oğuzlar «من انكارسوزايتم» mən anqar söz ayıttım» deyirlər, «mən ona söz söylədim» deməkdir. Bu, qaydaya ziddir, (أيتماق - ايتور ayitur-ayıtmak).

U y a t t i: utandı, «أل مدين ايتى» ol məndin uyattı = o məndən utandı». Sözün əsli «أياذتى» şəkliyədir. Burada hərflər çevrilməsi [repressiv assimilyasiya] baş vermiş, nəticədə söz bu şəkllə düşmüşdür, (أياذماق - اياذر uyatur-uyatmak).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİSİ

A b ı t t i: gizlədi, «أل اتى كشيدين ابيدى» ol anı kişidin abıttı = o onu hamıdan saxladı, gizlətdi». Başqasından gizlədilən hər şey üçün belə deyilir, (أبیتماق - أبیتر abitur-abıtmak).

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

أَنْكَقْتَى O n q u k t ı: «أَرْيُوزَى أَنْكَقْتَى» ər yüzi onquktı = adamın üzü, rəngi soldu».

أَنْكَقْتَى O n q u k t ı: «بَرْجِنَ أَنْكَقْتَى» barçın onquktı» deyilir ki, «ipək qu-
maşın rəngi soldu» mənasına gəlir. Solan hər şey üçün be-
lə deyilir, (أَنْكَقْمَاقَ – أَنْكَقَارَ) onqukar-onqukmak).

أَنْكَقْتَى O n q u l t ı: «سُكَلَّ أَنْكَقْتَى» sükəl onqultı = xəstə yaxşılaşdı».

أَنْكَقْتَى O n q u l t ı: «أَيْشَ أَنْكَقْتَى» iş onqultı» deyilir ki, «qarışıq iş düzəldi»
deməkdir, (أَنْكَقْلُورَ – أَنْكَقْلِمَاقَ) onqulur-onqulmak).

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI VƏ SONU SÜKUNLU OLAN HƏR
NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَدَى FƏ'LƏLDİ BABI

أرْبَدَى Ü r p ə r d i: «ارْأرْبَدَى ar ər ürpərđi = adam qəzəbdən və ya savaşı
üçün ürpərđi».

أرْبَعَى Ü r p ə r d i: «أرْبَعَى أرْبَعَى takəğü ürpərđi = toyuq, xoruz qa-
nadlarını qabartdı».

أرْبَعَى Ü r p ə r d i: «أرْبَعَى أرْبَعَى anıñq yini ürpərđi = onun tükləri
ürpərđi», (أرْبَعَى - أرْبَعَى ürpərür - ürpərmək).

أرْبَعَى Ö p t ü r d i: «أرْبَعَى أرْبَعَى ol anı öptürđi = o onu öp-
düdü», (أرْبَعَى - أرْبَعَى öptürür - öptürmək).

أرْبَعَى A t t u r d i: «أرْبَعَى أرْبَعَى ol ok atturđi = o, ox attırdı, ox at-
masını əmr etdi». Bir şey atdırıldığı zaman da belə deyilir,
(أرْبَعَى - أرْبَعَى atturur - atturmak).

أرْبَعَى Ö t t ü r d i: «أرْبَعَى أرْبَعَى sızğü öttürđi = tütək
öttürdü, çaldı». Çalınan hər bir alət haqqında belə deyilir,
(أرْبَعَى - أرْبَعَى öttürür - öttürmək).

أرْبَعَى E t t ü r d i / i y t ü r d i: «أرْبَعَى أرْبَعَى ol məninq ışım
ettürđi = o mənim işimin düzəlməsini əmr etdi».

أرْبَعَى E t t ü r d i: «أرْبَعَى أرْبَعَى ol ətük ettürđi = o, çəkməni təmir et-
dirdi». Başqası da belədir, (أرْبَعَى - أرْبَعَى ettürür - ettür-
mək / iytürür - iytürmək).

اچتردى A ç t u r d ı : açdırdı, «أل قبغ اچتردى» ol kapuğ açtırdı = o, qapının açılmasını əmr etdi». Açdırılan hər şey üçün belə deyilir, (اچترماق- اچترور - açturmək).

اچتردى İ ç t ü r d i : içirdi, «أل منكا سوڤ اچتردى» ol manqa suw içtürdi = o mənə su içirdi». Başqası da belədir, (اچترور-اچترماق) içtürür- içtürmək). Bu mənada «اچتردى» də deyilir. «سوڤ بير اچترماق كاسوت بير» suw içürməskə süt ber» sözündə də işlənir, «su içirməyənə süd ver» deməkdir. «Sənə pislik edənə yaxşılıq et» yerindədir.

[Qayda]:

Belə fe'llərdə bir xüsusiyyət var: onlar iki fail ilə təsirli olurlar. Birincisi işi görməyi əmr edir, o biri işi görür. Bu cür fe'llərdə qayda belədir ki, iki hərfli olur, özünə iki hərf də artırılır. Belə şeylər şifahi yadda qalmaz deyə burada qeyd etdim.

اچتردى A x t a r d ı : «ار تاڭغ اچتردى» ər taşğ axtardı = adam daşın yerini dəyişdirdi, daşı çevirdi, yuvarladı».

اچتردى A x t a r d ı : «ئىي يغاچغ اچتردى» tüpi yığacığ axtardı = tufan ağacı devirdi». Bir şeyi devirən hər nəsnə üçün belə deyilir. Bu sözdə خ x hərfi غ ğ hərfindən çevrilmişdir. Ərəbcəki xəttar və ğəddar, ximar ün-nas və ğimaru-hum sözləri kimi.

اچتردى A x t a r d ı : «أل بير اچتردى» ol yer axtardı = o, yer şumladı, sürdü», (اچترماق- اچترور) axtarur – axtarmək).

ارثردى A r t u r d ı : «اون يرماق اوڤا بير ارثردى» on yarmak üzə bir artırdı = on pula bir pul da artırdı».

ارثردی Arturdi: «ار اړتړدی = adam aşırı getdi, həddini aşdı»,
(ارثرواق- arturur-arturmak). Həmin söz bu bənddə də
işlənmişdir:

كَلْدَى بَرَوُا رْتُرُو
بِيرْدَى اِيلِن اَرْتُرُو
مُنْدَا قَلِيبُ اَلْتُرُو
بُكْرَى بَلْبُ اَنْ بَتَار

«Kəldü bəri arturu,
Berdi elin arturu,
Munda kalıp olturu,
Bügri bolup, ün bütər».
Gəldi bəri coşaraq,
Verdi elini (vilayətini),
Burda qalıb yaşayır,
Əyri olub, səsi bitər.

(Əsir düşmüş bir bəydən danışaraq deyir: üstümüzə böyük bir ordu ilə
gəldi, savaşa məğlub olub elini bizə verdi, əsir düşdü, ya-
nımızda qaldı, belə büküldü, səsi də çıxmır).

ارثردی Ərtürdi: «اينک يازقن اړتړدی = onun gü-
nahını bağışladı».

ارثردی Ərtürdi: «اينک ايشن اړتړدی = onun işini qəbul
etdi, keçirdi». Bir şeyi bir yerdən digər yerə keçirən adam
üçün də belə deyilir, (ارثرواق - ərtürür - ərtürmək).

ازتړدی Əztürdi: «اَل اَغْلَى قَلِقِن اَزْتُرْدَى = o, uşağı-
nın qulağını dəldirdi». Dəri üzərində uzunlamasına olan
hər yarıq və cızıq üçün də bu söz işlədilir, (ازترواق - əztürür - əztürmək).

اُزْثَرْدِي Ü z t ü r d i: üzdürdü, «أل يب اُزْثَرْدِي ol yıp üztürdü = o, ip üzdürdü». Başqası da belədir, (اُزْثَر - اُزْثَرْمَاك üztürür-üztürmək).

اَسْثَرْدِي A s t u r d i: edam etdirdi, «أل ار اَسْثَرْدِي ol ər asturdı = o, adam asdırdı, edam etdirdi».

اَسْثَرْدِي A s t u r d i: «أل ات اَسْثَرْدِي ol ət asturdı = o, ət asdırdı, çəngəldən ət asılmasını əmr etdi». Asdırılan şər şey haqqında belə deyilir, (اَسْثَرْمَاق-اَسْثَرُّر asturur - asturmək).

اَسْثَرْدِي Ə s t ü r d i: «أل اَرْق اَسْثَرْدِي uruk əstürdi = [o,] urğanı uzatdı».

اَسْثَرْدِي Ə s t ü r d i: «أل قَفَق اَسْثَرْدِي ol kawık əstürdi = o, kəpək ələtdirdi, unu kəpəkdən ayırmağı əmr etdi». Hər sovruylan və ələnən şey üçün belə deyilir, (اَسْثَرْمَاك-اَسْثَرُّر əstürür - əstürmək).

اُسْثَرْدِي Ü s t ə r d i: «أل مَنَّا اُسْثَرْدِي ol manqa üstərdi = o mənə üstün olmaq üçün yarış etdi».

اُسْثَرْدِي Ü s t ə r d i: «أل قَلْمِش اِسْثَرْدِي ol kılmış ışın üstərdi=o, elədiyi işi dandı, (اَسْثَرْمَاك-اَسْثَرُّر üstərür -üstərmək). Hər hansı bir məsələdə tanımama və inkar da belədir. Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَتُون بَرَلَا اَسْثَرْمَا» tüzün birlə uruş, utun birlə üstərmə = xoşxasiyyət adamlap vuruş, ancaq alçaq adamlap heç yarışma da, çünki qarabarar, pislik edər».

اَسْثَرْدِي E ş t ü r d i: eşitdirdi, «أل مَنَّا اَذْكَو سَوُز اَسْثَرْدِي ol manqa edhgü söz eştürdi=o mənə yaxşı söz eşitdirdi». Sözün əsli ت ت hərfinin şəddəsi ilə «اَسْثَرْدِي eşittürdi»dir, (اَسْثَرْمَاك-اَسْثَرُّر eştürür - eştürmək).

اَسْثَرْدِي E ş t ü r d i: eşdirdi, «أل قَم اَسْثَرْدِي ol kum eştürdi = o, qum eşdirdi». Dağarcığa un qoymağı əmr etmək də belədir, (اَسْثَرْمَاك-اَسْثَرُّر eştürür -eştürmək).

اَشْتَرْدِي Ü ş t ü r d i: dəldirdi, «أل اق اشتردى = o, oxa təmrən dəliyi dəlməyi əmr etdi, dəldirdi». Dar olan hər dəlik üçün belə deyilir, (اَشْتَرْمَاك- اَشْتَرُّر) üştürür -üştürmək).

اَقْتَرْدِي A k t u r d i: axıtdırdı, «أل سوْف اقتردى = o, su axıtdırdı, suyun axıldılmasını əmr etdi», (اَقْتَرْمَاق اَقْتَرُّر) akturur - akturmək). Həmin söz bu beytdə də işlənmişdir:

اَقْتَرُّر كَوْزُمُ يُلَاق

تُشَلِّئِرْ اَرْدَكُ يَغَاق

«Akturur közüm yolak,

Tüslənür ördək, yuğak».

Gözümdən bir çay axır,

Orda qaz, ördək toplaşır.

(Deyir ki, gözümdən yaş çay kimi axır, bu çayda ördək və çeşitli su quşları toplaşır).

اَقْتَرْدِي U k t u r d i: başa saldı, «أل مَنكا اَبِك سَوْرِن اقتردى = o mənə onun sözünü anladı». Başqası da belədir, (اَقْتَرْمَاق- اَقْتَرُّر) ukturur - ukturmək).

اَكْتَرْدِي Ə k t ü r d i: «أل ترغ اَكْتَرْدِي = o, toxum əkdirdi». Başqası da belədir, (اَكْتَرْمَاك- اَكْتَرُّر) əktürür - əktürmək).

اَكْتَرْدِي Ə g t ü r d i: əydirdi, «أل جُكَّان اَكْتَرْدِي = o, çovkan əydirdi». Əydirilən hər şey üçün belə deyilir, (اَكْتَرْمَاك- اَكْتَرُّر) əgtürür - əgtürmək).

اَكْتَرْدِي Ö g t ü r d i: təriflətdi, «أل مَنى اَكْتَرْدِي = o mənə ögtürdi = o mənə öydürdü, təriflətdi», (اَكْتَرْمَاك- اَكْتَرُّر) ögtürür - ögtürmək).

اَكْتَرْدِي Ö k t ü r d i: yığdırdı, «أل اَنكَر يَرْمَاق اَكْتَرْدِي = o ona pul yığdırdı». Başqası da belədir, (اَكْتَرْمَاك- اَكْتَرُّر) öktürür - öktürmək).

الثردم Alturdu m: aldirdim, «مَنْ اَنْدَنْ يَرْمَاقِ الثَّرْدُمِ» mən andan yarmak alturdum=mən ondan pul aldirdim», (الثرْمَاقِ- الثَّرْمَنِ) alturur-mən - alturmak).

الثردى U l t u r d i: «أَلِ اشِيجِ إِجْرَا اتِ الثَّرْدَى» ol aşıç içrə ət ulturdi = o, qazanda ət ərpitdi».

الثردى U l t u r d i: paltar və paltar kimi şeylər ərpindiylə və yıprandığı zaman da belə deyilir, (الثَّرُرُ- الثَّرْمَاقِ) ulturur-ulturmak).

الثردى O l t u r d i: oturdu, «أَلِ أَرِ الثَّرْدَى» ol ər olturdi = o adam oturdu». Başqası da belədir, (الثَّرُرُ- الثَّرْمَاكِ) olturur - olturmak). Bu söz «بُتْنِ أَوْمِ لِكِ قَتَجَا قَلْسَا الثَّرُرُ» bütün ümlüg kança kolsa, olturur» ifadəsində də işlənmişdir, «paltarı möhkəm olan hara istəsə otura bilər» deməkdir. Bu söz təmiz adamın heç bir vəchlə ləkələnməyəcəyini bildirmək üçün işlədilir.

الثردى İ l t ü r d i: «أَلِ مَنَّا كَيْكِ الثَّرْدَى» ol manqa keyik iltürdi = o mənim üçün geyiki tələyə ilişdirdi». Hər hansı bir şeyi ilişdirmək, asdırmaq da belədir, (الثَّرُرُ- الثَّرْمَاكِ) iltürür-iltürmək).

الثردى Ö l d ü r d i: öldürdü, «أَلِ أَعْرَى نَى الثَّرْدَى» ol oğrını öldürdi=o, oğrunu öldürdü». Başqası da belədir, (الثَّرُرُ- الثَّرْمَاكِ) öldürür-öldürmək).

الثردى İ l d u r d i: endirdi, «أَلِ أُنَى تَاغْدِنِ الثَّرْدَى» ol anı tağdın ildurdi = o onu dağdan endirdi». Başqası da belədir, (الثَّرُرُ- الثَّرْمَاكِ) ildurur-ildurmak). Bu söz ن ilə «الثَّرْدَى» indirdi» şəklində də söylənir.

الثردى Ö n d ü r d i: «أَلِ أَوْتَرْدَى» tənqri ot öndürdi = tanrı bitki bitirdi».

الثردى Ö n d ü r d i: «أَلِ أُنَى أَفْكَ أَوْتَرْدَى» ol anı əwgə öndürdi = o onu evə yönəltdi». Uyğurcadır, bunu oğuzlar bilməzlər, (الثَّرُرُ- الثَّرْمَاكِ) öndürür - öndürmək).

اتغردى A t ğ a r d ı: ata mindirdi, «آل منى اتغردى» ol mæni atğardı = o mæni ata mindirdi». Başqası da belədir, (اتغرماق - اتغرر) atğarur – atğarmak).

اتغردى O t ğ a r d ı: «آل ات اتغردى» ol at otğardı = o, at otardı». Başqası da belədir, (اتغرماق - اتغرر) otğarur-otğarmak).

اذغردى U d h ğ u r d ı: oyatdı, «آل منى اذغردى» ol mæni udhğardı = o mæni yuxudan oyatdı», (اذغرماق - اذغرور) udhğurur - udhğurmak).

اذغردى O d h ğ a r d ı: «آل اتى كيدىن اذغردى» ol anı kidin odhğardı = o onu xeyli düşündükdən sonra, bir az keçdikdən sonra anladı», (اذغور - اذغرماق) odhğarur - odhğarmak).

ارغردى A r ğ a r d ı: yordu, «آل اتىن ارغردى» ol atın arğardı = o, atını yordu», (ارغرماق - ارغرر) arğarur - arğarmak). Həmin söz bu şeir parçasında da işlənmişdir:

كُنْ كَلْمَ اَنْكِرْ قَيْنِيُو

اِجْتِنِ اَنْكِرْ اَيْنِيُو

كَلْدَى مَنَكَ بِيْتِيُو

اَيْنِبْ مَنَى اَرْغُرُو

«Könqlüm anqar kaynayı,

İçtin anqar oynayı,

Kəldi manqa boynayı,

Oynap mæni arğarur».

Könlüm ona qaynayır,

İçdən ona oynayıır,

Gəldi mənə tərəf qurularaq,

Oynayıb mæni yordu.

(Evin içində sevgilimlə oynadığımız zaman könlüm coşdu, qaynadı, o bəzənərək mənə sarı gəldi, mæni yorana qədər oynadı). Yorduğun hər heyvan üçün də bu söz işlənir.

أَنْعَرْدَى A n ğ a r d i: and içdirdi, «أَلْ أُنَى أَنْعَرْدَى ol anı anğardı = o ona and içdirdi». Bu sözün əsli «أَنْعَرْدَى andğardı»dır, sürət üçün د d hərfi düşmüşdür. Tanrının fəzəltum təfəkkəhun ayəsindəki fəzəltum əslində fəzəliltum olmalıdır, qısalıq üçün ل l hərfi düşmüşdür, (أَنْعَرْمَاق - أَنْعَرْرُ anğarur - anğarmak).

أَلْفَرْدَى Ə l w i r d i: cumdu, «أَلْ أُنَى يُوْزِنَا الْفَرْدَى ol anınq yüzinqə əlwirdi = o çəkişməni andıran bir sözlə onun üzünə, üstünə atıldı», (أَلْفَرْمَاق - الْفَرَارِ əlwirər - əlwirmək²³³).

أَتْكَرْدَى Ö t g ü r d i: keçirdi, «أَتْرُمُ قَرْنُ أَتْكَرْدَى ötrüm karın ötgürdi = ötürməli olan şey [mühsil] qarını açdı».

أَتْكَرْدَى Ö t g ü r d i: göndərdi, «أَلْ أُنَى بَيْتِكَ أَتْكَرْدَى ol əwgə bitik ötgürdi = o, evə məktub yolladı». Bir şeyi bir şeydən o üzə keçirən şəxs üçün də belə deyilir, (أَتْكَرْرُ أَتْكَرْمَاق - أَتْكَرْرُ ötgürür-ötgürmək).

إِچْغَەرْدَى İ ç g ə r d i: içəri aldı, «أَلْ أُنَى أَيْنَ أِچْغَەرْدَى ol atın əwgə içgərdi = o, atını evə çəkdi». (إِچْغَەرْمَاق - إِچْغَەرْرُ içgərür - içgərmək).

إِچْغَەرْدَى İ ç g ə r d i: çuğulladı, «أَلْ أُنَى بَیْغَہَ إِچْغَەرْدَى ol anı bəggə içgərdi = o onu bəyə çuğulladı, suçlarını söylədi». Başqası da belədir.

اَنْکَرْدَى E d h g ə r d i: «أَلْ کِیْچِکُ سَوْزُکُ اَنْکَرْدَى ol kiçik sözüg edhgərdi = o, kiçik, bayağı sözü xoş gördü, onu seçdi».

اَنْکَرْدَى E d h g ə r d i: bu fe'l əksərən inkar variantında işlənir. «أَلْ أُنَى اَنْکَرْمَدَى ol anınq sözün edhgərmədi = o onun sözünü saymadı, tanımadı, dinləmədi».

اَنْکَرْدَى E d h g ə r d i: «أَلْ یَفْرَنْتَکْنِیْ اَنْکَرْدَى ol yawuz nənqni edhgərdi = o pis şeyi düzəltdi», (اَنْکَرْمَاق - اَنْکَرْرُ edhgərür - edhgərmək).

اَرْگَەرْدَى Ə r g ü r d i: əritdi, «أَلْ یَاغُ اَرْگَەرْدَى ol yağ ərgürdi = o, yağ əritdi», (اَرْگَەرْمَاق - اَرْگَەرْرُ ərgürür - ərgürmək).

²³³ Atalayın qeydinə görə, «اَلْفَرْمَاق = əlwirmək» fe'li təshih edilərək «اَلْفَرْمَاق = əlwirmək» şəklinə salınmışdır ki, bu da onu «əlwirmək» kimi oxumağa imkan verir (DLT, I, 226).

Ə r g ü r d i: yetişdi, çatdı, «أشقا أرگردی ol aşka ərgürdi = o, yeməyə tam vaxtında, yemək qurtarmadan yetişdi». Hər hansı bir şeyə vaxtında yetişmək mənasında bu söz söylənir, (أرگردی - ərğür - ərğürmək).

Ə s k i r d i: köhnəldi, «ثون أسكردی ton əskirdi = paltar köhnəldi, əski oldu». Köhnələn hər şey haqqında bu söz söylənir, (أسكردی - əskir - əskirmək).

Ü ş g ü r d i: «أشكردی ol itığ keyikgə üşgürdi=o, itini geyikə qısqırdı». Bir adam başqasının üzərinə salıqdırıldığı zaman bu söz söylənir.

Ü ş g ü r d i: «یلان أشكردی yılan üşgürdi=ilan fit çaldı». İnsanın və kərkəs quşunun fit çalmasına da belə deyilir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أس أشكرسا الور uş üşgürsə, ölür= kərkəs quşu bir adamın üzünə qarşı fit çalsa, bu, uğursuzluq sayılır, həmin adam ölür», (أشكردی - üşgür - üşgürmək).

Ü ş k ü r d i: xatırladı, «أل أنتمش سوزك أشكردی ol unutmuş sözüg üşkürdi = o unutduğu sözü xatırladı». Bir şeyi xatırlama məqamında bu söz söylənir, (أشكردی - üşkür - üşkürmək).

[Qayda]:

Bu bölmədən təsirli fe'li təsirsiz etmək istədikdə, yaxud iki failə keçmək arzu olunduqda, fe'lə bir ت t hərfi artırılır və keçmiş zaman şəkilçisinin د d hərfi bu ت t ilə şəddələnir, o zaman iki ت t olur. Birincisi د d-dən çevrilən, ikincisi isə sözü təsirsiz edən

ت t-dir. Məsələn: «سُوز أشكردى söz üşkürdi=sözü xatırladı» deməkdir. «أشكرتى üşkürtti» isə «xatırlatdı» deməkdir.

İki fail ilə təsirsiz olan fe'lə misal olaraq «أينك اتين ارغرئتى anıñq atın arğuttı» cümləsini göstərmək olar. Bunun mənası «onun atını yordurdu» deməkdir. Bunun başqa bir növü də vardır: «ارغرئتدى arğurturdu» və «أشكرتدى üşkürtürdü» kimi. Fəqət bu, doğru deyildir, doğrusu ilk şəkliidir.

Ö r p ə ş t i: ürpəşdi, «أرِن أرِبَشْتى әrән örpəşti = igidlər bölük-bölük olub hırsılənərək bir-birinin üzünə qabardılar». Başqası da belədir, (أرِبَشْمَاك-أرِبَشُور) örpəşür-örpəşmək). Həmin söz bu şeir parçasında da işlənmişdir:

أرِن أرِغ أرِبَشُر

أوْجِن كَكِن إرِتَشُور

سَقَل تُثْب نَرِتَشُور

كُكْسَى أَرَا أوت تَتَار

«Әrән arıǵ örpəşür,

Öçin, kəkin irtəşür,

Sakal tutup tartışur,

Köksü ara ot tütər».

Ərlər yaman qabarırlar,

Öc, xınc almaq üçün didişirlər,

Saqqallarından tutub dartışirlar,

Hər kəsin sinəsində alov yanır.

(Adamlar qəzəblə bir-birinin üstünə cumur, heyfini, xıncını almaq üçün didişir, süpürləşirlər, bir-birinin saqqalından yapışib dartırlar, sanki hər birinin köksündə bir tonqal yanır).

İrtəştilər İrtəştilər: «الار بوسوزک یرتشتیلار» olar bu sözüg irtəştilər = onlar bu sözü irdələdilər, iç üzünü, əslini araşdırdılar», (ارتشور - ارتشماک یرتəştür - یرتəştmək).

Artəştı Artəştı: پەرت اولدو, «اینکق یرتشدی» yalnquk için artəştı = insanlar bir-birlərini görüb pərt oldular». Bir-birini dilxor edən hər şey üçün bu söz söylənir, (ارتشور - ارتشماق artəşur - artəşmək).

Örtüşdi Örtüşdi: örtüdü, «الار بو ایشغ یرتشدی» olar bu işğ örtüşdi = onlar bu işi örtüdü. Bir işi örtən və ya başqasına kömək edən adam barədə də belə deyilir, (ارتشور - ارتشماک örtüşür - örtüşmək).

Örtəşdi Örtəşdi: yandırdılar, «بودن بیر اگندینک اقلارن یرتشدی» budun bir ikindininq əwlərin örtəşdi=xalq bir-birinin evlərini yandırdı». Bəhsləşmək və yardımlaşmaq da belədir, (ارتشور - ارتشماک örtəşür - örtəşmək).

Ərtişti Ərtişti: «یرلا ارسلان دن یرتشتی» ol məninq birlə arslandan ərтіştı = o mənimlə aslanın yanından keçməkdə yarışdı». Hər qorxulu şeyin yanından keçmək üçün belə deyilir, (ارتشور - ارتشماک ərтіşür - ərтіşmək).

Artışdi Artışdi: «ال منکا ارچی یرتشدی» ol manqa arçı artışdı = o mənə xurcunu heyvanın üstünə atmaqda kömək etdi», (ارتشور - ارتشماق artışur - artışmək). Hər hansı bir şeyi qaldırmaq və yükləməkdə yarışmaq da belədir.

Oktaşti Oktaşti: oxlaşdı, «یرلا اقتشی» ol aninq birlə oktaştı = o onunla ox atışdı». Mərc ilə ox atmağa da belə deyilir, (ارتشور - اقتشماق oktaşur - oktaşmək).

Ündəşdi Ündəşdi: «ال انک یرلا اندشدی» ol aninq birlə ündəşdi =o onunla çağırışdı, ünləşdi», (اندشور - اندشماک ündəşür - ündəşmək).

اِبْرَشْتِي O p r a ş t i: yıprandı, «اِبْرَشْتِي لار تونلار opraştı = paltarlar yıprandı». Başqası da belədir, (اِبْرَشْتِي - اِبْرَشْتِي opraşur-opraşmak). Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir:

كَنكاش ليك بليک اِبْرَشْتِي،

كَنكاش سيز بليک اِبْرَشْتِي

«Kənqəşlig bilig üdhrəşür,

Kənqəşsiz bilig opraşur».

Məsləhətli bilik gözəlləşər,

Məsləhətsiz bilik yıpranar.

اِبْرَشْتِي O p r u ş d i²³⁴: «اِبْرَشْتِي مُون اَل مَنكَا ol manqa mün opruşdı = o mənə şorba içməkdə yardım etdi». Başqası da, bəhsləşmək də belədir, (اِبْرَشْتِي - اِبْرَشْتِي opruşur - opruşmak).

اِبْرَشْتِي Ö t ü ş d i: göndərdi, «اِبْرَشْتِي اَلار بيريكا بِيك اِبْرَشْتِي olar bir birgə bitik ötrüşdi = onlar bir-birlərinə məktub göndərdilər», (اِبْرَشْتِي - اِبْرَشْتِي ötrüşür-ötrüşmək). Bu sözün əsli «اِبْرَشْتِي اِبْرَشْتِي ötgürüşdi»dir. Hər hansı bir şeydə bəhs və yardım da belədir.

اِبْرَشْتِي U t r u ş d i: qarşı çıxdı, «اِبْرَشْتِي اَل اِبْرَشْتِي ol anqar utruşdı = o ona qarşı çıxdı», (اِبْرَشْتِي - اِبْرَشْتِي utruşur - utruşmak). «اَل مَنكَا اِبْرَشْتِي ol manqa utruşdı = o mənə qarşı çıxdı, mənimlə qarşı-qarşıya gəldi».

اِبْرَشْتِي U t r u ş d i: «اِبْرَشْتِي مَنكَا كَسْمَا اِبْرَشْتِي ol manqa kəsmə utruşdı = o mənə saç kəsməkdə yardım etdi». Artığı qayçı ilə kəsilən hər şey haqqında belə deyilir, (اِبْرَشْتِي - اِبْرَشْتِي utruşur-utruşmak).

²³⁴ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'l-in doğru variantı «اِبْرَشْتِي öprüşmək»dir (DLT, I, s. 232). Hüseyin Düzgün bu misalı «ol mənqə mün opruşdı» (دل ت s. 188), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.376) «öprüşdi» şəklində oxumuşlar.

اَجْرُشْدَى U ç r u ş d ı: «أَل مَنَّا قَش اَجْرُشْدَى ol manqa kuş uçuşdı = o mənə quş uçurmaqda kömək etdi». Bəhs də belədir, (اَجْرُشْوَر - اَجْرُشْمَاق uçruşur - uçruşmak).

اَجْرُشْدَى Ö ç r ü ş d i: «أَل اَبْكَاسِن مَبِك يَرَلَا اَجْرُشْدَى ol anınq öpkəsin məninq birlə öçrüşdi = onun hirsini mənimplə birlikdə yatışdırdı». Atəşin alovunu söndürmək üçün də belə deyilir, (اَجْرُشْمَاق - اَجْرُشْوَر öçrüşür - öçrüşmək).

اَجْرُشْدَى İ ç r ü ş d i: «أَل مَنَّا سَوْف اَجْرُشْدَى ol manqa suw içrüşdi = o mənə su içməkdə yardım etdi». Bəhsləşmə də belədir, (اَجْرُشْوَر - اَجْرُشْمَاق içrüşür - içrüşmək).

اَدْرُشْدَى A d h r ı ş d ı: «أَل اَر اِيكِي اَدْرُشْدَى olar iki adhrışdı = iki dost bir-birindən ayrıldı», (اَدْرُشْمَاق - اَدْرُشْوَر adhrışur - adhrışmak). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

ثَمَان جَجَك تَزَلْدَى
بُكْنَدَن اَل يَزَلْدَى
اَكْش يَتَب اَز لَدَى
يِيرْدَا قَبَا اَدْرُشْوَر

«Tümən çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı,
Öküş yatıp üzəldi,
Yerdə kopa adhrışur».
Min-min çiçək düzüldü,
Qönçəsindən açıldı,
Çox yataraq sıxıldı,
Yerdən qoparaq ayrışır.

(Yazdan bəhs edərək deyir: min bir çiçək qönçəsindən çıxaraq açıldı, yer altında çox yatmaqdan sıxılan bitkilər filizlənərək ağa qalxır və bir-birindən ayrılır).

أدرشدی Ö d h r ü ş d i: «آل منكا توار ادرشدی» ol manqa tavar ödhrüşdi = o mənə mal seçməkdə kömək etdi», (أدرشماق-أدرشور) ödhrüşür-ödhrüşmək). Bəhsə girmək və yarışmaq da belədir.

إسرىشتى I s r ı ş t i: «إكى اذغر برلا إسرىشتى» iki adhgır birlə ısrıştı = iki aygır bir-birini dişlədi, qapdı», (إسرىشماق- إسرىشور) ısrışur-ısrışmak). Dişləməkdə yarışmaq və köməkləşmək də belədir.

أسرشدی A s r u ş d i: اسقىردى, «إكى أراسرشدى» iki ar asruşdı = iki adam asqırmaqda yarışdı», (أسرشماق- أسرشور) asruşur-asruşmak).

أسرشدى O s r u ş d i: «ألار إكى أسرشدى» olar ikki osruşdı=ikisi osruşmaqda yarışdı», (أسرشماق- أسرشور) osruşur - osruşmak).

أغرىشدى O ğ r a ş d i: uğraşdı, «إكى يغى اغرىشدى» iki yağı oğraşdı=iki yağı bir-birilə uğraşdı». Başqası da belədir, (أغرىشماق- أغرىشور) oğraşur - oğraşmak).

أغرىشتى لار A ğ r ı ş t i l a r: سىزلاشدىلار, «ألار بو ايشقا اغرىشتى لار» olar bu işka ağrıştılar = onlar bu işdə birlikdə sızlandılar», (أغرىشور - اغرىشماق ağrışur - ağrışmak).

أغرىشتى O ğ r u ş t i: «آل منكا سنكوك اغرىشتى» ol manqa sünqük oğruştı = o, sümüyü yarıb ayırmaqda mənə kömək etdi». Yarış da belədir, (أغرىشماق- أغرىشور) oğruşur - oğruşmak).

أقرىشتى Ə w r i ş t i: «آل تلم اقرىشتى» anıq birlə təlim əwrişti = o onunla çox uğraşdı, çox əlləşdi».

أقرىشتى Ə w r i ş t i: «آل قجميش اتغ اقرىشتى» anıq kaçmış atıq əwrişti=onun qaçan atını geri qaytarmaqda kömək etdi».

أقرىشتى Ə w r i ş t i: «آل منكا توار اقرىشتى» ol manqa tavar əwrişti²³⁵ = o mənə davar çevirməkdə yardım etdi», (أقرىشماق- أقرىشور) əwrişür-əwrişmək). Bu, bir şeyin altını üstünə çevirməkdir.

²³⁵ Bəsim Atalay bu ifadəni yanlış çevirmişdir. Məsdərdən sonra verilən cümlədə bir şeyin altını üstünə çevirməkdən bəhs edilir. Buradakı «tavar=davar» deyil, əmtəə, əşya

اُقرشدى O k r a ş t ı: kişnədi, «يُند قُمُغ اُقرشدى» yund kamuğ okraştı=bütün atlar yemi görünçə kişnədilər»,(اُقرشماق- اُقرشور), okraşur-okraşmak). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

يَشِين اَتَب يَشْنَدِي
 ثَمَان تَوْرَب تُشْنَدِي
 اَذْعِر قِسْرَاق كِشْنَدِي
 اَكْرَالِب اُقرشورُ

«Yaşım atıp yaşnadı,
 Tuman turup tuşnadı,
 Adhğır, kısraq²³⁶ kişnədi,
 Ögür alıp okraşur».
 Şimşək, ıldırım çaxdı,
 Duman durub qarşıladı,
 Ayğır, qısraq kişnədi,
 Höyür alıb kişnəşir.

(Bahardan bəhs edərək deyir: bulud toplaşdı, göy gurladı, şimşəklər çaxdırdı, ayğırlar və qısraqlar baharın gəldiyini görüb sevinclə kişnədilər, hər ayğır öz qısrağı ilə höyür aldı).

اُقرشْتِي Ə g r i ş t i: «أَل بَكْكَ كَنْد اُقرشْتِي» ol bəggə kənd əgrişti = o, şəhəri almaqda bəyə yardım etdi».

اُقرشْتِي Ə g r i ş t i: «قِزْ اَنَاسِي بِرْلايِب اُقرشْتِي» kız anası birlə yıp əgrişti = qız ip əyirməkdə anası ilə yarışdı». Yardım etdiyi zaman da belə deyilir, (اُقرشور- اُقرشماق) əgrişür – əgrişmək).

اُقرشْتِي Ü g r i ş t i: «أَل اَنْكِرْ بِيَشِيك اُقرشْتِي» ol anqar beşik ügrişti=o ona beşik yırğalamaqda kömək etdi», (اُقرشور- اُقرشماق) ügrişür - ügrişmək).

mənasındadır. Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər həmin ifadəni «o, əşyanı tərsinə çevirməkdə mənə kömək etdi» kimi (DLT-2005, s.274) vermişlər.

امرشتى Ə m r i ş t i : « ائِم بَرَجَا اَمْرِشْتِي=ətim barça əmrişti=bütün bədənim qaşındı», (امرشماک-امرشورُ əmrişür - əmrişmək).

أَرْقَشْدِي A r w a ş d i : « قَام لَار قَمْعُ اَرْقَشْدِي kamlar kamuğ arwaşdı = qamlar, şamanlar bir çox anlaşılmayan əfsunlu sözlər söylədilər». Cin vurmaya qarşı oxunan əfsunlar da belədir, (اَرْقَشْرُ - اَرْقَشْمَاقُ arwaşur - arwaşmak).

أَرْقَشْتِي A r k a ş t i : arxasına aldı, « اَل اَنِك بَر لَائِك اَرْقَشْتِي ol anınq birlə yük arkaştı=o onunla birlikdə yükü arxasında daşdı». Bu, yük daşımaqda dostu yardım etməsidir, (اَرْقَشْمَاقُ - اَرْقَشْوْرُ arkaşur - arkaşmak).

اَلْقَشْتِي A l k i ş t i : yox etdi, « اِكِي بِلَا الْقَشْتِي boy ikki bilə alkıştı=iki boy bir-birini yox etdi». Hər hansı bir şeyi yox etmək üçün yarışmaq da belədir, (اَلْقَشْمَاقُ - اَلْقَشْوْرُ alkışur - alkışmak).

اَلْقَشْدِي A l k a ş d i : « اَل اَل مَنِق بَر لَالْقَش اَلْقَشْدِي ol məninq birlə alkış alkaşdı = o mənimlə birlikdə alqış alqışladı». Tərifdə və alıqşda yarışmaq da belədir, (اَلْقَشْمَاقُ - اَلْقَشْوْرُ alkaşur – alkaşmak). Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

اَلب لَار اَرْغ الْقَشْرُ

كُج بِير قَلْب اَرْقَشْرُ

بِير بِير اَوْز الْقَشْرُ

اَنْكِر مَذِب اَق اَتَار

«Alplar arıq alkışur,

Küç bir kılıp arkaşur,

Bir-bir üzə alkaşur,

Ədhgərmədhip ok atar».

Alplar bir-birini yox edirlər,

Güclərini birləşdirib bir-birinə arxa olurlar,

²³⁶Çinlilər ərəb və latın qrafikasında bunu «kısır» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, 256).

Bir-birlərini öyür, ruhlandırırılar,

Düşünmədən ox atırlar.

(Savaşdan bəhs edərək deyir: iki tərəfdən üz-üzə gələn alplar amansızlıqla savaşırlar, güclərini birləşdirib bir-birlərinə arxa olurlar, bir-birlərini öyür, ruhlandırırılar, ölümdən əsla qorxmurlar, düşünmədən, tərəddüd etmədən ox atırlar).

İ r k i ş t i: seçdi, «*أل منكا توار اركشتى* ol manqa tavar irkişti = o mənə mal seçməkdə yardım etdi». Başqası da belədir, yarış üçün də belə deyilir, (*ارکشور* - *ارکشماک* irkişür-irkişmək).

Ə l g ə ş t i: ələdi, «*أل انكر اون الكشتى* ol anqar un əlgəşti = o, un ələməkdə ona kömək etdi». Yarış da belədir, (*الکشور* - *الکشماک* əlgəşür - əlgəşmək).

Ə m g ə ş t i: yoruldu, zəhmət çəkdi, «*بوايش دا بوى امكشتى* bu işdə boy əmgəşti = xalq bir-biri üzündən bu işdə yoruldu», (*امکشور* - *امکشماک* əmgəşür - əmgəşmək).

Ü p l ə ş d i: talan etdi, «*بودن ايندى تقارين ابلشدى* budun ikinci tavarın üpləşdi = xalq bir-birinin malını taladı», (*ابلشور* - *ابلشماک* üpləşür - üpləşmək).

Ö t l ə ş d i: «*اتلشدى نائک* ötləşdi nənq = əşya dəlik-deşik oldu», (*اتلشور* - *اتلشماک* ötləşür-ötləşmək). Bu, yağma, talan zamanında olur.

Ö t l ə ş d i: savaşıdı, «*الاب لار اتلشدى* alplar ötləşdi = alplar savaşıdılar, uğraşdılar», (*اتلشور* - *اتلشماک* ötləşür - ötləşmək).

İ t l i ş d i: itələdi, «*ائتشدى نائک* itlişdi nənq = nəsnelər itələşdi, itələndi», (*ائتشور* - *ائتشماک* itlişür - itlişmək).

A ç l i ş d i: açıldı, «*قباغلار اچلشدى* kapuğlar açılışdı=qapılar açıldı». Qapalı işlər açılan zaman yenə belə deyilir, (*اچلشور* - *اچلشماک* açılışür - açılışmək).

أذلشدی E d h l ə ş d i: əzizlədi, «الاربير إكندینی اذلشدی» olar bir ikindini edhləşdi=onlar bir-birini ağırladılar», (اذلشور - اذلشماک - edhləşür - edhləşmək).

أذلشدی Ü d h l ə ş d i²³⁷: «أفق بیربیرکا اذلشدی» ıwıq bir-birgə üdhləşdi = ge-yiklər bir-birinin ardınca yürüdülər», (اذلشور - اذلشماک üdhləşür - ađhləşmək).

أرلشدی Ə r l ə ş d i: kişiləşdi, «الار اکی ارلشدی» olar ikki ərləşdi=onlar ikisi ər olmaqda yarışdılar», (ارلشور - ارلشماک - ərləşür - ərləşmək).

أرلشدی O r l ə ş d i: bağırdı, «بودن قمع ارلشدی» budun kamuğ orlaşdı = bütün xalq bağırıb çağırdı, gurultu saldı», (ارلشور - ارلشماک - orlaşur-orlaşmaq). Bu sözün əsli belədir: «أرلششتی» orlaşdı».

أزلشدی Ü z l ü ş d i: üzülüşdü, «أزلشدی ناك» üzlüşdi nənq = o şey üzüldü, qopdu».

أزلشدی Ü z l ü ş d i: «بگی کسی ازلشدی» bəgi kişi²³⁸ üzlüşdi = ərlə arvad ayrıldılar, boşandılar».

أزلشدی Ü z l ü ş d i: «ألمغ بیرملکین ازلشدی» alımlıq berimligdin üzlüşdi = borc sahibi ilə borclu ödəşdilər», (أزلشور - ازلشماک - üzlüşür - üzlüşmək).

أشلشدی İ ş l ə ş d i: «أل مئک برلا اشلشدی» ol məninq birlə işləşdi = o mənimlə işdə yarışdı». Yardım da belədir, (أشلشور - اشلشماک - işləşür - işləşmək).

أغلشتی I ğ l a ş t i: ağlaşdı, «أغلان اغلشتی» oğlan ığlaşdı = uşaqlar ağlaşdı».

Bu söz ی y hərfi ilə «yığlaşdı» şəklində də işlənir, (أغلشور - اغلشماک - ığlaşur - ığlaşmaq).

²³⁷ Bəsim Atalayın fikrinə, bu, «أذلشدی» olmalıdır (DLT, I, s. 239). Hüseyin Düzgün bu sözü «üdhləşdi» (د ل ت s. 189), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s. 614) «udhləşdi» şəklində oxumuşlar.

²³⁸ Bu sözü Hüseyin Düzgün (د ل ت s.179), çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.260) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.643) «کشی kişi» şəklində, Salih Mü-təllibov isə «کسی kisi» şəklində (TSD, I tom, bet 242) oxumuşlar.

أقلشدى A w l a ş d i: toplaşdı, «أقلشدى كىشى kişi awlaşdı = xalq toplandı, yığıldı», (أقلشور - أقلشماک awlaşur - awlaşmak).

أقلشدى Ə w l ə ş d i: evi qumara qoydu, «أل بک بر لا أقلشدى ایناب ol bəg birlə əwləşdi oynap=ο, evini ortaya qoyaraq bəylə oyun oynadı». Bu bir qaydadır ki, qumarda ortaya qoyulan şeyin adı söylənir, sonra ona -ləşdi suffiksi artırılır. Bu şəkildə qurulan fe'lin mənasında qumar olur, (أقلشماق - أقلشور əwləşür - əwləşmək)²³⁹.

أقلشدى Ö k l ü ş d i: «أقلشدى بیر نەنق بیر üzə öklüşdi = bir şey bir şeyin üzərinə yığıldı», (qumun bir yerə, çəyirtgənin qamış üzərinə, xalqın bir yerə toplaşması kimi bir şey bir şeyin üzərinə yığıldı), (أقلشماق - أقلشور öklüşür - öklüşmək).

أقلشدى A k l ı ş d i: axışdı, «أقلشدى بۇدن اقلشدى تەغمە yanqaktın bundun aklışdı = hər tərəfdən xalq axışdı». Suyun hər dərədən gəlib axışmasına da belə deyilir, (أقلشماق - أقلشور aklışur - aklışmak).

أقلشدى Ə g l ə ş d i: «الار فمغ اذاق اقلشدى لار» olar kamuğ adhak əgləşdilər = onlar hamısı bu işdə həmrəy oldular». Bu bir şeyin üzərində xalqın yekdil olması mənasındadır. Bir şeyi ayaqla tapdamaq işində bir-birinə kömək etmək də belədir, (أقلشور - أقلشماق əgləşür - əgləşmək).

أقلشدى İ g l ə ş d i: xəstələndi, «أقلشدى ارق يلقى ارق اقلشدى = ilkı möhkəm xəstələndi», (أقلشور - أقلشماق igləşür - igləşmək).

أقلشدى Ə m l ə ş d i l ə r: dərmanlandılar, «بالغ لار اقلشدى لار» balıqlar əmləşdilər=yaralılar dərmanlandı», (أقلشور لار - أقلشماق əmləşürlər - əmləşmək).

²³⁹ Bundan əvvəlki söz səhvən «əwləşdi», bu söz isə «awlaşdı» şəkildə verilmişdir. Bəsim Atalayın haqlı qeydini nəzərə alaraq (DLT, I, s. 241) biz doğru variantı verdik.

أَمْشَوْ Ü m l ə ş ü: şalvarını qumara qoydu, «أل آيک يرلاچکان أردی اَمْشَوْ» ol anıñq birlə çögən urdı ümləşü = o onunla şalvarını ortaya qoyaraq çovkan oynadı», (أَمْشَوْر - اَمْشَمَاک ümləşür - ümləşmək).

إَمْشَدَى İ m l ə ş d i: himləşdi, «أل آيک بلا الين اَمْشَدَى» ol anıñq bilə əlign imləşdi = o onunla əllə işarələşdi, him-cimləşdi», (إَمْشَر - اَمْشَمَاک imləşür - imləşmək).

أُتْسُقْتَى U t s u k t i: uduldu, «أل يَرْمَاق أُتْسُقْتَى» ol yarmak utsuktı = o oyunda pul uduldu». Başqası da belədir, (أُتْسُقَار - أُتْسُقْمَاق utsukar-utsukmak). Aşağıdakı atalar sözündə də işlənmişdir: «sınamasa arşıkar, sakınmasa utsukar = insan sınamasa - aldanar, çəkinməse-udular», (adam bir şeyi sınamasa, onu aldadarlar, bir işin başlangıcında düşünməse, çəkinməse, uduzar deməkdir).

أَرْسِقْتَى A r s ı k t i: aldandı, «أَرْسِقْتَى أر ər arşıktı=adam aldandı», (أَرْسِقَار - أَرْسِقْمَاق arşıkar - arşıkmak).

أَرْسُقْتَى U r s u k t i: yenildi, «أَرْسُقْتَى أر ər ursuktı = adam döyüdə yenildi», (أَرْسُقَار - أَرْسُقْمَاق ursukar - ursukmak).

أَلْسِقْتَى A l s ı k t i: alındı, «أَل تَقَارِن اَلْسِقْتَى» ol tawarın alsıktı = onun malı alındı, soyuldu», (أَلْسِقَار - أَلْسِقْمَاق alsıkar-alsıkmak).

أَنْدِقْتَى A n d ı k t i: and içdi, «أَنْدِقْتَى أر ər andıktı = adam and içdi». Bu söz aşağıdakı şeirdə də işlədilmişdir:

قَيْغُشْبُ يَتْسَا آيْكَ يُوْزِيْنْكَ

أَل سِقْرَ أُوْكِيْنْ آيْكَ سُوْزِيْنْكَ

مِيْنْكَ كِيْشِيْ يُلْغِيْ بُلْبُ أُوْزِيْنْكَ

بِيْرْكَ لِرْأَذْنِ آيْكَ كُوْزِيْنْكَ

«Koyğaşup yatsa anıñq yüzinqə,

Alsıkar ökin anıñq sözinqə,

Minq kişi yoluğı bolup özinqə,
 Bergələr ödhin anınq közinqə».
 Kim onun qoynunda yatsa, baxsa üzünə,
 Ağlını itirər, qulaq assa sözünə,
 Min adam qurban olar onun özünə,
 Verərlər canlarını onun gözünə.

(Bir adam onunla qol-boyun olub yatsa, üzünü görsə, onun sözlərindən, mahnılarından ağlını itirər, minlərlə kişi özünü ona qurban verər, onun gözünə, gözəlliyinə, hüsnünə canını fəda edər, (اندیکار - اندیقار andıkar - andıkmak).

İnçikt i: bayıldı, qəşş etdi, «ار اینجکتی = üstünə soyuq su tökülməkdən adamın hissiyatı keyləşdi, büzüldü, titrədi, bayıldı», (اینچکەر - اینچکماک inçikər - inçikmək).

Östikt i: «أل بوايش قا استیکتی = o bu işi özlədi, bu işə həvəs göstərdi», (استیکەر - استیکماک östikər-östikmək).
 Bu sözün əsli «اوزتیکتی»dir.

İrpəld i: biçildi, kəsildi, «یغاچ یرپلدی = ağac [taxta halında] biçildi», (یرپلەر - یرپلماک irpəlür-irpəlmək).

İrpəld i: bu atalar sözündə də işlənmişdir: «انکای یرپلدی ایش»
 öncəgi irpəldi iş = iş düzəldilmək istəndi, ancaq pozuldu».

Artıld i: «ار ات ازا ارتلیدی = adam atın üzərinə aşırıldı». Bu, insanın bədəninin yarısı bu tərəfdə, yarısı digər tərəfdə olması vəziyyətidir.

Artıld i: «تاغار اشیاک ازا ارتلیدی = dağarcıq eşşəyin belinə [taraz şəkildə] yükləndi». Başqası da belədir, (ارتیلماق - ارتیلور) artılır - artılmək).

Örtüld i: örtüldü, «ایش ار ازا ارتلیدی = iş adamın üzünə örtüldü, qapalı qaldı».

أرئدی Ö r t ü l d i: «أرئدی کؤک kök örtüldi = göy buludlandı», (أرئلور - أرئلماک örtülür-örtülmək). Bu bir şeyin başqa bir şeyin altında örtülü qalması vəziyyətidir.

أرئدی Ö r t ə l d i: yandırıldı, «أرئدی بؤک bük örtəldi = ağaqlıq yandırıldı». Başqası da belədir, (أرئلور - أرئلماک örtəlür - örtəlmək).

أرئدی İ r t ə l d i: arandı, «أرئدی ئانک irtəldi nənq = o şey arandı, araşdırıldı», (أرئلور - irtəlür - irtəlmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

كؤنكلم إؤن أرئدی

يتميش يشغ فرئدی

كچميش انك إرئدی

ئن كؤن كؤب إرئلور

«Könqlüm içün örtədi,
Yetmiş yaşığ²⁴⁰ kartadı,
Keçmiş üdhük irtədi,
Tün-kün keçüp irtəlür».
Könlümün içi yandı,
Qaysaqlanmış yara cırmaqlandı,
Keçmiş əyyamı axtardı,
Gecə-gündüz axtarır.

(Bir ölünün üstündə ağı deyir: bəla atəşi ilə yandım, göz bağlamış yarımın başı açıldı, keçən günləri axtardım, fələk onu yaxaladı, durmadan qovur, arayıb-araşdırır).

²⁴⁰Buradakı «ياشغ» sözü yanlışdır. O, «باشغ başığ» olmalıdır, çünki «baş»ın əski türkcədəki bir mənası da «yara»dır. Burada da həmin məna tələb edilir. Bu barədə Bəsim Atalayın (DLT, I, s. 245), çinlilərin (DLT-Çin, I cild, s.266) və Salih Mütəllibovun xüsusi qeydləri var (TSD, I tom, bet 247). Hüseyn Düzgün onu «yetmiş yaşığ» (دل s. 181), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevar isə (DLT-2005, s. 292) «bütmiş başığ» şəklində oxumuşlar. Onlar I misradakı «içün» sözünü «için», III misradakı «üdhük»ü isə «ödhüg» oxumuşlar.

اِبْرُلْدِي Ö p r ü l d i : içildi, «مُون اِبْرُلْدِي mün öprüldi = şorba içildi». Başqa hərəkət də belə olur, (اِبْرُلْمَاک- اِبْرُلْمَاک öprülür - öprülmək).

اُسْتَلْدِي Ü s t ə l d i : artdı, çoxaldı, «سَوْف اُسْتَلْدِي suw üstəldi=su artdı, çoxaldı». Daha da artsa, yenə bu sözlə söylənir, (اُسْتَلْمَاک-اُسْتَلْمَاک üstəlür - üstəlmək).

اِسْتَلْدِي İ s t ə l d i : istəndi, «اِسْتَلْدِي نَانک istəldi nənq = o şey istəndi», (اِسْتَلْمَاک-اِسْتَلْمَاک istəlür - istəlmək).

اِشْتَلْدِي E ş t i l d i : «بُو سَوْز اِشْتَلْدِي bu söz eşildi = bu söz eşidildi». Başqası da belədir, (اِشْتَلْمَاک- اِشْتَلْمَاک eştilür - eşilmək).

اِغْتَلْدِي A ğ t ı l d i : sarsıldı, «اِر اِغْتَلْدِي ər ağıldı = adam yerə vuruldu, sarsıldı». Sözü əslində «اِغْتَلْدِي اِغْتَلْمَاک ağıtlur - ağıtlur - ağıtlur»dır, (اِغْتَلْمَاک- اِغْتَلْمَاک ağıtlur - ağıtlur).

اَقْدَلْدِي Ə w d i l d i : «اَقْدَلْدِي نَانک əwdildi nənq = o şey ələ keçirildi, toplandı», (اَقْدَلْمَاک- اَقْدَلْمَاک əwdilür - əwdilmək).

اِکْدَلْدِي İ k d i l d i : bəsləndi, «اِغْل اِکْدَلْدِي oğul ikdildi = uşaq tərbiyə edildi, bəsləndi». Başqası da belədir, (اِکْدَلْمَاک- اِکْدَلْمَاک ikdilür - ikdilmək).

اَتْرُلْدِي Ö t r ü l d i : çalındı, «سَبِزْغُو اَتْرُلْدِي sərbızğu ötrüldi = tütək öttürüldü, çalındı». Başqası da belədir, (اَتْرُلْمَاک- اَتْرُلْمَاک ötrülür - ötrülmək).

ا_تْر_ل_د_ي U t r u l d i : kəsildi, «سَچ ا_تْر_ل_د_ي saç utruldı = saç kəsildi». Başqası da belədir, (ا_تْر_ل_م_ا_ک- ا_تْر_ل_م_ا_ک utrulur - utrulmak).

ا_ذْر_ل_د_ي A d h r ı l d i : ayrıldı, «يول ا_ذْر_ل_د_ي yol adhrıldı = iki yol ayrıldı». İki dost bir-birindən ayrıldığı zaman da belə deyilir, dişlərin bir-birindən ayrılması da belədir, (ا_ذْر_ل_م_ا_ک- ا_ذْر_ل_م_ا_ک adhrılur - adhrılmək).

ا_ذْر_ل_د_ي Ü d h r ü l d i : seçildi, «ا_ذْر_ل_د_ي نَانک üdhrüldi nənq = nəsnə seçildi».

أذُرلدى Ü d h r ü l d i: adamların bir qisminin bir tərəfə çəkilməsi də belədir. «اُنَى اذُرلدى anıñ ərəni üdhrüldi = onun adamları ayrıldı», (أذُرلماک-أذُرلر) üdhrülür - üdhrülmək).

إسِرلدى I s r ı l d ı: dişləndi, «إسِرلدى اتماک ətmək ısırıldı = çörək dişləndi». Başqası da belədir, (إسِرلر-إسِرلماق) ısırılır-ısırmak).

أشِرلدى A ş r u l d ı: aşırıldı, «أشِرلدى ارتنن يوك yük arttın aşırıldı=yük təpədən aşırıldı». Başqası da belədir, (أشِرلر-أشِرلماق) aşırılır – aşrılmək).

أغرلدى O ğ r a l d ı: uğranıldı, «أغرلدى ال ييركا ol yergə oğrıldı = o, yerə uğranıldı, gedildi», (أغرلر-أغرلماق) oğralur - oğrılmək).

أغرلدى O ğ r u l d ı: «أغرلدى سُنكوك sünqük oğrıldı=sümük ayrıldı və yarıldı», (أغرلر-أغرلماق) oğrulur-oğrılmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بلجق بلىق يُغرلور

چىغاي يىغزىغرلور

ارنكك لرى اغرلور

اذغج بلا افرشور

«Balçık balık yoğrulur,

Çığay yawuz yığrılır,

Ərnqəkləri oğrulur,

Odhğuç bilə ewrişür».

Palçiq, çamur yoğrulur,

Yoxsul, miskin büzüşür,

Barmaqları ayrılır,

Od ilə qızınırlar.

(Yazla qışın qarşılaşmasını təsvir edərək deyir: palçiq, çamur ayaq altında yoğrulur, yoxsul, miskin adamlar soyuğun şiddətindən

büzüşürlər, barmaqları bir yerə yığılmır, əllərini bir oda tutub ovuşdururlar).

أفرلدى Ə w r ü l d i: çevrildi, döndü, «ار أفرلدى ər əwrüldi = adam yönəl-di-yi yerdən çevrildi, döndü». Hərəkət istiqamətindən dö-nən adam üçün də belə deyilir, (أفرلر - أفرلماق əwrülür-əw-rülmək).

أكرلدى Ə g r i l d i: ayrıldı, «كند أكرلدى kənd əgrildi = şəhər mühasirə edildi», (أكرلر - أكرلماق əgrilür - əgrilmək).

أكرلدى Ə g r i l d i: «يب أكرلدى yıp əgrildi = ip ayrıldı».

أكرلدى Ü g r i l d i: yırğalandı, «بيشك أكرلدى beşik ügrildi = beşik yırğa-landı», (أكرلر - أكرلماق ügrilür - ügrilmək).

أمرلدى Ə m r ü l d i: süstləşdi, «قینار أشیح أمرلدى kaynar aşıç əmrüldi = qaynar qazan süstləşdi», (soyuq su tökərkən qaynar qaza-nın durduğu kimi).

أمرلدى Ə m r ü l d i: «ار تینی أمرلدى ər tını əmrüldi = adamın canı çıxdı, nəfəsi dayandı». Coşğunluqdan sonra süstləşən hər şey üçün belə deyilir, (أمرلر - أمرلماق əmrülür – əmrülmək²⁴¹).

أرغلدى I r ğ a l d i: yırğalandı, «یرغاج أرغلدى yığaç ırğaldı = ağac yırğa-landı». Yırğalanan hər şey üçün belə deyilir, (أرغلر - أرغلماق ırğalur - ırğalmak).

أرقلدى A r w a l d i: «أرقش أرقلدى arqış²⁴² arwaldı = əfsun oxundu», (أرقلر arwalur - أرقلماق arwalmak).

ألكلدى A l k a l d i: alqışlandı, «بککا القش ألكلدى bəggə alkış alkaldı = bəy öyüldü, alqışlandı», (ألكلر - ألكلماق alkalur-alkalmak).

²⁴¹ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'lin məsdəri «أمرلماق amrılmak» olmalıdır (DLT, I, 249). Hüseyin Düzgün onu «əmrüldi» (د ل ت s. 183), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.141) «amruldı» şəklində oxumuşlar.

²⁴² Burada «أرقش arqış=karvan» sözü yerinə düşmür, «arwış=əfsun» olmalıdır. Hüseyin Düzgün onu «arkış» (د ل ت s. 183), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s. 154) «arwış», çinlilər isə «arwaş» şəklində oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.271).

İ r k i l d i : çoxaldı, «سوتلم یرکلیدی» sü təlim irkildi = çox əsgər toplandı». Çoxalan və irkilən hər şey üçün belə deyilir, (یرکلیر - یرکلیم) irkilür-irkilmək). Bir başqası toplansa dəxi belə deyilir. Bu fe'l yerinə görə təsirli, yerinə görə təsirsiz olur.

Ü r k ü l d i : ürküldü, «أرکنج بلب یرکلیدی» = ürkünç bolup ürküldü = ürküntü, qarışıqlıq oldu, ürküldü», (یرکلیم - یرکلیr) ürkülür - ürkülmək).

Ə l g ə l d i : ələndi, «أون الکلدی» un əlgəldi = un ələndi». Başqası da belədir, (الکلر - الکلماک) əlgəlür-əlgəlmək).

A r t ı n d i : yüklədi, «أرچسین ارتندی» = ar arçısının artındı = adam heybəsini heyvanın ardına, belinə yüklədi», (ارتنماق - ارتنر) artınur - artınmak).

Ö r t ü n d i : örtündü, «أراغت یوزن ارتندی» urağut yüzün örtündi = qadın üzünü örtüdü». Örtsə, yenə belə deyilir, (ارتنماق - ارتنر) örtünür - örtünmək).

Ö r t ə n d i : yandı, «أرتندی نانق» = nəsənə yandı», (ارتنر) - örtənür-örtənmək).

Ö r t ə n d i : günəş batdıqdan sonra buludlar qızardığı zaman «أرتندی بلیت bulit örtəndi» deyilir. Türklər bunu uğur sayırlar. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أرتنسا أفکأ یغی کرمشجا بلور» tünlə bulit örtənsə, əwlük urı kəldürmişçə bolur, tanqda bulit örtənsə, əwgə yağ kirmişçə bolur = axşam bulud qızarsa, qadın oğlan doğmuş kimi olur, dan üzü bulud qızarsa, evə düşmən girmişə bənzəyir». Türklər səbh çağı buludun qızarmasını uğur sayırlar.

أفدندی Ə w d i n d i: yığdı, topladı, «أفدندی يَميش أوزنكا ol özinqə yemiş əwdindi = o özünə meyvə yığdı». Başqası da belədir, (أفدئر - أفدئر) əwdinür - əwdinmək).

أترندی U t r u n d i: «أترندی أَل مَنكا أترندی ol manqa utrundi = o mənə qarşı çıxmaq istədi».

أترندی U t r u n d i: «أترندی يبل يباچقا أترندی = yel ağaca yönəldi», (أترنراق - أترنراق) utrunur - utrunmak).

إسرندى I s r i n d i: «إسرندى أَر إسرندى = adam bir şeyə qəzəblənib əsib-coşdu, çəkildi, büzüldü». Bu söz kələm və kələmə bənzər şeylərin üstünə tam bişmədən soyuq su tökdükdə onun daha bişməyərək çiy qalması, sinirsək olması halında söy-lənir. Xoşməcaz adamın hirsələnməsi də elədir, (إسرئر - إسرئر) isrinur - isrinmək).

أغرندى A ğ r i n d i: ağrıdı, «أغرندى بالغ أأرندى = yaralı adam ağ-
rıdı, ağrı duydu», (أأرنراق - أأرنراق) ağrınur - ağrınmək).

أأرندى Ö g r ə n d i: öyrəndi, «أأرندى أَر بيلك أأرندى = adam bilik öyrəndi» (أأرنراق - أأرنراق) ögrənür-ögrənmək). «أزلق أأرندى أَر ازلق أأرندى = adam sənət öyrəndi». Bu beytdə də iş-lənmişdir:

أردم تىلا أأرنين بىلما كُفاز

أردم سزن أكنسا انكمكوذا انكار

«Ərdəm tilə, ögrənübən²⁴³ bolma küwəz,

Ərdəmsizin ögünsə ənqməgüdhə ənqər».

Ərdəm dilə, öyrənibən olma lovğa,

Ərdəmsiz öyünsə, imtahanda çaşar».

²⁴³ Bu söz iki xətt yuxarıda ərəb əlifbası ilə «أأرنين» ögrənin» şəklindədir. Bəsim Atalay bunun doğru variantının «ögrənübən» olacağını yazmışdır (DLT, I, s.252). Hüseyn Düzgün (د ل ت s. 184) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.370) bu sözü «ögrənibən» şəklində oxumuşlar.

(Ərdəm və bilik üçün çalış, öyrənməkdən çəkinmə, heç vaxt lovğalanma, ərdəmsiz adam özünü öyər-öyər, imtahan vaxtı çalışıb rüsvay olar).

اكرندى Ə g r i n d i: ələdi, «أراغت يب اكرندى» urağut yıp əgrindi=qadın özü üçün ip əyirdi».Özünü ip əyirmiş kimi göstərdi mənasında da belə deyilir, (اكرنمك - اكرنمك əgrinür-əgrinmək).

اُخسندى O x s ı n d i: peşman oldu, «أل قلميش ايشنكا اُخسندى» ol kılmış işinqə oxsındı=o tutduğu işə peşman oldu, (اُخسِنماق - اُخسِنور) oxsinur - oxsinmək).

اُرسندى Ə r s i n d i: ərləşdi, «أغل اُرسندى» oğul ərsindi = uşaq böyüyüb kişiləşdi», (اُرسِنماق - اُرسِنور) ərsinür - ərsinmək).

اُفسندى Ə w s i n d i: ev saydı, «أل بوأفتى اُفسندى» ol bu əwni əwsindi=o bu evi öz evi saydı, oraya yerləşdi», (اُفسِنماق - اُفسِنور) əwsinür - əwsinmək).

اِچغندى I ç ğ ı n d i: qaçırtdı, «أل فشنى الكذن اِچغندى» ol kuşnı əligdən içğındı =o, quşu əlindən qaçırtdı». Bu söz «يقاداقى يلغاغالى الكدالى» «يقاداقى yakadaky yalğağalı əligdəki içğınur» məsəlində də işlənmişdir, «yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki də əldən çıxar» mənasına gəlir. (Yaxasına tökülən yeməyi yalamaqla əlləşən kəs əlindəki çömçə-çanağı da itirər). Bu söz bir şeyə ehtiyac duyan adamın əvvəlcə əlindəkini qoruması üçün söylənir.

اِچغندى I ç ğ ı n d i: səndələdi, «ار اِچغندى» ar içğındı=adam bir yerdə dura bilməyərək səndirlədi və buna görə utandı», (اِچغِنماق - اِچغِنور) içğınur - içğınmək).

اِرغندى I r ğ a n d i: yırgalandı, «ارغندى» ییغاچ یرغاندى = ağac yırgalandı», (اِرغِنماق - اِرغِنور) ırğanur - ırğanmək).

Aşğındı Aşğındı: aşındı, «aşغندی تاş aşغندی = daş aşındı». Hər şey aşındığı zaman belə deyilir, (أشغینور - أشغینماق aşğınur-aşğınmak).

Alkındı Alkındı: tükəndi, bitdi, «القتدی ناتک alkındı nənq = bir şey bütünü bitdi, tükəndi».

Alkındı Alkındı: «القتدی ار alkındı = adam öldü», (القتور - القنماق alkınur - alkınmak).

Ötgündi Ötgündi: yamsıladı, «آل منکا آتکندی ol manqa ötgündi = o məni yamsıladı, təqlid etdi». Bəhsləşmə də belədir. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «قرغا قازغا اتکئسا بُتی سینور» karğa kazğa ötgünsə, buti sınır=qarğa qazı yamsılasa, budu sınar», (qarğa uçuşda və ya qüvvədə qazı təqlid etsə, ayağı qırılır». Bu söz adama öz həddini aşmaması üçün söy-lənir.

İrkindi İrkindi: yığdı, «آل ازنکا نئک ایرکندی ol özinqə nənq irkindi = o özünə bəzi şeylər yığdı, mal yığdı». Başqası da belədir, (ایرکینماق - ایرکینür irkinür - irkinmək).

İskəndi İskəndi: qırpdı, qopardı, «ات ات اسکندی at ot iskəndi = at otu qırpdı, yavaş-yavaş qopardı». Tük və ya qısa boylu ot qoparan adama da belə deyilir, (ایسکنماق - ایسکنür iskənür - iskənmək).

Əlgəndi Əlgəndi: ələdi, «أراغت اون الگندی urağut un əlgəndi=qadın özü üçün un ələdi», (الگنماق - الگنür əlgənür-əlgənmək).

Əmgəndi Əmgəndi: yoruldu, «آل بوایشتا تلم امگندی ol bu işta təlim əmgəndi = o bu işdə çox yoruldu».

Əmgəndi Əmgəndi: buradan alınaraq «خان قرشيقا امگندی xan karşıka əmgəndi» deyilir ki, «xan saraya endi» deməkdir. Bu da «xan bu yolda yoruldu və endi» mənasındadır. Bu söz

bəylər və böyükələr üçün çox incə söz olaraq söylənir, (امکنماک-امکنر əmgənür-əmgənmək). Oğuzlar bu sözü bilmirlər.

Ü p l ə n d i: talan edildi, «ایک تئاری ابلندی» anıq tawarı üpləndi = onun malı yağmalandı, talan edildi», (ابلنر-ابلنماک üplənür -üplənmək).

A t l a n d i: atlandı, «ار اتلندی» ər atlandı = adam atlandı, ata mindi».

A t l a n d i: «ال تاغقا اتلندی» ol tağka atlandı = o, dağa çıxdı». Oğuzca. Hər hansı bir şeyə çıxmaq, atlamaq da belədir, (اتلنماق-اتلنر atlanır -atlanmaq).

Ə t l ə n d i: kökəldi, «اغل اتلندی» oğul ətləndi = uşaq kökəldi». Arıq ikən ətə-qana dolan hər şeyə belə deyilir, (ətlənür - ətlənmək).

İ t l i n d i: itələndi, «تاş اتلندی» taş itləndi = daş itələndi». Başqası da belədir, (یتلنür - itlinmək). Uşaq iməkləməyə başladığı zaman da belə deyilir. «Qarşımdan çəkil!» mənasında «میک یوزدین اتلن» məniq yüzdin itlin!» deyilir. Bu söz qəzəbli vaxtda işlədilir.

A ç l ı n d i: açıldı, «قېغ اچلندی» kapuğ açıldı = qapı açıldı». Başqası da belədir. Başqa bir söyləyişə görə «اچلدى» da deyilir, (اچلنور-اچلنماق açlınur - açlınmaq).

Ü ç l ə n d i: üçləşdi, «ایچلندی نەنق» üçləndi nənq = bir şey üç oldu». İki qaz üç olanda «ای قاز اچلندی» iki kaz üçləndi» deyilir, (اچلنر-اچلنماک üçlənür - üçlənmək).

İ ç l ə n d i: içləndi, «ترغ اچلندی» tarığ içləndi = taxıl dən bağladı, içləndi». Yeməli maddələrin ortası, özəyi yeyiləcək hala

gəldiyi zaman da belə deyilir, (إجتنامک - اچلنür-اچلن-
mæk).

U ç l a n d ı: «أچلندی uçlandı nənq = bir şeyin ucu peyda ol-
du», (أچلنماق - اچلننür - اچلننمæk).

E d h l ə n d i: istifadə edildi, «أدلندی edhləndi nənq = o şey bir
nəsnə üçün istifadə edildi, səmərəsiz qalmadı» (dəridən
kürk, keçədən ayaqqabı tikilməsi kimi), (أدلنمæk - ادلن-
lənür - edhlənنمæk).

Ü d h l ə n d i: höyürə gəldi, «أدلندی yılıق ادلندی = ilxı ayğır
istədi», (أدلنمæk - ادلن-
ülhənür - üdhlənنمæk).

Ə r l ə n d i: ərə getdi, «أراغت ارلندی urağut ərləndi = qadın ərə get-
di, ərə sahibi oldu», (أرلنمæk - أرلن-
ərlənür - ərlənنمæk).

Ö r l ə n d i: göründü, «أرلندی بليت ارلندی = bulud göründü»
(أرلنمæk - أرلن-
örlənür - örlənنمæk). Ən gözəli «أوردی ördi» de-
yə söyləməkdir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

ای قُبْ أَفْتُـب
أق بـلِيتِ أَرلـنُب
بِریراؤزَا اَکـلـنـب
سَجَلب سَقی اَنکُرشورُ

«Ay kopup əwlənüp,

Ak bulit örlənüp

Bir-bir üzə öklünüp,

Saçlöp suwı ənqrəşür».

Ay çıxıb halələnir,

Ağ bulud görünür,

Bir-bir/inin/ üz/ərin/ə yığılır,

Saçıb suyun, ağlayır.

(Ay doğub, halə bağlayıb, buludlar yüksəlir, bir-birinin üzərinə yığılır, gurultu ilə yer üzünə su boşaldır). Ay halələndə türklər yağış yağacaq deyə bunu uğurlu hesab edirlər.

Ü z l ü n d i: üzüldü, «أُرُق أُزْلُنْدِي urk üzlündi = ip üzüldü, qopdu». Başqası da belədir, (أُزْلُنْمَاك-أُزْلُنْر أُزْلُنْدِي üzlünür-üzlünmək).

Ü z l ə n d i: qabardı, «أَشِجْ أَزْلُنْدِي aşıç üzləndi = qazanın qapağı qabardı», (أَزْلُنْر-أُزْلُنْمَاك üzlənür - üzlənmək).

Ə s l i n d i: taxıldı, «أَسْلُنْدِي نَانِكْ əslindi nənq = bir şey bir şeyə taxıldı», (أَسْلُنْمَاك-أَسْلُنْر əslinür - əslinmək)²⁴⁴.

Ə w l ə n d i: halələndi, «أَيَّ أَعْلُنْدِي ay əwləndi = ay halələndi».

Ə w l ə n d i: ev sahibi oldu, «أَلْ بَوَأْفَتِي أَعْلُنْدِي ol bu əwni əwləndi = o bu evi özünə ev elədi», (أَعْلُنْر-أَعْلُنْمَاك əwlənür – əwlənmək).

Ö k l ə n d i: dincəldi, «أَرُكْ أَرُكْلُنْدِي aruk ər ökləndi = yorğun adam dincəldi», (أَكْلُنْر-أَكْلُنْمَاك öklənür - öklənmək).

Ö k l ə n d i: başa düşdü, anladı. Bir adam bir şeyi əvvəlcə başa düşməyib sonra anlasa, «أَكْلُنْدِي ökləndi» deyilir. Sözün əsli «أَوْكُلُنْدِي ökləndi»dir [vavla].

İ g l ə n d i: xəstələndi, «أُرَاغْتْ إِكْلُنْدِي urağut igləndi = qadını ağrı tutdu». Bir adamın bir az xəstələnməsi də belədir.

Ə m l ə n d i: «أَرُ أَمْلُنْدِي ər əmləndi = adam özünə dava-dərman elədi», (أَمْلُنْر-أَمْلُنْمَاك əmlənür - əmlənmək).

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

أَرِبَتِي O r p a t t i: ürpətdi, «أَرُ بَشِنْ أَرِبَتِي ər başın orpattı = adam saçını ürpətdi», (أَرِبَتْمَاق-أَرِبَتْر orpatur-orpatmak).

²⁴⁴ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «أَسْلُنْدِي = əslindi» imlasındadır (DLT, I, s. 259).

إِرْبَتَى İ r p ə t t i: kəsdirdi, «أَل يَغَاچ إِرْبَتَى ol yığaç irpətti = o, ağac biçdirdi, kəsdirdi», (إِرْبَتَى - إِرْبَتَمَاک irpətür - irpətmək).

أَرْتَى A r t a t t i: pozdu, «أَل أَرْتَى ol artattı = o o şeyi pozdu», (أَرْتَى - أَرْتَمَاق artatur - artatmak).

إِرْتَى İ r t ə t t i: axtardı, «أَل أِنَى إِرْتَى ol anı irtətti = o onu aradı, axtardı», (إِرْتَى - إِرْتَمَاک irtətür - irtətmək).

أَرْتَى Ö r t ə t t i: yandırdı, «أَل بُک أَرْتَى ol bük örtətti = o, ağaclığı yandırdı». Başqası da belədir, (أَرْتَى - أَرْتَمَاک örtətür - örtətmək).

إِسْتَمَّ İ s t ə t t i m: istətdim, çağırtdırdım, «مَنْ أِنَى إِسْتَمَّ mən anı istəttim = mən onu istətdim, axtarılıb tapılması üçün dalınca adam göndərdim», (إِسْتَمَّ - إِسْتَمَّأر istətür - istətmək).

أَفْتَى O k t a t t i: ox atdırdı, «بَغ أِنَى أَفْتَى bəg anı oktattı = bəy ona ox atdırdı», (أَفْتَى - أَفْتَمَاق oktatur - oktatmak).

أَلْخَتَى O l x u t t i: oturtdu, «أَل مَنِ أَلْخَتَى ol məni olxuttı = o məni oturtdu», (أَلْخَتَى - أَلْخَتَمَاق olxuttur - olxutmak). Əslilə «الغَتَى» olğuttı» şəklindədir. Çünki fe'l خ x ilə təsirli olmaz, arasına غ ğ ilə təsirli olar. «Oyatdı» demək olan «أَذْغَرْدَى udhğurđı» və «doyurdu» demək olan «تَذْغَرْدَى todhğurđı» sözləri də belədir. Burada fe'l غ ğ hərfi ilə təsirli edilmişdir.

أَبْرَتَى O p r a t t i: yıpratdı, köhnəltdi, «أَل تَوْنِنَ أَبْرَتَى ol tonın oprattı = o, paltarını yıpratdı». Başqası da belədir, (أَبْرَتَى - أَبْرَتَمَاق opratur - opratmak).

أَذْرَتَى Ü d h r ə t t i: artırdı, çoxaltdı, «أَل تَفَارِغَ أَذْرَتَى ol tawarığ üdhrətti = o, malını çoxaltdı, artırdı», (أَذْرَتَى - أَذْرَتَمَاق üdhrətür - üdhrətmək).

أَغْرَتَى A ğ r ı t t i: ağrıtdı, «أَل أِنَى أَغْرَتَى ol anı ağrıttı = o onu ağrıtdı, incitdi», (أَغْرَتَى - أَغْرَتَمَاق ağrıtür - ağrıtmək).

- أغرّتی O ğ r a t t i: göndərdi, «أل منى ايشقا اغرّتی» ol mənı ıška oğrattı = o mənı işə göndərđi», (أغرّت - أقرّت), (أغرّت - أقرّت) oğratur-oğratmak).
- أكرّتی Ö ğ r ə t t i: öyrətđi, «أل منكا بلك اكرّتی» ol manqa bilig ögrətti = o mənə bilik öyrətđi». Başqası da belədir, (أكرّت - أقرّت) oğratur - ögrətmək).
- أكرّتی Ü ğ r i t t i: yüyürtdü, «أل انكاريشك اكرّتی» ol anqar beşik ügritti = o ona beşik, yüyürük yüyürtdü», (أكرّت - أقرّت) ügritur - ügritmək).
- أمرّتی Ə m r i t t i: qıdıqandırdı, «قشبنماق مِك بينم امرّتی» kaşınmak məninq yinim əmritti=qaşınmak mənım bədənımı qıdıqandırdı». Belə ki, adamın qoltuq altı və ya boynu qaşınsa, bundan bütün bədənı qıdıqlanır və adam gülməyə başlayır, (أمرّت - أقرّت) əmritur - əmritmək).
- أتسّتی Ə t s ə t t i: ətə tamahlandırdı, «أل منى اتسّتی» ol mənı ətsətti = o mənı ətə tamahlandırdı», (أتسّت - أقرّت) ətsətur - ətsətmək).
- أخسّتی A x s a t t i: axsatdı, «أل انى اخسّتی» ol anı axsattı = o onu axsatdı», (أخسّت - أقرّت) axsatır - axsatmak).
- أشسّتی A ş s a t t i: aşı, yeməyə tamahlandırdı, «أل انى اشسّتی» ol anı aşsattı = o onu aşı, yeməyə tamahlandırdı, (أشسّت - أقرّت) aşsatur - aşsatmak).
- أفسّتی Ə w s ə t t i: ev üçün darıxdırdı, evi istətdi, «أعلم منى أفسّتی» oğlum mənı əwsətti = oğlum mənı ev üçün darıxdırdı, evi istətdi», (أفسّت - أقرّت) əwsətur - əwsətmək).
- أخسّتی O x ş a t t i: oxşatdı, bənzətđi, «أل منى اتاما أخسّتی» ol mənı atama oxşatdı=o mənı atama oxşatdı, bənzətđi», (أخسّت - أقرّت) oxşatur - oxşatmak).

أَفْشَتَى U w ş a t t ı: ufaladı, «أل اتماك أفشَتَى ol ətmək uwşattı = o, çörək ufaladı». Başqası da belədir, (أَفْشَتَمَاق - أَفْشَتُرْ uwşatur-uwşatmak). Doğrusu budur, «أَشْتَى uşattı» da deyilir.

الشَّتَى Ö l ş ə t t i²⁴⁵: möhkəm acdırdı, az qala acından öldürdü, «أل انى الشَّتَى ol anı ölçətti = o onu o qədər acdırdı ki, gözü qaraldı, gözü döndü», (الشَّتَمَاق - الشَّتُرْ ölçəttür - ölçətmək).

إِرْغَتَى I r ğ a t t ı: yırğaladı, yırğatdı, silkələtdi, «أل يفاچ إِرْغَتَى ol yığaç ırğattı=o, ağac yırğaladı, silkələtdi», (إِرْغَتَمَاق - إِرْغَتُرْ ırğatur - ırğatmak). Bu bənddə də işlənmişdir:

يَكْت لِرْكَ إِشْلَتُو
يِفاچ يَمِش إِرْغَتُو
قُلان كَيِك أَقْلَتُو
بَذرَم قَلِب أَقْلِم

«Yigitlərig işlətü,
Yığaç, yemiş ırğatu,
Kulan, keyik awlatu,
Bədhərəm kılıp awnalım».
İgidləri işlədək,
Ağac, meyvə silkədək,
Qulan, geyik ovladaq,
Bayram edib ovunaq.

(Bir gəzintidən bəhs edərək deyir: gənclərdən ağac silkələməkdə, meyvə yığmaqda, geyik-qulan ovunda istifadə edək, günlərcə sevinc içində bayram edək).

²⁴⁵ Yazma və basma nüsxələrdə «الشَّتَى=ölçətti» sözünün ilk hərfinin hərəkəsi yoxdur. Bəsim Atalay onu oxumaqdan imtina etmişdir. Hüseyn Düzgün həmin sözü «əşətti» (دل ت s. 188), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.374) «ölşətti» şəklinə oxumuşlar. Bu, doğru oxunuşdur, çünki həmin sözün kökü «ölmək» sözündədir.

الغى U l ğ a t t i: böyüdü, «أغلان الغى» oğlan ulğattı = uşaq böyüdü»,
(الغماق-الغتر ulğatur-ulğatmak). Əsli «ulğadhtı»dır.

أركى Ü r k ü t t i: ürkütdü, «أل قوى أركى» ol koy ürkütti = o, qoyun ürkütdü». Başqası da belədir, (أركتور- أركتاك ürkütür – ürkütmək).

أمكى Ə m g ə t t i: əziyyət verdi, yordu, «أل أمكى» ol əmgətti = o yordu, əziyyət verdi», (أمكتر- أمكتاك əmgätür-əmgətmək).

ألكى Ə l g ə t t i: ələt(dir)di, «أل انى اون الكى» ol anı un əlgətti = o ona un ələt(dir)di», (الكتر- الكتاك əlgätür - əlgətmək).

أبلتى Ü p l ə t t i: talatdırdı, yağma etdirdi, «أل انى تافرن أبلتى» on anınq tavarın üplətti = o onun malını yağma etdirdi», (أبلتر- أبلتاك üplätür - üplətmək).

ألتى Ə t l ə t t i: ətə çevirdi, «أل قوى ألتى» ol koy ətlətti = o, qoyunu kəsib ət halına saldı», (ألتتر- ألتتاك ətlätür-ətlətmək).

أكلتى Ö k l ü t t i: çoxaltdı, «أل نانقنى أكلتى» ol nənqni öklütti = o, malını çoxaltdı», (أكلتر- أكلتاك öklütür - öklütmək).

أدلتى E d h l ə t t i: yaxşılaşdırdı, «أل تورن أدلتى» ol tavarın edhlətti = o, malını yaxşılaşdırdı, keyfiyyətini artırdı», (أدلتتر- أدلتتاك edhlätür - edhlətmək).

أدلتى U d h l a t t i: göndərdi, saldı, «أل أغلن منكا أدلتى» ol oğlın manqa udhlattı = o, oğlunu mənim dalıma saldı, dalımca göndərdi», (أدلتتر- أدلتتاك udhlatür - udhlatmak).

أشلتى İ ş l ə t t i: işlətdi, «أل انكر ايش أشلتى» ol anqar iş işlətti = o ona iş işlətdi, iş gördürdü», (أشلتتر- أشلتتاك işlätür - işlətmək)²⁴⁶.

أشلتى A ş l a t t i: təmir etdirdi, «أل أياق أشلتى» ol ayak aşıttı = o, qabı təmir etdirdi», (أشلتتر- أشلتتاك aşıttür – aşıttmak).

²⁴⁶ Bu gün «iş» kimi istifadə edilən söz keçmişdə əsasən «ış» şəklində tələffüz olunmuş. Bu maddədən «iş» variantının da paralel olaraq işləndiyini görürük.

اغلّی A ğ l a t t i: qovdu, uzaqlaşdırdı, «أل کیشینی اغلّی ol kişini aqlattı = o hamını qovdu, istədiyini edə bilmək üçün hamını yanından uzaqlaşdırdı», (اغلتماق-اغلّی aqlatur-aqlatmaq).

O ğ l i t t i: artırdı, «أل تَوْرَن اغلّی ol tavarın oğlittı = o, malını artırdı, çoxaltdı», (اغلّی-اغلتماق oğlittur - oğlittmək).

اقلّی A w l a t t i: «أل منکا اقلّی ol manqa ıvıq awlattı = o mənə geyik ovlatdırdı», (اقلّی-اقلتماق awlatur - awlatmaq).

اِکَلّی İ k l ə t t i: tapdatdı, «أل انکریر اِکَلّی ol anqar yer iklətti = o ona yer tapdatdı». Başqa sözdə də belədir, (اِکَلّی-اِکَلتماق ikləttür - ikləttmək).

اِگَلّی İ g l ə t t i: xəstələndirdi, «بو ییر انی اِکَلّی bu yer anı iglətti = bu yer onu xəstələndirdi», (اِکَلّی-اِکَلتماق igləttür- igləttmək).

اِملّم Ə m l ə t t i m: dava-dərman elətdim, dərmanlatdım, «مَنْ انی اِملّم mən anı əmləttim = mən onu dərmanlatdım, ona dava-dərman elətdim, (اِملّم-اِملتماق əmləttür - əmləttmək).

اِملّم İ m l ə t t i m: him-cim etdirdim, «مَنْ انی اِملّم mən anı imləttim = mən ona əllə və ya göz-qaşla him-cim elətdim, (اِملّم-اِملتماق imləttürmən - imləttmək).

اِذنّی E d h n ə t t i: dəyişdi, «ار اذنّی ar edhnətti = adam dəyişdi, bir haldan başqa hala düşdü». Bir haldan başqa hala düşən nəsnə üçün belə deyilir, (اِذنّی-اِذنتماق edhnəttür-edhnəttmək).

اِرنّم O r n a t t i m: yerinə qoydum, «مَنْ نانک اِرنّم mən nənq ornattım = mən o şeyi yerinə qoydum», (اِرنّم-اِرنتماق ornaturmən - ornatmaq).

اِسنّی Ə s n ə t t i: əsdirdi, «تَنقَرى اِسنّی tənqri əsin əsnətti=tanrı yel əsdirdi».

اِسنّی Ə s n ə t t i: «يَاك انی اِسنّی yek anı əsnətti = şeytan onu əsnətdi», (اِسنّی-اِسنتماق əsnəttür - əsnəttmək).

أسننم U s n a t t ı m: zənn etdim, bənzətdim, «مَنْ أَنْكَرَ أَسْنَنَّمَ» mən anqar usnattım = mən ona oxşatdım», (أسننم - أسننم usnatur - usnatmak).

أغنتى A ğ n a t t ı: ağnatdı, «أَلِ اتِّنْ تُبْرَاقَا أَغْنَتَى» ol atın torprakka ağnattı = o, atını torpaqda ağnatdı».

أغنتى A ğ n a t t ı: buruşdurdu, «أَلِ يَغَاقِ ابِكِ تِيلِنِ أَغْنَتَى» ol yağak anıñq tılın ağnattı = o ceviz onun dilini buruşdurdu, onu kikildətdi», (أغنتى - أغنتى ağnatur - ağnatmak).

ألننى U l n a t t ı: sahmanlatdı, «أَلِ أْفِنِ أَلْنَنَى» ol okın ulnattı = o adam oxunu sahmana saldırdı, oxun ağacını düzəltirdi», (ألننى - ألننى ulnatur - ulnatmak).

MƏNQUSUN BAŞQA BİR NÖVÜ

أوتردى Ö t ü r d i: xatırlatdı, «أَلِ مَنكَا سَوَزْ أَوْتَرْدَى» ol manqa söz ötürdi = o mənə söz xatırlatdı». Başqası da belədir, (أوتردى - أوتردى ötürür - ötürmək).

إيتردى E t t ü r d i: bükdüdü, «أَلِ أتكِرْ بلكِ إيتردى» ol anqar belük ettürdi = o ona fitil bükdüdü». Bükülən hər şeyə belə deyilir, (إيتردى - إيتردى ettürür - ettürmək).

أجردى A ç u r d ı: acdırdı, «أَلِ ألى أجردى» ol anı açurdu = o onu acdırdı», (أجردى - أجردى açurur - açurmak).

أيشدى O y u ş d ı: oyduklar, «أَلِ أكى قَاغُونِ أيشدى» olar ikki kağun oyuşdı = o iki adam qovun oymaqda yarışdılar». Köməkləşmək də belədir, (أيشدى - أيشدى oyuşur - oyuşmak).

أيشدى O y u ş d ı: «أَلِ أتكِرْ قَابَقَا أُونِ أيشدى» ol anqar kapka un oyuşdı = o ona qaba [çuvala, dağarcığa] un basmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (أيشدى - أيشدى oyuşur - oyuşmak).

Ü y ü k t i: gömüldü, «*انينق اذاقى فمدا ائىكتى* anınq adhakı kumda üyükti = onun ayağı quma gömüldü». Başqası da belədir.

Ü y ü k t i: incidi, «*انينق اذاقى ائىكتى* anınq adhakı üyükti = onun ayağı daşa dəyərək incidi, yaralandı», (*ایکماک-ایکار* üyükür - üyükmək).

A y ı l d ı: deyildi, söyləndi, «*انقر سوز ایلدی* anqar söz ayıldı = ona söz deyildi», (*ایلماق-ایلر* ayılır - ayılmak).

O y u l d ı: oyuldu, «*بیر ایلدی* yer oyuldu = yer oyuldu, çuxurlaşdı», «*کتو ایلدی* kötü oyuldu = yağış üzündən dam oyuldu», (*ایلور* - *ایلماق* oyulur - oyulmak).

O y u l d ı: «*ناتک ایلدی* oyuldu nənq=bir şey sıxışdırıldı», (unun dağarcığa sıxışdırılması kimi), (*ایلماق-ایلور* oyulur - oyulmak).

U y a l d ı: utandı, çəkindi, «*ال مندن ایلدی* ol məndin uyaldı = o məndən bir işdə utandı və o iş görməkdən çəkindi», (*ایلر* - *ایلماق* uyalur - uyalmaq).

I y ı n d ı: gücəndi, «*ار ایندی*=adam gücəndi, ayaq yolunda özünə güc verdi», (*اینماق-اینر* ıynur - ıynmaq).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

A y t u r d ı: dedirdi, söylətdi, «*ال منقا سوز ائیردی* ol manqa söz ayturdu=o mənə söz söylətdi», (*ایترر* - *ایترماق* ayturur – ayturmak).

O y t u r d ı: oydurdu, «*ال منقا قاغون ائیردی* ol manqa kağun oyturdu = o mənə qovun oydurdu». Başqası da belədir, (*ایترر* - *ایترماق* oyturur - oyturmak).

O y t u r d ı: basdırdı, «*ال اون ائیردی* ol un oyturdu=o, un basdırdı». Başqası da belədir, (*ایترر* - *ایترماق* oyturur-oyturmaq).

أیغردی Uyğurd: oyatdı, «أل منى ایغردی» ol mənı uyğurdu = o mənı xəbər dar etdi». Bu sözün dh ilə söylənən «udhurdı» variantı da var, (ایغرماق-ایغرur uyğurur - uyğurmak).

ایرشدی Ay rı ş d i: ayrıldılar, «الار اکی ایرشدی» olar ikki ayrıştı = onlar ikisi bir-birindən ayrıldılar», (ایرشماق- ایرشور ayrışur - ayrışmak).

ایتلدى Ay tı l d i: soruşuldu, «سوز ایتلدى» söz ayıldı = söz soruşuldu», (ایتلماق- ایتلur ayılur - ayılmak).

ایتندی Ay tı n d i: «سوز ایتندی» söz ayındı = söz soruşmağı öz üzərinə götürdü», (ایتنماق- ایتنur ayınur - ayınmak).

ایمندی E y m ə n d i: eyməndi, çəkindi, qorxdı, «أل مندین بو ایشنا ایمندی» ol məndin bu işta eyməndi = o məndən bu işdə eyməndi, çəkindi», (ایمنur- ایمنمک- eymənür - eymənmək).

ایرلدى E r i l d i: yarıldı, «تام ایرلدى» tam erildi = divar yarıldı, başı zədələndi». Başqası da belədir, (ایرلمک- ایرلur erilür-erilmək).

ایرلدى E r i l d i: bu sözdən alınaraq ayın sonuna doğru ay nazilməyə üz tutduğu zaman «ای ایرلدى» deyilir.

ایسیدی Ə s i l d i: əskildi, azaldı, «əsildi ناک» əsildi nənq = nəsnə əskildi, azaldı», (ایسلur- ایسلمک- əsilür - əsilmək).

ایقلدى E w i l d i: tez, təcili olaraq, «ایشقا ایقلدى» işka ewildi = işə tez başlandı», (ایقلur- ایقلمک- ewilür - ewilmək).

BU BABIN MÜZƏF OLANI

اینتى Oy n a t t i: oynatdı, «أل انى اینتى» ol anı oynattı = o onu oynatdı», (اینتماق- اینتنur oynatur - oynatmak).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

ایادی A y a d i: qorudu, «أل توین ایادی ol tonın ayadı = o, donunu, paltarını qorudu». Başqası da belədir.

ایادی A y a d i: ləqəb verdi, «خان آنکر ایاغ ایادی xan anqar ayağ ayadı = xan ona ayama, ləqəb verdi», (ایاماق-ایار - ayamak).

DÖRD HƏRFLİLƏRİN ÜÇ HƏRFLİLƏRİ

ایرپادی İ r p ə d i: biçdi, uzununa kəsdi, «أل یغاج ایرپادی ol yığaç irpədi = o, ağac biçdi».

ایرپادی İ r p ə d i: korladı, «أل ایشیغ ایرپادی ol işiğ irpədi = o, işi düzəltmək istərkən, korladı», (ایرپار - ایرپاماک - irpər-irpəmək).

ارتادی A r t ə d i: xarab oldu, «ارتادی نانک artadı nənq = nəsnə xarab oldu», (ارتار - ارتاماق - artar - artamak).

Ö r t ə d i: yaxdı, «أل ائٹک ارتادی ol otunq örtədi=o, odun yaxdı». Başqası da belədir, (ارتار - ارتاماک - örtər - örtəmək).

ایرتادی İ r t ə d i: istədi, «ار ایشیغ یرتادی ar işiğ irtədi = adam işi istədi, işin dalınca düşdü», (یرتار - یرتاماک - irtər - irtəmək).

ایستادی İ s t ə d i: bu da «یرتادی یرتədi» kimidir, (ایستار - ایستاماک - istər - istəmək). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

یغلب اذوار تدم

بفرم بشین قرتدم

قجمیش قئغ یرتدم

یغمر کئی قان سجار

«Yığlap udhu artadım,

Bağrım başın kartadım,

Kaçmış kutuğ irtədim,
 Yağmur küni²⁴⁷ kan saçar».
 Dalınca ağladım, halım pozuldu,
 Bağrımın başını deşdim,
 Qaçmış səadəti geri istədim,
 Gözüm yağış kimi qan saçar.

(Sevgilimin arxasından halım pozulana qədər ağlayıb-sızladım, bağrım başın teylədim, əldən çıxan səadətin dalınca düşdüm, gözümdən yağış kimi qan tökülür).

أندادی Ü n d ə d i: hayladı, ünlədi, çağırdı, «أل منى أندادی ol mənı ündədi = o mənı çağırdı, hayladı», (أندار - أنداماك - ündər - ündəmək).

أفديدي Ə w d i d i: topladı, yığdı, «أل ينجو أفديدي = o, inci yığdı, topladı». Başqa bir şey və meyvə toplamaq da belədir, (أفدير - أفديماك - əwdir - əwdimək).

ألدادی A l d a d i: aldatdı, «أل ياغيني الدادی ol yağını aldadı = o, düşməni aldatdı», (الدار - الداماق - aldar - aldamak).

ألدیدی U l d ı d i: «أت ألدیدی at uldıldı = at nalsız, yalınayaq qaldı». Başqası da belədir, (الدير - الديقاق - uldır - uldımək).

أبرادی O p r a d i: yıprandı, «تون أبرادی ton opradı = paltar yıprandı». Başqası da belədir, (أبرار - أبراماق - oprar - opramak).

أذرادى Ü d h r ə d i: artdı, çoxaldı, «أذرادى نانك üdhrədi nənq = şey artdı, çoxaldı», (أذرار - أذراماك - üdhrər - üdhrəmək).

أغرودی A ğ r u d i: ağırlaşdı, «أغرودی نانك ağrudı nənq = nəsne ağırlaşdı».

²⁴⁷ Bəsim Atalayın fikrincə, «كُني küni» sözünün əvəzinə «كبي kibi», yəni «kimi» sözü olmalıdır (DLT, I, s. 272). Hüseyn Düzgün ərəb əlifbası ilə «kan», farsca «xun», latın əlifbası ilə «yağmur küni kun saçar» yazmışdır (د ل ت s. 191-192), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.370) «küni» deyil, «kepi» yazmışlar.

اغرودی A ğ r u d ı: «اگلیک اغرودی iglig ağrudı = xəstənin vəziyyəti pisləşdi», (اغرور - اغرورماق ağrur - ağrumak).

اغریدی A ğ r ı d ı: ağrıdı, «ایک بشی اغریدی anıq başı ağrıdı = onun başı ağrıdı». İnsanın bir yerinin və ya yarasının ağrması da belədir, (اغریر - اغریرماق ağrır - ağrımak). Bu məsələdə də işlənmişdir: «بیر ئین بشی اغریسا قمغ ئین بشی اغریماس» bir toyın başı ağrısa, kamuğ toyın başı ağrması = [müsəlman olmayan] bir din böyüyünün başı ağrısa, bütün din böyüklərinin başı ağrımaz». Bu söz dostları bir şeyi istədikləri, qəbul etdikləri, yedikləri halda birinin bunu istəməmsi zamanı söylənir.

اغرادی O ğ r a d ı: uğradı, «بک انکر اغرادی bəg anqar oğradı = bəy onun yanına getdi, onu yoluxdu». Hər uğrama üçün belə deyilir, (اغرار - اغراماق oğrar - oğramak). Bu şeirdə də işlənir:

فلسا قلی اغرین

برکل تقی از قلق

قرغش قلمالار

بئنجغ کرؤب قنقلق

«Kolsa kalı oğrayın²⁴⁸

Bergil takı azukluk,

Karğış kılır umalar

Yunçığ körüp konukluk».

Qonaq sənə uğrasa,

Vergil ona azuqluq,

Qarğış edər qonaqlar,

Kasad olsa qonaqlıq.

²⁴⁸ «اغرین oğrayın» sözü yanlışdır, bir qədər irəlindəki bir şeirdə keçən «ögrəbən» və bu kitabda rastlanan «yüksəbən» modeli üzrə «oğraban» olmalıdır.

(Əgər sənə qonaq gəlsə, ona yaxşı yeməklər ver, çünki yemək kasad ol-
sa, qonaqlar ev sahibinə qarğış edərlər).

أقراډى O k r a d i: kişnədi, «أت اقراډى at okradı = at kişnədi, yem zamanı
fınxırdı», (أقراډى - اقراډى okrar - okramak).

أقريډى Ü g r i d i: yırğaladı, «أراغت بشيك اقريډى urağut beşik ügridi =
qadın beşik yırğaladı».

أقريډى Ü g r i d i: birinə qarşı qurduğu hiyləni yaltaqlıq arasında giz-
lətmək istəyən adam üçün də belə deyilir: «أل اتى اقريډى ol
anı ügridi = o onu uşaq kimi yelləndirdi», (أقريډى - اقريډى
ügrir - ügrimək).

أمريډى Ə m r i d i: qaşdı, «أل مڠك بينم امريډى ol məninq yinim əmridi = o
mənim bədənimi qaşdı», (أمريډى - امريډى əmrir - əmrimək).

أقزادى Ə w z ə d i: «أل سوزنى اتكر اقزادى ol sözni anqar əwzədi = o onu bu
sözlə yamanladı, qovdu», (أقزادى - اقزادى əwzər - əwzəmək).

أبسادى Ö p s ə d i m: «مَنْ اتى ابسادى mən anı öpsədim = mən onu öpmək
istədim», (أبسادى - ابسادى öpsərmən - öpsəmək).

أتسادى Ə t s ə d i: ürəyi ət istədi, «ار اتسادى ar ətsədi = adamın ürəyi ət is-
tədi», (أتسادى - اتسادى ətsər - ətsəmək).

أتسادى A t s a d i: atmaq istədi, «أل اق اتسادى ol ok atsadı = o, ox atmaq
istədi», (أتسادى - اتسادى atsar - atsamak).

أوتسادى Ö t s ə d i: ötmək istədi, «أل اوْتن اتسادى ol öttin ötsədi = o, də-
likdən o yana keçmək istədi», (أوتسادى - اتسادى ötsər - ötsə-
mək). Hər hansı bir şeyin ötəsinə keçmək də belədir.

إتسادى İ t s ə d i: itələmək istədi, «أل تاشيخ اتسادى ol taşığ itsədi = o, daşı
itələmək istədi». Başqası da belədir, (إتسادى - اتسادى itsər -
itsəmək).

- اجسادى A ç s a d ı: açmaq istədi, «ار قبغ اجسادى» ər kapuğ açsadı = adam qapını açmaq istədi». Bir şeyi açmaq istəmək də belədir, (اجسار açsar - اجساماك açsamak).
- إجسادى İ ç s ə d i: içmək istədi, «أل سوؤف اجسادى» ol suw içsədi = o, su içmək istədi». Başqası da belədir, (اجسار-اجساماك içsər - içsəmək).
- أخسادى A x s a d ı: axsadı, «أت اخسادى» at axsadı = at axsadı, topalladı», (أخسار-أخساماق axsar - axsamak). Başqası da belədir.
- إدسادى İ d h s a d ı: göndərmək istədi, «أل قین منكا إدسادى» ol kulin manqa ıdhsadı = o, qulunu mənə göndərmək istədi», (إدساماق-إدسار) ıdhsar - ıdhsamak).
- أرسادى U r s a d ı: vurmaq istədi, «أل اتى أرسادى» ol anı ursadı = o onu vurmaq istədi», (أرسار-أرساماق ursar - ursamak).
- أزسادى U z s a d ı: üzmək, qoparmaq istədi, «أل يشغ أزسادى» ol yışğ uzsadı = o, ipi üzmək, qoparmaq istədi», (أزسار - أزساماق - uzsar - uzsamak)²⁴⁹.
- أشسادى A ş s a d ı: aşmaq istədi, «أل أرت أشسادى» ol art aşsadı = o, yoxuşu aşmaq istədi». Yemək arzu edildiyi zaman da bu fe'l işlənir, (أشسار-أشساماق aşsar - aşsamak).
- أغسادى A ğ s a d ı: çıxmaq, qalxmaq istədi, «أل تاغقا اغسادى» ol tağka ağsadı = o, dağa qalxmaq istədi», (أغسار - اغساماق ağsar - ağsamak).
- أفسادى Ə w s ə d i: evini özlədi, «أرفسادى» ər əwsədi = adam evi üçün darıxdı», (أفسار-أفساماك əwsər - əwsəmək).

²⁴⁹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bunun doğru variantı «Azsar- Azsamak - üzsədi-üzsər-üzsəmək» olmalıdır. Yazma nüsxədə də belədir (DLT, I, s. 277). Hüseyn Düzgün «uzsadı» (دل ت s. 193), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.643) «üzsədi» şəklində oxumuşlar.

إفسادی E w s ə d i: tələsdi, «ار افسادی ər ewsədi = adam tələsdi», (إفسار - افساماك ewsər - ewsəmək).

أفسادی U k s a d i: anlamaq istədi, «ار سوزك افسادی ər sözüg uksadı = adam sözü anlamaq istədi», (افسار - اقساماق uksar - uksamak).

اگسادیم Ə g s ə d i m: əymək istədim, «من بتق اگسادیم mən butak əgsədım = mən budaq əymək istədim», (اگسارمن - اگساماك əgsərmən - əgsəmək). Başqası da belədir.

أگسادى Ö g s ə d i: öymək istədi, «أل منى اگسادى ol mənı ögsədi = o mənı öymək istədi», (اگسار - اگساماك ögsər - ögsəmək).

اگسودی Ə k s ü d i: əskildi, azaldı, «اگسودی نانك əksüdi nənq = nəsnə əskildi» (اگسور - اگسوماك əksür - əksümək).

أگسادى Ö k s ə d i: yığmaq istədi, «أل ثيراق اگسادى ol toprak öksədi = o, torpaq yığmaq istədi». Taxıl və ya başqa şeyi yığmaq da belədir, (اگسار - اگساماك öksər - öksəmək).

السادى A l s a d i: almaq istədi, «أل أت السادى ol at alsadı = o, at almaq istədi». Başqası da belədir, (الसार - الساماق alsar - alsamak).

ألسادى Ö l s ə d i: ölmək istədi, «أل أر السادى ol ər ölsədi = o adam ölmək istədi», (الसार - ألساماك ölsər - ölsəmək).

إلسادى I l s a d i: enmək istədi, «ار تاغدين إلسادى ər tağdın ılsadı = adam dağdan enmək istədi». Başqası da belədir, (إلسار - إلساماق ılsar - ılsamak).

أمسادى Ə m s ə d i: əmmək istədi, «كنج أنا سين أمسادى kənç anasın əmsədi = uşaq anasını əmmək istədi», (أمسار - أمساماك əmsər - əmsəmək).

إنسادى İ n s ə d i: aşağı düşmək istədi, «ار كئودين إنسادى ər kötüdin insədi = adam damdan aşağı düşmək istədi». Başqası da belədir, (إنسار - إنساماك insər - insəmək). ن hərfi ل hərfindən çevrilmişdir.

Qayda:

س sin və الف əlif hərflərinin iki, üç hərfli isimlərdə olduğu kimi, iki, üç hərfli fe'llərdə də iştirak etdiyini bilməlisən. Bu şəkilçilər işin hələ başa çatmadığını, fəqət başa çatdırılmaq istəndiyini və failin o işi bitirmək arzusunda olduğunu bildirir. İki və ya üç hərfdən ibarət olan isimlərlə bu tipli fe'llərdən ziyadə olanlara, yəni dörd və beş hərfli olanlara سا [sa/sə] ədatı əlavə edilmək qaydası var, ancaq bu, az işlənilir. İki hərfli isimlərə əlavəyə misal: «ار آتسادی» ər ətsədi = adam ət yemək istədi. «Ət» sözü iki hərflidir, سا [-sə] artırmaqla «istəmək», «arzulamaq» mənası yaradılmışdır. «ار آقسادی» ər əwsədi» sözü də belədir, «adam evi üçün darıxdı» deməkdir. «اف əw» iki hərflidir, سا [-sə] əlavə edilərək «diləmək», «arzu etmək» mənası meydana gətirilmişdir.

Üç hərfli isimlərdə سا [-sa/sə] əlavəsinə örnək: turş, yaxud acı şeyə «açığ», şirin şeyə isə «tatığ» deyilir. Adamın canı turş şey istədiyi zaman «ار آچسادی» ər açığsadi», şirin şey istədiyi zaman «ار تاتسادی» ər tatığsadi» deyilir ki, müvafiq olaraq «adamın canı turşu istədi» və «adamın canı şirni istədi» deməkdir.

Tərkibi üç hərfdən artıq olan isimlərdə əlavəyə misallar: «ار قاغونسادی» ər kağunsadi», «ار چنیشتürüksادی» ər çiniştürüksadi». Bunlar «adamın ürəyi qovun istədi» və «adamın ürəyi çiniştürük istədi» deməkdir. «Çiniştürük» Turfanda (Çində) yetişən fındıq boyda bir meyvədir.

Qayda ümumidir, biz bəzilərini söylədik, qalanı buradan anlaşılır.

İki hərfli fe'llərə örnək: «ارقيزن ايسادي» ər kızın öpsədi», «أل يا اتسادي ol ya atsadi». Bunlar «adam qızını öpmək istədi» və «o, ox-yay atmaq istədi» deməkdir. Kökləri «öpdü», «attı»dır.

Üç hərfli fe'llərə örnək: «اربيك كثرسادي» ər yük kötürsədi», «أل قش اجرسادي ol kuş uçursadı». Mənası «adam yük götürmək istədi», «o, quş uçurmaq istədi» deməkdir.

Üç hərfdən artıq olan sözlərə örnək: «أل تنكريكا كيرتكينسادي ol tənqriğə kirtginsədi = o, tanrının birliyini açıqca söyləmək istədi».

Bu qayda sonu r hərfi ilə bitən sözlərdə çox vaxt dəyişir. Belə ki, sonunda ر r olan sözlər tox və qalın saitlə bitərsə, onda سا [sa] şəkilçisindən əvvəl bir غ ğ hərfi gəlir. Fe'lin məsdəri mək-lə bitər və ya incə ahəngli olarsa, «sa»dan əvvəl bir غ ğ hərfi gəlir. «أل افكا برغسادي ol əwgə barıǵsadı» və «من سني كركسادم mən səni körügsədim». Bunların mənası «o, evə varmaq istədi» və «mən səni görmək istədim» deməkdir. «برغسادي barıǵsadı» yerinə «برسادي barsadı», «كركسادم körügsədi» yerinə «كرسادي körsədi» də demək mümkündür. Fəqət mən işlənən şəklini göstərdim, bunların kökü «بردي bardı» və «كردي kördi»dür.

Sözün sonunda ل l hərfi varsa, bu, qaydaya uyğundur. «أل اندن يرماق اليفسادي ol andın yarmak alıǵsadı=o ondan pul almaq istədi» Arzu etmək mənasını verən bu سا/سه [-sa/sə] şəkilçisi türklərin «bir şey saydı» demək olan «سادي نانكني» sadı nənqni» sözündən alınmışdır. Sanki istəyən adam o şeyi öz arzuları arasında sayaraq onu diləmiş, istəmişdir. Məsələn, «ارسفسادي» ər suwsadı» ifadəsi «adam susadı» demək olub «su o adamın diləkləri sırasında sayılmışdır» deməkdir.

سا [sa/sə] ədatındakı الف əlif ى i-yə çevrilsə [yəni –sa yerinə –si olsa], mənə dəyişir və o özündə nisbət olunan nəsnənin halını, təbiətini alır, bulunduğu haldan başqa hala keçdiyini göstərir. Məsələn, «سُجِكْ سَفْسِيدِي süçik suwsıdı» və «أَزْمُ أَجْفَسِيدِي üzüm açığsıdı» kimi. Bu, «şərab sulandı» və «üzüm turşudu» deməkdir.

Mayelərdə və bir haldan başqa hala keçən şeylərdə, axıcı maddələrdə bu qayda hər zaman beləcə söylənir. Bu mənə birinin bir şeyi qırdığı zaman deyilən «سِيدِي نَانَكْنِي» sözdən alınmışdır. Necə ki, su şərabın dadını, turşuluq üzümün dadını pozur. Başqa qaydalar buradan fəhm oluna bilər. Mən söylədiyim qayda bütün türk dilərində eynidir, hamı bu fikirdə həmrəydir.

أَخْشَادِمِ O x ş a d ı m: oxşadım, əzizlədim, «مَنْ أُنِي أَخْشَادِمِ mən anı oxşadım = mən onu oxşadım, əzizlədim, onunla oynadım». Bu bir qadının öz uşağını əzizləməsi kimidir. Bu məsələdə də işlənir: «سَقَالُ أَخْشَارِ سَقَاقُ بَجَارِ sakak bıçar, sakal okşar = çənə kəsər, saqqal oxşar», (gizlicə çənəni kəsər, ancaq saqqalı oxşayar». Bu söz hiyləni yaltaqlıq pərdəsi altında gizlədən adamlar barədə deyilir.

أَخْشَادِي O x ş a d ı: «بِيرِنَانِكْ بِيرِكَا أَخْشَادِي bir nənq birgə oxşadı = bir şey bir şeyə oxşadı, bənzədi».

أَخْشَادِي O x ş a d ı: «أَت أَخْشَادِي at oxşadı = at yatdı» deməkdir. Bu söz ancaq ata aiddir, başqasında işlənməz. Yəmək, yabaku və köçəri xalqların bəzilərinin dilincədir, (أَخْشَامَقْ-أَخْشَارِ oxşar-oxşamak).

الشادی Ö l ş ə d i: az qala öldü, «أر أجب الشادی» ar açır ölşədi = adam acdı, gözləri qaraldı, acından bayıldı», (الشاماك -الشار) ölşər – ölşəmək).

ارغادی I r ğ a d i: yırğaladı, «أل يغاج ارغادی» ol yığaç ırğadı = o, meyvəni salmaq üçün ağacı yırğaladı, silkələdi». Başqası da belədir, (ارغار - ارغاماق) ırğar - ırğamak).

أرقادی A r w a d i: «قام أرفش أرقادی» kam arwaş arwadı = qam, şaman, kahin əfsun əfsunladı», (أرفار - أرقاماق) arwar - arwamak).

أركادی A r k a d i: yoxladı, «أل أرك أفن أركادی» ol anıq əwin arkadı = o onun evini yoxladı, sezdiyi şeyi aradı». Oğuzca.

أركادی A r k a d i: «أل أنى قرغادی أرقادی» ol anı kərğadı-arkadı = o onu qarğadı, lənətlədi, pisliklərini saydı-tökdü». Bu ifadə qoşa, cüt olaraq söylənir, tək söylənmir. «أرقادی» sözü «alkış» sözündəndir, «alkadı» «xeyir və yaxşılıq» demək olsa da, «kərğadı» sözü ilə qoşa işləndikdə şər mənası bildirir. Buradakı ر r hərfi ل l-dən çevrilmişdir. Bu qayda ərəbcədə də var. Məsələn, ulu Tanrının «كأنهم بنیان مرصوص» kənnəhum bunyanun mərsusun» ayəsindəki «mərsusun» sözü «məlsusun» kimi oxunur, (أرقار - أرقاماق) arkar – arkamak).

إسكادی İ s k ə d i: diddi, «أل يونك إسكادی» ol yunq iskədi = o, yun diddi», (إسكار - إسكاماك) iskər - iskəmək). Başqası da belədir.

ألگادی Ə l g ə d i: ələdi, «أل أون الكادی» ol un əlgədi = o, un ələdi». Başqası da belədir, (الكار - الكاماك) əlgər - əlgəmək).

Ə m g ə d i: əziyyət çəkdi, «أر أمكادی» ar əmgədi = adam əziyyət çəkdi», (أمكار - أمكاماك) əmgər - əmgəmək).

Ü p l ə d i: taladı, «أل أنى تافارن أبلادی» ol anıq tawarın üplədi = o onun malını taladı», (أبلار - أبلاماك) üplər - üpləmək).

اتلادی Ə t l ə d i: ət elədi, «قویغ اتلادی ol koyıg ətlədi = o, qoyunu ət elədi», (اتلار اتلاماک – اتلار).

اتلادی O t l a d i: otladı, «ات اتلادی at otladı = at otladı». Başqa bir heyvan üçün də belə deyilir, (اتلار اتلاماق – otla-mak).

اتلادی A t l a n d i: atlandı, «أل ات اتلادی ol at atlandı = o, ata mindi», (اتلار اتلماق – atlar-atlamak). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

يلقى يزن اتلنور
 اتلب انن اتلنور
 بکلر سَمَز اتلنور
 سَقْتَب اُكْر اسر شور

«Yılı yazın atlanur,
 Otlap anın ətlənür,
 Bəglər səmüz atlanur,
 Səwnüp ögür ısışur».
 İlxı yazda atlaşır, at olur,
 Otlayaraq ətlənir,
 Bəylər kök atlara minirlər,
 Atlar sevinərək bir-birini dişləyirlər.

(Bahardan bəhs edərək deyir: ilxı yazda atlaşır, ata dönür, otlayaraq ətə-qana dolur, bəylər kök atlara minirlər, qısaqlarla ayğırlar sevinclə höyürləşir, bir-birini dişləyirlər).

اتلادی I t l a d i: it abırı verdi, «أل اتلادی ol anı itladı = o ona it abırı verdi, söydü, pislədi», (اتلار اتلماق – itlar - ıtlamak).

اجلادی İ ç l ə d i: içlədi, astar tikdi, «أل ٹونغ اجلادی ol tonuğ içlədi = o, paltarı astarladı», (اجلار – ajlamak – içlər - içləmək).

اذلادی E d h l ə d i: «أل اذلادی نانکین ol edhlədi nənqin = o, nəsnəni işlədi və məhsul halına saldı», (اذلار – adlamak – edhlər-edhləmək).

- أزلادی Ö z l ə d i: küldə bişirdi, «أل اوئغ ازلادی ol unuğ özlədi = o, unu küldə bişirdi, xəmiri külləmə, közləmə etdi», (أزلاما - أزلار) özlər - özləmək).
- أسلادی U s l a d i: anladı, «أل أسلادی نانکنی ol usladı nənqni = o, nəsnəni anladı, başa düşdü, xeyiri şərdən ayırd etdi». Oğuzca, (أسلاماق - أسلار) uslar - uslamak).
- أشلادی A ş l a d i: təmir etdi, «أل اياق اشلادی ol ayak aşladı = o, qabı təmir etdi». Başqası da belədir, (أشلاماق - أشلار) aşlar - aşlamak).
- إشلادی İ ş l ə d i: işlədi, «أر اشلادی ar işlədi = adam işlədi». Başqası da belədir, (إشلاماق - إشلار) işlər - işləmək).
- إغلادی I ğ l a d i: ağladı, «أغلان اغلادی oğlan ığladı=uşaq ağladı», «یغلادی ییغلادی» da deyilir, (إغلاماق - إغلار) ığlar-ığlamak).
- أقلادی A w l a d i: ovladı, «أف بک اقلادی bəg aw awladı = bəy ov ovladı».
- أقلادی A w l a d i: toplandı, yığıldı, «انكار كيشی اقلادی anqar kişi awladı = adamlar onun ətrafına toplandı», (أقلاماق - أقلار) awlar-awlamak).
- أکلیدی Ö k l i d i: artdı, çoxaldı, «أکلیدی ناکن اکلیدی nənq = nəsnə çoxaldı, artdı», (أکلیر - أکلیماق) öklir - öklmək).
- إکلادی İ k l ə d i: tapdadı, «أل ییریك اکلادی ol yerig iklədi = o, yeri tapdadı». Başqası da belədir, (إکلار - إکلیماق) iklər - ikləmək).
- إگلادی İ ğ l ə d i: xəstələndi, «أر اگلادی ar ıglədi = adam xəstələndi». Başqası da belədir, (إگلار - إکلیماق) ıglər - ıgləmək).
- أملادیم Ə m l ə d i m: dərmanladım, «أنی املادیم mən anı əmlədim = mən onu dərmanladım, dava-dərman etdim», (أملارمَنْ) əmlərmən - əmləmək).
- إملادیم İ m l ə d i m: him-cim etdim, «أنی انكار املادیم mən anqar imlədim = mən ona him-cim etdim», (أملارمَنْ) imlərmən - imləmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «أی ثلون بلسا ألكن إملاماس»

ay tolun bolsa, əlugin imləməs = bədir ay əllə göstərilməz».

Bu söz məşhur olan hər şey barədə deyilir.

اَدْنَادِي Ad h n a d i: dəyişdi, pozuldu, «بیر اَدْنَادِي yer adhnadı=yer dəyişdi, pozuldu», (اَدْنَاماق-اَدْنَار adhnar-adhnamak).

اَرْنَادِي Or n a d i m: yer elədim, yer tutdum, «مَنْ بُوَيِّرِدَا اَرْنَادِي mən bu yerdə ornadım=mən bu yerdə yerləşdim, məqam tutdum», «اَرْنَادِي اَرْنَادِي نَانَك ornadı nənq=nəsnə yerini tapdı, yerləşdi».

اَرْنَادِي Or n a d i: batdı, yerinə getdi, «كُون اَرْنَادِي kün ornadı = günəş batdı», (اَرْنَاماق-اَرْنَار ornar - ornamak).

اَزْنَادِي Ü z n ə d i: üzə durdu, «اَوَّل اَتَاقَا اَزْنَادِي oğul ataka üznedi = oğul atanın üzünə durdu, sözünə baxmadı», (اَزْنَاماق-اَزْنَار üznr - üznmək).

اَسْنَادِي Ə s n ə d i: «اَسْن اَسْنَادِي əsin əsnədi = meh əsdi».

اَسْنَادِي Ə s n ə d i: əsnədi, «اَر اَسْنَادِي ər əsnədi =ər əsnədi», (اَسْنَاماق-اَسْنَار əsnər - əsnəmək).

اُسْنَادِي Ü s n ə d i: bənzədi, «بِير نَانَك بِير نَانَك كَا اَسْنَادِي bir nənq bir nənqgə üsnədi = bir nəsnə bir nəsnəyə bənzədi», (اَسْنَاماق-اَسْنَار üsnər - üsnəmək).

اَغْنَادِي A ğ n a d i: ağnadı, «اَت اَغْنَادِي at ağnadı=at ağnadı».

اَغْنَادِي A ğ n a d i: birinin dili kəkəmə olduğu, topuq çaldığı zaman «اَر اَغْنَادِي ər ağnadı» deyilir, (اَغْنَاماق-اَغْنَار ağnar - ağnamak).

Bu sözün əsli günnəlidir.

BU BABIN GÜNNƏLİ OLANLARI

اُرْنَقَرْدِي Ü r n q ə r d i: ağardı, «اُرْنَقَرْدِي اُرْنَقَرْدِي نَانَك ürnqərdi nənq = nəsnə ağardı», (اُرْنَقَرْماق-اُرْنَقَرْمَار ürnqərür - ürnqərmək).

أسنکردی A s n q a r d i: soyudu, «ار اسنکردی = ər asnqardı = ər işdən soyudu», (أسنكرار - اسنكرماق asnqarar - asnqarmak).

Ə n q r ə ş d i: bezdirdi, can sıxdı, «أغلان انكرشدى oğlan ənqrəşdi = uşaq can sıxdı, bezdirdi», (انكرشور - انكرشماك - انقرهشەر - انقرهشمək). Başqası da belədir.

إنكردى I n q r a n d i: inlədi, «إنكان انقراندى inqan inqrandı = maya inlədi», (انقرانور - انقرانماق inqranur - inqranmak).

أنكلدى Ö n q l ə n d i: «أزُم انكلدى = üzüm önqləndi = üzüm qızardı, rəngləndi». İnsan xəstəlikdən qurtarıb rəngi özünə gələndə də belə deyilir, (انكلنور - انكلتماك önqlənür-önqlənmək).

Ə n q t ü r d i: mat qoydu, qorxutdu, «ارنى انكتردى ərni ənqtürdi = adamı işində mat qoydu, qorxutdu», (انكترماك - انكترر) ənqtürür - ənqtürmək).

Ü n q t ü r d i: dəldirdi, «أل انكريفاج انكتردى ol anqar yıçaq ünqtürdi = o ona ağac dəldirdi», (انكترر - انكترماك) ünqtürür - ünqtürmək).

ĞÜNNƏLİNİN BAŞQA BİR NÖVÜ

انكلادى A n q l a d i: anladı, «أل سوزك انكلادى ol sözüg anqladı = o, sözü anladı». Oğuzca. Başqası da belədir, (انكلار - انكلماق anqlar-anqlamak).

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

اُفْتَعْرَدِي U w u t ğ a r d i: utandırdı, «اَل مَنِي اُفْتَعْرَدِي ol mənı uwutğardı = o mənı utandırdı», (اُفْتَعْرَمَاق - اُفْتَعْرُر) uwutğarur - uwutğarmak).

اِسِرْكَندِي İ s i r ğ ə n d i: bişməcə oldu, «اَبِك بَشِي اِسِرْكَندِي anınq başı isirgəndi = onun başı uzun müddət saçını qırxdırmadığı üçün qızışma üzündən bişməcə oldu, sivilcə çıxdı», (اِسِرْكَنُر - اِسِرْكَنَمَاق isirgənür - isirgənmək).

اَسِرْكَندِي Ə s i r ğ ə n d i: əsirgədi, qızırğalandı, «اَل تَقَارِنَا اَسِرْكَندِي ol ta-warınqa əsirgəndi=o, malını əsirgədi, malına qızırğalandı», (اَسِرْكَنَمَاق - اَسِرْكَنُور əsirgənür - əsirgənmək).

اُفْتَلْنَدِي U w u t l a n d i: utandı, «اَر اُفْتَلْنَدِي ar uwutlandı = adam utandı». Oğuzlar bir neçə hərfi birdən ataraq «utandı» deyirlər, (اُفْتَلْنَمَاق - اُفْتَلْنُر) uwutlanur - uwutlanmak).

اَغْطَلْنَدِي Ə ğ ə t l ə n d i: xidmətçi sahibi oldu, «كِيَز اَكْتَلْنَدِي kız əgətləndi = qız xidmətçi sahibi oldu», (gəlin özü ilə birlikdə ar evinə göndərilən cariyə sahibi oldu), (اَكْتَلْنَمَاق - اَكْتَلْنُر əgətlənür - əgətlənmək).

اَشِجْلَنْدِي Ə ş i ç l ə n d i²⁵⁰: qazan sahibi oldu, «اَر اَشِجْلَنْدِي ar əşiçləndi = adam qazan sahibi oldu», (اَشِجْلَنْمَاق - اَشِجْلَنْر) əşiçlənür - əşiçlənmək).

²⁵⁰ Bu sözə «Divan»da «اَشِجْلَنْدِي aşıçlandı/aşıçləndi» şəklində iki variantda rastlanır. Ancaq «aş» kökündən olan «aşıç» ismi və «aşıçlandı» feli daha məqbuldur.

- E n ü ç l ə n d i: pərdələndi, «*آنچلندی* anıñ közi enüç-
 ləndi = onun gözünə pərdə endi», (*آنچلئر* – *آنچلتماک* enüçlə-
 nür - enüçlənmək).
- A ğ ı r l a n d i: ağırlandı, əzizləndi, «*ار اغرندی* ar ağırlandı =
 adam əzizləndi». (Burada ن n hərfi ل l-in yerini tutur).
- A ğ ı r l a n d i: «*أل بو اتنى اغرندی* ol bu atnı ağırlandı = o bu atı
 bahalı hesab etdi». Bir nəsnəni yükədə ağır görmək də be-
 lədir, (*اغرلئر* – *اغرلتماق* ağırılanur- ağırılanmak).
- O ğ u r l a n d i: vaxtı çatdı, «*اغرندی نانک* oğurlandı nənq = bir
 şeyin vaxtı yaxınlaşdı, çatdı».
- O ğ u r l a n d i: «*يول اغرندی* yol oğurlandı = yol uğurlu oldu».
- O ğ u r l a n d i: «*ات اغرندی* at oğurlandı = bağışlanan atın pulu
 verildi». Oğuzca. (*اغرلئر* – *اغرلتماق* oğurlanur-oğurlanmak).
- Ö ğ ü r l ə n d i: höyürləndi, «*يوند اكرندی* yund ögürləndi = at sü-
 rüsü ayğıra sahib oldu», (*اكرلئر* – *اكرلتماک* ögürlənür-öğürlən-
 mək). Sürü halındakı başqa heyvanlar üçün də belə deyilir.
- Ə t i z l ə n d i: ölçüldü, ayrıldı, «*يیر ایتزندی* yer ətizləndi = yer
 ölçüldü, əkilmək üçün parçalara ayrıldı, bölündü», (*ایتزئر* –
ایتزتماک ətizlənür - ətizlənmək)²⁵¹.
- U ç u z l a n d i: «*أل بو نانقنى اچزندى* ol bu nənqni uçuzlandı = o bu
 şeyi ucuz saydı», (*اچزئر* – *اچزتماق* uçuzlanur-uçuzlanmak).
- E d h i z l ə n d i: yüksək saydı, «*أل تاغنى اذزندى* ol tağnı ed-
 hizləndi = o, dağı yüksək saydı», (*اذزئر* – *اذزتماک* edhizlənür
 - edhizlənmək).
- İ s i z l ə n d i: tərbiyəsizləşdi, yaramaz oldu, «*اوغلان اسیزندى* oğ-
 lan isizləndi = uşaq yaramaz oldu», (*اسیزئر* – *اسیزتماک* isizlə-
 nür - isizlənmək).

أغرلندی O ğ u z l a n d ı: oğuzlaşdı, «ار اغزلندی = adam oğuz oldu, oğuzlaşdı», (اغزتماق–اغزئئر) oğuzlanur–oğuzlanmak).

أكرلندی Ö k ü z l ə n d i: öküz sahibi oldu, «ار اكرلندی = adam öküz sahibi oldu», (اكرلتماق–اكرئئر) öküzlənür–öküzlənmək).

أغشئلندی O ğ u ş l a n d ı: ailə, qohum-qardaş sahibi oldu, «ار اغشئلندی = adam ev-ailə, qohum-qardaş sahibi oldu», (اغشئلتماق–اغشئلئر) oğuşlanur - oğuşlanmak).

أرُغلندی U r u ğ l a n d ı: dən tutdu, «ارُغلندی = əkin dən tutdu», (ارُغلتماق–ارُغلئر) uruğlanur–uruğlanmak). «كباذ ارُغلندی kəpəz uruğlandı = pambıq qoza tutdu». Hər meyvə üçün belə deyilir.

أچئلندی O ç a k l a n d ı: ocaqlandı, «أچئلندی = evin ocağı oldu», (أچئلتماق–أچئلئر) oçaklanur–oçaklanmak).

أدئلندی A d h a k l a n d ı: ayağı oldu, «أدئلندی adhaklandı nənq = nəsnənin ayağı oldu», (أدئلتماق–أدئلئر) adhaklanur–adhaklanmak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «الم كيج قلسا أدئلئر = alım keç kalsa adhaklanur = borc geciksə, ayaqlanar», (borc sahibi borcunu istəmək üçün öz ayağı ilə gedər).

أرئلندی A r ı k l a n d ı: arx oldu, «أرئلندی = su axdı, arx oldu». Suyun yerdə irmaqlar kimi yarğan və xəndəklər əmələ gətirməsi də belədir, (أرئلتماق–أرئلئر) arıqlanur–arıqlanmak).

أزئلندی A z u k l a n d ı: azuqə sahibi oldu, «أزئلندی = adam azuqə sahibi oldu», (أزئلتماق–أزئلئر) azuklanur–azuklanmak).

أئكلندی Ə t ə k l ə n d i: ətəkləndi, «تُون ائكلندی = paltar ətəkləndi», (ائكلتماق–ائكلئر) ətəklənür–ətəklənmək).

²⁵¹ Bu söz yazma nüsxədə «اتزلتماق = atızlanmak» şəklində düzəldilmişdir (DLT, I, 292)

اٹکلندی Ə t ü k l ə n d i: ayaqqabı sahibi oldu, «ər ətükündi» = adam ayaqqabı sahibi oldu», (اٹکلنمک - اٹکلنمک).

Ə r ü k l ə n d i: ərik gətirdi, «yığaç ərükündi = ağac ərik gətirdi», (ərüklenür - ərüklenmök).

İ s i g l ə n d i: isti saydı, «برماققا اسکندى» ol ər bu oğurda barmakka isigləndi = o adam səfərə getmək üçün bu vaxtı isti saydı», (isiglenür - isiglenmök).

Ə n ü k l ə n d i: əniklədi, «it ənükündi = it əniklədi, küçüklədi», (ənüklenür - ənüklenmök).

A t a n l a n d i: «ər atanlandı = adam dişi dəvə sahibi oldu», (atanlanur - atanlanmak).

Ü z ü m l ə n d i: üzümləndi, «badhiç üzümləndi = asma çardağ, talvar üzümləndi», (üzümlənür - üzümlənömök).

QAYDADANKƏNAR MÜZAƏFLƏR

Ü p l ə l d i: «ər tawarı üpləldi = adamın malı talan edildi», (üpləlür - üpləlmök).

Ə t l ə l d i: ət edildi, «koy ətləldi = qoyun ət edildi». Başqası da belədir, (ətləlür - ətləlmök).

E d h l ə l d i: islah edildi, keyfiyyəti qaldırıldı, «edhləldi nənq = nəsne islah edildi», (edhləlür - edhləlmök). Bir nəsneinin araşdırılması da belədir.

A ş l a l d i: təmir edildi, «ayak aşlaldı = qab təmir edildi», (aşlalur - ašlalmak).

İşləndi: işləndi, «ایشلندی iş işlədi = iş işləndi», (işləmək - işlənmək).

Awlaldı: «اقلدی keyik awlaldı = geyik ovlandı», (اقلدی - اقلماق awlaldur-awlalmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

اقلر اوزم آيك توزنكا
املر كوزم آيك توزنكا

«Awlaldur özüm anınq tuzınqa,
Əmləlür közüm anınq tozınqa».
Ovlanır könlüm onun gözəlliği ilə,
Dərmanlanır gözüm onun ayağının tozu ilə.

İgləldi: xəstələndi, «اگلدی تکما تړلک ایک اگلدی = hər dürlü xəstəliklə xəstələndi», (اگلر - اگلماک igləlür - igləlmək).

Əmləldi: dərmanlandı, «اگلك املدی iglig əmləldi = xəstə dərmanlandı, (املر - املماق əmləlür - əmləlmək).

İmləldi: him-cimləndi, «اگلدی کسی املدی = adam qaş-gözlə him-cimləndi», (املر - املماق imləlür-impləlmək)

MƏNQUSLARDAN BEŞ HƏRFLİLƏR

Arpalandı: arpalandı, «ارپالندی at arpalandı = ata arpa verildi, arpalandı». Bu söz başqa heyvanlar üçün də işlənir, (ارپالانور - ارپالانماق arpalanur - arpalanmak).

Ordulandı: şəhər elədi, «اردولندی بک بر بیرک اردولندی = bəy bir yeri ordulandı = bəy bir yeri özü üçün şəhər elədi», (اردولانور - اردولانماق ordulanur - ordulanmak).

أُتْرُولْتَدِي U t r u l a n d ı: üz-üzə gəldi, «أل أنکر أترولتدی» ol anqar utrulandı = onunla üz-üzə gəldi», (أُتْرُلْتَر - أُتْرُلْتَمَاق utrulanur- utrulanmak).

أَرْقَلْتَدِي A r k a l a n d ı: arxalandı, «أل منى أرقلتدی» ol məni arkalandı = o məni özünə arxa bildi, mənə arxalandı».

أَرْقَلْتَدِي A r k a l a n d ı: «أل تاغنى أرقلتدی» ol tağnı arkalandı = o, arxasını dağa verdi», (أَرْقَلْتَمَاق - أَرْقَلْتَر arkalanur – arkalanmak).

أُجْمَلْتَدِي Ü j ü m l ə n d i: tutlandı, tut verdi, «أجاجة أجملتدی» yığaç üjümləndi = ağac tutlandı, tut gətirdi», (أُجْمَلْتَمَاق - أُجْمَلْتَر üjümlənür- üjümlənmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

أُوتْلَنْتَدِي O t l a n d ı: odlandı, «أت أوتلنتدی» at otlandı = at odlandı (çapar-kən, hikkəsindən)».

أُوتْلَنْتَدِي O t l a n d ı: «أر أوتلنتدی» ər otlandı = adam qəzəbindən odlandı, oda döndü», (أُوتْلَنْتَمَاق - أُوتْلَنْتَر otlanınur - otlanmak).

أَزْلَنْتَدِي A z l a n d ı: az saydı, «أل بؤ یرماغع الأزنتدی» ol bu yarmakığ azlandı = o bu pulu az saydı». Başqası da belədir, (أَزْلَنْتَمَاق - أَزْلَنْتَر azlanur - azlanmak).

أُوزْلَنْتَدِي U z l a n d ı: ustalaşdı, «أر أوزلنتدی» ər uzlandı = adam ustalaşdı», (أُوزْلَنْتَمَاق - أُوزْلَنْتَر uzlanur - uzlanmak).

أِيشْلَنْتَدِي İ ş l ə n d i: işlədi, «أر ایشلنتدی» ər işləndi = adam özünü işləyirmiş kimi göstərdi».

أِيشْلَنْتَدِي İ ş l ə n d i: hisləndi, «أف ایشلنتدی» əw işləndi = ev hisləndi». Paltar və buna bənzər şeylər hisdən qaralsa, yenə bu söz işlədilir. (أِيشْلَنْتَمَاق - اِيشْلَنْتَر işlənür - işlənmək).

اقتدى A w l a n d i: ovlandı, «ار اوزنكا اقتدى» er özinqə awlandı = adam özü üçün ov elədi, ovlandı», (اقتدى-اقتدى awlanur – awlanmak).

اوتدى Ö k l ə n d i: dincəldi, «ار اوتدى» aruk er ökləndi = yorğun adam dincəldi». Uşaq böyüyəndə də belə deyilir, (اوتدى - اوتدى اوتدى öklənür - öklənmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

ادھتلاذ A d h u t l a d i: ovucladı, «ال يرمق ادھتلاذ» ol yarmak adhutladı = o, pul ovucladı». Suyu ovuclayanda da belə deyilir, (ادھتلاذ-ادھتلاذ adhutlar - adhutlamak).

اوزتلاذ Ü z ü t l ə d i: xəsis saydı, «ال انى اوزتلاذ» ol anı üzütlədi = o onu xəsis saydı», (اوزتلاذ-اوزتلاذ üzütlər - üzütləmək).

اغتلاذ Ö g ü t l ə d i: tövsiyə verdi, «ال اغلن اغتلاذ» ol oğlın ögütlədi = o, oğluna öyüd verdi», (اغتلاذ-اغتلاذ ögütlər-öğütləmək).

اغتلاذ Ə g ə t l ə d i: cariyə, xidmətçi verdi, «ال قيزن اغتلاذ» ol kızın əgətlədi = o, qızına cariyə verdi, qızı ilə er evinə cariyə göndərdi», (اغتلاذ-اغتلاذ əgətlər - əgətləmək).

اولتلاذ Ö l ü t l ə d i: az qala öldürdü, «ار التلاذ» er ölütlədi = adam döyüşdü, arada az qaldı ölüm düşə», (التلاذ-التلاذ ölütlər – ölütləmək).

امچلاذ Ə m ə ç l ə d i²⁵²: nişan aldı, «ار فشغ امچلاذ» er kuşuğ əməçlədi = adam quşu nişan aldı», (امچلاذ-امچلاذ əməçlər-əməçləmək).

²⁵² Bu sözün əsli «امچلاذ amaçladı» olmalıdır, çünki «امچ amaç» - nişan, hədəf, məqsəd deməkdir. Hüseyin Düzgün (د ل ت s.212) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.141) «amaçladı» şəklində oxumuşlar.

أجلادی E n ü ç l ə d i: «اتاچی کوزک أجلا دی» otaçı közüg enüçlədi = həkim gözə enən pərdəyə dərman qoydu», (أجلار –أجلاماك enüçlər -enüçləmək).

أدرلادی Ə d h ə r l ə d i: yəhərlədi, «ار ات ادرلادی» ər at ədhərlədi = adam at yəhərlədi», (أدرلار –أدرلاماك ədhərlər-ədhərləmək).

أغرلادی A ğ ı r l a d ı: əzizlədi, «تتكرى منى اغرلادی» tənqri mənı ağırladı = tanrı mənə kərəm qıldı». Başqasına iltifat edən hər adam üçün belə deyilir, (أغرلار –أغرلاماق ağırlar - ağırlamak).

أغرلادی O ğ u r l a d ı: vaxtında gördü, «ار ايشن اغرلادی» ər işın oğurladı = adam işini vaxtında gördü»²⁵³, (أغرلار –أغرلاماق oğurlar- oğurlamaq)

أغرلادی O ğ u r l a d ı: buradan alınaraq «ار تغار اغرلادی» ər tawar oğurladı» deyilir ki, «adam mal oğurladı» deməkdir, çünki oğru vaxtı və fürsəti fəvta verməz. Bu sözdə başqa bir mənə də vardır ki, o da budur: «أغرى» sözü «oğru» mənasında bir isimdir. «Oğurladı» fe'li bu isimdən yaranmışdır, qısa olsun deyə sonundakı ی i atılmışdır. Bu mənə mənim çox xoşuma gəlir, ikisi də gözəldir²⁵⁴. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بكم اوزن اغرلادی

یرغ بیلب اغرلادی

الغ تتكرى اغرلادی

آن فت قیف ثرى ثغدى

«Bəgim özin oğurladı,

Yarağ bilip oğurladı,

²⁵³ S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər həm «Oğurladı», həm də «Uğurladı» kimi verdikləri bu maddəni bir az fərqli şəkildə mənalandırmışlar: «adam işini ertələdi, təxirə saldı, dərhal icra etməyib gözlədi və sonra tam zamanında gerçəkləşdirdi» (DLT-2005, s.617).

²⁵⁴ Bu cümləni isə belə vermişlər: «Mən ikinci açıqlamanı tərcih edirəm, amma ikisi də gözəldir» (DLT-2005, s. 617).

Uluğ tənqri ağırladı,
 Anınq kut kıw türi toğdı»
 Bəyim özünü gizlədi,
 Bunu silah bilib gözlədi,
 Ulu tanrı əzizlədi,
 Onun qutu, dövləti doğdu²⁵⁵.

(Düşməne qarşı pusquya yatmış tanqut bəyindən bəhs edərək deyir:
 bəyim özünü qoşundan gizlətdi, bu gizlənməni yaraq,
 fürsət bilib gözlədi, ulu tanrı ona iltifat etdi, buna görə də
 dövləti və bəxti yüksəltdi»).

اتزلادی A t ı z l a d ı: «أریرن اتزلادی» ər yerin atızladı = adam əkin üçün
 torpağı hissələrə böldü, arx açdı, sədd çəkdi», (اتزلار –
 اتزلاماق atızlar - atızlamak).

أجزلادی U ç u z l a d ı: təhqir etdi, «بک اتی اجزلادی» bəg anı uçuzladı = bəy
 onu təhqir etdi, xorladı», (أجزلار –
 أجزلاماق uçuzlar – uçuzla-
 mak).

أذرلادی U d h u z l a d ı: qotur dərmanı vurdu, «أل اتی أذرلادی» ol anı ud-
 huzladı = o ona qotur dərmanı vurdu», (أذرلار –
 أذرلاماق ud-
 huzlar - udhuzlamak).

أغزلادی A ğ ı z l a d ı: «أل أرقنی اغزلادی» ol arıknı ağızladı = o, arxa ağız
 açdı».

أغزلادی A ğ ı z l a d ı: «أل قلین اغزلادی» ol kulin ağızladı = o, qulun ağızından
 vurdu», (أغزلار –
 اغزلاماق ağızlar - ağızlamak).

²⁵⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu şerin son misrasındakı «türi» sözünü «to-
 zı» şəklində oxumuş, bəndin özünü də bir qədər fərqli şəkildə tərcümə etmişlər. Həmin
 tərcüməni müqayisə üçün aşağıda veririk:

«Bəyim düşmən əsgərindən səssizcə qaçdı,
 Pusquya yatıb doğru zamanı gözlədi,
 Cənabi-Haqq onu zəfərlə şərəfləndirdi,
 Onun qutu və sərvəti beləcə yüksəlir» (DLT-2005, s.617).

أغزلادی O ğ u z l a d ı: oğuz saydı, « ol mənı oğuzladı = o mənı oğuz saydı, oğuzla nisbət qıldı», (أغزلاماق – أغزلاړ) oğuzlar - oğuzlamak).

أقتسادی O k ı t s a d ı: oxutmaq istədi, « ol bitik okıtsadı = o məktub oxutmaq istədi», (أقتساماق – أقتسار) okıtsar – okıtsamak).

أکتسادی Ü g i t s ə d i: üyütmək istədi, « ol tarığ ügıtsədi = o, buğda üyütmək istədi», (أکتساماک – أکتسار) ügıtsər – ügıtsəmək).

أكرسادی Ə g i r s ə d i: « ər əgırsədi = ər əgır [ürək ağrısı dərmanı] qəbul etmək istədi».

أكرسادی Ə g i r s ə d i: « ər ağıt yıp əgırsədi = qadın ip əyirmək istədi».

أكرسادی Ə g i r s ə d i: « bəğ kənd əgırsədi = bəy şəhəri mühasirə etmək istədi», (أكرساماک – أكرسار) əgırsər – əgırsəmək).

أچفسادی A ç ı ğ s a d ı: könlü turşu istədi, « ər açığsadı = adamın ürəyi turşu istədi», (أچفساماق – أچفسار) açığsar – açığsamak).

ألفسادی U l u ğ s a d ı: böyüyünü istədi, « ər atta uluğsadı = ər atın irisini istədi». Hər şeyin böyüyünü istəmək də belədir, (ألفساماق – ألفسار) uluğsar - uluğsamak).

أرکسادی Ə r ü k s ə d i: ərık istədi, « ər ərüksədi = adamın ürəyi ərık istədi». Başqası da belədir, (أرکساماک – أرکسار) ərüksər - ərüksəmək).

ألكسادی Ö l ü ğ s ə d i: ölmək istədi, « ər ölügsədi = adam ölmək istədi», (ألكساماک – ألكسار) ölügsər – ölügsəmək).

أَكْشَلَدِي Ö k ü ş l ə d i: çox saydı, «ار تَوْرِن اَكْشَلَدِي» er tavarın öküşlədi = adam malını çox saydı, çox hesab etdi», (أَكْشَلَمَاك - أَكْشَلَر) öküşlər - öküşləmək).

أَرْغَلَدِي A r ı ğ l a d ı: axtaladı, «أَل قَزَى اَرْغَلَدِي» ol kuzı arığladı = o, qoçu axtaladı». Başqası da belədir.

أَرْغَلَدِي A r ı ğ l a d ı: «أَل يَرْمَقِع اَرْغَلَدِي» ol yarmakığ arığladı = o, pulun ən yaxşısını seçdi». Bir şeyin içindən ən yaxşısını seçmək də belədir, (أَرْغَلَار - اَرْغَلَمَاق) arığlar - arığlamak).

أُرُغَلَدِي U r u ğ l a d ı: çəkirdəyini çıxartdı, «أَل كَبَازُ اُرُغَلَدِي» ol kəpəz uruğladı = o, pambığın çəkirdəyini çıxartdı». Hər hansı meyvənin tumunu çıxartmaq da belədir, (أُرُغَلَار - اُرُغَلَمَاق) uruğlar - uruğlamak).

أَزْغَلَدِي A z ı ğ l a d ı: azı dişi ilə dişlədi, «تَنْكُزُ اتِغ اَزْغَلَدِي» tonquz atığ azığladı = donuz atı azıladı, azı dişi ilə yaraladı».

أَزْغَلَامِ A z ı ğ l a d ı m: «مَنْ تَنْكُزُنِي اَزْغَلَامِ» mən tonquznu azığladım = mən donuzun azısına vurdum». İki yandan azı dişləri olan hər yırtıcı heyvan üçün belə deyilir, (أَزْغَلَار - اَزْغَلَمَاق) azığlar - azığlamak).

أَلْغَلَدِي U l u ğ l a d ı: ulu etdi, «تَنْقِرِي مَئِي اَلْغَلَدِي» tənqri məni uluğladı = tanrı məni ucaltdı», «بَغ مَئِي اَلْغَلَدِي» bəg məni uluğladı = bəy məni ulu saydı». Bu məsəldə də işlənmişdir: «أَلْغَلِي اَلْغَلَا سَا» أَلْغَلِي اَلْغَلَا سَا uluğnu uluğlasa, kut bulur = kim öz ulusunu ulu saysa, qut tapar», (أَلْغَلَار - اَلْغَلَمَاق) uluğlar - uluğlamak).

أَذْقَلَدِي A d h a k l a d ı: ayağına vurdu, «أَل تَى اَذْقَلَدِي» ol anı adhakladı = o onun ayağına vurdu», (أَذْقَلَمَاق - اَذْقَلَار) adhaklar - adhaklamak).

أَنقَلَدَى A d h u k l a d ı: qərib saydı, « ol anı adhukladı = o onu tanımadığı üçün qərib saydı», (أَنقَلَمَاق – أَنقَلَر) adhuklar - adhuklamak).

أَرُقَلَدَى A r u k l a d ı: dincəldi, « بَک أَرُقَلَدَى bəg arukladı = bəy dincəldi», (أَرُقَلَر – أَرُقَلَمَاق) aruklar - aruklamak). Bu, xaqaniyyə dilində «yatmaq»dır. Əsil mənası «yorğunluğunu almaq»dır.

أَشُقَلَدَى A ş u k l a d ı: aşığına vurdu, « ol anı aşukladı = o onun aşığına, aşiq sümüyünə vurdu», (أَشُقَلَمَاق أَشُقَلَر) aşuklar – aşuklamak).

أَشَقَلَدَى A ş a k l a d ı: aşağıladı, təhqir etdi, « ol anı aşakladı = o onu aşağıladı». Bu söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: « يَغِينِي أَشَقَلَسَا بِشَقَا جِقَار» yağını aşaklasa, başka çıxar = düşmən aşağı görünəsə, başa çıxar», (əgər düşməni kiçik, zəif saysan, sonda o sənə başa çıxar, yəni sənə başın gedər, yaxşı fikirləş, düşməni aşağı, həqir görmə), (أَشَقَلَر – أَشَقَلَمَاق) aşaklar – aşaklamak).

أَشَقَلَدَى U ş a k l a d ı: qovdu, heçə saydı, « ol məninq sözümü uşakladı = o mənim sözümü heçə saydı», (أَشَقَلَمَاق – أَشَقَلَر) uşaklar - uşaklamak).

أَنقَلَدَى A n u k l a d ı: hazırladı, « ol anukladı nənqni = o, nəsnəni hazırladı», (أَنقَلَمَاق – أَنقَلَر) anuklar- anuklamak).

إِجُقَلَدَى İ ç ü k l ə d i: astar saldı, « ol tonuğ içüklədi = o, paltara astar saldı, samur, porsuq və sair kürkü ilə içini qaplatdı», (إِجُقَلَر – إِجُقَلَمَاق) içüklər - içükləmək).

أَرُقَلَدَى Ə r ü k l ə d i: aşılıdı, « ol təri ərükledi = o, dəri aşılıdı», (أَرُقَلَر – أَرُقَلَمَاق) ərüklər - ərükləmək).

أَزُقَلَدَى Ö z ə k l ə d i: şah damarını kəsdi, « ol koyuğ özəkledi = o, qoyunun şah damarını kəsdi». Bu söz şah dama-

ra vurmaq mənasında da işlənir, (أزكلامك – أزكلار) özəklər - özəkləmək).

إسكلادی İ s i g l ə d i: istidə yola çıxdı, «أرأسكلادی=adam istidə, бүркүдә yola çıxdı», (إسكلار – إسكلاماك) isiglər –isigləmək).

أسكلادی Ü s ü g l ə d i: hiylə ilə açdı, «أل كيرتلك أسكلادی =o, kilidi hiylə ilə açdı», (أسكلار – أسكلاماك) üsüglər – üsügləmək).

أسيركادی Ə s i r g ə d i: əsirgədi, «أل أسيركادی ناتكنى» ol əsirgədi nənqni=o bir nəsnənin itməsinə acıdı, təəssüf etdi», (أسيركار – أسيركاماك) əsirgər - əsirgəmək).

أشيكلادی Ü ş i k l ə d i: üşümüşkən yaxaladı, «أل كيكنى أشيكلادی» ol keyikni üşiklədi = o, geyiki tələdə üşümüşkən yaxaladı», (أشيكلار – أشيكلاماك) üşiklər - üşikləmək).

أككلادی Ə k ə k l ə d i: söydü, «أراغتني أككلادی» ol urağutni əkəklədi = adam arvadını söydü, təhqir etdi», (أككلار – أككلاماك) əkəklər - əkəkləmək).

Ü k ə k l ə d i: bürc tikdi, «أل تامغ أككلادی» ol tamıg ükəklədi = o, qala üstünə bürc tikdirdi». Hər hansı bir şey üçün sandıq düzəltmək də belədir, (أككلار – أككلاماك) ükəklər-ükəkləmək).

أل ككلادی Ə l i k l ə d i: ələ saldı, istehza etdi, «أل انى الككلادی» ol anı əliklədi = o onu ələ saldı», (الككلار – الككلاماك) əliklər-əlikləmək). Bu bənddə də işlənmişdir:

تتكتت سوسين أشيكلادی

كيشى ايشين الككلادی

أرن أتین بككلادی

بُـلـن بوليب بشى تغدى

«Tanqut susin üşiklədi,

Kişi işin əliklədi,

Ərin, atın bəliklədi,
 Bulun bolıp başı tıǵdı²⁵⁶».
 Tanqut qoşununu üşümüşkən vurdu,
 O kişilərin işini ələ saldı,
 Əsgərlərini, atlarını hədiyyə etdi,
 Əsir olub, boyun əydi.

(Çinə yaxın bir vilayət olan tanqut elinin əsgərlərinə şaxtalı bir gecədə basqın etdi, buna görə də qələbə qazana bilmədi, tanqutlar düşmənin üstünə güldülər, adamlarını əsir, atlarını qənimət, aldılar, düşmən əsir oldu və boyun əydi)²⁵⁷.

Ә m i k l ə d i: məməsinə vurdu, «ار اغتنى امكلادى» ər urağutnı əmiklədi = adam arvadının məməsinə vurdu», (امكلا - امكلامك əmiklər - əmikləmək).

Ә n ü k l ə d i: əniklədi, balaladı, «ات انكلادى» it ənüklədi = it əniklədi, küçüklədi». Aslan balalayanda «ارسلان انكلادى» arslan ənüklədi» deyilir, (انكلامك - انكلارى ənüklər - ənükləmək).

Ә s ə n l ə d i: salam verdi, hal-əhval tutdu, «ال منكا استلادى» ol manqa əsənlədi = o məni salamladı», (استلامك - استلار əsənlər - əsənləmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

U d h u l a d i: uydu, «ال انى اذولادى» ol anı udhuladı = o ona uydu», (اذولامك - اذولار udhular-udhulamak).

²⁵⁶ Bu söz («تىڭدى») hər iki nüsxədə hərəkəsizdir. Bəsim Atalay «tıǵdı» şəklinə oxunuşu münasib bilmişdir (DLT, I, s. 308). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuǵba Yurtsevər də «tıǵdı» oxumuşlar (DLT-2005, s.255), ancaq «əliklədi» sözünü «əlüklədi» şəklinə vermişlər. Hüseyin Düzgün isə «əliklədi» və «tıǵdı» kimi oxumuşdur (DLT s.205).

²⁵⁷ Filoloji tərcüməni Seçkin Ərdi və Sərap Tuǵba Yurtsevərin tərcüməsindən (DLT-2005, s.255) istifadə edərək gerçəkləşdirdik.

Ar aladı: araladı, barişdırdı, «أل ائی کیشی أترا ارالادی» ol ikki kişi
otra araladı=o iki nəfəri araladı, barişdırdı». İki adam və
ya nəsnə arasından keçmək də belədir, «barış» üçün bəzən
«اریلادی arıladı» da deyilir, lakin bu, xalq ağzıdır, əvvəlki
daha düzgündür, (ارالاق-ارالار aralar-aralamak).

Ur ıladı: qışqırdı, səsini qaldırdı, «ار یریلادی = adam
qışqırdı, səsini qaldırdı», (اریلار - یریلamac urılar - urılamak).

Ur ıladı: öyündü və bunda ağ elədi, «ار یریلادی =
adam özünü öydü və bunda ağ elədi», (اریلار - یریلamac urılar
- urılamak). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

أزن اکنب اریلادی

یرق یریک قریلادی

اتغ کمشب اریلادی

أفت بولب تبواغدی

«Özin ögnüp urıladı,
Yıraq yerig karıladı,
Atıg kəmişp urıladı,
Ufut bolup tüpü ağdı».
Özünü o ki var öydü,
Uzaq yeri arşınladı,
Atını çapıb hayqırdı,
Utanaq tərəni aşdı.

(Üstünə gələn bir igiddən bəhs edərək deyir: o özünü yamanca öydü,
uzaq yeri arşınlayaraq gəldi, hayqıraraq atla hücumu keç-
di, məğlub olub utandı, tərəni aşaraq qaçdı).

Ö r ü l ə d i: ayaqda soydu, «أل قونغ اړولادی» ol konuğ örülədi=o,
qoyunu ayaqda soydu», (اړولار - اړولamac örülər - örüləmək).

اغولادی A ğ u l a d ı: ağladı, «أل أشین اغولادی» ol aşın ağladı = o, aşını ağladı». Başqası da belədir, (اغولاماق – اغولار) ağular–ağulamak).

أقالادی A w a l a d ı: toplandı, «انكرا كيشى أقالادی» anıñq təgrə kişi awaladı = xalq onun ətrafında dövrələmə toplandı, onu halqaya aldı». Bu söz ancaq qarışıqlıq olan zaman söylənir, başqa hallarda «أفدى awdı» deyilir, (أقالار – أفدى) awdı–awalar–awalamak).

أقیلادی A k ı l a d ı: comərd saydı, «أل منى أقیلادی» ol məni akıladı = o məni comərd saydı», (أقیلار – أقیلاماق) akılar–akılamak).

أكالادی Ə k ə l ə d i: abla dedi, «أل انى اكالادی» ol anı əkələdi = o ona böyük bacı, abla dedi», (أكالار – اكالاماق) əkələr–əkələmək).

Ö g ə l ə d i: ögə dedi, «أل انى اكالادی» ol anı ögələdi = o ona ögə dedi, ögə adı verdi». Ögə - boyun böyüyüdür, (أكالار – اكالاماق) ögələr–ögələmək).

آنالادی A n a l a d ı: ana dedi, ana saydı, «أل انى آنالادی» ol anı analadı = o ona ana dedi, özünə ana elədi», (آنالار – آنالاماق) analar–analamak).

BU BABIN ĞÜNNƏLİ OLANI

آنقیدی A n q d ı d ı: hiylə etdi, «أفجى كيكنى آنقیدی» awçı keyikni anqıdıdı = ovçu geyikə hiylə etdi, onu yaxalamaq üçün gizlənərək gözlədi», «أل انى آنقیدی» ol anı anqıdıdı = o onu tutmaq üçün hiylə etdi», (آنقیدیر – آنقیدیماق) anqıdır–anqıdımak).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

آنقılادی A n q ı l a d ı: anqırdı, «أشیاك آنقیلادی» eşyək anqıladı = eşşək anqırdı», (آنقیلار – آنقیلاماق) anqılar–anqılamak).

BUNUN DİĞƏR BİR NÖVÜ

أُنِكِلْتَدِي On q ı k l a n d ı: parik qoydu, «أُرَاغُتْ أُنِكِلْتَدِي urağut onqıqlandı = qadın başına parik, keçi qılından düzəlmə süni saç qoydu», (أُنِكِلْتَر – أُنِكِلْتَمَاقْ onqıqlanur-onqıqlanmak).

BU BABIN BEŞ HƏRFLİ SÖZLƏRİ

أَغْرَقْتَدِي A ğ r ı k a n d ı: ağrıdan şikayət etdi, «أَغْرَقْتَدِي ər ağrıkandı = adam ağrıdan şikayət etdi», (أَغْرَقْتَر – أَغْرَقْتَمَاقْ ağrıkanur-ağrıkanmak).

BU BABIN İKİ SÜKUNLUSU

أَنْدَغَرْدِمِ A n d ğ a r d ı m: «أَنْدَغَرْدِمِ مَنْ أُنِي mən anı andğardım=ona and içdirdim», (أَنْدَغَرْمَاقْ – أَنْدَغَرْمَنْ andğarurmən- andğarmak).

BU BABIN ALTI HƏFLİLƏRİ

أَرْمُتْلَدِي A r m u t l a n d ı: armudlandı, «أَرْمُتْلَدِي يَغَاقْ ارْمُتْلَدِي = ağac armudlandı», (أَرْمُتْلَر – أَرْمُتْلَمَاقْ armutlanur – armutlanmak).

أَرْتُچْلَدِي A r t u ç l a n d ı: ardıclandı, «أَرْتُچْلَدِي تَاغْ ارْتُچْلَدِي = dağın ardıcı çoxaldı, ardıclandı, (أَرْتُچْلَمَاقْ – أَرْتُچْلَر) artuçlanur-artuçlanmak).

أَرْكُچْلَدِي Ö r k ü ç l ə n d i: dalğalandı, «أَرْكُچْلَدِي سَوْفْ ارْكُچْلَدِي = su dalğalandı», (أَرْكُچْلَمَاقْ – أَرْكُچْلَر) örküçlənür-örküçlənmək).

Ö r g ü ç l ə n d i: hörük sahibi oldu, «قىز ارگۈچلەندى» kız örgüçlən-di = qız hörük sahibi oldu», (ارگۈچلەر – ارگۈچلەنۈر - örgüçlən-mək).

Ö r k ü ç l ə n d i: ayaq düzəldildi, «اشيچ ارگۈچلەندى» aşçı örküçlən-di =qazana sacayağı düzəldildi», (ارگۈچلەر – ارگۈچلەنۈر -örküçlən-mək).

A d h ğ ı r l a n d i: ayğırlaşdı, «تاي ادغیرلەندى» tay adğırlandı = day ayğır oldu, ayğırlaşdı». Qısraq özünə ayğır tapan zaman da belə deyilir, (ادغیرلەر – ادغیرلەنۈر - adğır-lan-mək).

U d h m a k l a n d i: uşaq sahibi oldu, «ار اذمقلەندى» ər udhmaklandı = adam uşaq sahibi oldu», (اذمقلەر – اذمقلەنۈر - udhmaklan-mək).

A r t u k l a n d i: ifrata vardı, «ار ارتۇقلەندى» ər artuklandı = adam bir az ifrata vardı», (ارتۇقلەر – ارتۇقلەنۈر - artuklan-mək).

I j m a k l a n d i: keçəlliyyi artdı, «تازباشى اىجماق اىزمقلەندى» taz başı ijmaklandı=dazın başının keçəlliyyi artdı».

I j m a k l a n d i: «يەر اىجماق اىزمقلەندى» yer ijmaklandı = yerdə zəy çoxaldı, artdı, şoranlaşdı». Başqası da belədir, (اىزمقلەر – اىزمقلەنۈر - ijmaklan-mək).

A ğ r u k l a n d i: ağır saydı, «اگرۇقلەندى» ol bu ışıq ağruklandı = o bu işi ağır saydı». Bir yükü ağır saymaq da belədir, (اگرۇقلەر – اگرۇقلەنۈر - ağruklan-mək).

O ğ r a k l a n d i: oğraklaşdı, «ار اۆرقلەندى» ər oğraklandı = adam oğrak oldu, oğraklaşdı», (اۆرقلەر – اۆرقلەنۈر - oğraklan-mək). Oğraklar bir türk boyudur.

اتمکلندی Ə t m ə k l ə n d i: «ار اتمکلندی = ər ətməkləndi = ər çörək sahibi oldu, çörəyi artdı», (اتمکلنماک-اتمکلنür-ətməklən-mək). İsimdən düzəldilən belə fellər çoxdur. Bunun ərəb dilində də bənzəri çoxdur. Məsələn, ərəblərdə «الْبَيْنَ الرَّجُلِ əlbənə-r-rüculu» deyilir ki, «süd sahibi oldu, südü çoxaldı» deməkdir, «أَسْحَى əsha» deyilir ki, «məktub bağlamaq və yazmaq üçün lenti, şəridi, kağızı artdı» deməkdir.

إچمکلندی İ ç m ə k l ə n d i: quzu kürkü geydi, «ار اچمکلندی = ər içməkləndi = adam quzu kürkü geydi», buna sahib olduğu zaman da belə deyilir, (اچمکلنماک-اچمکلنür-içməklən-mək).

أرسکلندی Ə r s ə k l ə n d i: qızıb ər istədi, «ارسلار ایشلر ərəsəkləndi = azgın qadın qızıb ərəsədi, ər istədi», (أرسکلنماک – أرسکلنür-ərəsəklən-mək).

أکمکلندی Ö k m ə k l ə n d i: sırğa sahibi oldu, «اراعت اؤمکلندی = qadın sırğa sahibi oldu», (أکمکلنماک – اؤمکلنür-ökməklən-mək).

أکرملندی Ə g r i m l ə n d i: dolandı, girdablandı, «سوف اکرملندی = suw əgrimləndi = su göllərdə axaraq döndü, dolandı, girdablandı», (أکرملنماک – اکرملنür-əgrimlən-mək).

إشتئلندی I ş t o n l a n d i: alt paltarı geydi, «ار ایشئلندی = adam alt paltarı geydi».Əsli «اچئلندی içtonlandı»dır, burada ج ç hərfi məxrəc yaxınlığı üzündən ش ş hərfinə çevrilmişdir, (إشتئلنماق – ایشئلنür-iştonlanur-iştonlanmak).

BU BABIN MÜZAƏFLƏRİ

أرقلندی A r k u k l a n d i: «ار ارقلندی = ər arkuklandı = adam tənbelləşdi, dikbaş oldu», (أرقلنماق – ارقلنür-arkuklanur-arkuklanmak).

Ə m g ə k l ə n d i: əziyyətli saydı, «أل بو ایشغ امگکلندی» ol bu işğ əmgəkləndi = o bu işi əziyyətli hesab etdi, saydı», (امگکلئر – امگکلنماک əmgəklənür-əmgəklənmək).

E ş g ə k l ə n d i: eşşək sahibi oldu, «ار اشگکلندی» ər eşgəkləndi = adam eşşək sahibi oldu». İki ləhcənin (türk və oğuz) birində, (اشگکلئر – اشگکلنماک eşgəklənür-eşgəklənmək).

Ə r k ə k l ə n d i: dalğalandı, «سوف ارگکلندی» suw ərəkəkləndi = su dalğalandı».

Ə r k ə k l ə n d i: «ایک بینی ارگکلندی» anınq yini ərəkəkləndi = onun tükü ürpərdi».

Ə r k ə k l ə n d i: biri erkəklik (kişilik) göstərsə, yenə belə deyilir, (ارگکلئر – ارگکلنماک ərəkəklənür - ərəkəklənmək).

BU BABIN DÖRDLÜLƏRİ

A r p a l a d i: arpa verdi, «أل آتین اربالادی» ol atın arpaladı = o, atına arpa verdi», (اربالاق – اربالار) arpalar-arpalamak).

O r t u l a d i: «ارایشین ارتولادی» ər yaşın ortuladı = adam yarı yaşa, orta yaşa çatdı», (ارتولاق – ارتولار) ortular-ortulamak).

E r t ə l ə d i: ertə, erkən başladı, «ار ایشقا یرتالادی» ər işka ertələdi = adam işə erkən başladı, işə başlamaq üçün erkəndən qalxdı», (یرتالار – یرتالاق) ertələr-ertələmək).

Ə s r i l ə d i: naxışladı, «أل کیزنی اسریلادی» ol kidhizni əsrilədi = o, keçəyə naxış vurdu, üstünü qaplan dərisi kimi rənglə bəzədi», (əsriilər – əsriiləmək) əsrilər-əsriləmək).

O ğ r ı l a d i: oğurladı, «أل نانک اگریلادی» ol nənq oğrıladi = o bir şey oğrıladi». Xalq bu sözdəki ړ r hərfini sükunlu söyləyir, lakin bu, düz deyil, (اگریilər – اگریiləmək) oğrılar -oğrılmək).

اِکتولادی İ k t ü l ə d i: ot verdi, «آل قوی اِکتولادی» ol koy iktülədi = o, qoyuna ot verdi». Başqa heyvanlara ot vermək də belədir, (اِکتولار – اِکتولاماک) iktülər-iktüləmək).

ارغولادی A r ğ u l a d i: ikisinin arasından keçdi, «آل اِکی کِشی ارا ارغولادی» ol ikki kişi ara arğuladı = o, iki adamın arasını yardı, keçdi», (ارغولار – ارغولاماق) arğular-arğulamak).

اِپکلادی Ö p k ə l ə d i: ciyərinə vurdu, «آل انقار اِپکلادی» ol anqar öpkələdi = o onun ciyərinə vurdu», (اِپکلار – اِپکلاماک) öpkələr-öpkələmək).

اِپکیلادی Ö p k i l ə d i: öfkələndi, hirsələndi, «آل اندن اِپکیلادی» ol andın öpkilədi = o ona qəzəbləndi», (اِپکیلار – اِپکیلاماک) öpkilər-öpkiləmək).

Qaydalar sırası gəlincə söylənəcəkdir.

Tanrıya şükr olsun, həməzə kitabı bitdi.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

SALİM²⁵⁸ İSİMLƏR KİTABI

²⁵⁸ Salim – axırında əlif, vav, ye və həməzə hərfi olmayan sözlərdir.

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تَب T a p: kifayətdir, bəsdir. «بُوْ اَشْ مَكَا تَبْ bu aş manqa tap = bu yemək mənə bəsdir», «تَبْ بُلْدِي tap boldı = bəsdir, yetər».

تَبْ T o p: [yemək növü. Resepti:] buğda suda qaynadılır, arpa xəmiri ilə yoğrularaq bir keçəyə sarınır, isti bir yerə qoyulur, yetişdikdən sonra yeyilir.

جَبْ جَبْ Ç a p - ç a p: qamçı vurularkən çıxan səsi və dodaqların şap-pılısını bildirir. «أَلْ أَرْكُ جَبْ جَبْ يِيدِي ol əruk çap-çap yedi = o, əriyi şappur-şappur yedi».

جَبْ Ç ö p: şərəbin çöküntüsü, hər şeyin xıltı. Bu sözdən alınaraq dəyərsiz adamlara «جَبْ جَبْ كِشِيلَار çöp-çep kişilər» deyilir.

جَبْ Ç ı p: hər incə və yumşaq budaq. «تَبْ top» sözü «تَبْ topık» sözünün ixtisarı olduğu kimi, bu söz də «جَبْ çıbık» sözünün qısaldılmasıdır.

جَبْ Ç ö p: tutmac [yemək] parçası, «بِيرْ جَبْ يِيكَل bir çöp yegil = bir parça tutmac ye». Kəsilmiş tutmac və əriştə parçaları da belə adlandırılır.

زَبْ زَبْ Z a p - z a p: tez-tez, sürətli yürüməkdən çıxan səsi bildirir, «زَبْ زَبْ زَبْ zap-zap bargıl = tez-tez qaç, tez get».

سَبْ S ə p: gəlinin cehizi.

سَبْ S ı p: iki yaşına girmiş day.

شَب Ş ə p²⁵⁹: tələsməyi bildirən ədat. Ərəbin «هَلَا həllə» sözü kimi. «شَب شَب کل şəp kəl = tez gəl».

شَب K o p: mübaliğə və şiddət ədatı. «أغل فب بَدُوْدِي oğul kop bedhüdi = uşaq çox böyüdü», «فب اذكو نانك kop edhgü nənq = çox yaxşı nəsnə».

كُب K ö p: «كُب نانك köp nənq = sıx, dolğun, gur olan nəsnə», «كُب سَج köp saç = gur saç». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُب سَكْتَا فَش قَنار كِرْكَلوك كِشِي كا سوز كَلِير köp sögütgə kuş konar, körklüg kişigə söz kəlir=şax söyüdə quş qonar, gözəl qıza söz gələr». Bunun başqa bir variantı da var: «يغاج او جنكاييل يغاج او جنكاييل»، «كِرْكَلوك كِشِي كا سوز كَلِير کرکلک کشیکا سوزکلیر، کرکلک ییغاچ uçunqa yel təgir, körklüg kişigə söz kəlir». Yəni «ağac ucuna yel dəyər, gözəl qıza söz gələr». Bu o deməkdir ki, gözəl özünü qorumalıdır.

بَت P a t: torta, puça, cibrə; bir nəsnənin çöküntüsü.

بَت P a t: «بَت کل pat kəl», eynən «شَب کل şəp kəl = tez gəl» sözü kimidir.

بَت P a t: ağır bir şey düşən zaman çıxan səs üçün «بَت تُشْدِي pat tüşdi» deyilir.

بِت B i t: bit. Buradan alınaraq taxıla düşən kiçik həşəratə da «تَرغ بتي tarğ biti» deyilir.

جَت Ç a t-ç a t: bir şeyin düşdüyü zaman çıxardığı səsi ifadə etmək üçün işlədilir: «جَت جَت اُرْدِي çat-çat urdu=çat-çat vurdu».

جِت Ç i t: qamışdan və ya tikandan düzəldilən çəpər, ev.

شَت Ş a t: cürət, cəsərət, «انك ناستي بار anınq nə şatı var = onun nə cəsərət, cürəti var». Bu söz danma, inkar yolu ilə söylənir.

قَت K a t: qat, «تون قتي ton katı = paltarın qatı». Bu sözdən alınaraq dağ qatlarına və qıvrımlarına «قَدراق kadrak» deyilir.

²⁵⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «şap» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.520).

فت K a t: yanında, nəzəndə mənasındadır. Oğuzca. «بک قیندا» bəg ka-
tında=bəyin yanında, bəyə görə».

فت K u t: qut, dövlət. Bu sözdən alınaraq «قنلغ kutluğ» deyilir. Bu şeir-
də də işlənmişdir:

فت قنغ برسا ایم قولنکا

کندا ایشی یکمسن یوقار اغار

«Kut kuwiğ bersə idhim kulinqa,
Kündə işi yüksəbən yokar, ağar».
Tanrım quluna qutluq, ululuq versə,
Onun işi gündən-günə yüksələr.

کت K ö t: arxa, anus.

مت M a t: elə, o qədər, «اندغ مت andağ mat = o, elədir».

سج S a ç: saç.

سج S u ç: bir şeyin yan keçməsinə, sapmasını bildirir. «سج قلی کılıç
suç kıldı = qılınc sapdı, sapındı, kəsmədi».

سج S u ç: «ار سج قلی ar er suç kıldı = adam işi boynuna almaqdan çə-
kindi».

قج K a ç: neçə, sayı soruşan bir ədat. «قج یرماق بیردی kaç yarmak berdi?
=neçə (nə qədər) pul verdi?».

قج K o ç: qoç. Oğuzca. Əsli «قجکار koçnqar»dır.

قج K a ç: dəfə, kərə. «قج قتا ایدم kaç kata aydım = neçə dəfə dedim».

کج K ö ç: köç. «سؤ کجتی sü köçti = qoşun köçdü».

کج K ö ç: saat, an; müəyyən müddət. «بیر کج کذیل bir köç küdhgil = bir
saat, bir qədər dur, bir az dayan».

هج H ə ç - h ə ç: at baş alıb gətmək istədiyi zaman onu yavaşıtmaq
üçün söylənən söz. Bu söz ərəb dilinə də uyğundur. Bu
kəlmə qaydadan xaricdir, çünki tərkibində • h vardır, hal-
buki türk dilində • h yoxdur.

كە K ə d: bu söz د d ilə yazıldığı kimi, ذ dh ilə də yazılır. Bir şeydən bəhs edərkən mübaliğə və şiddət arzu olunduqda bu söz işlənir. «كذات kədh at = nə yaxşı at», «كذ نانك kədh nənq = nə yaxşı şey».

بیر B i r: sayda bir. «بیر یرماق bir yarmak = bir pul». Bu söz mənqus qisminə daxil edilərək [uzun ی i ilə] بیر bir şəklində də yazıla bilər. Bunun bənzərləri çoxdur, lakin türk dilində doğru olan tələffüzdə qısa və məxrəcdə sərt olandır.

تەر T ə r: «ار تر بئدی ar tər boldı = adam utandı, tərlədi, xəcil oldu». Bu, «ار بئدی ır boldı» yerindədir.

چەر Ç ə r: bədənin ağırlığını bildirən bir sözdür. «ار چرئندی ar çərləndi = adamın bədəni ağırlaşdı». Xaqaniyyə dilində.

چەر Ç ə r: vaxt. «بو چرئک دا گل bu çərlikdə kəl = bu vaxt gəl». Oğuzca.

چەر Ç ə r: üz-üzə, qarşı. «انئق ائیق بو چرئک دا» anıq əwi bu çərlikdə = onun evi bu qarşıda, bu tərəfdədir». Savaşda üz-büz duran səfərlərə, sıralara «çərig» deyilir.

چیر Ç i r: paltarın cırılmasından, paltar cırmaqdan çıxan səsi bildirir. «انئق تونئ چر یرئئ» anıq tonın çir yırttı = onun paltarını cirt deyə cırdı».

چür Ç ü r: mənfəət. «ال اندن نانك چرئادی ol andın nənq çürlədi = o ondan mənfəət əldə etdi».

چürچür Ç ü r - ç ü r: sağılarkən südün qabda çıxartdığı səsi bildirir. Hər hansı maye də səs çıxardığı zaman belə deyilir.

چیر Ç i r: yağ. «ااشچئا چرئوق» aşıçta çir yok = qazanda yağ yoxdur», «بو ائاجرئوق bu əttə çir yok = bu ətdə yağ yoxdur».

چارچار Ç a r - ç u r: həftbicar, ıvır-zıvır, nə gəldi. «ال چرچرئیدی ol çar-çur yedi = o, əlinə keçəni yedi».

سير S ı r: cırcıramanın çıxardığı səsi bildirir. سیرائی sır etti = cırcırama kimi səs çıxardı». Qələm və qələmə bənzər şeylər çıxartdığı səs də belədir.

سير S ı r: Çin kasalarını cilalayan və onların üstünə naxış çəkmək üçün istifadə olunan xüsusi şir, şirə, sülügən, mina. «سیر لغ أباق» sırlıq ayak = naxışlı kasa».

شَرشَر Ş a r - ş a r: şıdırğı yağış yağmasından çıxan səs. Hər hansı mayenin səs çıxarması zamanı da belə deyilir. Bu sözdəki ش ş səsi ج ç-dən çevrilmişdir.

قَرقر K a r - k u r: qur-qur. «قَرقر ائى قَرن» kar-kur etti karın = qarın qur-qur etdi». Bu söz həm tələffüzdə, həm də mənada ərəb dilindəki kimidir.

قَر K u r: mərtəbə, məqam. «قَرم مَنىق مَنيق قَرم اُلغ» məninq kurım uluğ = mənim məqamım yüksəkdir».

قَر K u r: qurşaq, kəmər.

قَر اِج İ ç k u r: iç qurşağı, tumanbağı.

قَرىغى K ı r y a ğ ı: gizli düşmən.

قَر K ı r: qır rəngi. «قَرات کىر at = qır rəngli at».

قَر K ı r: su bəndi, bənd.

قَر K ı r: basıq dağ, yastı dağ.

كُر K ü r: «كُر اَر کُر ər = igid, sarsılmaz, cəsur, qoçu adam». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كِم كُر بولسا كُفاز بُلور» kim kür bolsa, köwəz bolur = kim kür olsa, məğrur olar». Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

اَرئش سَفى يماكى

سِتغَب ئَثرىلاكى

كُرمت اِنىك يراكى

كلكا لِمَت اِر كِشور

«Ərtiş suwı yəməgi,
 Sıtğap tutar biləgi,
 Kürmət anınq yürəgi,
 Kəlgəlimət irkişür».
 İrtiş çayı yəməyi,
 Çırmalanmış biləyi,
 Çox cəsurdur ürəyi,
 Gəlmək üçün toplaşır.

(Yəməklər qıpçaqların bir qoludur. Şair deyir ki, İrtiş çayının yəməkləri qolları çırmalı, ürəkləri cəsaretlə dolu halda bizim üstümüzə hücum etmək üçün toplaşırlar).

بیز B i z: biz, «بیز کلدیمیز» biz kəldimiz = biz gəldik».

تۈز T ü z: düz, düz olan hər şey. «تۈز یەر» tüz yer=düz yer».

چۇز Ç u z: yaldızlı, qırmızı rəngli bir Çin parçası, qumaş.

قۇز K u z: «قۇز تاغ» kuz tağ = günəş görməyən dağ», (oraya ancaq günortadan sonra gün düşür, dağ günəşin solunda qalır, soyuq və qar çox olur). Bu məsəldə də işlənir: «قۇزدا قار اۆسۈمەس؛ قۇزدا قار اۆسۈمەس» kuzda qar əksüməs, koyda yağ əksüməs = quzeydən qar, qoyundan yağ əskik olmaz».

قۇز K ı z: bahalı. «قۇز نەنە» kız nənə = bahalı nəsnə». «بۇ ات قۇز الدیم» bu at kız aldım = bu atı baha aldım».

قۇز K ı z: cariyə, «قۇز قۇر قۇن» kız kırkın = cariyələr».

قۇز K ı z: qız, övlad. «قۇز مەنیک قۇم» məninq kızım = mənim qızım», «اۇ قۇزى» əv kızı=ev qızı», «قۇز يىنچكا قۇز» yinçkə kız=yatağa alınacaq yetişkin cariyə». «Yinçkə» adı cariyə olmayan qızlara, habelə satın alınan qızlara da verilə bilər. Əsli həddi-bülüğa çatmış, lakin ərə getməmiş, bakirə qız deməkdir. O birilər buna bənzədilmək üçün deyilmişdir.

قزفش K ı z k u ş: adamın üstünə düşəcəkmış kimi alçaqdan uçan quş.

قزکشی K ı z k i ş i: xəsis adam. Arğuca. Bu məsəldə də keçir: «قزکشی قزکشی ساقی یورغلی بلماس kız kişi sawı yoriğlı bolmas=xəsis adamın adı-sanı yayılmaz». Bu söz təriflənməsi və adı yaxşılığa çıxması üçün adamın səxavətli olması barədə deyilir.

کز K ə z: gəz, tərəf. «اق کزی ok kəzi = ox gəzi, oxun arxa tərəfi».

کز K ə z: süd və un kimi şeylərin qazan dibinə yapışb qalan parçaları ki, qazılaraq, qaşınaraq atılır. «اشیج کزی aşıç kəzi=qazan dibi».

کز K ə z: Çin ipəklərindən bir qumaş növü.

کز K ü z: payız fəslı, sonbahar.

کز K i z: müşk qutusu, taxt, kürsü, sandıq, heybə kimi şeylər. «کزداکی کزداکی کزداکی kizdəki kiz yıpar = sandıqdakı müşk qoxar, ətir saçar». Bu söz qadınların ağızlarının rayihəsini müşkə bənzətmək üçün deyilir.

مز M i z: biz. م m hərfi ب b hərfindən çevrilmişdir. ب b hərfi «biz» sözü əvvəldə olduğu zaman gəlir. Məsələn, «یز بیزمیز biz bardımız» deyilir ki, «biz getdik» mənasındadır. «کلیمز kəldi+miz» isə «gəldik» deməkdir. Bu qayda bütün isim və fe'llərdə eynidir. «اتیمیز atımız» sözü də belədir.

پس P i s: pis. Dağarcıq, tuluq kimi şeylərin dibinə yığılan çöküntü, xılt; bitum. Qətran kimi bir şeydir.

تس T ə s: mübaliğə ədatıdır. Oğuzca. Oğuzlar yuvarlaq bir nəsnə barədə mübaliğə etmək istədikdə «تس تکرما təs təgirmə» deyirlər ki, bu da «dəsdəyirmi, yupyumru» mənasını verir. Bu, qaydaya uyğun deyil. Çünki:

[Qayda]:

Rənglərdə və bir şeyin vəsfində mübaliğə, şiddətləndirmə dərəcəsi yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və ona ب p hərfi artırılır. Bu iş oğuzcada م m hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tünd göy rəngdə olan nəsnəyə türklər «كُوبُ köp kök», oğuzlar isə «كُومُ köm kök» deyirlər ki, hər ikisi «gömgöy» mənasındadır.

Türklər sözün ilk hərfi olan ك ke hərfini ب p ilə birləşdirərək «كوب köp» demişlər. Bu, mübaliğə ədatıdır, sonra isə rəngin adını əlavə edərək «كُوبُ köp kök» deyirlər. Oğuzlar ب p hərfini م m hərfinə çevirərək «كُومُ köm kök» demişlər, «tünd göy» deməkdir.

Sarı nəsnəyə «سَرَعُ sarığ», tünd sarı nəsnəyə isə «سَب سَرَعُ sap sarığ» deyilir. «سَرَعُ sarığ» sözünün س s hərfi ب p ilə birləşdirilmiş, beləliklə, mübaliğə yaradılmış, sonra rəng bildirən söz əlavə edilmişdir. Eləcə də, boş yer, açıqlıq üçün «يَزِي yazı» deyilir. Burada şiddət dərəcəsi yaratmaq üçün «يَب يَزِي yap yazı» deyilir. Bütün mübaliğələr belədir, lakin ب p hərfini س s-yə çevirmək ümumi qayda deyildir.

تَس T a s: hər nəsnənin pisi, bayağısı. Oğuzca. «بُوَاتُ تَس تَكُلُ bu at tas təgül = bu at pis deyil».

تُس تَس T u s - t u s: keçə və ya paltar kimi yumşaq nəsnəyə vurulan zaman çıxan səsi bildirir. «تُس تَس أُردى tus-tus urdu = tıp-tıp vurdu».

كس K ə s: hər hansı nəsnənin bir parçası. «بیر کس اتماک = bir parça çörək».

كس K ə s: kəsək, qurudulmuş gil parçası. Abdəstdən sonra bununla təmizlənilir.

كيس K i s: qadın. «ایک کيسی anınq kisi = onun arvadı». Bəziləri bunu iza-fətlə işlədirlər: «أل کيسی الدی = o, arvad aldı».

بوش B o ş: boş, sərbəst, azad. «بوش يلقى boş yıldı = başıboş buraxılmış heyvan sürüsü».

بوش B o ş: bu sözdən alınaraq «إشلربوش ol işlər boş» deyilir ki, «o qadın boşdur», (o, qadını boşadı, buraxdı, unutdu deməkdir).

بوش B o ş: «أل قل بوش قلدی = o, qulunu, köləsini azad etdi».

بوش B o ş: yetkin yaşdakı subay adama da «بوش boş» deyilir. Həmin söz bu məsəldə də işlənmişdir: «بوش ناتک کا اذی بلماس = boş nənqəyə idhi bolmas = boş buraxılan malın yiyəsi olmaz». Bu söz öz malını qoruması vacib olan adam üçün deyilir.

توش T ü ş: dayanacaq, yolçuluq zamanı durulacaq yer və zaman. Bu sözdən alınaraq «توش اودی = tüş ödi» deyilir ki, «durulacaq zaman» deməkdir.

چش Ç ə ş: firuzə. Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

يَرْتِي يَشِيلَ جَش

سَقَرْدِي اَرْنَك قَش

تَزِيلْدِي قَرَا قَش

تُنْ كُنْ اَوْزَا يَرْكَنْوَر

«Yarattı yaşıl çəş,

Sawurdu ürünq kaş,

Tizildi karakuş,

Tün-kün üzə yürkənür».

Yaratdı yaşıl çeş,
 Səpdi ağ qaş,
 Düzüldü qaraquş,
 Gecə-gündüz üzərinə örtülür.

(Səmadan bəhs edərək deyir: ulu tanrı yaşılıqda firuzə kimi olan göyü yaratdı, göyə ağ yəşim daşı kimi daş-qaş səpdi, göydə Qaraquş [Yupiter] ulduzu kimi ulduzlar düzdü, gecə ilə gündüz bir-birinin üzərinə örtülür).

چش چش Ç i ş - ç i ş: qadın uşağı siyitmək istədikdə belə deyir. Minici də qaçıqdan sonra atı siyitmək istədikdə belə deyir.

سیش S i ş: şiş. Tutmac adlı yeməyi düzmək üçün işlədilən nəsneyə də «سیش sış» deyilir.

كُش K u ş: bütün quşların ümumi adıdır. Bunlardan bir qismi ayrılır.

كُش K u ş: «أرئك كُش ürünq kuş = ağ şahin, laçın».

كُش K u ş: «قرا كُش kara kuş = dovşancıl, berkut».

كُش K u ş: «تقی كُش təwi kuş = dəvəquşu».

كُش K u ş: «یون كُش yun kuş = tovuz quşu».

كُش K u ş: «ایل كُش ıl kuş = ağbaba, [qartalın bir növü]».

كُش K u ş: «قرا كُش Karakuş = Müştəri ulduzu»²⁶⁰. Bu ulduz doğarkən «قرا كُش توغدی Karakuş toğdı» deyirlər. O, sübh çağı doğur.

كُش K u ş: «قرا كُش karakuş = dəvə ayaqlarının ucu». Oğuzca.

كُش K u ş: «قز كُش qız kuş» tüklərinin rəngi buqələmuna bənzəyən, açılarda rəngdən rəngə çalan bir quşun adıdır.

كُش K i ş: qış. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُش قشقی ات kış konukı ot = qışın qonağı oddur, atəşdir».

²⁶⁰ Karakuş Yupiterin türkcə adıdır. Bu ulduzun türkcə digər adı Onqaydır. Təfəsilat üçün bax: Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, Elm, 2003, s.88-89.

تف T ə f: al, hiylə. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « أفجى نجا تف بلسا ادغ »
 اتجا يول بدير awçı neçə təf bilsə, adhiğ ança yol bilir = ovçu
 neçə al bilirsə, ayı da o qədər yol bilir».

جف Ç ı f: xurma və üzüm kimi şeylərin çanaxda və ya qazanda qay-
 namasından çıxan səsi bildirir.

قف K ı w: bəxt, dövlət, iqbal.

تق T o k: «تق كيشى tok kişi = tox adam».

تق T o k: türklər kimi təpəsində saçı olmayan adama «تق ار tok ər»
 deyilir.

تق T o k: buynuzsuz heyvana «تق يلقى tok yolkı» deyilir.

تق T o k: «تق تق اتى tok-tok etti = daşın daşa vurulmasından çıxan səs
 kimi səs verdi».

تق T o k: «ار كشى بر لا تق تق بلدى» ər kissi birlə tok-tok boldı = ərle arvad
 arasına dava-dalaş düşdü».

جق Ç a k: bir şeyin özünü, eynisini bildirən kəlmədir. «جق ال اتنى تتغل»
 çak ol atnı tutğıl = lap o atın özünü tut», «جق امجنى ارغل»
 çak amaçnı urğıl = lap [ta] nişangahı vur».

جق Ç a k - ç u k: odun, ceviz, sümük kimi şeylərin qırılması zamanı
 çıxan səsi bildirir və «جق جق اتى» çak-çuk etti» deyilir.

جق Ç a k: bu da səs bildirən bir sözdür, «ال اتى اردى جاق اتمدى» ol anı
 urdu, çak etmədi=o onu döydü, döyülən çak etmədi, yəni
 heç cıncırını da çıxarmadı».

زق Z a k – z a k: qoçları kəllələşməyə təhrik edən sözdür.

سق S a k – s a k: qarovulun, keşikçinin qalanı, atı qoruya bilməsi
 üçün oyaq qalmasını bildirən sözdür. «سق سق sak-sak! =
 ayıq-sayıq olun!» deməkdir. Qoçaq və huşyar adama «سق
 ار sak ər» deyilir.

سُق S u k: «سُق يَنْكُوسُ ار» suk yalnız ər = kömək edən bir kimsəsi və dostu olmayan yalnız adam».

بَك B ə k: «بَك نَانِكْ bək nənq = bərk, möhkəm nəsnə».

بُك B ü k: sıx ağaclıq yer.

بُك B ü k: künc, bucaq. Arğuca.

تَك T ə k: tək, elə-belə, sadəcə, heç nə istəmədən. «تَك كَلِمِمْ tək kəldim = bir şey istəməyərək gəldim, heç bir arzum yoxdur, sadəcə gəldim».

تَك T ə k: «تَك تُرْ tək tur = sus!».

چَكُ Ç ə k – ç ü k: malın ən dəyərsizi, zir-zibili mənasında.

چُكُ Ç ö k – ç ö k: dəvəni xıxlatmaq üçün işlənir.

چِكُ Ç i k – ç i k: oğlağı çağırmaq üçün işlənir, sürmək üçün də belə deyilir.

چِكُ Ç i k: cik. Aşiq oyununda aşiq yanı üstə düşüb çuxur üzü yuxarıda olduqda «چِكُ تُرْدِي çik turdı» deyilir.

دُك D ü k: «دُك أُرْدِي dük urdı = yumruğu ilə yavaşca vurdu».

دُك D ü k: «دُك مِينِكْ dük minq = minlər arası», «دُك مِينِكْ يَرْمَاقْ dük minq yarmaq=bu qədər min pul».

دِكُ D i k: «دِكُ تُرْدِي dik turdı = dik durdu».

سِكُ S i k: kişinin tənəsül aləti. Mahmud deyir ki, tənəsül kitabına hörmət və ehtiram əlaməti olaraq savadsız türk kişiləri və qadınları yanında Quran oxuyan adam وَأَنْتِ كُلُّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سَيَكِينًا مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا تُمَسِّكُ لَهَا وَ مَا يُمَسِّكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ ayələri oxuyanda səsinin qışılmasıdır. Çünki onlar bu ayələrin mənasını bilmədikləri üçün [oradakı bəzi sözləri] öz dillərindəki mənadə qəbul edir, gülür və günaha batırlar. Eləcə də هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ ayəsi oxunanda səsin qışılması lazımdır, çünki türk dilində تَلَاقٌ sözü qadının tənəsül alə-

tidir. Eyni qayda üzrə savadsız oğuzların yanında **عائثم** **اتزلتموه من المزن ام تحن المنزلون** ayəsi oxunarkən sual ədatı olan **ام** sözü yavaş səslə oxunmalıdır. Çünki onların dilində bu söz qadının ayıb yerinin adıdır. Sözün mənasını bilən adamlar üçün necə oxunmasının bir fərqi yoxdur.

شك Ş ü k: bir susdurma ədatıdır. «Sus!» mənasında türklər «**شك ثر** şük tur!» deyirlər.

مك M ü k: «**أل مك ثردى** ol mük turdı = o, rüku edər kimi belini bükərək durdu» deməkdir.

بُل B ü l ? : «**بُل ات** bül at = ayaqlarında ağılıq olan, səkil at».

بُل B ü l : «**أغر بُل** uğar bül = qaşqa at».

بُل B ü l : uzun illər qalmış və dadı qaçmış taxıla «**بُل ترغ** bül tarığ» deyilir. Taxıl yağışdan, nəmdən xarab olmuşsa, yenə belə deyilir. Vaxt ötdükcə turşuyan, qıvcıran hər şeyə «**بُل** bül» deyilir. Bu, tələffüzçə və mənaca ərəbcəyə yaxındır. Çünki bu sözün ərəbcəsi «**بلى** bul», türkcəsi isə «**بül**»dür.

تِل T ı l : söz. «**أل انكر تِل تُكردى** ol anqar tıl tægürdi = o ona dil toxundurdu, dillə, sözlə incitdi, dil uzatdı».

تِل T ı l : dil. Bu məsələdə də işlənmişdir: «**أردم بشى تِل** ərđəm başı tıl=dil ərđəmin, fəzilətin başıdır». Bu, ərəbcə **انى اتتى لسان لا اسربها من** sözü kimidir. Bununla gözəl söz qəsd edilir.

تِل T ı l : dil, lügət. «**أغر تلى** oğuz tılı», «**ياباقو تلى** yabaku tılı» kimi. Bu söz mənə yönündən ərəbcəyə uyğundur. Ərəb dilində «**لسان** lisan» kəlməsi söz və lügət mənasına gəlir. Bunun üçün **انى اتتى لسان لا اسربها من علولا عجب فيها ولا سخر** deyilərək «**لسان**» kəlməsi ilə söz nəzərdə tutulmuşdur.

تِل T ı l: düşməndən alınan əsir, dil. «تِل تَتِيم» tıl tuttım = düşmənin nə etdiyini öyrənmək üçün dil tutdum».

جِل Ç i l: bərə, qançır. Döymək nəticəsində dəri üzərində hasil olan iz.

شِل Ş ə l - ş ü l: «شِل شِل الْكَلِك» şəl-şül əliglig = şəl-şül əlli, əli işə yatmayan».

قِل K u l: qul, kölə. Bu məsəldə də işlənmişdir: «قِل يَغِي، اِت بُرِي» kul yağı, it böri = qul yağıdır, it canavar», (qul ağasının malını ələ keçirən kimi yeyir, fürsət gözləyir, düşmən kimi davranır, it də olduğu ev üçün bir canavardır, nə tapsa, çəkinmədən yeyir). Bu söz qulun ağaya məhəbbəti olmadığını göstərmək üçün deyilir.

قِل K ı l: insanın və ya heyvanın qılı, tükü.

قِل قِش K ı l k u ş: ördəyə bənzər bir quşdur, yazda gəlir. Bəylər onu bir-birlərinə hədiyyə edirlər. Bu quşa «قِل قِش» kıl kudhruk = qıl quyruq» da deyilir.

كُل K ü l: kül. Bu məsəldə də işlənmişdir: «كُل اُرْكُنْجَا كُوْر اُرْسَا بِيك» kül ürkünçə, köz ürsə yeg = külü üfləməkdənsə, közü üfləmək yaxşıdır». Bu söz kiçik işdənsə, böyük işə girişməsi məsləhət olan adamlar haqda deyilir.

تَم T ə m: cəftə. «تَم قَبْع تَمَلْتِي» kapuğ təmlətti = qapı cəftələtdi».

تَم T u m: bu söz əslində soyuq deməkdir. Lakin «تَمْلُغ» təmlüğ kəlməsi həm «soyuq nəsnə», həm də «soyuq» mənalarında işlənir.

تَم T ü m: at rənglərindən saya (düz, tam, tüm) rəng. «تَم قَرَا اِت» tüm kara at=düm qara at», «تَم تَرُغ اِت» tüm toruğ at=düm doru, tamamilə doru at²⁶¹».

²⁶¹ Koroğlunun atlarının biri qır, digəri doru rəngli olduğu üçün onlara sadəcə olaraq Qır at və Doru at (eynən Boz at, Ağ at kimi) deyilməli ikən bunlara barmaqdan sorulan mənalar yüklənmişdir. Çünki rəng mənasında qır və doru sözləri ədəbi dili mizdə yoxdur. Dürat «doru at» sözünün təhrifi, bir vurğu ilə söylənən variantıdır. Bu, adi

جم Ç i m: bir şeyin çiy və ya yaş olmasını vurğulamaq üçün işlənir. «جم
چیم یک ات çim yik ət=çim çiy ət», «جم آل تون çim öl ton=çim
yaş paltar»²⁶².

جم Ç i m: ayrıq otu. Yerdən yarıköklü şəkildə biçilib yığılır, quru-
dulduqdan sonra od qalamaq üçün çırpı yerinə işlənir.
«جم بیتی çim bıçtı = ayrıq otu biçdi, yığdı».

سُم S ü m: şiddət ədatı. «سُم سُجُک ناک سüm süçük nənq = çox dadlı,
dapdadlı şey». Oğuzca.

قُم K u m: qum. Çigilcə. Bunu oğuzlar bilməzlər.

کَم K ə m: xəstəlik. «ات کَمَلندی at kəmləndi = at xəstələndi».

کَم K ö m: göm. Göy rəngdə şiddət yaratmaq üçün bu sözdən istifadə
edilərək «کَم کۆک köm kök = gömgöy» deyilir. Oğuzca.

کِم K i m: kim. Sual ədatıdır. Ərəbcə bunun qarşılığı «mən»dir. «مَنْ هَذَا
mən həza» deyilir ki, «bu kimdir» deməkdir. Bu söz tək və
cəm üçün işlədilir. Oğuzlar «بوی کیم boy kim» deyirlər ki,
«hansı tayfa, boy» deməkdir. Boy cəm mənasına gələn bir
isimdir.

بِن B ə n: mən. Oğuzlar «بِن بَرْدِم bən bardım» deyirlər ki, «mən vardım,
mən getdim» deməkdir. Digər türklər «مَنْ بَرْدِم mən bar-
dım» deyirlər.

تُن T ü n: gecə. «تُنلَا کَلْدِم tünlə kəldim = gecə ikən gəldim».

تِن T i n: ruh, nəfəs. «تِنِي کَسِلْدِي tınıq tını kəsildi = onun nəfəsi kə-
sildi, ruhu çıxdı».

bir rəngdir, ona dürr, mirvari və s. kimi başqa mənalar vermək əllaməçilikdən, hətta
elmi avaraçılıqdan başqa bir şey deyildir. Qır at isə qır rəngli atdır, bu da türkcə adi bir
at rəngidir. Qır ata da uydurma rənglər yaraşdırmaq cəhdləri bir zamanlar çox dəbdə
olmuşdur. «Divanü lügat-it-türk»lə bu məsələlər nəhayət aydınlığa qovuşacaq.

²⁶² Bu söz dilimizdə «cimcimə=yağışda çox islanmaq» şəklində işlənir. Buradan gö-
ründüyü kimi, əsl ç ilə «çimçimə» olmalıdır. Zətən «çimmək» sözü də bu kökdəndir.

تِن T i n: «تِن تَزْكِنَ tin – tizgin = yüyən və cilov».

چِن Ç i n: doğru, çin, səhih. «چِن سَوَزَلارَ çin sözlər = o, doğru deyir»,
«چِن اَيْدِنِك چِن aydınc = düz dedin».

سِن S ə n: sən. Türklər bu sözlə uşaq, nökr kimi özlərindən yaşca və mövqecə kiçik olanlara müraciət edirlər. Möhtərəm, mən-səbli kimsələrə ن سِز «siz» deyirlər. Oğuzlar is işi tərsinə çevirərək böyük üçün «سِن sən», kiçik üçün «سِز siz» deyirlər. Cəmdə də belə deyilir, qayda da belədir, çünki «سِز siz» cəmi olan bir isimdir.

قِن K ı n: bıçaq və qılınc kimi şeylərin qını. «قِن قِلِج قِينِي kılıç kını» deyilir.

كِن K ə n: şərq ölkələrində hər şəhərə verilən addır. Bu söz «كِنْد kənd» kəlməsinin qısaldılmışıdır.

كُن K ü n: gün, günəş. «كُن كُنْ تُغْدِي kün toğdı = gün doğdu». Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُنْ كُنْ كَا بَقْسَا كُوْزُقَمَار künqə baksa, köz kamar=günəşə baxanın gözü qamaşar».

كُن K ü n: gün. «كُنْ بَرْعِلْ bu kün bargıl=bu gün get». Günə belə deyilməsinin səbəbi işığın günəşdən yayılmasıdır.

كُنْ يِبَار K ü n y ı p a r: müşk göbəyi.

مِن M ə n: mən. Türklərin dilində.

مُن M ü n: şorba. Mahmud Kaşğari deyir ki, mən yağma ölkəsində eşitdim, «şorba gətir» demək əvəzinə «مُنْ كَلْدُرْ mün kəldür» deyirlər və əriştə şorbası gətirirlər. Bu sözdən onu anlaşırlar. Bu isimləri türk yazısında yumşaq hərflə (hərfi-lin (حرف لين) yazmaq da mümkündür. Lakin sözün dillə söylənişi yazdığım kimidir.

Salimdən iki hərflilər bölməsi bitdi.

ÜÇ HƏRLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏDƏ ORTASI SÜKUNLU FƏ'LİN, FU'LİN, Fİ'LİN فَعْل، فُعْل، فِئْل BABI

بَرْت B a r t: şərab və ona bənzər maye nəsnelərin ölçüsü.

بُرْت B a r t: su içilən parç. Oğuzca.

بَرْت B a r t: «بَرْت بُرْت بُرْت ثَثِي» = qəfil onu hər yandan tutdu».

بُرْت B u r t: kabus, qarabasma. Buna görə də «كُتِي بُرْت» köti burt» deyilir.

بِرت B e r t: ağanın hər il öz köləsindən aldığı vergi. Bu sözü ی i ilə «بِيرت birt» şəklində yazmaq daha yaxşıdır.

تِرت T ı r t: «تَوْنِ تِرت تِرت يِرتِي» anıq tonın tırt-tırt yırttı = onun paltarını cırt-cırt yırtdı, cırıq-cırıq elədi».

تُرت T ö r t: dörd. «تُرت يِرماق» төрт yarmak = dörd pul». Dörd olan hər şey belədir. Bunu و vavla تَوْرْت şəklində yazmaq daha yaxşıdır.

جُرت Ç a r t-ç u r t: hər şeyin ufağı, qırıntısı, töküntüsü.

جَرت Ç a r t: parça, hissə, qədər. «بِير جَرت الغوميز بار» bizim anda bir çart algumuz bar = bizim onda bir az alacağımız var».

چِرت Ç i r t: «چِرت سَوْدَتِي» çirt sudhtı = dişlərinin arasından çirt deyə tüpürdü».

سَرْت S a r t: tacir. «أرغ بلسا يُلدا بير» sart azukı arığ bolsa, yolda yer = tacirin malı təmiz olsa, elə yoldaca yeyər». (Bu məsəlin mənası bir-iki dəfə verilmişdir).

سَرْت سُرْت S a r t – s u r t: «أذا قى سَرْت سُرْت قَلدى» anıq adhakı sart-surt kıldı=onun ayağı fart-furt elədi», bu, ayağın ayaqqabı içində çıxardığı səs kimidir.

سِرْت S i r t: qıl, yoğun qıl.

سِرْت S i r t: bayır, yoxuş kimi yerlər və kiçik dərələr (oğuzca).

قَرْت K a r t: yara. Buradan alınaraq bədxasiyyət adamlara «قَرْت ار» kart ər» deyilir.

قُرْت K u r t: soxulcan fəsiləsindən sürüngənlər. Digər türklərin dilində.

قُرْت K u r t: oğuzlar «böri»yə, yəni canavara «قُرْت kurt» deyirlər.

قَرْت قُرْت K a r t-k u r t: «ألك قَرْت قُرْت أتى» əlig kart-kurt etdi = barmaqlar şıqqıldadı».

قِرْت K i r t: «قِرْت أت» kırt ot = qısa ot», «قِرْت سَج» kırt saç = qısa saç».

قِرْت K i r t: «قِرْت كِشى» kırt kişi = xəsis və bədxasiyyət adam».

كُرْت K ü r t-k ü r t: «أت ارپانى كُرْت كُرْت بيدى» at arpanı kürt-kürt yedi = at arpanı xırt-xırt yedi». Xiyar və xiyara bənzər şeyləri səs çıxararaq yeyən adam üçün də belə deyilir.

كُرْت K ü r t: qayın ağacı. Bundan yay, qamçı, dəyənək kimi şeylər düzəldilir.

قَرَج قُرَج K a r ç-k u r ç: «أر ثرمزنى قَرَج قُرَج بيدى» ər turmuznu karç-kurç yedi = adam xiyarı xart-xurt yedi».

قُرَج K u r ç: «قُرَج ثمر» kurç təmür = polad».

قُرَج K u r ç: mətin və igid adamlara «قُرَج لرن» kurç ərən» deyilir. İçi dolu və külçə şeylərə də belə deyilir.

مُرَج M u r ç: qarabibər.

كند K ə n d: şəhər. Bu sözdən alınaraq Kaşğara «أردو كند» Ordu Kənd» deyilir, «xanın oturduğu şəhər» deməkdir. Çünki xoş iqliminə görə Əfrasiyab burada yaşayırdı. Bura Aşağı Çindir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كلنکز لئو اقيميز

كندلر ازا جقيميز

فرخن افن يقميز

برخن ازا سيجيميز

«Kəlnqiz ləyü aktımız,
Kəndlər üzə çıktımız,
Furxan əwin yıktımız,
Burxan üzə sıçtımız».
Sellər kimi biz axdıq,
Şəhərlərin üstə çıxdıq,
Bütخانanı biz yıxdıq,
Bütlərin üstünə pislədik.

(Uyğurlara qarşı axınlardan bəhs edərək deyir: onların üstünə sel kimi axdıq, şəhərlərini tutduq, bütxana və ibadət yerlərini yıxdıq, bütlərinin üstünə oturduq). Müsəlmanların adəti belədir ki, bir kafir ölkəsini tutanda onları xorlamaq üçün bütlərinin üstünə otururlar.

كند K ə n d: oğuzlara və oğuzlara uyanlara görə, «kənd», türklərin böyük bir qisminə görə isə «şəhər» deməkdir. Buradan alınaraq Fərqanə qəsəbəsinə «اوز كند» Özkənd» adı verilmişdir, «öz şəhərimiz», «özümüzün şəhəri» deməkdir. Yenə eyni şəkildə başqa bir şəhərə «سمز كند» Səmizkənd» deyilir ki, böyük olduğuna görə belə adlandırılmışdır. Farsca ona «سمرقند» Səmərqənd» deyilir.

پارس Pars: yırtıcı bir heyvan, qaplan, pələng.

پارس Pars: türklərin on iki ilindən biri. Bunun belə bir tarixçəsi var. Türklər on iki heyvanın adını alıb on iki ilə ad olaraq qoymuşlar. Uşaqların yaşlarını, savaş tarixlərini və daha başqa şeyləri bu illərin dönməsi ilə hesablayırlar. Bunun tarixçəsi belədir:

Türk xaqanlarından biri özündən neçə il əvvəl baş verən bir savaşı öyrənmək istəmiş, o savaşın tarixində yanılmışdır. Belə olduqda xaqan bu iş üçün ulusu ilə bir kənəş [müşavirə] toplamış və qurultayda «biz bu tarixdə necə yanıldıqsa, bizdən sonra gələnlər də elə yanılacaqlar. Elə isə biz indi göyün on iki bürcü və on iki ay miqdarınca hər ilə birər ad qoyaq, hesabımızı bu illərin keçməsi ilə anlayaq. Bu, aramızda unudulmaz bir xatirə olaraq qalsın» dedi. Ulus xaqanın bu təkliini qəbul etdi.

Bundan sonra xaqan ova çıxdı və vəhşi heyvanları İlisuya doğru qovmağı əmr etdi. Bu, böyük bir çaydır. Xalq bu heyvanları sıxışdıraraq çaya tərəf sürdü və ovlamağa başladı. Heyvanlardan bəziləri suya atıldılar və on ikisi çayı keçdi. Suyu keçən hər heyvanın adı bir ilə verildi. Bu heyvanlardan birincisi «سجغان sığğan=siçan» imiş. Suyu hamıdan əvvəl keçən bu heyvan olduğu üçün illərin birincisi bu adla adlanmış və ona «سجغان یلی sığğan yılı» deyilmişdir. Suyu ondan sonra keçən heyvanların adları sıra ilə aşağıdakı illərə verilmişdir:

اودیلى Ud yılı: sığır [inək] ili.

پارس یلی Pars yılı: qaplan ili.

تاقشغان یلی Tawışğan yılı: dovşan ili.

نَاك يَلي Nək yılı: timsah ili.

يَلي يَلي Yılan yılı: ilan ili.

يَلي يَلي Yund yılı: at ili.

كوي يَلي Koy yılı: qoyun ili.

بيچن يَلي Biçin yılı: meymun ili.

تَقاغويَلي Takağu yılı: toyuq ili.

ايت يَلي It yılı: it ili.

تونقز يَلي Tonquz yılı: donuz ili.

Say تَكرز donuz ilinə çatanda dönərək yenə siçan ilindən başlanır²⁶³.

Kaşğari Mahmud deyir: biz bu kitabı yazanda dörd yüz altmış altıncı (466) ilin məhərrəm ayı idi²⁶⁴, ilan ili girmişdi. Bir il keçib 467-ci il olanda at ili girəcəkdir. Hesab sənə göstərdiyim üzrə olacaqdır.

Türklər bu illərin hər birində bir hikmət olduğunu sanaraq onlarla fala baxırlar. Söz gəlimi, inama görə, ud ili girəndə savaqların sayı artır, öküzlər bir-biri ilə savaqlır, buynuzlaşırırlar. Toyuq ilində ərzaq bol olsa da, insanlar arasında qarışıqlıq artır, çünki toyuğun yemi dəndir, dənə tapmaq üçün o, çör-çöpü, zibili, qırıntıları bir-birinə qarışdırır. Timsah ili girəndə çox yağış yağır, bolluq olur, çünki timsah suda yaşayır. Donuz ili girəndə qar və soyuq çox olur, qarışıqlıq düşür. Beləliklə, türklər hər il bir şey olacağına inanırlar.

²⁶³ Əski türklərdə rəsmi dövlət təqvimini öz başlanğıcını Mahmud Kaşğarının bu sətirləri yazmasından təxminən 5 əsr əvvəl, miladi tarixlə 586-cı ildən götürür. Bax: Ramiz Əskər. Təqvimdən təqvimə, iqlimdən iqlimə. Bakı, Işıq, 1987, s.17-19.

²⁶⁴ Buradan etibarən abzasın sonuna qədər Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsini müqayisə üçün veririk: «ilan ili davam edirdi. Bu il bitib də 470-ci il [əlyazmanın bu qisminə sonradan əlavə edilmiş bir not vardır: «düzəltmə: 467-ci il»; bundan dolayı kitabın bitirilmə tarixində bir qeyri-müəyyənlik hasil olur. İstər kətəbə səhifəsində, istərsə də bu maddə içində 466-cı il deyilmiş, ancaq bir neçə yerdə 469-cu il ya-zılmışdır] olunca yund ili başlayacaqdı» (DLT-2005, s.173).

Türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur, çünki həftə anlayışı islamıyyətdən sonra meydana çıxmışdır.

Ayların adlarına gəlincə, şəhərlərdə ay adları ərəbcə işlənir. Köçərilər və müsəlman olmayan türklər ili dörd fəslə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı var, ilin keçməsi bununla bilinir. Novruzdan sonra yaza «أغلاق ای» oğlak ay», sonra «الغ ای» uluğ oğlak ay» deyirlər. Çünki bu ikinci zaman parçasında oğlaq böyüyür. Bundan sonra «الغ ای» uluğ ay» gəlir, çünki bu dövr yay ortasıdır, yer üzündə nemət artır, heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Digər aylar da bu şəkildə davam edir, az işləndiyi üçün bunların adını tək-tək saymıram.

بَرس B a r s: bədəndə birə, bit kimi həşəratın dişləməsindən, yaxud çiban başlamasından irəli gələn şiş, qabartı. «آبک آتی بَرس بُلدی» anıq əti bars boldı» deyilir ki, «onun əti qabardı» deməkdir.

تَرس T ə r s: çətin olan hər nəsnə. Hər çətin işə «تَرس ایش» tərs iş» deyilir. چَرس چَرس جَرس Ç a r s-ç a r s: «آل آتی جَرس جَرس آردی» ol anı çars-çars urdu = onu şap-şap döydü». «تَرس تَرس آردی» tərs-tərs urdu» deyilir ki, «hər tərəfdən, hər yanına, tərs-avand vurdu» deməkdir.

قَرس K a r s: dəvə və ya qoyun yunundan toxunan paltar.

قَرس قَرس K a r s – k a r s: «قَرس قَرس آیا بیتی» kars-kars aya yaptı = o, əlini bir-birinə vuraraq səs çıxardı». Bu, əl çalmaqdan çıxan səsi bildirir.

کُلف K ü l f: «تَام کُلف یقُلدی» tam külf yıkıldı = dam gurultu ilə bir anda yıxıldı».

بَرق B a r k: «آف بَرق» əw-bark». «بَرق bark» sözü tək işlənmiş, «آف əw» sözü ilə birləşdirilərək işlənir.

ثُرُق T u r k: hər cismin uzunluğuna «turk» deyilir. «بیر سُنْکُو ثُرُقِ» bir süngü turkı=bir süngü uzununu qədər», «بیر یئر اینی ثُرُقِ», «turkı = yerin eni-uzunu».

چُلُق Ç u l k: «جُلُق اسکرک» çulk əsgürük = lül-qəmbər, zil sərxoş».

چُلُق چَالک-چَالک Ç a l k-ç u l k: «جُلُق بَدْرَقْدی» çalk-çulk badar kıldı = o onu şək-şuk vurdu, çırpdı, itələdi». Bu, itələmənin çıxartdığı səsdır.

قِرُق K ı r k: qırx. Bu məsəldə də işlənmişdir: «قِرُق یَلْقا تَکین بای جِغای تُزْلینور» kırk yılka tegin bay - çığay tüzlinür = qırx ilə qədər bayla yoxsul bir olar», (ya ölüm, ya da zamanın dəyişməsi nəticəsində qırx ilə varlı ilə kasıb bir səviyyədə olar, dümdüz olar).

بَرک B ə r k: «بَرک تَک» bərk nənq = möhkəm nəsnə». Bu sözün əsli «بَک» bək»dir, ر hərfi sonradan artırılmışdır.

بُرک B ö r k: başlıq, papaq. «تاتسیز تُرک بُلْماس، باشسیز بُرک بُلْماس» tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas = tatsız [əcəmsiz] türk, başsız börk olmaz».

تُرک T ü r k: türk ölkəsində bir şəhər adı.

تَرک T ə r k: «تَرک کَل» tərək kəl = tez gəl». Hər hansı bir işin tez görülməsi əmr olunduğu zaman «تَرک کَل» tərək kıl» deyilir, «tez ol» deməkdir.

تُرک T ü r k: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına tanrının verdiyi addır. Ulu Tanrının bir ayəsində هَلْ آتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينَ مِّنَ الدَّهْرِ «insan» sözü «adəm» mənasında işləndiyi üçün burada yalnız tək bir adamı bildirir. لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ayəsindəki «insan» sözü çoxluğu, yığını bildirən bir isim-

dir. Çünki təkdən bir şey çıxarmaq olmaz, burada da elədir. «Türk» sözü Nuhun oğlunun adı kimi işləndikdə tək bir adamı bildirir, övladlarının adı olanda «bəşər» sözü kimi çoxluq və cəm bildirir. Bu söz tək və cəm yerində işlənir, necə ki, Rum sözü əleyhissalam İshaqın oğlu İysu, İysunun oğlu Rumun adıdır. Onun övladları da bu adla anılmışlar. Türk sözü də belədir.

Biz «ad olaraq Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir» dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkdən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşğari²⁶⁵ dedi, ona da ibn əl-Fərqi adlı bir zat ibn Əbid-Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu Bəkr əl-Müfid əl-Cərcərainin «əl-Müəlləf fi axir əz-Zaman» [«Axır zamana dair»] adlı kitabından peyğəmbərə (s.ə.s.) istinadən bir hədisi rəvayət etmişdir. Həmin hədis belədir: «Ulu Tanrı "mənim bir ordum vardır, ona "türk" adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acıgım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərəm" deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şeirdə də vurğulanır:

قَجْنٌ كُرْسَا اَتَى تُرْك

يُذْنُ اَنَّا اِنْكَ اَيْدَجِي

²⁶⁵Tarixi məlumatlara görə, bu mübarək zat Mahmud Kaşğarinin müəllimi olmuşdur.

مُنْقَر تَغِيرُ الْعَلَقِ

مُنْدَا نَرُوكْسَلِنُورُ

«Kaçan körsə anı türk,
Budun anqa anıq²⁶⁶ aydaçı:
Munqar təgİR uluğluk,
Munda naru kəslinür».
Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər:
Ona dəyəR böyüklük,
Onda bitər ululuq.

(Haçan bir millət türkü görsə, hökmən delə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır)²⁶⁷.

تُرْك T ü r k: türk. Bu söz həm təkdə, həm də cəmdə işlənir. «Sən kim-sən» mənasında «سَن كِم kim sən» deyilir, buna «türk mən» deyər cavab verilir, «mən türkəm» deməkdir. «تُرْك سُوْسَى türk süsi atlandı = türk ordusu atlandı».

تُرْك T ü r k: «vaxt» mənasına gələn söz. Bütün meyvələrin yetişdiyi zamanın ortasıdır. «تُرْك اَزْم اودى türk üzüm ödi = üzümün dəydiyi vaxt».

تُرْك T ü r k: «تُرْك فَيَاش اودى türk kuyaş ödi²⁶⁸ = günorta».

تُرْك T ü r k: «تُرْك يَكِت türk yigit=gənclik çağının ortasında olan gənc».

سَرَك S ə r k: saxsı və saxsı qırıntıları.

²⁶⁶ Burada «انك» anıq» sözü yerinə düşmür, üstəlik, misranın vəznini pozur, bu söz mənə baxımından da artıqdır. Hüseyin Düzgün II misranı «budun anqa aydaçı» (د ل ت s.225), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.606) «ayğa (?) anıq aydaçı» şəklində oxumuşlar.

²⁶⁷ Bəndin mənasından çıxış edərək biz onu bir qədər fərqli şəkildə tərcümə elədik.

²⁶⁸ Hər fən «orta günəş zamanı» və ya «günəşin orta zamanı», hətta zenitdə olduğuna görə «günəşin oğlan çağı», dolayısı ilə «günorta» deməkdir.

سُرک S ü r k: «اَنِيك اَذاقِي سُرک بوز تَك» anıñq adhakı sürk buz tək = onun ayağı buz kimi soyuqdur». Bu söz ancaq bu deyimdə işlənir.

كُرک K ü r k: kürk.

كُورک K ö r k: gözəllik. Gözəl və görkəmli olana «كُورکلُگ körklüg» deyilir.

Ortası hərəkəsiz olan üç hərflilər qismi bitdi.

ORTASI HƏRƏKƏLİ OLAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

FƏ'ƏL, FƏ'UL, FƏ'İL فَعْل، فَعُل، فَعِيل BABI

كَلْب K ə l ə p: yaylalarda bitən, heyvanı tez kökəldən ot.

بَسْت B a s u t: arxa, köməkçi, həmdərd.

بَسْت B a s u t: kömək. «أَل مَتَا بَسْت بَرْدِي» ol manqa basut berdi = o mənə kömək etdi». İkisi də bir-birinə yaxındır.

بُلْت B u l l t: bulud. «قَرَا بُلْت» kara bulıt, «أَق بُلْت» ak bulıt» deyilir.

قَرَا بُلْتغ بیل آجار

أَرُنْج بِلَا ایل آجار

«Kara bulıtıg yel açar,

Urunç bilə el açar»

Qara buludu yel açar,

Rüşvət isə el açar.

(Qara bulud göy üzünü tutanda onu yel dağıdar, göyün üzünü açar, rüşvət isə hökumət qapılarını açar). Bu söz işini düzəltmək üçün malını qızırğalanmaması lazım gələn adamlara deyilir. Saçın gurluğu da buluda bənzədilərək «بُلْت تَك سَجِي bu- lit tək saçı» deyilir ki, «saçı bulud kimi çox» mənasındadır. Bu bənddə də işlədilmişdir:

أَعْدَى بُلْت كُرْيُو

يَغْمُرُ ثَلْسَى سَكْرِيُو

قَلْبِقْ اِنِي أَكْرِيُو

قنجا بریر بلكو سوز

«Ağdı bulıt kökrəyü,
Yağmur, tolı səkriyü,
Kalık anı ügriyü,
Kaça barır bəlgüsüz».
Yüksəldi bulud kükrəyərək,
Yağış, dolu səyriyərək,
Hava onu sürüyərək,
Hara gedir, bəlli deyil.

(Bulud yüksəldi, yağış, dolu yağır. Hava buludu sürükləyib aparır, hansı tərəfə götürdüyü məlum deyil).

ثُبَّت T ü b ü t: Tibet. Türk diyarında yaşayan qələbəlik bir qövmdür. Onlar yaşayan yerdə müşk geyiki olur. Bu geyiklərin göbəkələrini kəsib götürürlər. Bu bir müşk qutusudur. Göbək müşkü budur.

Tübütlülər Sabit adlı bir adamın övladlarıdır. Sabit yəmənli bir şəxsdir, orada adam öldürdüyü üçün qorxusundan bir gəmiyə minərək qaçıb Çinə gəlmişdir. Tübüt ölkəsi onun xoşuna gəldiyi üçün burada yerləşmişdir. Çoluğu-çocuğu artmış, nəvələri türk torpaqlarından min beş yüz fərsəx yer almışlar. Çin ölkəsi Tübütün şərqində, Kəşmir qərbində, uygur diyarı şimalında, Hind dənizi cənubunda yerləşir. Dillərində ərəbcə sözlər də vardır, anaya «أما ümə», ataya «أبا aba» deyirlər.

تِكِت T e g i t: «تِكِن tegin» sözünün cəmidir. Lüğəvi mənası «kölə» deməkdir, sonra xaqan oğullarına unqun [ünvan] olmuşdur. Bu, qaydaya zidd bir cəmdir. «أکا تِكِت ögə tegit» orta hallı adamların böyüklərinə, xaqan uşaqlarının kiçiklərinə veri-

lən addır. Bu iki söz birləşdirilərək işlənir. «اكا» ögə» sözü-
nün əsli Zülqərneyn dövründə sülhdən əvvəl türk qoşunu
ilə onun avanqardı arasındakı çarpışma ilə bağlıdır.

جُكْت Ç ö k ü t: «جُكْت كِشِي» çöküt kişi = qısa boylu, cırtıdan». Qısa olan
hər şeyə belə deyilir.

جِکِت Ç i g i t: pambıq çiyidi. Arğuca.

سِبْت S i p ü t: qarabibər və istiot kimi yeməyə vurulan ədviyyat. Kaş-
ğarca.

سُغْت S o ğ u t: turşumuş süddən tutulan pendir. Karluqca.

سُغْت S o ğ u t: düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağırsağ yeməyi,
bumbar dolması.

سِغْت S i ğ i t: ağlaşma.

سُكْت S ö g ü t: söyüd. Bu məsələdə də işlənmişdir: «سُكْت سُولْنِكا قَزْنِكا قاسِنِكا»
sögüt sülinqə, kadhınq kasınqə=söyüddə təzəlik, qayında
sərtlik», (söyüdə təzəlik, qayın ağacına sərtlik yaraşır). Bu
söz əslinə çəkən hər şey üçün söylənir.

قُجْت K a ç u t: savaş və qovğada igidlərin bi-biri ilə çarpışması. Başqası
da belədir.

قُرت K a r ı t: türkməncə «söymək». Zənnimcə, bu söz ərəbcə «غارت ğa-
rət» sözündən alınmışdır.

قُرْت K u r u t: qurut; yağı alınmış qatıqdan düzəldilmiş lor pendiri.

قُنت K a n a t: qanad.

قُنت K o n a t: bir-birinə yanaşan, yaxınlaşan, toplaşan insan kütləsi.
«أَل مَبِك قُنَاتِم أَل ol məninq konatım ol = o mənə yaxınlaşan
adamdır».

كُپِت K ɔ p i t: içki içilən yer, mexana, dükan.

كُجْت K ü ç ə t: Xarəzmdə yaşayan bir türk boyu.

كُجْت K ö ç ü t: at.

كذت K e d h ü t: geyim, geyəcək. Əsasən toylarda geyilən paltar. Bəyin və gəlinin öz qohumlarına hədiyyə olaraq geydirdikləri paltar. «كذت بردی kedhüt berdi = ona hörmət əlaməti olaraq paltar, xələt verdi».

كرت K i r i t: kilid, açar. Bu söz ərəbcəyə yaxındır, çünki ərəbcəsi «اقلید»dir. Əlif atıldıqdan sonra ق ka hərfi ك ke hərfinə, ل l hərfi ر r hərfinə, د d isə ت t hərfinə çevrilmişdir.

كلت K ü l ü t: xalq arasında gülməli, gülünc olan şey.

بُكج B u k a ç: su qabı, saxsıdan qayrılan çanaq. «أشج بُكج aşıç-bukaç = qazan-tava». Bu iki söz birlikdə söylənir.

بَكج B ə k ə ç: təkinlərin titulu. «بَكج ارسلان تكين Bəkəç Arslan Tegin» deyilir. Bu söz ك yumşaq kafla «bəgəç» şəklində tələffüz ediləndə kiçiltmə bildirir, «bəyciyəz» mənasına gəlir, sevgi və əzizləmə bildirir, çünki «بک bəg» sözü yumşaq kafladır.

بُلج B o l u ç: kişi adı.

تُكج T o k u ç: çörək. Bu söz «تق ار tok ər» sözündən alınmışdır, «tox adam» deməkdir. Çörək adamı doyurduğu üçün belə deyilmişdir.

تِكج T i k ü ç: çörəkçilərin çörək üzərinə naxış vurmaq üçün işlətdikləri nəsne, quş lələyi.

چنج Ç a n a ç: qorxaq, iş görə bilməyən, pampax.

سَنج S a n a ç: dağarcıq. Qırmızı dağarcığa «sanaç kəsürgü» deyilir.

كَقج K a k a ç: kir, pas, bulaşiq. Buradan alınaraq «تون ققج بُدی ton ka-kaç boldı» deyilir ki, «paltar çirkləndi» deməkdir.

كُلج K u l u ç: kişi adı.

كُلج K u l a ç: qulac. Bunun əsli «كول اچ kol aç»dır. «بیر قلع برجن bir kulaç barçın» deyilir ki, «bir qulac ipək parça» deməkdir.

قش قلیج قنقا سیغماس K 1 1 1 ç: qılinc. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قش قلیج قنقا سیغماس = qoşa qılinc qına sığmaz». Bu söz bir iş üçün çarpışan, qarşılaşan, yaxud bir qızı istəyən iki adam üçün söylənir. Bununla xaqaniyyə xanlarına ad verilərək «Kılıç xan» deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılinc kimi kəsib atan xaqan deməkdir. Bu bənddə də işlənmişdir:

ارن البسی اقیشتیلر
قنقیر کوزن بقیشتیلر
قمغ تلمن نقیشتیلر
قلیج قنقا کجن سیغدی
«Ərən alpı okıştılar,
Kıncır közin bakıştılar,
Kamuğ tolmun tokıştılar,
Kılıç kınka küçin sığdı».
Ərlər, alplar çağırışdılar,
Qızmış gözlə baxışdılar,
Hər yaraqla toqquşdular,
Qılinc qına güclə sığdı.

(Savaş səhnəsini təsvir edərək deyir ki, alp ərənlər, igidlər bir-birlərini haylayıb çağırtdılar, qızmış halda qəzəblə bir-birlərini süzdülər, bütün silahlarla vuruşdular, qılincin üstündə qurumuş qanın çoxluğu üzündən qılinc qına güclə girdi).

قمج K a m ı ç: çömçə.

کتج K ö t i ç: cavan uşağa söyən zaman işlədilir, «nəcis kimi qoxan» deməkdir.

کزج K ö z ə ç: parç, piyalə. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, ancaq ه h hərfi ج ç-yə çevrilmişdir.

كُدَج K ö d h ə ç: yuxardakı kimi parç, piyalə deməkdir. Arğuca. Eynən bunun kimi, ərəb dilində də د dh hərfi ز z hərfinə çevrilərək ذَبْر zəbərə sözü ذَبْر zəbərə şəklinə düşmüşdür, «yazi yazdı» deməkdir. Ərəblər acı suya ماء زعاق و ذعاق deyirlər.

كُمَج K ö m ə ç: külə basdırılaraq bişirilən çörək.

كُمُج K ö m ü ç: dəfinə, gömü. «أل كُمُج بُلدی ol kömüç buldı=0, dəfinə, xəzinə tapdı».

مَشِج M ə ş i ç: «مَشِج أُم مəşiç üzüm = qara üzüm».

بُنْر B u t a r: «berdi» adlanan həsirin toxunmasında əriş kimi istifadə olunan pambıq ip.

بَدْر بَدْر B a d a r – b a d a r: «بَدْر يُكْرَدِي badar-badar yügirdi = tıpış-tıpış, apul-apul, tappa-tapla qaçıb getdi».

بَسْر B a s a r: dağ sarımsağı.

بَغْر B a ğ ı r: qaraciyər. «heç kimə boyun əyməyən adama «بَغْر بَدُك bağrılığ» deyilir ki, «ciyəri/bağrı böyük» deməkdir.

بَغْر B a ğ ı r: yayın ortasına da «يا بَغْر یا bağrı» deyilir.

بَقْر B a k ı r: mis. Bu deyimdə də işlənmişdir: «بار بَقْر يوق الثون bar bakır, yok altun=var olan şey misdir, yox olan şey qızıldır», (əldə olan şey mis kimi dəyərsiz sayılır, əldə olmayan şey isə qızıl kimi qiymətlidir). Bu söz hər hansı bir şəxsin qohumları yanında dəyəri bilinmədiyi, ancaq yoxluğunda axtarıldığı zaman söylənir.

بَقْر B a k ı r: Çində istehsal olunan bir parça. Bununla alver edirlər.

بَقْرَسُفْم B a k ı r s o k u m: Mərrix ulduzunun adıdır, qızılı rənginə görə misə bənzədilir.

بُكْر B ö g ü r: böyrək.

بُكْر B ü k ü r: Köçə şəhəri ilə uyğur ölkəsi arasında yerləşən dağın başında bir qaladır. Bura sərhəddir.

تَبْر T a p a r: qıpçaq xanı İnal Özün iki oğlundan biri.

تَتْر T a t ı r: «تَتْر يير» tatır yer=suyu, ağacı olmayan çöllük yer».

تَتْر T i t i r: dişi dəvə.

تَقْر تَقْر T a k ı r-t a k ı r: «ات اذاقى تَقْر تَقْر ائى» at adhakı takır-takır etti = at ayağı taqqır-taqqır səs çıxartdı».

تِكْر تِكْر T i k i r-t i k i r: «تِكْر تِكْر ائى» tikir-tikir etti» deyilir. Bu da yuxarıdakı mənədadır.

تَمْر T ə m ü r: dəmir. «كوك تَمْر كَرُو ثرماس» kök təmür kerü turmas» deyimində işlənmişdir, «göy dəmir boş durmaz», (toxunduğu yeri yaralayır) deməkdir. Bu sözün başqa bir mənəsi də vardır: qırğız, yabaku, qıpçaq və digər boyların xalqı and içdikləri və ya mərc gəldikləri zaman dəmirə ehtiramalarını bildirmək üçün qılıncı çıxarıb yanını üstə önlərinə qoyur və «بو كوك كرسون قزل جقسون» bu, kök kirsün, kızıl çik-sun» deyirlər. Bu, «sözündə durmasan, qılınc sənin qanına boyansın, dəmir səndən intiqamını alsın» deməkdir. Çünki onlar dəmiri müqəddəs sayırlar.

تَمْر T a m u r: damar. Oğuzlar م m hərfini fəthə ilə söyləyərək «تامر» deyirlər. Onlar həmişə qısalığa riayət edirlər. Çünki fəthə hərəkələrin ən qıساسıdır, həmişə ona doğru gedirlər.

تَوْر T a w a r: canlı, cansız mal. Oğuzlar və onlara uyanlar isə «تور» tavar» deyirlər. Bu bənddə də işlənmişdir:

تَقْر كِمِينْ كِ اَكْلِسَا

بَكْلِكْ اَنَكْرَكْر كِيُوْر

تَقْر سِيْزَنْ قَلْبِ بَكْ

اَرْتَسِيْزَنْ اَمَكِيُوْر

«Tavar kiminq ökilsə,

Bəglik anqar kərgəyür,

Tawarsızın kalıp bəğ
 Ərənsizin əmgəyür».
 Kimin malı çoxalsa,
 Bəylik ona yaraşar,
 Bəyin malı olmasa,
 Ərənlər də uzaşar.

(Malı-mülkü çox olan adama bəylik yaraşır. Bəy malsız-mülksüz qalanda ərənlər də uzaşır, uzaqlaşır, çünki onlar bəyin malına tamahlanaraq onun ətrafında toplaşirlar).

جُبْر Ç ü b ü r: keçi qılı. Buradan alınaraq «جُبْر جُبْر çübür-çəbür» deyilir ki, abur-cubur, yəni malın pisi və dəyərsizi deməkdir.

جُتْر Ç u t u r: «جُتْر كِشِي çutur kişi = bədxasiyyət adam».

جَغْر Ç a ğ ı r: şıra(t).

جَغْر Ç a ğ ı r: çaxır, şərab. Bu kəlmə bir-birinə zidd iki mənə daşıyan sözlərdəndir.

جَغْر Ç ı ğ ı r²⁶⁹: cığır, dar yol.

جَقْر Ç a k ı r: göygöz, çaxır, çaxırgöz. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «إت جَقْرِي اتقا تَكْماس، ات جَقْرِي اتقا تَكْماس it çakırı atka təgir, at çakırı itka təgməz = çaxırgöz köpək ata dəyər, çaxırgöz at heç itə də dəyməz, çünki çaxırgöz at yaxşı görməz, ondan vaz keçmək lazımdır».

جِكْرِكِر Ç i ğ i r – ç i ğ i r: qıcır-qıcır, çörəyin içində daş qırıntıları olduğu zaman dişin onları əzə bilməyərək çıxardığı səs.

سُغْر S u ğ u r²⁷⁰: kərtənkələyə bənzər bir adadovşanı növü. Dərisindən yağışlıq [plaş] tikilir.

²⁶⁹ Bu söz yazma və basma nüsxədə «جَغْر چاğır» şəklindədir. Doğrusu «جَغْر چاğır», yəni cığırdır.

²⁷⁰ Bu sözün məkan bildirən variantı «soğurluğ» şəklindədir, deməli, onu «soğur» kimi də oxumaq mümkündür.

سِغِر S i ğ i r: xanların xalqla bərabər keçirdikləri ov. Xanın adamları meşəyə və çöllərə yayılır, vəhşi heyvanları qabaqlarına qatararaq xanın olduğu yerə sürürlər. Xan isə yorulmadan durduğu yerdən önünə çıxan heyvanları ovlayır. Buna sürək ovu deyilir.

سِغِر S i ğ i r: «سَوْفِ سِغِرِي suw sığırı = camış».

قَتِر K a t ı r: qatır.

قَدِر K a d ı r: «قَدِر نَانِكْ kadir nənq = güc olan nəsnə, çətin şey».

قَدِر K a d ı r: sıldırım yerə «قَدِر بِيرْ kadir yer» deyilir. Bu, dağlarda qarın və qışın çox olmasından irəli gəlir.

قَدِر قِش K a d ı r k ı ş: zəmhərir, qaraqış.

قَدِر K a d ı r: xaqanların sərt və çətin olanına deyilir. Bundan dolayı xaqaniyyə ulusunun xanlarına «قَدِر خَانْ Kadir xan» deyirlər. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, çünki sərt olmaq gücdən və qüvvədən doğur. Sərt olan adam istədiyini edə biləcək qüvvəyə malikdir.

قِسِر K ı s ı r: qısır, doğmayan qadın və heyvan. Buradan alınaraq «قِسِر قِسِرَاقْ kısır kısraq» deyilir ki, «doğmayan qısraq, madyan» deməkdir.

كَلِر K ə l ə r: kərtənkələ.

بُغَز B o ğ a z: boğaz.

تَبِيز T ə b i z: şoran yer.

تَبِيز T ə b i z: buradan alınaraq paxıl adama «تَبِيز كِشِي təbiz kişi» deyilir.

تُپُز T o p u z: «تُپُز يُكْ topuz yük = üstündə durmaq, üstünə minmək mümkün olmayan heyvan yükü».

تَبِيز T i t i z: «تَبِيز نَانِكْ titiz nənq = dadı həlilə kimi acı olan bir şey».

تُكُز T ü k ü z: «تُكُزَاتْ tüküz at = qaşqa at».

سَغِر S a ğ ı z: saqqız. «سَغِر تُبِرَاقْ sağız toprak = yapışqan torpaq».

سَكَز S a k ı z: paltara bulaşan meyvə suyu və ya xurma bəkməzi kimi şeylər.

سَكْز S ə k i z: səkkiz. Bu söz «سَكْز səkkiz»in qısaldılmış şəklidir.

سَمِز S ə m i z: kök, kökəlmiş heyvan. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, ancaq türklər ن n hərfini ج z hərfinə çevirmişlər. Bu onların dilində adi şeydir; «sən» və «siz» kimi (ج hərfi ن hərfindən çevrilmişdir).

قُبْز K u b u z: qopuz, uda bənzər bir çalğı aləti.

قُتْز K u t u z: vəhşi öküz, yak.

قُتْز K u t u z: quduz, «قُتْزات kutuz it = quduz it».

قَدْز K a d h ı z: ağac qabığı.

قَدْز K u d h u z: dul qadın.

قِمِز K ı m ı z: qımız. Qısaq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir.

قِمِزِ الْمِلا K ı m ı z a l m ı l a: turş alma (dadı qımıza bənzədiyi üçün).

كُكْز K ö g ü z: köks, sinə, döş.

كِدْز K i d h i z: keçə.

كِفْز K i w i z: xalı, kilim kimi şeylər.

كُفْز K ü w i j: (iki məxrəc arasındakı ج j ilə) söyüd kimi içi çürüyən, oyulan hər ağac.

كُفْزِ ثَرْمَا K ü w i j t u r m a: dadı qaçan, dadı pozulan turp. Dadı qaçan hər şey üçün bu söz işlənir.

تَرْس T a r u s: evin, damın çatısı.

تَلْس T a l a s: cıdırda, top oyununda meydanın sonuna çəkilən ip.

تَلْس T a l a s: Taraz adı ilə tanınan bir şəhər. Talas ikidir, birinə Uluğ Talas deyilir, ikincisi islam sərhədindədir, Kəmi Talas adlanır.

تَلْس T o l a s: «تَلْس يُوْز tolas yüz =qaşqabaqlı sifət».

بجش B ı ç ı ş: böyük adamların ziyafətinə, toyuna, dəvətinə gedən adamlara [hədiyyə olaraq] verilən ipək parça.

برش B u r ı ş: dəridə və paltardakı buruşuqluq.

بغش B a ğ ı ş: barmaqların və digər əzaların fəqərələri, qamış və ona bənzər şeylərin buğumları da belədir.

بکش B a k ı ş: baxış, gözlə bir-birinə baxmaq, baxışmaq.

بلیش B i l i ş: biliş [tanış]. Burada sifətdir, məsdər deyil.

بولش B o l u ş: adamın gördüyü işdən qazancı.

بولش B o l u ş: sözlə kömək. «آل مەکا بۆلش قەدی» ol manqa boluş kıldı = o mənə sözlə kömək etdi, mənəvi dəstək verdi».

تایش T a p ı ş: iki adamın işlərini bir-birinə tapşırması, vəkil etməsi.

توتuş T u t u ş: tutaşma, çəkişmə. Bu söz özündən əvvəlki sözdən səs etibarilə daha sərtidir.

توتuş T u t u ş: kişi adı.

تەۋش T a w u ş: hiss, duyğu, qımıldanma.

توکۈش T o k ı ş: cəng, savaş. Bu şeirdə də işlənmişdir:

توکۈش اجرا ارشتم
 الیغ برلا قرشتم
 تۈکۈز اتین یرشتم
 ایدم امدی آل اتار

«Tokış içrə urıştım,
 Uluğ birlə karıştım,
 Tüküz atın yarıştım,
 Aydım: əmdi al, Utar».
 Savaş içrə vuruşdum,
 Böyüklərlə qarışdım,
 Qaşqa atla yarışdım,
 Dedim: indi al, Utar!

(Savaşda vuruşdum, qövmün böyüyü ilə üzleşdim, qaşqa atımla yarışdım, ox ataraq «al, ey Utar!» dedim). Utar bir adamın adıdır.

تُقِش T o k i ş: kişi adı.

تَكِش T ə g i ş: mübadilə, dəyişmə. Bu sənin bir adama, onun da sənə bir loxma çörək verməsi kimidir.

تَكِش T ə k i ş: hər şeyin sonu, hüdudu.

تَكِش T ə k i ş: kişi adı.

چَبِش Ç ə p i ş: çəpiş, altı aylıq keçi balası.

چَفِش Ç a w u ş: savaşda səfləri düzən, savaş olmayanda isə əsgərləri heç kimə zülm etməyə qoymayan şəxs, çavuş.

چِکِش Ç i k i ş: mənfəət, çıxar. «ايشتا چِکِش يوق» ol ı şta çıxış yok=0 işdə bir çıxar, mənfəət yoxdur».

چَلِش Ç a l ı ş: badalaq, sarma, güləş.

سُرُش S u r u ş: buğda başaqlarındakı dənələr bərkiməzdən əvvəl başaqla alovda ütülür, sonra döyülərək yeyilir; sütül etmə, ütmə.

سِقِش S i k i ş: itələmə, çarpışma.

سُكِش S ö g ü ş: söymə, söyüşmə.

سُكِش S ö g ü ş: kabablığa yarayan oğlaq, yaxud quzu. Oğuzca.

سِكِش S i k i ş: cinsi əlaqə.

قَبِش K a p ı ş: qapıb alma, yağma etmə.

قَبُش K a p u ş: arğu elində bir yer adı.

قَجِش K a ç ı ş: xalq arasında çaxnaşma, qaça-qaç, kaos. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قَجِش بُلَسَا قِيَا كُرْمَاس» kaçış bolsa, kıya körməs =qaça-qaç olsa, heç kim bir-birinə baxmaz».

قُجِش K o ç u ş: qucaqlaşma, qucma.

قَدِش K a d h a ş: qardaş kimi yaxın olan qohum.

قَدِش K a d h ı ş: qayış, heyvan gönündən qayırilmiş qayışa deyilir.

قرش K a r ı ş: qarış, «بیر قرش bir qarış = bir qarış».

قُغش K o ğ u ş: aşılanmış, aşılanmamış dəri.

قُغش K o ğ u ş: su yolu, nov, novalça.

قُغش K o ğ u ş: «تَکْرِمان قُغشى» təgirmən koğuşı=dəyirman holuğu», holuq.

قُغش K o ğ u ş: oxları pardaxlamaq üçün huş ağacından [ağcaqayın] düzəldilən alət.

قَمِش K a m ı ş: qamış.

كَيْش K e ç i ş: çayın, dərənin keçidi. Bu söz «أَل كَيْشِنِ سَوْفِ الْتَى» ol keçiş-ni suw ilətti» məsəlində də işlənmişdir, mənası «su o keçidi, o körpünü apardı» deməkdir. Bu söz ötüb keçən və əldə edilməsi mümkün olamayan iş barədə deyilir.

كَرْش K ə r i ş: üstünə çıxmaq mümkün olan dağ zirvəsi. Oğuzca.

كَرْش K ə r i ş: atın yanı, beli. Bu, «كَرْش يَغْرِى أَغْلَقَا قَلِير» kəriş yağrı oğulka kalır» məsəlində də işlənmişdir, «bel yağrı oğula qalar» deməkdir, çünki ora oynaq yeridir, yarası tez sağalmır. Bu söz atı yağırdan qorumaq üçün söylənir.

كَرْش K ə r i ş: savaşa davam gətirmə.

كُرُش K ö r ü ş: gözlə görünən, mənzər; görüş, baxış.

كِرِش K i r i ş: bir adamın daşınmaz əmlakdan olan gəliri.

كَرْش K ə r i ş: qovğa, çəkişmə. «نَالِك كَرْشَتِيك» nələk kəriştinq = niyə çəkişdin, döyüştün».

كَلِش K ə l i ş: gəliş, gəlmə. «كَلِش بَرِش» kəliş–barış = gediş–gəliş». Qonaq otağına «كَلِش لِك بَرِش لِعِ أَف» kəlişlig – barışlıq əw» deyilir.

كُمُش K ü m ü ş: gümüş. Bu bənddə də işlənmişdir:

السب أرَن نى أذرْدُم

بَيْنَ أَيْك قَدْرِدِم

أَلْشَن كُمُش يُدْرُدُم

سَوْسَى قَلِن كِيم أَتَار

«Alp ərənni udhurdum,
Boynın anıq kadhırdım,
Altun–kümüş yudhurdum,
Süsi kalın, kim ötər».
Alp ərənlərini seçdiim,
Boyunlarını bükdürdüm,
Qızıl–gümüşlərini aldım,
Çox əsgəri kim keçər?

(Bir döyüş səhnəsini təsvir edərək deyir: düşmən igidlərini ayırdım, boyunlarını əydirdim, təslim olmağa məcbur etdim, xəzinələrindəki qızılı–gümüşü aldım, qarət etdim, əsgərin çoxluğu üzündən o yana keçə bilmədim).

كُمُش K ü m ü ş: axça, çünki axçanın tərkibində gümüş vardır.

كُمُش K ü m ü ş: qadın adı.

بَتَغ B a t ı ğ: bataq, bataqlıq; çay və ona bənzər şeylərin dərin olan yerləri.

بَجَغ B a ç ı ğ: müqavilə; əhd-peyman. «أَل مَبِك بَرَا بَجَغ قَلْدَى» ol məniq birlə baçığ kıldı = o mənimlə əhd-peyman etdi».

بَرِغ B a r ı ğ: «أَل بَرِغ بَرْدَى» ol barığ bardı = o elə o gedən-getdi».

بَرِغ B a r ı ğ/b ı r ı ğ: qoxmuş şey. Bu söz qoşa olaraq işlənir və «سَسِغ سَاسِغ-بَارِغ» deyilir, «üfunətli–qoxmuş» deməkdir.

بَسِغ B a s ı ğ: gecə basqını üçün seçilmiş və düşmənin qəfil yaxalanaçağı yer. «أَل أَسَى بَسِغِنْدَا نَتَى» ol anı basığında tuttu = o onu basqın yerində yaxaladı».

بُسُغ P u s u ğ: pusu, pusqu.

بُشُغ B o ş u ğ: xanın elçiyə geri qaytması üçün izin verməsi. Elçiyə verilən bəxşiş də belə adlanır. Bu, ərəb dilindəki «سُفْرَة suf-rətə» sözü kimidir, əvvəllər qonaq üçün hazırlanan ye-

məyə belə deyilirdi, sonra yeməyin altına qoyulan süfrə mənası kəsb etmişdir. Qohumlardan biri uzaq yerdən gəl-di-yi zaman şülən düzəldilir, bütün qohumlar və başqa adamlar çağırılır, yeməkdən sonra bəzi hədiyyələr təqdim olunaraq dağılışmağa icazə verilir. Bu şəkildə birlikdə ye-yilən yeməyə «بُشَغ أَشِي» boşuğ aşı» deyilir, «icazə yeməyi» deməkdir.

بُشَغ P 1 ş 1 ğ: bişmiş. «بُشَغ أَشِي pışığ aş = bişmiş yemək». Bişən hər nə-s-nəyə belə deyilir. Kərpic və kirəmit kimi şeylərə də «بُشَغ كَرِيچ pışığ kərpiç» adı verilir.

بُشَغ P 1 ş 1 ğ: «بُشَغ سُجُوك pışığ süçük = qaynadılmış şərab».

بَقِع B a k 1 ğ: baxma, baxış. «أَيْك بَقِعِي كُور anın bakığı kör = onun baxışını gör». Bu kitabda mənim məqsədim belə məsdərlərdən ən işlək olanlarını söyləməkdir.

بُشُغ B u ş u ğ: «بُشُغ بُشُدِي buşuğ buşdı = camı çox sıxıldı».

تَبِع T a p u ğ: xidmət, qulluq.

تَبِع T a p u ğ: sitayiş, ibadət. «تَنْقَرِي تَبِعِي tənqri tapuğı=tanrıya sitayiş».

تُتِع T u t u ğ: rəhin, girov.

تُتِع T u t u ğ: əfsun, sehr. «أَيْك تُتِعِي بار anınq tutuğı bar = onun sehri var, sehri, tilsimlidir».

تَدِع T ı d h ı ğ: bir şeyə mane olma, əngəl yaratma.

تَرِع T a r ı ğ: əkin. Bu, ümumi bir addır.

تَرِع T a r ı ğ: bütün türklərdə buğda, yalnız oğuzlarda darı. Bu, səhv-dir, oğuzlar buğdaya «أَشَلِق aşlıq» deyirlər.

تُرِع T u r u ğ: dağlarda durmaq, sığınmaq üçün yər.

تُرِع T o r u ğ: at. «بُو أَعْلَاق بِير تُرِعَا الدِم bu oğlanıq bir toruqka aldım = bu köləni bir ata satın aldım». Əksərən məcazi olaraq də-vəyə və sığıra da bu ad verilir.

تُرغ ات Torıǵ a t: doru rəngli at.

تُرغ Turıǵ: «تُرغ ارت تیز» Turıǵ art tiz» – Kaşğar yaylasının adı.

چَقغ Ç a w ı ğ: qamçı ucu.

سَبغ S a p ı ğ: çadırın ətəyi.

سَتغ S a t ı ğ: satma, satış.

سِذغ S ı d h ı ğ: kaftanın köksə qədər olan iki ətəyindən biri. «سِذغ بيب سِذغ ائردی sıdhıǵ yapıp olturdu=kaftanının iki yanını toplayıb oturdu». Bu, incəlikdən, mədənilikdən irəli gəlir.

سِذغ S ı d h ı ğ: diş ətleri arasındakı açıqlıq. Sırr saxlamaq üçün öyüd verilən şəxsə «سِذغدن سِزتما» bu sözni sıdhıǵdın sı-zıtma» deyilir ki, «bu sözü dişlərinin arasından sızdırma» mənasındadır.

سَرغ S a r ı ğ: sarı, sarı olan hər şey. «سَب سَرغ sap sarıǵ=sap sarı, tünd sarı».

سَرغ S a r ı ğ: insandakı səfraya, ödə də «سَرغ sarıǵ» deyilir.

سَرغ S a r ı ğ: «سَرغ سوُف sarıǵ suw = sarı su». Bu, qarında yığılan sarı sudur. Sarı rənglə başqa rənglərin qarışıǵına «سَرغ سَرغ sa-rıǵ - suruǵ» deyilir.

سَرغ S o r u ğ: sorma, sorǵu, itik axtarma. «سَرغ قیلدی soruǵ kıldı = itən şeyi axtardı; yetikləşdi».

چَلغ Ç a l ı ğ: bu da yuxarıdakı kimi itik axtarmaqdır.

چَلغ Ç a l ı ğ: bəylərin mühüm bir işi olduqda gəlmək üçün obalara, kəndlərə göndərdiyi xəbər.

قَبغ K a p u ğ: qapı.

قَتغ K a t ı ğ: hər şeyin qatı olanı.

قَدغ K a d h ı ğ: iki, qoşa tikiş.

قُدغ K u d h u ğ: quyu. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قُدغ سوُف بار ات برنی قُدغ سوُف kudhuǵda suw bar, it burnı təgməs = quyuda su

var, ancaq itin burnu yetişmir». Bu söz öz istəyinə çatmayan, başqasının yeməyinə göz tikən, ancaq onu ələ keçirə bilməyən adam barədə deyilir.

قِدْغ K ı d h ı ğ: qıyı, sahil; dəniz, çay, dərə kimi yerlərin yanı, sahili. Kənarı da belədir. «أرق قِدْغی arıq kıldığı = çay sahili», «أيق قِدْغی ayak kıldığı=qabın qırağı», «يار قِدْغی yar kıldığı =yarğanın, uçurumun kənarı».

فِرْغ K u r u ğ: «أف فرغ kuruğ əw = içində heç kim olmayan ev». Evdə əşya yoxdursa, yenə belə deyilir.

فِرْغ K u r u ğ: «ألمأ فرغ kuruğ ulma=boş səhəng». İçi boşaldılan qaba da «فِرْغ kuruğ» deyilir.

فِرْغ K u r u ğ: quru, yaş; nəm olmayan. Əvvəlki mənə buna uyğundur.

فِرْغ K o r ı ğ: bəylərin və ya başqalarının qoruğu. Qorunan və gözetlənən hər yerə «فِرْغ koriğ» deyilir.

فِسْغ K a s ı ğ: ağızın içi, sağ və sol yanları.

فِسْغ K ı s ı ğ: qısma; həbs. «أل بك قِسْغدا قلدی ol bəg kısığında kaldı=0, bəyin həbsində, bir iş üçün bəyin sərəncamında qaldı».

فِسْغ K u s ı ğ: «أنى قِسْغ نثتى amı kısığ tuttu = onu qusma tutdu».

فِشْغ K o ş u ğ: şeir, qəsidə. Bu beytdə də işlənmişdir:

نُرْكَانُ كَاتُونِ كَاتِينْكَا

تَكْرَمْتَدِنِ فِشْغ

أَيْقِلْ سِزْنَكْ تَبْجِجِ

أَتْتَرُيْتِكِي تَبْغ

«Tərkən katun kutınqa

Təgür məndin koşuğ,

Ayğıl: sizinq tapuğçı

Ötnür yenqi tapuğ».

Ülyahəzrət tərkən xatuna

Çatdır məndən şeir,
De ki: sizin xidmətçi
Yeni əmrə müntəzir.

قَفَع K a k ı ğ: istəmədən, acığına, rəğmən, hirsələnərək. «مَنْ أَيْك قَفَعِنْدَا بُوُ»
مَنْ أَيْش قَلْدِم mən anınq kakığında bu iş kıldım=bu işi onun acı-
ğına gördüm».

قَمُغ K a m u ğ: qamu, hamı, «قَمُغ كِشِي تَوُزْ أَرْمَاس» kamuğ kişi tüz ərməs =
hər kəs bir olmaz».

قَنَغ K a n ı ğ: sevinc. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تُجِي يَغْرَبْلِيْتِي
الْثَّن تَمْرَارَغ
أَخْسَا أَيْنِكْ أَقِينِي
قَنْدِي مَيْكْ قَنْغ

«Tutçı yağar bultı,
Altun tamar arığ,
Aksa anınq akını
Kandı məninq kanığ».
Daim yağar buludu,
Xalis altın damlayar,
Axsə onun axını,
Mən sevinclə içərəm.

(Tərkən xatuna həsr edilmiş şeirin başqa bir bəndidir, şair deyir ki, onun ehsan buludlarından xalis qızıl yağar, əgər onun axını bizə tərəf axsa, onu özüm üçün böyük inayət sayar və sevinclə, qana-qana içərəm).

بَيْق B u t ı k: budaq, hər şeyin qolu, budağı.

بَيْق B u t ı k: kiçik səhəng, sürahi. Kaşğarca.

بُتْق B u t ı k: atın ayaq dərisi soyularaq düzəldilən tuluq. İçində qımız və qımıza bənzər şeylər saxlanır.

بُتْق B u t a k²⁷¹: budaq (bir ləhcədə). ت t hərfi həm fəthəli, həm də kəsrelə ola bilər. Bu beytdə də işlənmişdir:

كِم اَيِب اِشْرُقْلَاق

اَي اَقِي ارْتُجْ بْتَاق

«Kim ayıp, iştür kulak,

Ay əwi artuç budak».

Kim deyib, kim eşidib

Ay evinin ardıc budağı olduğunu?

(Burada cariyəni tərifləyərək onun üzünü aya, ayın evi olan haləyə, boyunu isə ardıc, yəni sənubər budağına bənzədir).

بِجُق B ı ç u k: kəsik şey, kəsilmiş, parçalanmış hər nəsnənin yarısı. «بِجُق بِرْمَاق bıçuk yarmak = pulun yarısı».

بِذِق B ı d h ı k: bığ.

بَرَق B a r a k: çox tüklü it. Türklərin inamına görə, kərkəs quşu qo-caldıqda iki yumurta qoyur, bunların üstündə yatır, yumurtaların birindən baraq çıxır. Bu, itlərin ən sürətli qaçanı və ən yaxşı ov itidir. Digər yumurtadan da bir bala çıxır. Bu, quşun axırını balası olur.

بُرُق Y o r ı k²⁷²: xasiyyət, rəftar, məcaz. «بُرُقِي يَرِيكْ bəg yorıqı nətək =bəyin rəftarı, xasiyyəti necədir».

²⁷¹ Çinlilər bu sözü, bundan əvvəlki üç sözü və bundan sonrakı bir sözü p hərfi ilə oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.395-396).

²⁷² Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «بُرُق borık», basma nüsxədə «بُرُق yorık» şəklindədir. Doğru variantı sonuncudur (DLT, I, s.378). Salih Mütəllibov bu qeydi zikr etmədən onun məzmununu təkrarlamış, ancaq maddəni «borık» şəklində vermişdir (TSD, I tom, bet 359). Hüseyin Düzgün «borık» (دل ت s.235), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.703) və çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.396) «yorık» şəklində oxumuşlar.

بُرُق B ı r u k: adamları dərəcəsinə görə xanın hüzuruna alan, yer göstərən adamın adı; hacib, təşrifatçı, seremonmeyster, qofmeyster. Bu sözün əsli «buyruk»dan gəlir, əmr mənəsindədir. Çünki xanın yanına gələnlərə əmri o verir.

بُرُق آف B o z u k ə w: xaraba ev. Yıxılan, qırılan, sınan hər şey üçün belə deyilir.

بَشَق B a ş a k: ox və ya nizənin ucuna keçirilmiş dəmir, ucluq.

بَشَق B a ş a k: ayaqqabı. Çigilcə. Oğuzlar və qıpçaqlar bu sözə m əlavə edərək «بَشَق başmaq» deyirlər. Bu üsul ərəb dilində də vardır. Məsələn, تَمَدَّرَعَتِ الْمَرَأَةُ deyirlər, əsli تَدَّرَعَت -dir, یرع sözdən yaranmışdır. Və yaxud تَمَسَكْنَ الرَّجُلُ deyirlər ki, əsli تَسَكَّن dir, سَكُون kəlməsindən yaranmışdır.

بُشَق آر B u ş a k ə r: problemlı adam. Oğuzların və digərlərinin dilində.

بَشِق آت P ı ş ı k ə t: bişmiş ət. Yağma dilində «بَشِق pışığ» əvəzinə belə deyirlər.

بَلِق B a l ı k: balıq. Bu məsəldə də işlənmişdir: «بَلِق سَفْدَا كَوْزى تَشْتِن balık suwda, közi taştın = balıq suda olsa da, gözü dışarıdadır, yəni qurudadır». Bu söz bir şeyi bilib, özünü bilməzliyə vuran adam haqqında deyilir.

بَلِق B a l ı k: palçıq. Oğuzların bəzilərində və arğu dilində. Arğuların bir qismi isə üç sükun ilə bu sözə «بالق balk» deyirlər. Türk dilində ancaq iki sükun yan-yana ola bilər. Arğuların dilində dolaşılıq vardır.

بَلِق B a l ı k: islamiyyətdən əvvəl, cahiliyyə dövründə türk dilində şəhər, qala, sığınacaq deməkdir. Uyğurca da belədir. Uyğurların ən böyük şəhərlərindən birinə «بیش بلق Beş balık» deyilir. Bu onların ən iri şəhəridir, mənası «beş şəhər» de-

məkdir. Digər bir şəhərlərinə isə «يَنْكِي بَلِق» Yenqi balık» deyirlər ki, mənası «yeni şəhər» deməkdir.

بَلِق ات B u l a k a t: boyu qısa, beli geniş at.

بَلِق B u l a k: türklərdən bir oymaq. Qıpçaqlar onları əsir etmişdilər, sonra ulu Tanrı onları xilas etdi və adları «الكا بَلِق» əlkə bulak» oldu. Bu kəlmə «بَلِق» və «بَلِق» şəklində də yazıla bilər.

بَمُق P a m u k²⁷³: pambıq. Oğuzca.

ثَبِق T o p ı k: çovkanla vurulan top, topaç.

ثَبِق T o p ı k: «ثَبِق سُنْكَوك» topık sünqük = topuq sümüyündən bişirilən yemək; xaş».

تُتُق T u t u k: axta, axtalanmış.

تُرُق T u r u k: hər şeyin artığı.

أَرُق تُرُق A r u k T u r u k: Kaşğarla Fərqanə arasında bir təpə, sıldırım bir yer.

تُرُق T u z a k: ov üçün istifadə olunan tələ, tuzak, duzəx. Bu bənddə də işlənmişdir:

اِكْلَدِي مَاتِيك اَذاق

كُورْمَدِيپ اَغْرِي تُرُق

اِكْلَدِي مَاتِيك اَذاق

اِمْلَكِل اَمْدِي تُرُق

«İglədi məninq adhək,

Körmədhip oğrı tuzak,

İglədim andın uzak,

²⁷³ Salih Mütəllibov bu sözü bizə məlum olan «paxta» sözü ilə yanaşı, (məşhur «Paxtakor», yəni «pambıqçı» futbol klubunu xatırlayın), həm də «mamık» sözü ilə qarşılımışdır (TSD, I tom, bet 360). Belə çıxır ki, «pamuk»un əski «bamuk» variantı da olmuş, b>m əvəzlənməsi nəticəsində «pamuk» sözü çağdaş özbəkçədə «mamık» şəklində qorunmuşdur. Bu çox maraqlı faktdır. Pambıq sözünün digər bir sinonimi isə «kəpəz»dir.

Əmləgil əmdi tuzak».

Ayağım duzəxə, tələyə düşdü,

Çünki gizli tələni görmədim.

Bundan uzun zaman xəstə oldum,

Sevgilim, indi mənə əlac et.

تُزَق T u z a k: adamın sevgilisi, sevgi yönündən söylədiyi söz. Bu kəlmə
ی ilə «تُرَقِي tuzakı» şəklində də söylənir.

تَشَق T a ş a k: xaya. Ona yaxın olduğu üçün kişilik alətinə də bu ad
verilir.

تُتَق T u t u k: kişi adı.

تَنَق T a n u k: şahid.

چَبَق Ç a p a k²⁷⁴: türk göllərində olan xırda bir balıq.

چَبَق Ç a p a k: «أَرَبَقْ çapak ər =soysuz, südsüz, haramzada».

چَبَق Ç ı b ı k: yaş olan budaq, çubuq.

چُجُق Ç o ç u k: donuz çoşqası, hər şeyin kiçiyi.

چَرُق Ç a r u k: çarıq. Bu məsəldə də işlənmişdir: «كُوجِي أَرُق ، يذاع اتى چَرُق ،
yadhağ atı çaruk, küçi azuk = piyadanın atı çarıq, gücü –
azıqdır». Bu söz taqətdən düşməmək, ayağını aşındırma-
maq üçün hazırlıqlı olması gərəkən adama beyilir.

چَرُق Ç a r u k: türklərdən bir oymaq olub Barçukda yaşayırlar. Barçuk
Əfrasiyabın şəhəridir. O burada Buxtun Nəssərin²⁷⁵ oğlu
Bətzəni həbs etmişdi.

²⁷⁴ Bu sözü Bəsim Atalay əvvəlcə «çapak» şəklində yazmış (DLT, I, s. 381), sonra indeks cildində «çabak» deyə düzəltmişdir. Səlih Mütəllibov isə «çabak» şəklində vermişdir (TSD, I tom, bet 361). Biz həmin sözü bu gün də dilimizdə yaşayan «çapaq», yəni «çapak» kimi oxumağa tərəfdarıq. Zətən Hüseyn Düzgün (دل ت s.236) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də (DLT-2005, s.221) onu «çapak» kimi verirlər.

²⁷⁵ Bu, ehtimal ki, Babil kralı Navuxodonosor (e.ə.604-652), Bətzən isə «Şahnamə»dən bizə tanış olan Bijəndir. Sonralar bütün bunlar Firdovsi tərəfindən özəlləşdirilmiş və fərsləşdirilmişdir. Deməli, Əfrasiyab eramızdan əvvəl 7-ci əsrdə yaşamışdır. «Divan»da Əfrasiyabla bağlı verilən bilgilərin böyük tarixi əhəmiyyəti vardır.

جُلُق Ç o l a k: çolaq.

جُلُق Ç u l l i k: göyərçin boyda alacalı bir su quşu; cüllüt.

جُمُق Ç o m a k: çomaq, əsa, dəyənək.

جُمُق Ç o m a k: uyğurların müsəlman olmayan qisminin müsəlmanlara verdiyi ad. «جُمُق اری çomak əri» deyilir ki, «müsəlmanlardan bir adam» deməkdir.

جَنُق Ç a n a k: ağacdən yonulmuş duzqabı, nəməkdən.

جَنُق Ç a n a k: çanax; kasa. Oğuzca.

سَجُوق S a ç u k: «سَجُوق ناک» saçuk nənq=saçılmış nəsnə».

سُدُق S u d h u k: tüpürcək.

سِرُق S ı r u k: çadır dirəyi, tir, sıırıq.

سَسِق S a s ı k: saxsı. Sərhəd və sərhədin o üzündəki xalqın dilində.

سُسِق S u s ı k: vedrə. Bir şivədə. Mən bunu eşitdim.

قَبِق K a p a k: göz qapağı.

قَبِق K a b a k: balqabaq, təzətər ikən yemək hazırlanan bir tərəvəz.

قَبِق K a p a k: qızın qızlığı, bəkarət. «قیز قَبقی سیدی» kız kapakı sidi = qızın qızlığını pozdu».

قَتِق K a t ı k: tutmac yeməyinə sirkə və yoğurtla birlikdə tökülən nəsnə, qatıq.

قَتِق K a t ı k: hər hansı şeyə qatılan, əlavə olunan nəsnə.

فَجِق K u ç a k: «بیر فَجِق بوز» bir kuçak böz = bir qucaq, bir top bez».

قَدِق K a d h ı k: ağacdən yonulmuş nəsnə. Arğuca.

قَرِق K a r a k: göz bəbəyi. «قَرِق قَرِق» kara karak = gözün qarası», «اَرِنک» قَرِق ürünq karak = gözün ağı», «اوت قَرِق» ot karak = gözün görən yeri, göz bəbəyi».

قِرُق K ı r u k: qırıq. «اَرِق قِرُق kırık ər = çolaq adam», «اَنق قِرُق kırık ad-hak = topal ayaq».

فَزَق K a z u k: qazılmış, qazılı. «فَزَقْ أَرِقْ kazuk arık = qazılmış arx».

Qazılmış hər şey üçün belə deyilir.

فَسُق K a s u k: at dərindən hazırlanan tuluq. İçində süd, qımız kimi şeylər saxlanır.

فَسُق K a s u k: ağac qabığı. Əsli «فاس kas»dır, ق ka sonra artırılmışdır.

فُسُق K o s ı k: fındıq. Bununla qadınlara ad verilir.

فَشَق K a ş a k: qındıra otu, kağız düzəldilən qamış növü.

فَشُق K a ş u k: qaşiq. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

فَرُق فَشُق اغْرِفا يَرَماس

قَرُغ سوز فلاقايقشماس

«Kuruk kaşuk ağızka yaramas,

Kuruğ söz kulakka yakışmas».

Quru qaşiq ağıza yaramaz,

Quru söz qulağa yaraşmaz.

Bu söz birindən asılı işi olanın ona bir fayda verməsi üçün söylənir.

فَفُق K a w a k: «فَفُقْ أَرْتْ Kawak art = Özçəndlə Kaşğar arasında sıldırım bir yerin adı».

فَفُق K o w u k: qovuq. «فَفُقْ نَانِكْ kowuk nənq = qovuq nəsnə».

فَفُق K a w u k: sidik kisəsi, sidiklik.

فَفُق K a w ı k: darı və ona bənzər şeylərin kəpəyi, qabığı.

فَلَق K a l ı k: hava.

فَلَق K u l a k: qulaq. Bəziləri «فَلخاق kulxak», bəziləri isə «فَلخاق kulkak» deyirlər. Doğru olan birinci söylənəndir.

فَلَق K u l a k: «فَلَقْ تُونْ kulak ton = qollraı qısa paltar».

فَلَق K ı l ı k: xalqla keçinmək, rəftar, xasiyyət, qılıq. Bəzən ل l hərfi sükunlu olaraq «فَلَقْ kılq» şəklində söylənir.

فَمُق K u m u k: bir zamanlar yanında olduğum bəylərdən birinin adı.

فَمُق K o m u k: at peyini, təs. Başqa peyinə də bu ad verilir.

فَنَقْ K a n a k: sürüşmək. Arğular və bulğarlar ی y hərfini ن n hərfinə çevirmişlər.

فَنَقْ K o n u k: qonaq, müsafir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَرْدَى ارْن فَنَقْ

بَلْب فَنَقَا سَقَار

قَلْدَى اَلِغْ اُيُكْ

كُرْب اَقْنَى يِقَار

«Bardı ərən konuk
Bulup kutka sakar,
Kaldı alığ oyuk
Körüp əwni yıkar».
Qonaq görüb bunu
Qut sayan ərənlər getdi,
Oyuq görən kimi
Evini yaxan pislər qaldı.

(Qonaq görəndə onu uğur, xeyir və bərəkət sayan mərd ərənlər ölüb getdi, çöldə bir qaraltı görüb «aman, birdən qonaq olar» deyə çadırını yıxan namərdlər qaldı).

فَنَقْ K o n a k: çovdar. Darının qaba bir növü. Bu deyimdə də işlənmişdir: «فَنَقْ بَشَى سَدْرَكَى يِيكْ konak başı sedhrəgi yeg = darı başının seyrəyi yaxşıdır», çünki dənələr seyrək olsa, böyük olur, sıx olsa, kiçik olur. Bu söz istədiyi şeyi az əmək sərf etməklə əldə etmək arzusunda olanlara söylənir.

بِيْتِكْ B i t i k: kitab, məktub, yazılı şey.

بِيْتِكْ B i t i k: yazma, yazı. Bu, məsdərdir. «اِيكْ بِيكَى بَلْكَوْلكْ» anıq bitigi bəlgülüg=onun yazı yazması, yazısı bəllidir».

بِيْتِكْ B i t i k: əfsun, sehr, tilsim, cadu; talisman (oğuzca).

بِجَاک B i ç ə k: bıçaq. Bu savda da işlənmişdir: «نجا بیتک بجاک ارسا اوزساین»
 یئوماس neçə yitik biçək ərsə, öz sapın yonumas = bıçaq nə
 qədər iti olsa da, öz sapını yonmaz». Bu söz öz işini görə
 bilməyən, ancaq başqasının işini görməyə təşəbbüs edən
 adamlar haqqında deyilir.

بَدُک B ə d ü k: böyük, hər şeyin böyüyü. «بَدُک تَفِی» bədük təwi = böyük
 dəvə».

بُرُک B ü r ü k: süfrə örtüsündə, şalvar bağı kimi şeylərdə olan yuvarlıq
 iplər.

بَزَک B ə z ə k: bəzək, naxış. Bir ləhcədə.

بَزِک B e z i g: titrəmə, lərzə. «أَل بَزِک بَزِدی» ol bezig bezdi = o bir titrəmə
 titrətdi».

بُسُک P ü s ü k: «أَل قَلِن بُسُک بُسُدی» ol kulin püsüg püsdi = o, quluna
 pusqu pusdu, pusqu qurdu». Döyəndə də belə deyilir.

بُلُک B ö l ü k: bölük, heyvanlardan bir bölük. «بیر بُلُک قوی» bir bölük
 koy = bir bölük qoyun, sürü», «بیر بُلُک کِشی» bir bölük kişi
 =bir bölük adam». Bu, cəmlük, topluluq bildirən isimlər-
 dəndir. Xalq və dəvə kimi.

بِلَک B i l ə k: bilək.

بَلِک B ə l e k: qonağın qohumlarına gətirdiyi ərməğan. Bir yerdən
 başqa yerə göndərilən hədiyyəyə də belə deyilir.

بَلِک B ə l i k: qəndil fitili.

بَلِک B ə l i k: yara yoxlamaq üçün işlənən mil, tibbi zond.

بِلِگ B i l i g: bilik, elm. «بِلِگ اُکرن» bilig ögrən = bilik öyrən».

بِلِگ B i l i g: hikmət. «أَزاقی بِلِکالار» uzakı bilgələr = keçmiş aqillər, əski
 hakimlər».

بِلِگ B i l i g: ağıl, dərrakə. Bu deyimdə də işlənmişdir: «أغلان بِلِگ سیز»
 oğlan biligsiz = uşaqda ağıl olmaz».

بَنَك B ə n ə k: dənə, həbbə. Arğuca və bir qismin dilincə.

بَنَك B ə n ə k: mis sikkə.

تَبَك T ə p ü k: qurğuşun əridilərək yumaq şəklində tökülür, onun üstünə keçə qılı və ya başqa bir şey sarınır, uşaqlar onu təpərək oynayırlar.

تَبِك T ə p i k: təpmə, təpik. Bu sözdə də işlənmişdir: «أَلْ فَلَيْنِ تَبِكِ تَبْدِي» ol kulin təpik təpdi = o, qulunu təpiklədi».

تَبِيك T i t i g: «بَاش تَبِيك تَبِي» baş titig titti = yara yaman acıqıdır». Bu söz təkid məqamlarında işlənir. Necə ki, «أَلْ أَرِكْ أُرْغُ أَرْدِي» ol ərig uruğ urdu = o, adamı möhkəm döydü».. «أَلْ قَجِغْ قَجْدِي» ol kaçıq qaçdı» ibarəsində də belədir, «o bir qaçıq qaçdı» deməkdir.

تَبْتَك T ü t ə k: avtafa və cürdəyə bənzər şeylərin lüləsi.

تَبْتِك T i t i k: palçıq, çamur.

تَبْرِك T i r i ğ: diri, hər heyvanın dirisi.

تَبْرَك T ə z ə k: at peyini. Bu söz «أَنْكُوْ ايسيز قَتْمَاس، تَبْرَك قَارْدَا يَتْمَاس» təzək karda yatmas, edhgü ısız katmas» məsəlində də işlənmişdir, «təzək qarda yatmaz, yaxşı pisə qarışmaz» deməkdir. (Yəni təzəyin istiliyi qarı əridər, eləcə də bir-birinə bənzəmədikcə, yaxşı pisə qarışmaz).

تَبْرِك T ə z i k: xalq arasında çaxnaşma.

تَبْرِك T ə z i k: «تَبْرِك كِشِي» təzik kişi = işdən qaçan adam».

تَبْرِيك T i z i g: səf, sıra. «بِير تَبْرِيك تَبْرَاك» bir tizig tirək = bir cərgə dirək», «بِير تَبْرِيك يِنْجُو» bir tizig yinçü = bir düzüm, bir qatar inci».

تَبْرِيك T ə j i k: tacik, fars. (İki məxrəc arasındakı جُز ilə).

تَبْرِيك T e ş ü k: xaya qırjası, deşik, yarıq. Bu ifadədə də işlənmişdir: «تَبْرِيك سَفْدَا بَلْكَرَار» tēşük suwda bəlgürər = deşik suda bəlli

olar». Bu sözlə bir iş görərkən öyünən adama işin yaxşı, yoxsa pis olmasının sonra meydana çıxacağı xatırladılır.

تَشِيك T e ş i k: acgöz, qarnı doyduğu halda, gözü doymayan adam.

تُشُك T ü ş ü k: işdən-gücdən qalan avaraya «تُشُك كِشِي tüşük kişi» deyilir.

تُشَك T ö ş ə k: döşək.

تِشَك T i ş ə k: şişək, iki yaşını bitirib üç yaşına girən qoyun.

تُك T ö l ə k: dölək, vüqarlı, könlü sakit adam. Bu savda da işlənməmişdir: «أج ايفك ثق تُك aç ewək, tok tölək = ac adam ütə-lək, tox adam dölək olar». Oğuzca.

تُلُك T ü l ə k: dörd ayaqlı heyvanların tüklerini tökdükləri vaxt. «أل قوی تُلُكندا کلدی ol koy tüləgində kəldi = o, qoyun qırımında gəldi».

تَلِك T ə l i k: dəlik.

تُك T ü w ə k: yaş söyüd ağacının və ya buna bənzər bir ağacın qabığı boru şəklində çıxarılır, sərçələri vurmaq üçün içinə yumru daş qoyularaq atılır. Çigilcə.

چُبِك Ç ü b ə k: uşaq çükü.

چِبِك Ç i b ə k: «چِبِك قَرغوی çibək karğuy = laçın quşu.

چُك چətük=erkək pişik».

چَچَك Ç ə ç ə k: çiçək, ağac gülü, ot çiçəyi.

چَکَك Ç ə k ə k: çiçək xəstəliyi. Çigilcə.

²⁷⁶ Bəsim Atalayın fikrincə, yazma və basma nüsxələrdə fərqli imla ilə yazılan bu söz «کوک kök» deyil, «کُوک küvük» kimi oxunmalıdır (DLT, I, 388). Hüseyn Düzgün (دل ت s.239) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.229) bu sözü «küvük» şəklində oxumuşlar. Bəsim Atalay haqlıdır, çünki 42 maddə sonra «küvük» sözünün özü verilir.

جَرِكْ Ç ə r i g: döyüş səfi, döyüş sırası. Bu məsəldə də işlənmişdir: «الب
بلكا تيركدا، جركدا، alp çərigdə, bilgə terigdə = alp döyüşdə,
bilgə məclisdə sınınar».

جَرِكْ Ç ə r i k: hər şeyin qarşısı. Oğuzca. Hər şeyin vaxtı, dəmi.

جُرِكْ Ç ö r ə k: çörək.

چِلِكْ چِلِكْ Ç i l i k – ç i l i k: oğlağı çağırmaq üçün işlənən söz.

چُنُكْ Ç ü n ü k: çinar ağacı.

چُشَكْ Ç ü ş ə k: ot, çəmən. Soğdca.

دُلُكْ D ü l ə k: ağız qırıq saxsı, ağız qırıq səhəng.

سِيَكْ S i b ə k: dəyirman daşının mili. Bu, dəmir bir çubuqdur, dəyir-
man daşı onun üzərində dönür.

سِيَكْ S i b ə k: sübək. İçinə siyiməsi üçün uşağın beşiyinə qoyulan qa-
mış.

سِيَدُكْ S i d ü k: sidik (hər növü).

سِيَدِكْ S i d h i g: kaftanın iki yanından, sağ və sol tərəflərindən biri. Bu
söz «سِيَدِغْ sıdhıg» kəlməsindən daha gözəldir.

سُرُكْ S ü r ü g: sürü, heyvan sürüsü. «بِير سُرُكْ قَوِي» bir sürüg koy = bir
sürü qoyun». Bu məsəldə də işlənmişdir:

أَكْر سُرُكْ قَوِي تَقِي يَنْدِي يِلَا

يُمُرْلِيُو اِرْكَن سُوْتِن سَغَار

«Ögür sürüg koy, təwi²⁷⁷, yundi bilə

Yumurlayu erkənin, sütün sağar».

Bir adamın qoyun, dəvə, at sürüsü olsa,

Erkəndən toplayıb sütünü sağar.

سُزُكْ S ü z ü k: «سُزُكْ سُوْفْ süzük suw = süzülmüş su». Süzülmüş və tə-
miz hər şeyə belə deyilir.

²⁷⁷ Bu söz «Divanü lüğat-it-türk»də fərqli imlalarla («təwi», «tewi», «təwəy» və sair) verilmişdir.

- سُزُك S ü z ü k: yaquta və buna bənzər şeylərə də «سُزُك süzük» deyilir.
- سَشُك S ə ş ü k: «سَشُك səşük at = hörükdən açılmış at».
- سَفُك S ə w ü k: «سَفُك nənq = sevilən şey».
- سِلِك S i l i g: «سِلِك silig ər = təmiz, incə, yaraşlıq, şirindil adam».
- شُپِك Ş ö p i k: çör-çöp, meyvə yeyildikdən sonra atılan puça. Bu sözdə ش ş hərfi ج ç hərfini əvəz etmişdir.
- شُتُك Ş ü t ü k: sığır buynuzundan düzəldilən qələmdan, davat.
- شُتُك Ş ü t ü k: «شُتُك şütük sakal = kosasaqqal». Bu, qələmdana bənzədilmişdir.
- شُنُك Ş ü n ü k: çinar ağacı. Bu sözdə ش ş hərfi ج ç-ni əvəz etmişdir.
- كَبِك K ə p ə k: kəpək. Kiçik inciye, mirvariye «كَبِك kəpək yinçü» deyilir.
- كَبِك K ə p ə k: başda olan kəpək.
- كُپِك K ö p ü k: suyun köpüyü.
- كُپِك K ö p ü k: qaynayan qazanın köpüyü.
- كَچِك K e ç i k: keçid, körpü. Bu kəlamda da işlənmişdir: «قینار اَكْر كَچِك قینار اَكْر کَچِك kaynar öküz keçiksiz bolmas = coşqun su keçidsiz olmaz». Bu söz hamının çaşıb qaldığı işdə bir çıxış yolunun ola biləcəyini vurğulamaq üçün söylənir.
- كُچُك K ö ç ü k: bir heyvana minən iki adamdan arxadakı.
- كِچِك K i ç i k: hər şeyin kiçiyi.
- كَدُك K e d h ü k: yapıncı, yağışlıq, plaş.
- كَدُك K e d ü k: tükədən düzəldilmiş bir təsək olub dəbilqənin altına geyilir, çünki bu ona bənzəyir.
- كُدُك K ü d ü k: «كُدُك iş küdük = iş-güc». Bu söz tək işlənmişdir, ikisi birdən işlənir.
- كَرِك K ə r ə k: yaraşır. Bu, «yaraşırımı» demək olan «كَرِكُمُ kərəkmü» sözünə cavab olaraq deyilir və «bəli» mənasındadır.

كُرْك K ö r ü k: zərgər, yaxud dəmirçi körüyü.

كُزْك K ü z ü k: culfa, toxucu alətlərindəndir, bir-birinin üstünə düyünlənən bir sıra iplərdir ki, onunla üst əriş alt ərişdən ayrılır. İpək, qumaş və ona bənzər şeylər toxuyanlara da belə deyilir.

كُزِي K ə z i k: insanı titrədən isitmə, qızdırma. «سَرغ كُزِي sarıg kəzik = sarı qızdırma».

كُزِي K ə z i k: işdə növbə, sıra. «سَينِق كُزِيكِي نِغ كُزِيكِي سَينِق كُزِيكِي گُدی» = sənənin növbən, sıran çatdı».

كُزِي K ə z i k: cəsarət. «بُو ايشتا سَنكا كُزِي كُراك» bu işta sanqa kəzik kərək = bu işdə sənə cəsarət lazımdır». Bu da əvvəlki söz kimi sıra mənasındadır.

كُجِي K ü j i k: pərçəm, yal, zülf. Arğuca.

كُسِك K ə s ə k: bir nəsnənin kəsəyi, bölüyü. «بِير كُسِك اتماك» bir kəsək atmək = bir parça çörək».

كُفِي K ə w ə g: burundakı qığırdaq, (yumşaq kafla).

كُفِي K ü w ü k: «كُفِي موش» küwük muş = erkək pişik». Çigilcə.

كُلِي K ü l ü g: «كُلِي نَتِك» külüg nənq = süni nəsnə».

كُولِي K ö l ü k: arxa; bu, kölük bir heyvan deməkdir. Yük yüklənən hər hansı bir heyvan.

كَمِك K ə m ə k: zolaqlı və naxışlı bir parçadır, bundan bürüncək tikilir, qıpçaqlar plaş tikirlər.

كَنِك K ö n ə k: ibrik, qumquma.

مُزِك M ə j ə k: it nəcisi, (iki məxrəc arasındakı ژ j ilə).

نَتِك N ə t ə k: «necə, nə cür» deməkdir. «نَتِك سَن» nətək sən = necəsən».

نَچُك N ə ç ü k: nə üçün. «نَچُك بَردينق» nəçük bardınq = nə üçün getdin».

Yabaku dilində.

نَالِي N ə l ü k: nə üçün. Başqa türklərin dilində.

نرک N ə r ə k: nəyə gərək. «بو سئکا نرک bu sanqa nərək = bu sənin nəy-inə gərək». Əsli «نا کراک nə kərək»dir, iki hərf atılmışdır.

بجل B ə ç ə l²⁷⁸: sünnət edilmiş qadın, xədim edilmiş kişi, axtalanmış at və ya başqa heyvan.

بشیل B a ş ı l: «بشیل قوی» başıl koy = başında ağı olan, qaşqa qoyun». Bir ləhcədə.

بڈال ارت B a d a l a r t: Uç ilə Barsğan arasında sıldırım bir yer, bir təpə.

تاسل T a s a l: çovkan oyununda cızılmış sahə. Bu söz «تالاس talas» sözündən çevrilmişdir. Necə ki, ərəbcə «otlaq» mənasında həm «əlak», həm də «ləak» deyilir.

تگل T ə g ü l: deyil. oğuzca. Bu söz arguların «داغ ال dağ ol» sözündən alınmışdır. Oğuzlar د d hərfini t ت, غ ğ hərfini isə ک g etmiş, الف əlifı isə atmışlar.

چغل تگل Ç i ğ i l – t i ğ i l: «اق کیش اجرا چغل تگل قلدی» ok kiş içrə çığıl-tığıl kıldı = ox sadaxda çığıl-tığıl etdi».

چگیل Ç i g i l: türklərdən üç boyun adıdır.

Birisi köçəri olub Kuyasda yaşayır.

İkincisi Tıraz [Talaz] yaxınlığında bir qəsəbədə yaşayır. Bunlara da yuxarıdakı kimi çigil deyilir. «Çigil» adının verilməsinin səbəbi budur: Zülqərneyn argü diyarına gəldiyi zaman möhkəm yağış yağmış, yollar palçıqdan keçilməz olmuş, yerimək çətinləşmişdir. Bunu gören Zülqərneyn «این چه کل این چه کل است in çe gil əst?²⁷⁹» demiş və orada bir qala tikilməsini

²⁷⁸ Bəsim Atalay nəşrində bir qədər qəribə səslənən və yaxşı anlaşılmayan bu tərcümə (DLT, I, s.392) Salih Mütəllibov nəşrində belədir: «kişilər, qadınlar və bütün heyvanların ən güclüsü, ən möhkəmi, ən cəldi» (TSD, I tom, bet 373). Hüseyn Düzgün (دل ت s.241) bu sözün mənasını eynən Bəsim Atalay kimi vermişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «biçal» kimi vermiş, eynən Bəsim Atalay kimi mənalandırmışlar (DLT-2005, s. 185).

²⁷⁹ «Bu nə palçıqdır, bu nə gildir?» (farsca).

əmr etmişdir. Qala tikilmiş və adını da «çigil» qoymuşlar. Bundan sonra o qalada yaşayan türklərə «جگلی çigili» deyilmişdir. Daha sonra bu ad yayılmışdır. Oğuzlar buraya yaxın yerdə yaşadıkları üçün həmişə çigillərlə vuruşmuşlar. Aralarındakı düşmənçilik bu günə qədər davam edir.

Çigil qılığına girənlərə də bu ad verilir. Oğuzlar Ceyhundan Yuxarı Çinə qədər olan yerdəki bütün türklərə «çigil» deyirlər. Bu, düz deyil.

Çigillərin üçüncü oymağı Kaşğardakı bəzi kəndlərdir. Bu kəndlərin xalqına da «çigil» deyilir. Bunlar hamısı bir yerdən çıxaraq yayılmışlar.

جُمَل Ç o m u l: türklərdən bir oymaq.

سُكَل S ü k ə l: xəstə. Oğuzca.

سِگِل S i g i l: ziyil.

قِرْل K ı z ı l: hər nəsnədən qızıl (qırmızı) olan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

قَلْنُو بِلْسَا، قِرْل كَذَار

يِرَانُو بِلْسَا، يَشِيل كَذَار

«Kılnu bilsə, kızıl kedhər,

Yaranu bilsə, yaşıl kedhər».

Özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər,

Yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər.

(Qadın gözəl görünməyi, özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyinər, naz etməyi, yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər). Bu söz xoşbəxt olmaq üçün xoşrəftar olması lazım gələn qadın barədə deyilir.

قِرْل K ı z ı l: Kaşğarda bir vadi adı. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قِرْل سَرَع اِرْقَشِيب

يَيْكِن يَشِيلُ يُزْكَشِبُ

بِرِيرِكْرُو يُرْكَشِبُ

يَلْنَقُ أَتَى تَنْكَلْشُورُ

«Kızıl-sarığ arkaşıp,

Yipkin yaşıl yüzkəşip,

Bir-bir kərü yürkəşip,

Yalınquk anı tanqlaşur».

Qızılı-sarı güllər arxa-arkaya sıralnıb,

Yaşıl bənövşə üzə çıxıb,

Bir-birinə sarılıblar,

İnsan buna mat qalır.

كَقْل K ə w ə l: «كَقْل at = qaçağan at, küheylan».

بِجِم B i ç i m: dilim. «بِر بِيْجِم قَاغُونُ bir biçim kağun = bir dilim qovun».

بُغِم B o ğ ı m: buğum. Barmaqların fəqərəsi, qamışın, qındıra otunun buğumu.

بُكُم B ü k ü m: «بُكُم اْتِكُ büküm atük=qadın ayaqqabısı». Oğuzca.

Başqa türklər «مُكِم mükim» və ya «مُكِن mükün» deyirlər. پ

b hərfi م m hərfinə, م m hərfi isə ن n hərfinə çevrilmişdir.

Bu sözün türkcə olmadığını sanıram²⁸⁰. Lakin qıpçaqların və onlara uyanların avam camaatı bunu belə tələffüz edir.

تَرِم T a r ı m: təkinlərə²⁸¹ və Əfrasiyab soyundan olan xatunlara və bunların böyük-küçük bütün uşaqlarına verilən addır. Nə

²⁸⁰ Bəsim Atalay burada mətnin ərəbcəsindəki yanlışlıq və dolaşılıq haqqında uzun-uzadı izahat vermişdir (DLT, I, s.359). Bizi maraqlandırmadığı üçün təfəssilata və təfərrüata girmirik.

²⁸¹ Salih Mütəllibov burada növbəti standart səhvə yol vermiş, mətnin altında deyil, elə maddənin içindəcə mötərizə açaraq təkin sözünü belə izah etmişdir: «qulluqdan padşahlığa yetişən kişilər» (TSD, I tom, bet 376). Təkin sözünün hərfi mənasının qul demək olduğunu Mahmud Kaşğari «Divan»da göstərmişdir. Əfrasiyab övladları xaqana məktubla və ya şifahi müraciət edərkən ona bəslədikləri əlahiddə ehtiramı ifadə etmək üçün özləri haqqında «qul belə etdi, qul elə etdi» deyirmişlər. Bu şahzadələrə, eləcə də xalq içindən və ya kölələr arasından çıxan, dövlət qarşısında mühüm xidmətlər göstə-

qədər böyük olursa-olsun, xaqaniyyə xanlarının övladlarından başqasına belə deyilə bilməz. «الثن ثرم» Altun Tarım» böyük xatunların [baş hərəm] ləqəbidir.

ثرم T a r ı m: göllərə, qumsallara tökülən çay qolları.

ثرم T a r ı m: uyuğ sərhədində كجا Köçə adlı yerin yanında bir yer adı. «اسمى ثرم Usmı Tarım» da deyilir. Buraya axan bir çayın adına da «Tarım» deyilir.

ثرم T u r u m: durum. Bir adamın boyu qədər olan uzunluq. «بیر ارثرمی بیر ارثرمی» bir ər turumu suw = bir adam boyu dərinlikdə su». Başqası da belədir.

ثرم T o r u m: köşək. Dışisinə «تیشی ثرم tişi torum» deyilir.

تزم T i z i m: düzüm. «بیر تزم ینجو» bir tizim yinçü = bir düzüm mirvari.

ثقم T o k u m: kəsiləcək heyvan. Ən çox at üçün işlədilir.

تکیم T i k i m: «بیر تکیم ثرماک» bir tikim türmək = bir dürmək» (içinə pendir və ya yağ qoyularaq dürülən yuxa, lavaş).

تلم T ə l i m: çox. «تلم یرماق» təlim yarmak = çox pul».

تلم T o l u m: silah. Bu, bütün silahları verilən ümumi addır. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تلم بشلر یقلدیمت

یغی آندن یقلدیمت

کچی آتیک کقلدیمت

قلج قنقا کچن سغدی

«Təlim başlar yuwaldımat,

Yağı andın yawaldımat,

Küçi anıq kəwəldimət,

rən şəxslərə «İnanç təkin», «Çavlı təkin» kimi ünvanlar verilirdi. Ancaq Əfrasiyab soyundan olmayan şahzadələr dışında, əslü, mənşəyi nə olursa-olsun, heç kim padşah, xaqan ola bilməzdi. Çünki türk törəsi buna yol vermirdi.

Kılıç kınka küçin sığdı».

Çoxlu başlar yuvarlandı,

Yağı ondan yavaşlandı,

Onun gücü çox azaldı,

Qılınc qına güclə sığdı.

(Bir savaşı təsvir edərək deyir: bu savaşda çox igidlərin başı yerdə yuvarlandı. Buna görə də düşmənin əzmi qırıldı, qıvvəsi azaldı, üstündə çox qan qurduğu üçün qılınc qına güclə sığdı).

تِلْم T i l i m: dilim. «بیر تِلْم ات = bir dilim ət». Uzununa kəsilən və ya yarılan hər nəsnəyə belə deyilir.

دِدِم D i d i m: gərdək gecəsi gəlinin başına qoyulan tac.

سَرْم S a r ı m: ibrik, cürdək kimi şeylərdən içiləcək olan nəsnənin süzülməsi üçün qabların ağzına gərilən ipək qumaş.

سَعْم S a ğ ı m: «بیر سَعْم سوت = bir sağım süt = bir sağım süd».

سَقْم S o k ı m: bir ağac parçası şam qozası kimi kəsilərək içi oyulur, üç tərəfdən dəlinərək oxun üstünə qoyulur.

بَقْر سَقْم B a k ı r s o k u m: Mərrix ulduzunun adı.

كُجْم K u ç a m: «بیر كُجْم نانک = bir qucaq nəsnə».

قَرْم K o r u m: qaya. Yığılmış mala da belə deyilir. «أل قَرْم بلدی = ol korum buldı = o, bir yığın mal tapdı».

كَرْم K ə r ə m: daxma. Yer altında qazılmış olan daxma. Yuxarı və Aşağı Çin dilində.

كَرْم K ə r i m: divara örtülən naxışlı parça və xalı kimi nəsnə. «تام کَرْم = tam kərimi = divara gərilən örtü».

بُئْن B ü t ü n: «جین بُئْن کِشی = doğru-dürüst, sözü bütöv, əmin adam». «بُئْن یرماق = bütün pul, sağlam pul».

بُدُن B u d h u n: budun, əhali, xalq, qara camaat. Çigilcə.

بُرُن B u r u n: burun.

بُرُن B u r u n: «تاغ بُرُنُ tağ burnu = dağın irəliyə doğru çıxıntısı, bur-nu». Hər hansı bir şeyin önünə də belə deyilir.

بُرُن B u r u n: öncə. «أَل مَئِدِن بُرُن بَرْدِي ol məndin burun bardı = o məndən öncə gəldi». Bu söz ancaq mənə etibarilə ərəbcəyə uy-ğundur.

بُرُن B u j ı n: «çöpləmə» adlanan zəhərli bir ot, (iki məxrəc arasındakı ج j ilə).

بَسَن B a s a n: ölü dəfn edildikdən sonra yeyilən yemək. Buradan alı-naraq «يُوغُ بَسَن yuğ basan» deyilir.

بُغُن B o ğ u n²⁸²: buğum, qamış buğumu, barmaq buğumu, fəqərə. Bu sözdə م m hərfinin yerinə ن n keçmişdir. Bu, dilə məxsus bir xüsusiyyətdir. Ərəbcə bu beytdə də işlənmişdir²⁸³:

يَارَبَّ جَاءَ فِيهِمْ لَوْتَرِين

يَضْرِبُ ضَرْبًا سَبِيحًا مَقَادِيمَ

İnkər ədatı olaraq ərəbcə لِن və لِم deyilir.

بَقَن B a k a n: halqa. Qızıl və qızıla bənzər şeylərdən qayıran halqa, toqqa. «الْتَن بَقَن altun bakan = qızıl halqa».

بِقَن B ı k ı n: böyür, boş böyür.

بُكِن B ü k i n: qeyri-müqtədir adam, zəif adam; impotent.

بُكُن B ü k ü n: kor bağırsağ, appendiks.

بُكَن B ü k ə n: qarpız, hind qovunu.

بُلُن B u l u n: dustaq, əsir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

²⁸² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.192) bu sözü «boğın» şəklində oxumuşlar.

²⁸³ Ərəbcə həmin beytin tərcüməsi belədir: «Onlar ki, boy-boslu, cüssəli idi, Savaşıda çox cılız, qüssəli idi», yəni onların içindəki boy-buxunlu, pəhləvan kimi döyüşçülər savaşıda cılız bir şəkildə irəliləyirdilər.

أبتك فأسام أدوبارب
 تُترأردم سُسين تارب
 بُلن قيبب بَشى يارب
 بُلغ بَرجا مَنكا يَغدى

«Abanq kolsam, udhı barıp,
 Tutar ərdim süsin tarıp,
 Bulun kılıp, başı yarıp,
 Buluğ²⁸⁴ barça manqa yıǵdı».
 Əgər istəsəydim dalınca varıb,
 Tutardım, qoşununu daǵıdıb,
 Özünü əsir edib, başını yarardım,
 Nəyi varsa, önümə yıǵdı.

(Savaşda məğlub olan bir adamdan bəhs edərək deyir: əgər mən istəsəydim onu təqib edər və tutardım, qoşununu tar-mar edib özünü əsir alar, başını yarardım, ancaq canını qurtarmaq üçün varını-yoxunu fidyə olaraq önümə yıǵdı, mən də onu buraxmaqla üstünə minnət qoydum).

تَبَن T a b a n: dəvə dabanı.

تُبَن T ü b ü n: bir parça yemək, buğda samanı. Uç dilində.

تَدْن T a d h u n: tosun, iki yaşında olan cöngə. Dışisinə «تیشی تَدْن» tişi tadhun» deyilir.

تُدْن T u d h u n: kəndin böyüyü, tanınmış ağsaqqalı, içməli suyu paylaşan adam.

²⁸⁴ Bəsim Atalayın yazdığına görə, basma nüsxədə «بُلغ buluğ» şəklində olan söz yazma nüsxədə «بُلغ yoluğ»dur və doğrusu da budur (DLT, I, s. 399). Hüseyn Düzgün (دل ت s.244) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.206) bu sözü «yuluğ» şəklində oxumuşlar. Çinlilər həm ərəb, həm də latın qrafikası ilə bu sözü «bulun» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.421).

اوت تثن سزبلماس، يكت T ü t ü n: tüstü. Bu məsəldə də işlənmişdir: «*اوت تثن سزبلماس، يازق سزبلماس* ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = od tütüsüz, igid günahsız olmaz».

تگن T ü g ü n: düyün, düyüm.

تکن T i k ə n: tikan.

[Qayda]:

Bu tələffüz ixtisar yolu ilədir.

Halbuki qaydaya görə *ک* ke hərfinin şəddəsi ilə «*تگن* tikkən» demək lazımdır. Bu söz bir şeyi dəlmək, dürtmək, tikmək mənasını verən «*تکدی* tikdi» sözündən alınmışdır. Birinci *ک* ke sözün əslindəki *ک* ke-dir, ikinci *ک* ke isə sifət olduğu üçün əlavə edilmişdir. Bu münvalla «*تعدی اتنی* təwdi ətni=ətini şişə çəkdi» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «*تکن اتنی* təkən ətni təw-gən» deyərik.

Sifətlərə sözün əslində olmayan bir *ک* k/g hərfi ziyadə edərsən. «*ارجمدی* arjmdı ər çömdi suwda» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «*سوقا جمنان* suwka çömgən ər» deyərik ki, «suda çimən, suya cuman, dalan adam» deməkdir. Beləliklə, sifətlərdə sözün əslində olmayan bir *ک* ke/ge ziyadə qılmış olduq.

Əgər sözün əslində *ک* ke varsa, o zaman sifət əlaməti olmaq üzrə bir *ک* ke/ge daha artırmaq lazımdır. *ک* ke hərflərinin bir-birinə yapışması üçün onları şəddələmək gərəkdir. Əgər «*ار اغتی سکتی* ar ağıtnı sikti» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «*سگن* sikkən ər» deməliyik. «*تگن* tikkən» sözü də belədir, qısalıq olsun deyə, *ک* ke səsinin biri atılmışdır.

تُلُن T u l u n: qulaqla ağız arasındakı yer. Türk və oğuz dillərindən birində.

تُلُن T u l u n: gəmin, qantarğanın iki yanında olan parçalar.

تُلُن T o l u n: «تُلُن ای = aynı on dördü».

تَمَن T a m a n: Kaşğarın ortasından axan bir çay.

تَمَن T ə m ə n: «تَمَن يَنْكَنَا = çuvaldız».

تَمَن T ü m ə n: çox. «تَمَن تَرْلُك سَوَزْلَادِي = çoxlu, müxtəlif, bir yığın söz söylədi».

تَمَن مِيْنِك T ü m ə n m i n q: min dəfə min, bir milyon. «تَمَن مِيْنِك يَرْمَاق = tümən minq yarmak = bir milyon pul».

تَسَن T ö s ə n²⁸⁵: hələ minilməmiş dayça.

چَبَن Ç u p a n: kənd böyüyünün, kəndxudanın köməkçisi.

چَقَن Ç ı k a n: qardaş oğlu, bacı oğlu, xala oğlu, bibi oğlu.

چَکَن Ç ə k ü n: adadovşanı balası.

چ_өг_ә_n Ç ö g ə n: çovkan.

سَبِن S a b a n²⁸⁶: kotan, cüt, bütün alətləri ilə birlikdə cütcülük dəsti.

سَبِن S a b a n: cütcülük. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سَبِنْدَا سَتَدَرِش sabında sandırış bolsa, örtkündə irtəş bolmas = cüt zamanı hay-küy olsa, vəl zamanı davadalaş olmaz». Bu söz axırda qovğa olmaması üçün işini əvvəlcədən möhkəm tutması məsləhət görülən adama deyilir.

²⁸⁵ Bu söz yazma nüsxədə «تُسُن tusun», basma nüsxədə «تُسُن tusan» imlasındadır. Karl Brokkelmann onu «tosun» şəklində oxumuş, Bəsim Atalay bu oxunuşu qəbul etmişdir (DLT, I, s. 402). Salih Mütəllibov isə «tösən» kimi oxumuş və Nəvaidə bu sözün «təvsən», yəni şux, oynaq at mənasında işləndiyini bildirmişdir (TSD, I tom, bet 382). Hüseyin Düzgün (ت د ل s.254) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.582) bu sözü «tosun» şəklində oxumuşlar.

²⁸⁶ Çinlilər bunu və bundan sonrakı sözü «sapan» şəklində oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.424).

سَعْن S a ğ u n: karluq boyunun böyüklərinə verilən bir ünvardır. Türk həkimlərinə «اتَا سَعْن atasağun» deyilir.

سِغْن S ı ğ a n: سِغْن سِغْن sığan saç=sığallanmış saç, qıvrım olmayan saç.

سُكْن S ü k ə n: eşşək yükünün bir tərəfində olan səbət, sələ kimi şeylər.

كَجْن K a ç a n: nə vaxt. «كَجْن كَلْدِيكْ kaçan kəldinq = haçan gəldin». Bu söz bəzən «vaxt və zamanda şərt» mənasına gəlir. «كَجْن بَرَسَا كَجْن kaçan barsa sən» deyilir ki, «getmiş olsaydın, get-səydin» deməkdir. Bəzən isə bu söz vədələşmək ədatı kimi işlənir, ancaq əsas məna ilk mənadır.

كَدْحِن K a d h ı n: qayın, düngür, quda, qohumlar. Qıpçaqlar bunu ʒz ilə söyləyirlər. Bu kəlamda da işlənmişdir:

كَدَش تِيْمِيْش قِيْمَادُقْ

كَدْن تِيْمِيْش قِيْمِيْش

«Kadaş temiş kaymaduk,

Kadhın temiş kaymış».

Qardaş demiş – saya salmamış, baxmamış,

Qayın demiş – baxmış».

Bu söz qohumlar arasında qayına xüsusi sevgi göstərilməsini vurğulamaq üçün söylənir.

كَرْن K a r ı n: qarın. «كَرْن اَتْمَاقْ karın atmaq = heyvan kəsindikdən sonra işgəmbəsi nişan alınaraq ox atılır. Vuran adam ətdən bir parça alaraq aparır.

كُرْن K u r u n: qurum. Divara, ocağa hopmuş, yığılmış his.

كُفْن K u k u n: qığılıcı.

كَلْن K a l ı n: qalın, sıx, çox. Çox əsgərə «كَلْن سُوْ kalın sü» deyilir.

كُلْن K u l u n: qulun, day.

كُولْن K o l a n: qayış, kəmər.

كُولْن اَتِي K o l a n ə t i: atın qayış keçən yeri.

كُتْن K ə t ə n: zəhmət, sıxıntı. Əziyyət çəkən adam barədə «كُتْن كَرْدِي، كَتْن كَرَاوِيْدَتِي kətən kördi, kərəgü yüdhti=sıxıntı gördü, çadırı çiyinə aldı» deyilir.

كُدن K ü d ə n: toy yeməyi, toy.

كُين K ü b ə n: dəvə xamutunun altına qoyulan çul, yük heyvanına lazım olan çul və çula bənzər şeylər. Oğuzca.

كُرن K ü r i n: içində qovun, qarpız, xiyar kimi şeylər daşınan küfə, sələ və ya zənbil.

كُزن K ü z ü n²⁸⁷: sərçə, tarla siçanı, köstəbək ovlamaqda istifadə olunan bir siçan növü.

كُسن K ü s ə n: كُجا Köçə adlanan şəhərin başqa bir adı. Uyğur sərəhdindədir.

كلن K ə l i n: gəlin.

[Qayda]:

Türk yazısında belə isimlərə orta hərfi fəthə isə fəthə olan hərfdən sonra türkcə hecasında bir əlif artırılır. «تَبْن taban=dəvə dabanı» sözü **تَبْن** [T-'-B-'-N]²⁸⁸ şəklində yazıla bilər. Ərəb hərfləri ilə yazılışında əsil sözdə olmayan iki **الف** əlif əlavə olunur. Bunlar fəthə hərəkəsini göstərir.

²⁸⁷ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu söz yazma nüsxədə «كُزن küzən» şəklindədir (DLT, I, s.404). Hüseyin Düzgün (د ل ت s.245) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.338) bu sözü «küzən» şəklində oxumuşlar.

²⁸⁸ Uyğur əlifbasını bilməyənlər üçün kiçik bir izahat. Mahmud Kaşğarının uyğur əlifbası ilə verdiyi sözləri biz düz mötərizə içində latın hərfləri ilə transkribə etdik. Burada [T-'-B-'-N] = «تَبْن = تَبْن = taban» sözündəki '-'- işarəsi əlif, [T-V-B-V-N] = «تَبْن = تَبْن = түбүн» sözündəki -V- işarəsi vavı, [K-'-L-Y-N] = «كَلْن = كَلْن = kəlin» sözündəki Y işarəsi ye hərfini, yəni **ي** i-ni bildirir. «Taban» və «tübün» sözləri «tapan» və «tüpün» şəklində də oxuna bilər.

Yenə eyni şəkildə ortası zəmməli sözlərdə bir و vav artırılır. Buğda bəlimi mənasındakı «تُبُّنْ tübün» sözü مَصُونٌ [T-V-B-V-N] kimi yazılır. «كَلِّينْ kəlin=gəlin» sözü isə türk hərflərilə كَلِّينْ [K-'-L-Y-N] şəklində yazılır. Qayda belədir. Mən hamısını söyləmədim. Bir uzatma hərfini və ya yumşaq hərfi ziyadə qılmaq mümkün olsa da, bunun doğru və düzgün olanı bu kitabda göstərilən variantdır. Belə olmasının səbəbi budur: فَعَلٌ sözü فَعَالٌ , فَعْلٌ sözü فَعَالٌ , فَعْلٌ sözü isə فَعَالٌ -in qısaldılmış şəklidir. Sözün uzadılması kəlmənin məna-sına zərər verməz, ancaq qısalığa riayət etmək [türk dilləri üçün] daha doğrudur.

Mücərrəd sözlər bölməsi bitdi.

BİRİNCİ HƏRFİ İLƏ İKİNCİ HƏRFİ ARASINA UZATMA HƏRF ARTIRILAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

ÜÇ NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فاعل FA'İL BABI

قاعت Kağut: qovud, darıdan düzəldilən bir yeməkdir. Resepti: darı qaynadılır, qurudulur, sonra döyülərək un halına salınır. Yağla və şəkərlə qarışdırılıb halva kimi bişirilir və yeni doğmuş qadınlara verilən bir yemək olur.

چاتر Çatır: çadır.

چاتر Çatır: nişadır. Köçə dilində²⁸⁹.

چاچر Çaçır: çadır. Oğuzlar buna «چاشیر çaşır» deyirlər.

ساتر Satır: söyüş, «bic, haramzada» mənasına gəlir.

ساغر Sağır: içinə şərab qoyulan həvəngə bənzər qab.

سبیز Sibiz: «سبیز کیشی sibiz kişi=laübalı, dalğın adam».

تودش Tüdəş: «تودش تئک» = bir-birinə bənzəyən, eyni cinsdən olan nəsnələr». Əsli «تۈ»dən gəlir, «tük» mənasındadır. Heyvan üçün «بۈ ات ناتولک bu at nə tülüg = bu at nə rəngdədir» deyilir. «دەش dəş/daş» yaşılıq və yaxınlıq bil-

²⁸⁹ Salih Mütəllibov bu sözü üstdəki söz kimi «çadır» şəklində çevirmişdir (TSD, I tom, bet 385). Burada nişadının nə demək olduğu anlaşılmır. Əgər bu bizim bildiyimiz naşatır, yəni ammonium xloriddirsə, həmin dövrdə köçə elində və dilində bu sözün və maddənin mövcud olması kimyanın inkişafından xəbər verir. Hüseyn Düzgün (دل ت s.247) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.224) bu sözü «nişadır» şəklində oxumuşlar.

dirən bir ədatdır. Bir anadan doğulmuş iki uşağa «*قرندش* karındaş» deyilir, çünki «karın» sözünə «daş» ədatı əlavə ediləndə «bir qarında bərabər bulunmuş» demək olur. Məməyə «*أمیک* əmik» deyilir. Eyni məmədən əmən iki uşağa «*أمیکدش* əmikdəş» deyilir, «əmmədə arkadaş» deməkdir. İkisi eyni yerdən olan adama «*بیردش* yerdəş» deyilir, «həmyerli» mənasındadır. Qohum-qardaşa «*قدش* kadaş» deyilir, əsli «*قا* ka»dır, zərf və qab mənasındadır. Buna «*دش* daş» artırılaraq «*قدش* kadaş» sözü yaradılmışdır, mənası «ikisi bir qabda, bir zərfdə yatmışlar» deməkdir, bu isə «ana bətni»dir. «*کۆنکۆلدش* könqüldəş» sözü də belədir, «könül dostu» deməkdir, çünki qəlb könüldür. «*تۆدش* tündəş» sözü də bunun kimidir, «rəngdə eyni, həmrəng» mənasındadır.

تیدش T i d i ş: maneə, əngəl olma.

کاکش K ə k ü ş: şiş yerlərə sürtülən bir dərmandır, asqırğan otudur.

بالغ B a l ı ğ: yaralı. Bu şeirdə də işlənmişdir:

أرْمُشْ أَرْنُ بُسُوغِنْ

قَلْمَشْ أَتِي بَالِغْ

أَم سَمِ أَنْكَرْ تَلَابِيبْ

سِيَزْدَا بَلْرِيقِغْ

«Urmuş ajun pusuğın,

Kılmış anı balığ,

Əm-səm anqar tilənip,

Sizdə bulur yakığ».

Qurmuş dünya pusqunu,

Etmiş onu yaralı,

Ona çarə axtarıb

Sizdə tapar məlhəmi.

(Şair öz halından bəhs edərək deyir: fələk onu pusquya salıb yaraladı, dərman axtardı, yaranı sağaldacaq məlhəmi sizdə tapdı).

تاتغ T a t ı ğ: dad, ləzzət. Birlikdə söylənmək üzrə «تاتغ تالغ» *tatığ-talığ*»²⁹⁰ deyilir.

بيشیک B e ş i k: uşaq beşiği, nənni.

ديک D i d ə k: gəlin gedərkən yad adamlara görünməmək üçün örtülən örtü.

بيلک B ə l e k²⁹¹: ərməğan, hədiyyə.

تُونک T ü n ə k: həbsxana, zindan. Barsğanca.

سُجک S ü ç i k: şirin olan hər şey.

سُجک S ü ç i k: şərab. Bu söz bir-birinə zidd iki mənə bildirir. اِلا İla vadisində yaşayan yağma, toxsu, çigil boyları şəraba «qırmızı şərab» demək olan «فزل سُجک kızıl süçik» adı verirlər.

سيزک S e z i k: sezmə, seziş.

كُوبک K ü p i k: xırqə. İki qat bez arasına pambıq qoyaraq tikmək.

كوشیک K ö ş i k: örtü, pərdə.

كولک K ö l i k: kölgə.

قاغل K a ğ ı l: üzüm asmaları bağlanan yaş söyüd budağı. Bu kəlamda da işlənmişdir: «قاغل باغی يزلماس، قالساقی قلماس، قال sawı kalmas, kağıl bağı yazılmas=yaşlı adamın sözü yerdə qalmaz, talvar bağı pozulmaz».

بيرم B e r i m: borc, verim. Bu deyimdə də işlənmişdir: «المجى ارسلان» *alımçı – arslan, berimçi – sıçğan = alıcı aslan,*

²⁹⁰ Bu, uşaqlıqdan bəri Amasiyada və Ağbabada eşitdiyim «dadlı-tallı» ifadəsidir.

²⁹¹ Bəsim Atalay əslində bu sözün «bələk» olduğunu və bu gün də Anadoluda toy hədiyyəsi və ya yeni doğulan uşağa gətirilən hədiyyə mənasını ifadə etdiyini yazmışdır (DLT, I, s. 408). Hüseyn Düzgün bu sözü «belək» (دل ت s.248), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «beləğ» (DLT-2005, s.181) şəklində oxumuşlar.

borclu isə siçandır», (alacağı olan [borc sahibi] hücumda aslan kimi, borclu isə qorxub qaçan siçan kimidir).

بيجن B i ç i n: meymun. Türklərin on iki ilindən biri.

تيمين T e m i n: dəmin, bundan əvvəl mənasında bir sözdür. «تيمين گلدم»
temin kəldim = dəmin gəldim, elə indəcə, bayaq gəldim».

چوئن Ç o d h ı n: tunc və süzölmüş mis. «چوئن اشيج» çodhın aşış = tunc qazan».

سوغن S o ğ u n: soğan, «soğan» da deyilir.

سوغن يلان S o ğ a n y ı l a n: tuluq kimi iri bir ilan, anakonda.

سيغن S ı ğ u n: vəhşi sığır; dağ keçisi, təkə.

سيغن اتي S ı ğ u n o t ı: kökü insana bənzəyən bir bitki, jənşen (?). Bundan cütləşmək iqtidarı olmayanlar istifadə edirlər. Onun farsca adı «استرنک» sətrəng»dir. Bu bitkinin erkəyi də, dişisi də olur, erkəyi kişiyə, dişisi qadına verilir.

سيغن سمر S ı ğ u n S a m u r: Boğra xanın zəhərləndiyi yerin adı.

چادن Ç a d h a n: çayan, əqrəb.

لاچين L a ç i n: şahin. Yırtıcı quşlardandır. İgid adama da «لاچين» laçin» deyilir.

فاعول FA'UL BABI

قاتون K a t u n: Əfrasiyabın bütün qız nəvələrinə verilən ad. Bu məsələdə də işlənir: «خان ايشی بلسا قاتون ايشی قکیر» xan ışı bolsa, katun ışı kalır=xanın işi olanda, xatunun işi təxirə salınır». Bu, ərəblərin «إذا جاءتهُ اللهُ بَطَلٌ نَهْرٌ عَيْسَى» sözü²⁹² kimidir.

²⁹² Ərəbcə bu aforizm «إذا جاءتهُ اللهُ بَطَلٌ نَهْرٌ عَيْسَى» izə cae nəhrullah bəsələ nəhrü İsa = Allahın nəhri axanda İsanın nəhri onun yanında dəyərsizdir» deməkdir. Bu ifadə Səalibinin «Simar ül-qұлub» («Qəlblərin meyvəsi») adlı kitabından alınmışdır. Burada «nəhrullah» Allahın nəhri, yaxud yağmur, yağış və ya sel deməkdir, «nəhrü İsa» isə

- قاغون K a ğ u n: qovun. Bu deyimdə də işlənmişdir: « قاغون قرما بلسا اذيسى »
 اكي اكين تكير kağun karma bolsa, idhisi ikki əligin təgir =
 qovun yağma edilsə, sahibi iki əlli tutar». Bu söz mal sa-
 hibinin malına düşkünlüyünü göstərmək üçün söylənir.
- لاغون L a ğ u n: parç kimi oyulmuş bir şeydir, bununla ayran, süd və
 buna bənzər şeylər içilir.

Bağdaddakı kiçik bir kanalın adıdır. Bu məlumatı Seçkin Ərdi ilə Sərap Tubğa Yur-
 tsevərin kitabından iqtibas etdik (DLT-2005, 414). Bu dəyərli bilgiyə görə onlara tə-
 şəkkür edirik. Buradan türkcə atalar sözünün («xanın işi, əmri olanda, xatunun işi
 təxirə salınır») mənası daha da dəqiq aydınlaşır. Yəni xanın işi Allahın nəhrirdirsə, xa-
 tunun işi olsa-olsa İsanın kanalı kimi bir şeydir.

İKİNCİ HƏRFİ İLƏ ÜÇÜNCÜ HƏRFİ ARASINA UZATMA HƏRF ARTIRILAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

فَعَال, فَعُول, فَعِيل FƏ'İL, FƏ'UL, FƏ'AL BABINDAKI SÖZLƏR

بُفَاج اَرْت B u k a ç A r t: sıldırım bir yerin adıdır.

بُفَاج B u k a ç: qazan, qədəh. « اَشِج بُفَاج aşıç–bukaç» da deyilir.

تَتَار T a t a r: türklərin bir boyu.

تَغَار T a ğ a r: içinə buğda və başqa şeylər qoyulan nəsnə, dağarcıq,
kisə, çuval, xaral.

تَغَار T a w a r: mal, əşya.

جَغَار Ç a w a r: od yandırmaq üçün işlənən qov. Bitişik olaraq « جَغَار جَغَار
çawar - çuwar» da deyilir.

سُكَار S o k a r: buynuzsuz hər heyvan; başı yanaq kimi tüksüz olan hər
adam. Bu sözdən alınaraq buynuzsuz qoyuna « سُكَار قَوَى
sokar koy» deyilir.

خُزَار X o z a r: türk dünyasında bir yerin adı.

كُفَاز K ü f ə z: özünü datran, təkəbbürlü adam.

مَرَاZ M a r a z: qaranlıq gecə.

مَرَاZ M a r a z: muzdla işləyən adam, rəncbər. Arğu və yağma dillərində
« خِيَار مَرَاZ xıyar maraz» deyilir.

تَشُوغ T a ş u ğ: daşına bilən əmlak və buna bənzər şeylər, mənqul mal.

تُشَاغ T u ş a ğ: cidar və ya atın iki ön ayağına vurulan buxov.

بِجَاق B a ç a k: xristianların orucu.

تَلَّاق T a l a k: dalaq, qaraciyər.

تِلَّاق T ı l a k: qadının ayıb yeri. Çigilcə.

سُلَّاق S u l a k: dalaq. Qıpçaqca. Bu س s hərfi ت t-dən çevrilmişdir. Ərəbcə سَيْتْ və طَسْتْ deyilir ki, əsli سَيْدَسْ və طَسْ -dir. Bu dəyişməyə örnək olaraq nəhvçilər aşağıdakı beyti göstərirlər: جَزَى اللّهُ بَنَى السَّعْلَةَ. عَمْرَأَ وَ قَابُوسَ شِرَارِ النَّاتِ. Buradakı نَات sözü ناس deməkdir.

بُدِيك B ü d i k: hoppanma, oynama, atılıb-düşmə.

بَزَاك B ə z ə k: bəzək, zinət. Bu söz بَزَك kimi də yazılır.

تِرَاك T i r ə k: dirək; qovaq.

تِلَاك T i l ə k: dilək.

تُلَاك T ü l ə k: tülək. «تُلَاك يُلْقَى tülək yilkı = qış tükünü tökən heyvan».

تُكَال T ü k ə l: hamısı, tamamilə, bütün. Tam olan bir şey üçün «تُكَال tükəl» deyilir. «تُكَال الْعُلْ tükəl alğıl = tam al, hamısını al».

قِقال K ı w a l: «قِقال بُرْنُ kıwal burun = düzgün burun». Belə burundan hamının xoşu gəlir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

أردى سنى قيز

بودى آنيك تال

بييلر آنيك ارثجي

برنى ثقى ققال

«Ardı səni kiz,

Bodı anıñq tal,

Yaylır anıñq artuçı

Burnı takı kıwal».

Yordu səni qız,

Boyu onun sərv kimi,

İki yana ardıc kimi sallanır,

Burnu da düzdür.

(Yumşaq tənli cariyə səni aldatdı, onun bədəni ərər kimi əyilir, ardıc budağı kimi sallanır, burnu da düzdür).

جرام Ç u r a m: yüngül bir oxun atılışı. Bu cür atılan ox daha uzağa gedir. Atılma üsulu belədir: adam arxası üstə uzanaraq oxu atır. Bu şəkildə atılan oxa «جرام اقی» çuram okı» deyilir.

قram K u r a m: «قram کیشیلار» kuram kişilər = sanki xaqanın hüzurunda oturmuş kimi sıra ilə oturan adamlar». Buradan alınaraq «قram کیشیلار قram التردی لار» kişilər kuram olturdılar» deyilir ki, «adamlar öz mövqeyinə görə olturdular»²⁹³ deməkdir.

بلان B u l a n: qıpçaq diyarında ovlanan böyük bir vəhşi heyvandır. İçi küp kimi oyuq, yuxarıya yönəlmiş buynuzları var, oraya qar və ya su yığılır, dişisi diz çökür, erkəyi oradan su içir, erkəyi diz çökür, dişisi su içir.

تکین T i g i n: əslində «kölə» deməkdir. Buradan alınaraq rəngi gümüş kimi saf olan kölələrə «کمش تکین» kümüzş tigin», igid köləyə «الپ تکین» alp tigin», uğurlu köləyə «قتلغ تکین» kutluğ tigin» deyilir.

Bu söz sonralar xaqaniyyə ailəsinin övladlarına ad kimi verilmişdir. Bu söz yırtıcı quşlardın birinin adı ilə də qoşa işlənir: «جغری تکین» çağrı tigin» kimi, «şahin təkin» deməkdir. «کچ تکین» küç tigin = qüvvətli təkin».

Bu adın kölələrdən Əfrasiyab oğullarına keçməsinə gəlincə, onlar atalarını çox sayır, böyük tuturlar. Atalarına bir söz demək və ya yazmaq istədikləri zaman atalarını böyük, özlərini

²⁹³ Türk törəsinə görə, xaqanın çadırında və ya başqa məkanda bəylərin və digər ərənlərin oturma yeri ciddi şəkildə müəyyən idi. Deməli, rəsmi dövlət protokolu mövcud idi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da da buna şahid oluruq. Uruzun adlı-sanlı bəyləri basaraq yuxarı başa keçməsi Qazan xanı əsəbiləşdirmişdi.

kiçik göstərmək üçün «qul belə etdi, qul elə etdi» deyirlər. Get-gedə bu söz [tək halda işləndikdə] onların adı oldu. Kələmlərin adını bunlardan ayırmaq üçün bu sözə bir şey əlavə olunur.

تُون T ü z ü n: yumşaq xasiyyətli, həlim adam. Bu kələmdə da işlənməmişdir: «تُون بولا تیرشما» utun birlə tirəşmə = xoşxasiyyət adamla lap vuruş, ancaq alçaq adamla heç bəhsləşmə də, çünki xoşxasiyyət adam belə şeyləri həzm edər, ancaq bədxasiyyət adam səni əzər).

تُون T ö g ü n: dağ, düyün, dağlama.

تومان T u m a n: duman, sis.

چرون Ç a r u n: çinar ağacı. Yağma ləhcəsində.

چيکين Ç i k i n: üzüm bağlarında bitən başaqlı bir ot, heyvanlara verilir.

چيکين Ç i k i n: güləbətın. «چيکين يبي» çikin yıyı=quləbətın teli.

چيکين Ç i k i n: ipək qumaşı güləbətınlə, zərbafta ilə tikmək. «چيکين چيکين چيکينادی» çikin çiknədi=qumaşı o qayda ilə tikdi».

سaman S a m a n: saman.

قلان K u l a n: çöl eşşəyi, qulan.

قبا K a p a n: kişi adı.

قتان K u t a n: kişi adı.

کۆگән K ö g ə n: sağıın zamanı heyvanların ayağına vurulan ilgəkli çatı.

ایل کۆگان I l k ö g ə n:²⁹⁴ göyqurşağı, qövsi-qüzeh.

²⁹⁴ Bu söz («ایل کۆگان») yazma nüsxədə təshih edildiyindən dəqiq oxunuşu şübhəlidir. Karl Brokkelmann onu «yıl kökən» kimi oxusa da, Bəsim Atalay bunu inandırıcı saymamışdır (DLT, I, s. 415). Salih Mütəllibov isə «ıl kökən» kimi oxumuş, «ox-yay» kimi tərcümə etmiş, mətn altında «yağmurlu havada günəşin əlahiddə vəziyyəti nəticəsində peyda olan göy, sarı, qızıl rəngli cizgilərin görünüşü» deyər izahat vermişdir (TSD, I tom, bet 393). Hüseyn Düzgün bu sözü «tel kögən» kimi oxuyaraq «qövsi-qüzeh, rəngin kaman» kimi mənalandırmış (DLT, s.251), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «yel kögən = göyqurşağı» (DLT-2005, s.681 və s.318) şəklində oxumuşlar. Çinlilər mədəni «kögən» kimi vermiş, sonra «yəl kögən» yazmışlar (DLT-Çin, I cild, s.438).

SON HƏRFDƏN SONRA ÜZƏRİNƏ BİR ŞEY ARTIRILAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏRƏKƏSİZ فَعْلَى, فَعْلُوْ, فَعْلِي FƏ'Lİ, FƏ'LU, FƏ'LA BABI

كُرْبَى T u r b ı: köməkçi, yavər.

كُرْبَا K ö r p ə: «كُرْبَا أَوْتُ körpə ot=təzə bitmiş ot», «كُرْبَا يَمِشُ körpə yemiş =təzə meyvə». Əsil mövsümü keçdikdən sonra çıxan nəsnəyə deyilir. Yayda anadan olan uşağa da «كُرْبَا أَغْلُ körpə oğul» deyilir. Vaxtı keçdikdən sonra doğulan quzu, köşək, dana kimi heyvanlara da «كُرْبَا körpə» deyilir.

كِرْبَى K i r p i: kirpi. Böyüyünə «أَقْلَغُ كِرْبَى okluğ kirpi» deyilir.

جَتْبَا Ç a t p a: kəndxudanın çay və çeşmə sularının yatağını qazmağa getməyənlərdən aldığı vergi. Çigilcə.

كَنْبَا K ə n p ə: bir ot adı. Kəncək dilində.

بِرْثُو P a r t u: üstə geyilən xirqə, xalat; fartuk.

بُرْتَا B u r t a: qızıl qırıntıları, qızıl ovuntuları.

تَخْتُو T a x t u: ayrılmamış xam ipək.

سُكْتَى S ö k t i: kəpək. Barsğan dilində.

سُقْتُو S o k t u: kolbasa. Qaraciyər, ət, ədviyyat qarışdırılaraq bağırsağa basılır, bişirildikdən sonra yeyilir.

قِفْتُو K ı f t u: qayçı, maqqac.

كِرْتُو K i r t ü: and, yəmin, qəsəm.

كِرْتُو K i r t ü: gerçəklik, həqiqət. Ölmüş adam üçün «ال كِرْتُو بِيرِدَا ال ol kirtü yerdə ol» deyilir ki, «o, gerçək /haqq/ yerdədir, onun haqqında yalan söyləmək olmaz» deməkdir. Buradan alınaraq «ال تَنْقِرِغَا كِرْتِنْدِي ol tənqriğə kirtindi» deyilir ki, «tanrıya inandı, peyğəmbərə iman gətirdi» deməkdir.

بَرْجَا B a r ç a: «hamısı» mənasında bir sözdür. «بَرْجَا كَلْدِي لَار» barça kəldilər = hamısı gəldilər». Bu beytdə də işlənmişdir:

قَلْدَجِي قَا مِنگ يَغَاق

بَرْجَا بِلَا اَيْرِق تِيَاق

«Koldaçıka minq yağak,

Barça bilə ayrık tayak».

Dilənçiyə min ceviz,

Hamısı ilə ayrıca bir əsa.

(Dilənçiyə min ceviz vermək mənim borcumdur, bunun hamısı ilə birlikdə ona üstəlik bir də əsa verərəm ki, o qədər ağırlığın altında yığılmasın).

تَرْجِي T ə r ç i: muzdla işləyən.

تَنْجُو T u n ç u: loxma, tikə.

جُمَجَا Ç ö m ç ə: çömçə, kəfkir. Oğuzca.

جِنْجُو C i n ç ü: inci, mirvari. ي y hərfi ج ç hərfinə dönmüşdür.

جَنْجُو Ç a n ç u: əriştə xəmiri açılan oxlov.

سِنْجُو S i n ç ü: lavaşla kömbə arasında bir növ çörək.

شَنْجُو Ş a n ç u: Yuxarı Çin yolu üzərində bir şəhərdir. شَنْجُو şəklində də yazıla bilər.

قَمْجِي K a m ç ı: qamçı. «قَلِج قَمْجِي» kılıç kamçı=içində qılinc olan qamçı».

قَمْجِي K a m ç ı: aygırın, buğranın, buğanın tənəsül aləti. Ən çox at bərəsində işlənərək «ات قَمْجِيسی» at kamçısı» deyilir.

كَقْجِي K ə w ç i: Kaşğarıstanda uyğur diyarına qədər işlənən hübutat [dənəvər cisimlər, taxıl] ölçüsüdür. On ritl²⁹⁵ həcmindədir. (1 ritl isə 12 okkadır).

كَمْجُو K ö m ç ü: xəzinə, dəfinə, yatır. «تَفْغَاجْ كَمْجُوْسِي» Tawğaç kömçüsü» deyilir ki, «ad qövmündən qalma xəzinə» deməkdir.

مَنْجُو M a n ç u: sənətkara verilən muzz, əmək haqqı. Başqa muzda deyilməz.

بُكْدَا B ü g d ə: xəncər.

بَلْدُو B a l d u: balta.

تَمْدُقْ T a m d u: gur alovlu atəş, şölə. «تَمْدُقْ tamduk» da deyilir.

چُكْدِي Ç ü k d i: «جُكْدِي الْخَسَا» çükdi oluxsa» deyilir ki, qulağın altında «qafa baltası, ənsə sümüyü» deyilən yerdir.

سَمْدَا S a m d a: ayağa geyilən səndəl. Çigilcə.

سِنْدُو S ı n d u: dərzı qayçısı, qayçı. Oğuzca.

قَمْدُو K a m d u: dörd arşın uzunluğunda, bir arşın enində bir bez parçası. Bunun üzərinə uyğur xanının möhürü basılır, alverdə pul yerinə işlənir. Bu bez köhnəlsə, hər yeddi ildə bir yamanır, yuyulur, yenidən üzərinə möhür vurulur.

قَنْدَا K a n d a: qanda, harada mənasında bir sözdür. «قَنْدَا اَرْدِيْنِكْ kanda ərdinq = harada idin». ن n hərfi «قَيْدَا kayda» sözündəki ی y hərfini əvəz etmişdir. Əsli «قَيْوُدَا kayuda»dır.

قَرْدُو K a r d u: zəmhərır [qaraqış] zamanı su üstündə üzən findıq boyda buz parçaları. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَرْدُوْنِي بِنْجُو سَقْتِمَانِكْ
 تَرْغُونِي مَنْجُو سِزْنِمَانِكْ
 بَلْمَادُقْ نَانِكْ كَا سَقْتِمَانِكْ
 بِلْكَالَارْ آتِي يِي رَار

²⁹⁵1 okka 1,283 kq-dır. Bu hesabla 1 ritl 15,396 kq, 10 ritl 153,96 kq olur.

«Kardunu yinçü sakınmanq,
 Tuzğunu mañçu sezinmənq,
 Bulmaduk nənqgə səwinmənq,
 Bilgələr anı yerər».
 Kardunu inci sanmayın,
 Hədiyyəni muzd sanmayın,
 Tapılmamış şeyə sevinməyin,
 Bilgələr bunu bəyənməzlər.

(Fındıq boyda buz parçalarını inci hesab etmə, hədiyyə edilmiş yeməyi əl muzdu sanma, tapmadığın şeyə sevinmə, çünki hükəma bunu bəyənmir).

كَنْدُو K ə n d ü: özü; zat; nəfs. «آل كَنْدُو ايدى ol kəndü aydı = o özü dedi».
 كُنْدَى K ü n d i: pis, mənfur. Oğuzca. «آل كُنْدَى كِشَى ol kündi kişi ol = o, alçaq adamdır». Bəzən bu kəlmə sözün qalanı yada düşməyən zaman köməkçi söz olaraq işlənir.

مُنْدَا M u n d a: burada, burda. «آل مُنْدَا ol munda ol = o buradadır».

Bu beytdə də işlənmişdir:

امكك سيزن ثرغو يوق مندَا تمو

انكولكك كرمذب ازن جقار

«Əmgəksizin turğu yok munda tamu,

Edhgülügüg körmədhip ajun çıkar».

Əməksiz durmaq olmaz burada,

Yaxşılıq görmədən dünya yıxılar.

(İnsanın burada, bu dünyada zəhmətsiz qalması mümkün deyil, insan bir xeyir görməmiş vaxt keçir, ölüm özünü yetirir).

مَنْدَا M ə n d ə: məndə, mənim yanımda.

مَدْوُ M a n d u: bir türk sirkəsi növü. Resepti: üzüm şirəsi bir küpdə qıçqırılır, sonra üstünə təmiz şərab tökülür, bir gecə qaldıqdan sonra hazır olur. Bu, sirkələrin ən gözəlidir.

بُغْرَا B o ğ r a: erkək dəvə. «بُغْرَاخان Boğra xan» adı bu sözdəndir.

بُكْرَى B ü g r i: əyri, əyri - büyrü.

تَتْرُو T ə t r ü: hər şeyin tərsinə dönmüşü, çevrilmiş.

تُغْرُو T u ğ r u: qılınc, bıçaq, xəncər kimi şeylərin qəbzəsinin içinə keçirilən incə dəmir.

تَكْرَا T ə g r ə: dairə, çevrə, sfera. «فَذَغُ تَكْرَاسِي kudhuğ təgrəsi = quyu çevrəsi, quyu dairəsi».

جُبْرَا Ç u p r a: köhnə paltar.

جَغْرَى Ç a ğ r ı: şahin, laçın. Bu şeirdə də işlənmişdir:

جَغْرَى أَلْبُ أَرْقُنُ مُنْبُ أَرْقِرِيَتَار

أَقْلَرَكِيَكُ تَيْغَنُ إِنْبُ تَلْكَوُ تَتَار

«Çağrı alıp, arkun münüp, arkar yetər,

Awlar keyik, tayğan ıdhıp, tilkü tutar».

Şahin alıb, ata minib dağ keçisinə çatar,

Geyik ovlar, tazı salıb tülkü tutar.

(Bir igid ərəni öyərək yazır: qoluna şahinini alaraq atına minər, qovub dağ keçisinə çatar, geyik ovlayar, köpəklərlə tülkü tutar).

جَغْرَى بَكِ Ç a ğ r ı b ə g: kişi adı.

جَغْرَى Ç ı ğ r ı: çərx, çərxi-fələk. «كُوكُ جَغْرِيَسِي kök çığrısı = asiman, göy sferası».

جَغْرَى Ç ı ğ r ı: dəyirman, çarx, dolab kimi şeylərin təkəri, valı və hər növ vərdənə.

سَغْرَى S a ğ r ı: dəri, hər şeyin dərisi. Buradan alınaraq «يِيرُ سَغْرِيَسِي yer sağrısı» deyilir ki, «yer üzü, yer qabığı» deməkdir. «كِشَى

يُوز سَفْرِيسِي kişi sağrısı yüz=insanın dərisi üzüdür». Çünki üz istiyə-soyuğa düşdüyü üçün daha sərt olur.

سِغْرَا S ı ğ r a: iki dağ arasındakı geniş vadi. Oğuzca.

سُقْرَى S ü w r i: sivri. Qılınc, nizə, mizraq, şiş kimi əşyalardan ucu sivri olan hər hansı nəsne.

سُقْرُو S o k r u: «افكا سُقْرُو كَرْدِم» əwgə sokru kirdim = evə icazəsiz, gizlincə girdim».

كُسْرَى K ü s r i: qurbağa sümükləri.

كُفْرَا K ü w r ə: heyvan ölüb içindəki nəsnelər çürüdükdən, əti sümüklər üzərində quruduqdan sonrakı skeleti.

كَكْرَا K ə k r ə: dəvələrin yediyi acı bir ot.

بَنْزَى B a n z ı: bağ sovuşduqdan sonra asmaların üstündəki üzümün qalıqları, nəfərməmə. Kəncək dilində.

سُنْزَى S u n z ı: bit cinsindən bir həşəratdır. Bunun bit olduğu zənnin-dəyəm.

جَقْرُو Ç a w j u: qolu, budağı, gövdəsi qırmızı bir ağacdır, dağda bitir, meyvəsi acıdır, qadınların barmağı qırmızılıqda buna bənzədilir.

كَنْزَى K ə n z ı: qırmızı, sarı, yaşıl rəngləri olan bir Çin qumaşı.

بُخْسَى B u x s ı: bir yemək adıdır. Resepti: buğda bişirilərək içinə badam dənələri atılır, üstünə təlbinə [kəpək, bal və südlə bişmiş bulamac] tökülür, turşuduqdan sonra buğdası yeyilir, suyu içilir.

تُخْسَى T o x s ı: Kuyasda yaşayan bir türk boyu. «تُخْسَى جِگِل toxsı çigil» də deyilir.

تَقْسَى T ə w s i: təpsi, sini, məcməyi, süfrə.

ثُمسا T ü m s ə²⁹⁶: minbər. Arğuca. Əsil türkcə deyil.

حَفْسَى X a f s ı: mürəkkəb qabı, davat, penal.

تُتْشَى T u t ş ı: yaxın, qonşu. «آیک ییری مَیک ییرکا تُتْشَى آل» anıq yeri məninq yergə tutşı ol=onun yeri mənim yerimə yaxındır». Burada ش ş ilə ج ç bir-birinə yaxınlaşmışdır. «تُتْجَى tutçı» da deyilir.

تُتْاشَى T u t a ş ı: yuxarıdakı söz kimi «yaxın qonşu» və «hər zaman» mənasındadır. «مَنْ سَکَا تُتْاشَى بَرِیرَمَنْ» mən sanqa tutaşı barır mən = mən sizə həmişə, hər zaman gəlirəm».

جَخْشُو Ç a x ş u: «filiz hərç»²⁹⁷ adlı bir otun suyudur, göz ağrısına qarşı istifadə olunur. Söz əsil türkcə deyildir.

قَرْشَى K a r ş ı: xaqan sarayı.

قَرْشَى K a r ş ı: qarşı, zidd. «تُون کُونْک قَرْشِیسی آل» tün kününq qarşısı ol = gecə gündüzün qarşısı, ziddidir».

قَرْشَى K a r ş ı: iki boy arasında anlaşmazlıq. «آل بَک آیک بَرِلا قَرْشَى آل» ol bəg anıq birlə qarşı ol = o bəy digərinə qarşıdır, onunla anlaşı bilmir».

قَفْشَى K a w ş ı: «قَفْشَى قَاش» kawşı kaş = incə, çatma qaş».

بَتْغا B a t ğ a: papaq tikmək üçün üstündə keçə və yun kəsilmən taxta.

تَزْغُو T u z ğ u: yoldan keçən qohumlara və tanışlara hədiyyə olaraq təqdim olunan yemək.

تَمْغا T a m ğ a: xaqanın və ya başqasının damğası, möhürü.

تَمْغا T a m ğ a: dənizə, gölə, vadiyə tökülən çayın qolu; delta; körfəz.

تَمْغا T a m ğ a: gəmilərin lövbər saldıqları limana və ya körpüyə də «تَمْغا» tamğa» deyilir. Bu beytdə də işlənmişdir:

²⁹⁶ Çağdaş türkcədəki «tümsək=yüksək yer» sözündən çıxış edən Bəsim Atalay bu kəlməni əsil türk sözü saymışdır (DLT, I, s. 423).

²⁹⁷ Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü türkcə «şimşir çalısı», yəni «şümşad ağacı, şümşad kolu» adlandırmışlar (DLT-2005, s.226)

تَمِغَا سُوِي تَشْرَا جِقِب تَاغِغ اَتَار

اَرْتِج لَرِي تَكْرَا اَنْب تَزَكِن يِتَار

«Tamğa suwı taşra çıkıp tağığ ötər,

Artuçları təgrə önüp tizgin yetər».

Damğa suyu dışarı çıxıb dağı ötər,

Dövrəsində sıra-sıra ardıc bitər.

جُفَا Ç u f ğ a: sürətli getmək istəyən bir poçtalyonun yoldan alıb başqasını tapana qədər mindiyi at.

جُفَا Ç u f ğ a: bələdçi, başçı. Qıpçaq və oğuz dillərində. Bu deyimdə də işlənmişdir: «**قَلِن قَلَان جُفَا سِز بُلْمَاس** kalın kolan çufğasız bolmas=qulan sürüsü başsız olmaz». Bu söz başqasına uymanın xeyirli olacağı bir işdə özünün də uyması məsləhət olunan adama deyilir.

سُرْغُو S o r ğ u: qan alan şüşə, qan alanların aləti, lanset.

سَلْغَا S a l ğ a: «**سَلْغَا اَت** salğa at=gəm almayan at, sərt at».

قَبْغَا K a p ğ a: böyük qapı, qala qapısı.

قَدْغُو K a d h ğ u: qayğı.

قَدْغُو K u d ğ u: ağcaqanad, qara milçək.

قَرْغَا K a r ğ a: qarğa. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «**قَرْغَا قَرِيسِن كِم كِشِي اَلَا سِن كِم تَبَار** kargə karısın kim bilir, kişi alasin kim tapar=qarğanın qocasını kim tanıya bilər, insanın içindəkini kim tapa bilər». Bu beytdə də işlənmişdir:

قَرْغَا قَلِي بِلْسَا مُنْكَن اَل بَزْ سَقَار

اَفْجِي يَشِب تَزَق تَبَا مَنْكَكَ بَقَار

«Kargə kalı bilsə, munqın ol buz sukar,

Awçı yaşıp tuzak, taba mənqgə bakar».

Qarğa başına gələnı bilsə, dimdiyilə buzu dələr,

Ovçu gizlənər, qarğa tələdəki yemə baxar.

(Qarğa başına gələcək bəbaları bilsə, buzu dimdiyi ilə dələr, di gəl ki, ovçu toru qurub gizlənən kimi tələdəki yemi görüb tələyə düşür).

قُرْغُو K u r ğ u: «قُرْغُو kurğu ər = əsəbi və zəvzək adam».

قُرْغُو K a r ğ u: dağ təpələrində minarə şəkilli tikilidir, düşmənlər gələndə zaman hamının hazır olması üçün üstündə tonqal qalanır.

قَشْغَا K a ş ğ a: qaşqa, «قَشْغَا قُوْیْ kaşğa koy = başı ağ, qalan yerləri qara qoyun».

قَشْغَا K a ş ğ a: «قَشْغَا اتْ kaşğa at = üzü ağ, gözlərinin çevrəsi qara at». Bunun digər adı isə «peçəli at»dır, rübəndli at deməkdir. Başının ortası ağ olan dəvəyə də belə deyilir.

قَشْغَابُغْرَا K a ş ğ a b o ğ r a: iki yerin adıdır²⁹⁸.

قَمْغِي K a m ğ i: əyri-büyrü və çirkin olan hər şey. Buradan alınaraq «قَمْغِي يُوْزْلُک kamğı yüzlüg = çirkin üzlü» deyilir.

تَلْغَا T ə l w ə: dəli.

قَلْغَا K a l w a: məşq oxu. Üzərində ucluq yerinə yumru bir taxta parçası olan ox.

بُرْقى B u r k i: «بُرْقى نَاتْک burkı nənq = qarışıq nəsnə» (turşsifət adamların üzü kimi).

تَرْقَا T a r k a: qoruq. «تَرْقَا talka» da deyilir.

تَرْقُو T u r k u: ipək. Bu deyimdə də işlənmişdir: «تَرْقُو سِي تَلْم. تَرْقُو سِي تَلْم تَرْقُو سِي تَلْم تَرْقُو سِي تَلْم تَرْقُو سِي تَلْم» Tawğaç xanın qurkusu təlim, tənqləmə-dhip biçmə=tavğaç xanının ipəyi çoxdur, ancaq yüz ölçməsə, bir biçməz». Bu söz hər işdə israfdan qaçmağı, qənaətcil olmağı tövsiyə məqsədilə söylənir.

²⁹⁸ Ehtimal ki, burada bir yanlışlıq var. Çünki qaşqa qoyun və qaşqa atdan sonra tam qaşqa dəvə barədə maddə gəlməli ikən coğrafi bir ad verilir. Bəlkə də «قَشْغَابُغْرَا Kaşğa boğra» maddəsi iki dəfə - biri qaşqa dəvə, digəri yer adı olaraq verilməli imiş.

تَلْفَا T a l k a: qoruq. (ل l hərfi ر r hərfini əvəz etmişdir).

تَلْفُو T a l k u: əyilmiş-bükülmüş nəsnə. Bu sözdən alınaraq «تَلْفُو يَشِغ» talku yışığ» deyilir ki, «bükülmüş ip» deməkdir.

جَنْقَا Ç a n k a: bir tələ növü.

قَنْقَى K a t k ı: «قَنْقَى كِشَى katkı kişi = heç kimə boyun əyməyən adam, qatı, sərt adam».

قَنْقَى K u t k ı: «قَنْقَى ارْ kutkı ər = təvazökar, həlim adam».

بَرْكَا B ə r k ə: oğru döyülən, eşşək sürülən qamçı və ya dəyənək.

بُرْكََا B ü r g ə: birə. Bir yerdə durmayan zəvzək və çılğın adama «بُرْكََا بِرْكََا bürgə kişi» deyilir.

بِيرْكَوُ B e r g ü: borc. «بِيرْكَوُسى بارْ anınq manqa bir at bergüsü bar=onun mənə bir at borcu var, o mənə bir at borcudur».

بَلْكَوُ B ə l g ü: bəlgə, nişan, əlamət. «كُتْ بَلْكَوُسى بَلْكَ kut bəlgüsü bilig» kəlamında da işlənmişdir, mənası «qut bəlgəsi bilikdir» [yəni bilik qutun əlaməti, nişanəsidir] deməkdir.

بَلْكََا B i l g ə: hakim, filosof.

بَلْكََا B i l g ə: bilgin, alim.

بَلْكََا B i l g ə: ağıllı. Bu beytdə də işlədilmişdir:

بَلْكََا اَرْكَ اَذْكَوُ تُتْب سَوُزْن اِشْت

اَرْدَمِنِسى اَكْرِكَيْن اِشْقَا سُرَا

«Bilgə ərig edhgü tutup sözün işit,

Ərdhəmini ögrənibən ışka sura».

Bilgə adamı xoş tut, sözünü dinlə,

Onun ərdəmini öyrən, işə tətbiq et.

(Bilikli, ağıllı, ərdəm sahibi adamın sözünü dinlə, ondakı ədəb və fəziləti öyrən, öyrəndiyinə əməl et).

Bu sözlə kişilərə ad qoyularaq «بىلگە بىلگە Bilgə bəg» deyilir ki, bilikli, ağıllı, hakim bəy deməkdir. Uyğur xanına «كۆل بىلگەخان Köl Bilgə xan» ləqəbi verilir, çünki «kamalı göl kimi, göl qə-dər» deməkdir. Burada ağılın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir. Ağıllı adama «بۈگۈ بۈگۈ bilgə» də deyilir.

ترگو T e r g ü: süfrə üzərindəki müxtəlif yeməklər; sıra, düzüm.

تركى T e r g i: süfrə, dəstərxan. Bu kəlamda da işlənmişdir: «تېن تركى كا تېن تركى تىلن تېرگىگە تەگىر = dil sayəsində süfrəyə çatmaq olar», (xoş sözlə insan nemətə çatar). Bu söz fəzilətini sözlə izhar etməyin faydası barədə söylənir. Ərəb dilində də buna yaxın belə bir atalar sözü mövcuddur: الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ yəni «insan öz dilinin altında gizlənir» deməkdir.

تەزگى T ə z g i: qaça-qaç, vahimə. «تەزگى تەزگى بولدى = düşmənin gəlməsi üzündən xalq arasına vahimə düşdü».

تېلكۈ T i l k ü: tülkü. Kinayə olaraq qız uşaqlarına deyilir. Bir qadın doğduğu zaman mamaçadan «تېلكۈمۈ تېلكۈمۈ تېلكۈمۈ تېلكۈمۈ تېلكۈمۈ تېلكۈمۈ» deyə soruşurlar. Bununla «qız doğuldu, yoxsa oğan» demək istəyirlər. Qıza aldatdığı və yal-taqlandığı üçün tülkü, oğlana isə igidliyi dolayısı ilə qurd deyilir.

تېلگە T i l g ə: «بىر تېلگە ات = bir dilim ət». Uzununa kəsilən hər şey üçün belə deyilir. Uzununa ayrılmış olan yerə də «بىر تېلگە بىر تېلگە bir tilgə yer» deyilir.

چەچگە Ç ə ç g ə: culfa darağı.

چۈرگۈ Ç ü r k ü: uşağa «چۈرگۈ چۈرگۈ چۈرگۈ چۈرگۈ چۈرگۈ چۈرگۈ» deyilir ki, «çişin varmı» deməkdir.

بُتْكَو B ü t k ü: nəcis, eskriment. Bu söz ancaq uşağa «بُتْكَو بارمو» bütkü barmu=əən varmu» deyildiği zaman işlənir.

چِلْكَو Ç i l g ü: «چِلْكَو ات» çilgü at = al at».

سِرْكَا S i r k ə: sirkə.

سِرْكَا S i r k ə: başda törəyən bit yumurtası.

كَتْكَى K ə t k i: «كَتْكَى ات» kətki at = beli dar, yançaqları geniş at».

كَتْكَى K ö t k i: torpaq yığını, təpəcik.

كَذْكَو K e d h g ü: geyiləcək hər hansı paltar.

كُلْكَو K ü l g ü: gülüş, gülmə, yumor.

كُلْكَو K ü l g ü: iflic. «ارْ كُلْكَو بَرْدَى» ər külgü bardı=adam iflic oldu». Bəzən «külgü» yerinə «كُلْتْكَو kültgü» də deyilir.

كَرْكَى K ə r k i: kərki, dülgər aləti.

كُرْكَا K ö r k ə: ağacdan qayrılmış boşqab. Kəncəkə.

بُتْلُو B u t l u: dəvənin burnuna keçirilən buruntax.

بِرْلا B i r l ə: birlikdə, ilə. «أَل مَيْك بِرْلا أَرْدَى» ol məninq birlə ərdi = o mənimlə birlikdə idi». Bəzən ر r hərfi sürət xatirinə ixtisar edilir və «بِلا bilə» deyilir.

بِىلى B i b l i: darifülfül, filfil, istiot.

تُبْلُو T u b l u²⁹⁹: məzar. Bir adama qarğış edəndə «تُبْلُو قَاتْ» tubluka tol» deyilir ki, «məzara gir» deməkdir.

تُكْلَى T o k l ı: toxlu, altı aylıq quzu.

چَقْلَى Ç a f l ı: şahin.

چَاغْلا Ç a ğ l a: sərhəddə bir yayda adı.

شُغْلُو Ş u ğ l u: tülkü üzümü.

بِچْمَا B i ç m a: «بِچْمَا يَرِنْجَا» biçma yorıncğa=biçmə yonca»

²⁹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «تُبْلُو tublu» sözünü «toplu» kimi (DLT-2005, s. 578) oxumuşlar. «Topluk» sözünün (DLT-2005, s. 578) torpaqdakı, yerdəki çat, yarıq mənasını nəzərə alsaq, bu çox isabətli oxunuş sayıla bilər.

[Qayda]:

Sonu *م m* və *ا* əliflə bitən [-ma/mə] və məf'ul mənasını bildirən sözlər məsdərlikdən çıxaraq birbaşa isim olur. Onun üçün bunları yazıram.

تُتْمَا T u t m a: sandıq.

تُرْمَا T u r m a: turp. Yerkökünə «سَرَّغ تُرْمَا sarıǧ turma» deyilir, «sarı turp» deməkdir. Argular yerkökünə «گِزْرِي gizri» deyirlər. Bunu farsın «كَزْر» gəzər» sözündən almışlar, bu da «yerkökü»dür. Ancaq *ک* ge bir qədər yumşaldılmışdır. Oğuzlar buna «كُشْر» gəşür» deyirlər. Onlar da farslardan almışlar.

Oğuzlar farslarla oturub-durandan bəri bəzi türkcə sözləri unutmuş, onların yerinə farsca sözləri işlətməyə başlamışlar. Məsələn, onlar vedrəyə «اَفْتَابِي aftabı» deyirlər ki, farscası «اَفْتَابِه aftabe»dir. Oğuzlar boyunbağına «كَلِيدَه kilidə» deyirlər, bunun ərəbcəsi «كِلَادَه kiladə»dir. Digər türklər isə vedrəyə «كُومْغَان kumğan», boyunbağına «بَقْن bakan» deyirlər.

Bilinməlidir ki, oğuzların dili incədir.

Türklərin biri əsil və kök, digəri əlavə olmaq üzrə qoşa işlətdikləri hər bir ismin və fe'lin oğuzlar əlavə olanını söyləyirlər. Halbuki o biri türklər bunu tək söyləməzlər. Söz gəlimi, türklər bir şeyi bir şeyə qatdıqları zaman «كَاتِي قَرْدِي kattı-kardı» deyirlər. Burada kök «كَاتِي kattı»dır, «كَرْدِي kardı» sözü əlavədir. Oğuzlar bir şeyi bir şeylə qaşırdırdıqları zaman «كَرْدِي kardı» deyib əsil olanı buraxırlar.

Eyni qayda üzrə, türklər «انكويقلاق» edhgü-yawlak» deyirlər. «انكوي» edhgü» yaxşı, «يقلاق» yawlak» isə pis deməkdir. Türklər bu ikisini birlikdə işlədirlər, tək olaraq «yawlak» sözünü işlətməzlər. Oğuzlar isə bunları tək, yalnız olaraq işlədirlər.

تيزما T i z m ə: şalvarın bağı, torbanın ağız bağı və buna bənzər nəs-nələr. Bunlar bağ yeri tikilərək və ip keçirilərək bağlandığı üçün belə adlanır.

تگما T ə g m ə: hər bir adam. «يات يَغق تَوُز بُلماس، يات يَغق تَوُز بُلماس» tikmə kişi öz bolmas, yat-yağuk tüz bolmas = hər adam özün kimi olmaz, yad isə qohumla bir olmaz», (hər adam özün kimi olmaz ki, ona inanıb sirr açasan, yad adam isə qohumla bir ola bilməz).

تگما T ü g m ə: düymə. Köynək, xirqə, kaftan kimi şeylərin düyməsi.

تگما T i k m ə: «تگما نانق» tikmə nənq = tikilmiş nəsne».

چگما Ç a l m a: kərmə, gərmə. Qoyun ağıllarına və ya dəvə axurlarına yığılıb kəsilərək qışda yandırılmaq üçün qurudulan təzək.

سگما S a t m a: çardağ. Bu, bağ gözətçisinin gecələr qalmaq üçün ağac üzərində düzəltdiyi çardaqdır.

سزما S ü z m ə: «keş» adlanan yağsız quru pendir, ayran süzməsi.

گتما K a t m a: «گتما يوغا» katma yuğa = ufalanmış çörək»dir, yağda bişirilir.

گرمما K a r m a: yağma, talan. «گرمما نانق کرمالادی» nənq karmaladı = bir şeyi yağma etdi».

گرمما K ı r m a: hər hansı yuvarlaq bir şey. «گرمما ثبق» kırma topık = yuvarlaq top».

گسما K ə s m ə: enli ox təmrəni.

گسما K ə s m ə: pərçəm, yal. Bu şerdə də işlənmişdir:

تلا بلا بستیمز

تکما ینکق بستمز

کسما لرن گستمز

مینکلق ارن بیجتمز

«Tünlə bilə bastımız,
Təgmə yanqak pustımız,
Kəsmələrin kəstimiz,
Mınqlak ərin bıçtımız».
Gecə ikən basqın etdik,
Hər tərəfdən pusqu qurduq,
Yallarını kəsdik,
Mınqlak adamlarını biçdik.

(Biz onlara gecə ikən basqın etdik, hər yanda pusqu qurduq, atların yallarını da kəsdik. Mınqlak adamlarını öldürdük).

Mınqlak bir yer adıdır.

بکنی B ə k n i: buğda, arpa, darı kimi şeylərdən düzəldilən içki, [pivə?].

بغا B a ğ n a: nərdivan pilləsi.

تغنا T a ğ n a: «تغنا یفا» tağna yawa» yapışqan ağacının püsəsi olub yoğurtla qarışdırılır, tutmaca qatılır; bir dərmandır; tutmaca rəng verir.

تکنا T ə k n ə: təkne.

چرنی Ç u r n i: türk həkimlərinin düzəldikləri yaxma dərman.

چکنا Ç i g n ə: mala. Cütcülərin «sürgü» dedikləri alət. Yağma dilində.

خسنی X a s n i: uşaqları kökəltmək üçün bir kasa içinə qoyularaq ağızlarına tökülən dərmandır. Hindistandan gəlir.

قشنى K o ş n i: qonşu. Oğuzlar ن n hərfini ش ş-dən əvvəl söyləyərək «قشنى konşu» deyirlər. İkisi də qaydaya uyğundur, gözəldir.

HƏR HƏRƏKƏSİ İLƏ فعلان، فعلان، فعلان

FƏ'LAN, FU'LAN, Fİ'LAN BABI

تُرْبُونُ T u r b u n: araşdırma, ölçmə. «أنيك أفن ثرينلا» anıq əwin turbunla = onun evi hardadırsa, araşdır».

تَرْبِين T a r b ı n: türklərin bir boyudur, özlərindən bir başcının buyruğu altında yaşayırlar.

تَرْتِين T a r t ı n: başqa bir yerdən gətirilən qida, yeyəcək.

تَشْتِين T a ş t ı n: «أر تشتين بردى» ər taştın bardı = adam dışarı getdi».

چِكتان Ç i k t ə n: yəhər örtüyü.

كفتان K a f t a n: kaftan.

بَرْجان B a r ç a n: bir yer adı.

تَبْجان T a p ç a n: üç ayaqlı süfrə biçimində bir nəsədir. Əl çatmayan üzüm salxımlarını dərmək üçün üstünə çıxılır.

چُرْجان Ç u r ç a n: Çin yolu üzərində müsəlman sərhəd məntəqələrindən biri.

بَرْخان B a r x a n: Aşağı Çinin adıdır. O, Kaşğar yaxınlığında olan bir dağın təpəsindəki qaladır, aşağısında qızıl mədənləri var.

بُرْخان B u r x a n: büt. Heykələ isə «بدر بُرخان bədhəz burxan» deyilir.

تَرْخان T a r x a n: islamdan öncə verilən bir ad, ləqəbdir, bəy deməkdir. Arğuca.

چِندان Ç ı n d a n: ətirli bir ağac, səndəl ağacı.

چِندان Ç ı n d a n: «چندان ات = gül rəngli at, qonur at».

تَقْران T a w r a n: şalvar bağı. Cüt qolu [kotan qolu] düzəltmək üçün bir araya gətirilərək hörülmüş iplər.

سَبْران S ə p r ə n: oğuz şəhərlərindən birinin adıdır. Xalq ص sad hərfi ilə صَبْران deyir. Halbuki türk dilində ص sad yoxdur.

سُيْرَان S u y r a n: minarə kimi uzun olan hər nəsnə. Oğuzca.

تُكْسِين T ü g s i n: dördkünc olaraq düyünlənən bir düyün. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَكْمَا جَجَاك اُكْلَدِي
بُقُقَاتِب بُكُلْدِي
تُكْسِين تُكُون تُكْلَدِي
يِرْغَالِمَت يِرْكَشُور

«Təgmə çəçək öküldi,
Bukuklanıp büküldi,
Tügsin tügün tügüldi,
Yarğalımat yörkəşür».
Hər bir çiçək yığıldı,
Tumurcuqlanıb büküldü,
Dördkünc düyün düyüldü,
Yarılarlaq bir-birinə girir.

(Çiçəklər toplandı, sanki tumurcuqlar dördkünc düyünlər kimi bir-birinə sarılmış, açılmaq üzrə bulunurlar).

تُكْسِين T ü k s i n: xalq içindən çıxan, xaqandan üç dərəcə aşağı olan adam.

تُكْسُون T o k s u n: doxsan. Əsli «تُكْوَز اُونُ tokuz on»dur, «doqquz dəfə on» deməkdir. İki söz birləşdirilmişdir.

سَخْسِين S a x s i n: bulğarlara yaxın bir şəhərdir. Bu, Suvadır.

سَكْسُون S ə k s ü n: səksən. Əsli «سَكْز اُونُ səkiz on»dur, «səkkiz dəfə on» deməkdir, iki söz birləşdirilmişdir.

كُيْسُون K ö p s ü n: şiltə, mindər.

كِمْسَان K i m s ə n: papaq və dingə kimi baş geyimlərini süsləmək üçün işlənən nazik və girdə qızıl pərəklər.

كِرْشَان K i r ş ə n: qurğuşuni rəngli ənlik-kirşan, üstübec.

ككشين K ö k ş i n: göyümtül, göyümsov. «ككشين kökşin nənq = göyümsov nəsən».

برغان B a r ğ a n: mərsin ağacının meyvəsi.

بشغان B a ş ğ a n: çəkisi əlli ritldən yüz ritlədək³⁰⁰ olan böyük balıq. Budunun böyüyü də buna bənzədilərək «بشغانی» budun başğanı» adlanır ki, «xalqın, ulusun başçısı» deməkdir.

تتون T u t ğ u n: tutulan, yaxalanan, dustaq, əsir.

تدغون T a d h ğ u n: Fərat və ona bənzər böyük çay. Bu söz irmaqlar üçün ad olan «أكز» ökü» kəlməsinin yerindədir.

تلغان T a l ğ a n: «تلغان ایک» talğan ig=ürəkkeçmə xəstəliyi, epilepsiya».

سجغان S ı ç ğ a n: siçan. Bu məsəldə də işlənmişdir: «الدجی سجغان موش» öldəçi sıçğan muş taşakı kaşır = öləcək siçan pişik xayası qaşır». Bu söz ərəb dilindəki الباحث عن المديّة sözünü kimidir. Bu söz əcəli nədən olacaqsa, o şeyin ətrafında hərlənən adama deyilir.

سجغان یلی S ı ç ğ a n y ı l ı: türklərin məşhur on iki illik dövrəsindən bir ilin adı.

سرغان S a r ğ a n: şoran yerlərdə bitən bir ot. Bu otun bitdiyi yerə «سرغان بیر» deyilir. Qamışı qurudan təpəyə də «سرغان قمش» deyilir³⁰¹.

³⁰⁰ Başğan balığının çəkisini təyin etməli olsaq, 1 ritl 12 okka, 1 okka 1,283 kq-dır. Bu hesabla 1 ritl 15,396 kq edir. 50 ritl təqribən 770 kq, 100 ritl isə təxminən 1.540 kq deməkdir. Beləliklə, çəkisinə görə başğan balığı balına deyil, ondan kiçik bir balıqdır. Ehtimal ki, ya köpək balığı, ya da delfindir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə 1 ritlin 130 dirhəm olduğunu yazmışlar (DLT-2005, s.176). Bir dirhəmin 3,12 qram olduğunu nəzərə alsaq, bu hesabla başğan balığının çəkisi 50 ritl x130 dirhəm x3,12 qram=20,280 kq və ya onun iki misli, yəni 40,5 kq edər. Təbii ki, 40 kq-lıq balıq da xeyli böyükdür, ancaq əski türklərin bundan daha iri balıq tanımaması və məhz ona başğan deməməsi şübhəlidir. Məncə, başğan ya köpək balığı, ya da delfin olmalıdır.

³⁰¹ Salih Mütəllibov da bu maddəni belə çevirmişdir (TSD, I tom, bet 411). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsi isə fərqlidir: «S a r ğ a n: bataqlıqda böyüyən bir bitki. Bu bitkinin olduğu yerə «sarğan yer» deyilir. «Sarğan kamış»: içində qamışların qurduğu kolluq» (DLT-2005, s.470).

قزغان K a z ğ a n: «قزغان يير» kazğan yer = içərisində yarğan, bataqlıq və çatlqlar olan yer». Bu şeirdə də işlənmişdir:

قش يقرى سغزغان

يغاج يقرى ازغان

يير يقرى قزغان

بۇن يقرى برسغان

«Kuş yawuzı sağızğan,

Yığaç yawuzı azğan,

Yer yawuzı kazğan,

Budun yawuzı barsğan».

Quşların ən pisi, ən xeyirsizi saxsağan, ağacların ən pisi quşburnu, it-burnu ağacı, yerin ən pisi qazğan yer, xalqın isə ən pisi barsğanlılardır. Ağacların ən pisinə azğan deyilir, gül kimi sarı, ağ çiçəkləri olan ağacdır, sırğa kimi qırmızı meyvələri olur. Bizim tərəflərdə bağ-bostan kənarlarına əkirlər, çünki bu ağac odun olmağa yaramır, yandığı zaman partlayıb ətrafa sıçrayır, paltarı və evdəki əşyaları yandırır. Yerin ən pisi yarğan və bataqlığı olan yerdir, çünki belə yerlər çadır qurmağa və əkin əkməyə əlverişsizdir. İnsanların ən pisi isə barsğanlılardır. Çünki onların xasiyyəti pisdır, xəsisdirlər.

قزغون K u z ğ u n: quzğun. Bu məsəldə də işlənmişdir: «بۇرنىك ارقى بۇرنىنق قزغونك يغاج باشىندا» =qurdun ovu ortaqdır, quzğununku isə ağac başındadır», (quzğun qurdun ovuna ortaqlıq olur, ancaq özünün ovladığı ovu ağac başında yeyir). Bu, ərəbin يَرِيضُ حُجْرَةٌ وَ يَرْتَعَى وَسْطًا sözü kimidir.

قشغون K u ş ğ u n: heyvanların yediyi təzə qamış.

فَشْعُون K u ş ğ u n: başqa bir tələffüzü isə «أشْعُون uşğun»dur, «turş bir ot növü» mənasına gəlir.

فَمَنْغَان K u m ğ a n: ibrik, güyüm; gülab şüşəsi.

مَنْغَان M u n ğ a n: «مَنْغَان كِشَى munğan kişi = gəvəzə, boşboğaz adam».

بَرْقِن B a r k ı n: «بَرْقِن كِشَى barkın kişi = heç bir vəchlə yolundan sapdırılmayan adam».

ثُرْفُون T u r k u n: durğun. «ثُرْفُون سَوْفُ turkun suw = durğun su».

تَلْقَان T a l k a n: qovud. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَغْلُمُ أَكْتُ الْغُلَّ بِلِكِ سِزْلِكِ كِتَارِ

تَلْقَانِ كِمِينِ بُلْسَا أَنْكَرِ بَكْمَسِ قَتَارِ

«Oğlum, ögüt alğıl, bilgisizlik kitər,

Talkan kiminq bolsa, anqar pəkməs katar».

Oğlum, öyüd al, biliksizliyi dəf elə,

Kimin qovudu olsa, ona bəkməz qatar.

(Ey oğul, öyüd al, özündən avamlığı, səfahəti uzaqlaşdır, bil ki, qovudu olan şəxs ona bəkməz qatar; ağılı olan adam öyüdü qəbul edər).

جَلْقِن Ç a l k a n: yaranın bir yerdən başqa yerə keçməsidir. Ayağı şişən bir adamın qasığında da şiş görünməsi kimi.

قَالْقَان K a l k a n: qalxan. Türk və oğuz dillərinin birində. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَقْرِبِ أَتِغِ كَمِشَلِمِ

قَلْقِنِ سُنْقُونِ جُمِشَلِمِ

قَيْنِيبِ يَنَا يُمِشَلِمِ

قَتَغْسِي يَغْيِ يُقْلِسُونِ

«Kıkrıp atıg kəmşəlim,

Kalkan, sünqün çumşalım,

Kaynap, yana yumşalım,

Katği yağı yuwılsun».
 Qışqıraraq at sürək,
 Qalxanla, süngü ilə vuruşaq,
 Qaynayaraq yumşalaq,
 Qatı yağı yumşalsın.

(Biz atımıza süvar olub düşmənin üstünə qışqırtı-bağırtı ilə hucüm edir, süngü və qalxanla vuruşuruq. Düşmənlə üz-üzə gələndə qaynayırıq, sonra barışmaq istəyirlərsə, dururuq, qatı düşmən yumşalana qədər gözləyirik).

تَرْكَن T ə r k ə n: ölkədə, yaxud eldə hakim olan şəxsə xaqaniyyəliyələrin xitabıdır, «ey, sən, itaət olunan» deməkdir. Yalnız xaqanlara və xaqaniyyəliyələrə deyilir.

تَرْكِن T ə r k i n: tez. «تَرْكِن كَال = tez gəl». Əsli «تَرْك» olub çabuqluq deməkdir.

تَرْكُن T ü r k ü n: oymaqların, qohumların toplandığı yer, ata-ana evi. «قِر تَرْكُنِكا كَلدى» qız türkünigə kəldi = qız atası evinə gəldi».

Bu şeirdə də işlənmişdir:

كَلسا اَبَنَك تَرْكِنِم
 اَبَلَكَمَت تَرْكِنِم
 يَذَلَمَ غِي تَرْكِنِم
 اَمدى جَرَك جَرَكشور

«Kəlsə abanq tərəkənim,
 Etilgəmət türkünim,
 Yadhılmağay tərkinim,
 Əmdi çərig çərkəşür».
 Gəlsə əgər tərəkənim,
 Oymağın halı xoş olar.
 Evləri də dağılmaz,

İndi qoşun səf tutur.

(Xaqanı yabakularla vuruşmada yardıma çağıraraq deyir: əgər xaqanım köməyə yetsə, oymağın halı xoş olar, evləri yıxılmaz, hər b səfləri düzülmüşdür, ey xaqan, imdada yet).

تَرْكِن T ə r k i n: toplu olan, toplanmış hər şey. «تَرْكِن سَوْف tərkin suw = yığılmış su», «تَرْكِن سَوْو tərkin sü = yığılmış qoşun».

تَرْكِن T ə r k ə n: Şaş şəhərinin adıdır. Əbu Bəkr əl-Kəffal üş-Şaşi bu şəhərdəndir. Əsil adı «تَاش كَنْد Taşkənd»dir, daşdan qurulmuş şəhər deməkdir.

تَشْكِن T ü ş k ü n: tikanlı gəvən kolu.

چَتْگَان Ç ə t g ə n: gəm, yüyən.

چُمْگَان Ç ü m g ə n: çəmənlik, ayırıq otu.

چِوْگِن Ç i w g i n: «چِوْگِن اَش çiwgin aş = doyuran, yağlı aş». Heyvanları kökəldən bir ota da «چِوْگِن اَت çiwgin ot» deyilir.

سِتْگُون S i t g ü n: oğuz şəhərlərindən biri.

سُزْگُون S ü z g ü n: rəngi qara, tikanlı bir dağ ağacıdır.

کِرْکِن K i r k i n: erkək dəvənin qızgın [höyür] zamanıdır. «بُغْرَا کِرْکِنِی boğra kirkini kirdi» deyilir ki, «dəvənin qızışma, höyür zamanı gəldi» deməkdir.

کَؤْگِن K ə w g i n: «کَؤْگِن اَش kəwgin aş = doyurmayan aş». Bu, «چِوْگِن çiwgin» sözünün antonimidir. Heyvanları doyurmayan qüvvəsiz ota da «کَؤْگِن اَت kəwgin ot» deyilir.

کَلْگِن K ə l g i n: qabarma. Ərəbcə مَدْ mədu sözü ilə böyük çay və dənizlərin daşırması kimi qabarması ifadə olunur. Bu, selə bənzəyir.

لِمْگِن L i m g ə n: sarı ərik.

بَقْلَان B a k l a n: «بَقْلَان قُزَى baklan kuzı = təzə və kök quzu».

بَکْلَان B ə l g ə n: kişi adı.

جُغْلان Ç u ğ l a n: karluq boyunun böyüklərinin adlarındandır.

سُكْلين S ü g l i n: qırqovul quşu. «سُكْلين süwlin» kimi də tələffüz olunur.

بَتْمان B a t m a n: batman. «بیر بَتْمان ات» bir batman ət = bir batman ət».

جُقمین Ç u k m ı n: qurabiyyə şəklində bişirilən bir çörəkdir. Kəfkirdə su buğunda bişirilir, ən rahat həzm olunan çörəkdir.

سُكْمان S ö k m ə n: igidlərə verilən bir addır. «Savaşıda səfləri yaran, sökən» deməkdir. Bu, «سُكْتى نَانكىنى sökti nənqni» sözündən alınmışdır, «bir şeyi sökdü, atdı» deməkdir.

سِقمان S ı k m a n: üzüm sıxma zamanı.

قُرمان K u r m a n: yay qabı, futlyar. Oğuzca və qıpçaqca «كیش قُرمان» kiş kurman = ox və yay qoyulan qab, futlyar». Əsli «belinə qurşaq bağla» demək olan «قُرمان kurman» sözündəndir.

كَتْمان K ə t m ə n: kətmən, yeri toxalamaq üçün işlənən alət.

كُزْمان K ö z m ə n: közdə bişirilən çörək, közləmə.

İKİNCİ VƏ ÜÇÜNCÜ HƏRFLƏRİ ARASINA HƏRF ARTIRILAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالًا FƏ'ALA BABI

يَمَاتَا /Y/ a m a t a³⁰²: qədaif, şəkərbura xəmiri kimi incə bir xəmirin adıdır. Yağlı toyuq, yaxud ət qızardılan zaman yağ sızmasın deyə ona sarınır.

قَرَاچِي K a r a ç i: qapıları gəzən dilənçi, qaraçı³⁰³.

كَلَاجُو K ə l ə ç ü: söz. Oğuzca.

كُمِيچَا K ü m i ç ə: ağcaqanad.

تَبَارُو T a b a r u: «أَل مَبِك تَبَارُو كَلْدِي» ol məninq tabaru kəldi = o mənə tərəf gəldi», «أَل أَيْك تَبَارُو بَرْدِي» ol aninq tabaru bardı = o ona tərəf getdi». «Taba» sözü yan, tərəf, cəhət mənasındadır, -ru sonra artırılmışdır.

خُمَارُو X u m a r u: miras. «أَتَم دَنْ خُمَارُو بُلْدِم» bunu atamdan xumaru buldım=bunu atamdan miras buldum, mənə atamdan mirasdır».

خُمَارُو X u m a r u: yadigar olmaq üzrə verilən mala deyilir. Böyüklərdən biri öləndə malından ən gözəl hissə xaqan üçün ay-

³⁰² Sözü əvvəlində samit bir hərf olmalıdır. Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.470) və Hüseyin Düzgün də bu sözü «yamata» (د ل ت s.263) şəklində, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tamata» kimi (DLT-2005, s.526) oxumuşlar.

³⁰³ Zənnimcə, «Qaraçı» sözü qara rənglə bağlı deyil. Bu söz qaraçıların vətəni olan Hindistan yarımadası, özəlliklə bugünkü Kəraçi şəhəri ilə əlaqədardır. Bilgi üçün.

rılır. Bu mala da «خمارو» xumaru» deyirlər. Bu söz «xatirə, yadigar» mənasındadır. Bu söz qadına və kişiye ad olaraq da verilir. Uzaq səfərə çıxan bir adamın qohumlarına qoyduğu mala da «xumaru» deyilir.

نمیرا N a m ı j a: qadının bacısının əri, bacanaq. Çigilcə.

شلاشو Ş a l a ş u: Çində istehsal olunan parça növü.

شموشا Ş a m u ş a: yeyilən otların bir növü.

قراغو K a r a ğ u: «zaç» deyilən qara boya.

قراغو K a r a ğ u: kor.

قريغو K u r ı ğ u: «قريغو ناتک» kırığu nənq = qurumaq üzrə olan nəsnə».

Bir şeyin quruduğu vaxta da belə deyilir.

قراغو K ı r a ğ u: qırov. Soyuq gecələrdə düşür.

بزاغو B u z a ğ u: buzov. Bu məsəldə də işlənmişdir: «اقدای بزاغو کوز» əwdəki buzağı öküz bolmas=ev buzovundan öküz olmaz». Bu söz şan-şərəfdə, ərđəmdə, mövqedə yüksəlidiyi halda qohumlarının hələ uşaq kimi baxdığı adam haqqında söylənir.

بزاغو B u z a ğ u: «بزاغو تلی» buzağı tılı = siçan kimi kiçik bir heyvan».

بوşوغو B o ş u ğ u: «ات بوşوغو بلدی» at boşuğu boldı = atı boş buraxmaq zamanı gəldi». Başqası da belədir.

تشاغو T u ş a ğ u: «ات تشاغو بلدی» at tuşağı boldı = atın ayağına cidar vurmaq zamanı gəldi».

بقاغو B u k a ğ u: qandal. Oğruların qollarına vurulur.

تقاغو T a k a ğ u: toyuğa və xoruza verilən addır. Xoruza «ارکک تقاغو» erkək takağı», toyuğa is «تیشى تقاغو» deyilərək bir-birindən ayırd edilir. Bu məsəldə də işlənir: «یزیداقی یزیداقی اقدای تقاغو اجیتما سقلین اندرکلی» yazıdakı süvlin ədhərgəli əwdəki takağı içgınma=çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki

toyuqdan olma». Bu söz meydanda olmayan bir şeyi ələ keçirmək üçün əlindəki xərcəyə deyilir.

تقاغو T a k a ğ u: «تقاغولى takağu yılı = türklərin on iki ilindən biri».

تلاغو T a l a ğ u: tez təsir edən və öldürən ağrı, zəhər.

تلاغو T a l a ğ u: daxili bədən ağrısına da «تلاغو talağu» deyilir.

ثماغو T u m a ğ u: timov, nəzlə, qrip.

قناغو K a n a ğ u: neştər, qan almaq üçün işlənən alət, lanset.

بتوكا B ü t ü g ə: badımcan.

بلاكو B i l ə g ü: bülöv.

تراكو T i r ə g ü: dirək, üstündə bir şey duran, bir şeyə dayaq olan hər nəsnə, sütun və buna bənzər şeylər.

كراكو K ə r ə g ü: türkmənlərin dilində «çadır» deməkdir, köçərilərə görə, «qışlıq ev» mənasına gəlir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كردى كراكو يندتى kək kördi, kərəgü yüdhti = sıxıntı gördü, çadırımı söküb kürəyinə aldı».

كزاكو K ö z ə g ü: maşa. Bu kəlamda da işlənmişdir: «أزون بلسا اليك كزاكو közəgü uzun bolsa, əlig köyməs = maşa uzun olsa, əl yanmaz». Bu söz oğul-uşağı çalışaraq, işləyərək rifaha çatan şəxs üçün deyilir.

كشيكا K ö ş i g ə: zəif kölgə.

كلاوو K ə l ə g ü: çöl siçanı növündən bir heyvan.

كليكا K ö l i g ə: qatı kölgə.

جمالى Ç u m a l l i³⁰⁴: qarışqa. Çigilcə.

جميلى Ç u m l l i: «جميلى بلىدى çumılı boldı = bürküdən adamın gözləri qaraldı, başı hərləndi».

كبالى K ə b ə l i: gecə işıq ətrafında uçan pərvanə.

³⁰⁴ Bu və bundan sonrakı sözü Salih Mütəllibov «çumılı» (TSD, I tom, bet 419), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «çüməli» kimi (DLT-2005, s.245) oxumuşlar.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالان , فَعِيلان FƏ'ALAN, FƏİLƏN BABI

قَرِيْزَان K a r ı z a n: çox yaşlanmış adam.

جِبْقَان Ç ı p k a n³⁰⁵: innab.

جِبْقَان Ç ı p k a n: bədənə çıxan qırmızılıq. İnnaba bənzədiyi üçün bu ad verilmişdir.

قَرَاكَان K a r a k a n: dağda bitən ağacların bir növü.

جَلِيْمَان Ç u l ı m a n: «جَلِيْمَان اِيْش çulıman iş = içindən çıxılması müşkül iş». Bu söz əslində su yığılmasına deyilir. Kəncəkə.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'ƏLİ BABI

تَاتِيْدِي T a t ı n d ı: «تَاتِيْدِي سُوْت tatındı süt = bol süd».

سَاجِنْدِي S a ç ı n d ı: «سَاجِنْدِي نَانَق saçındı nənq = saçılan, yayılan nəsnə».

تِيْدِهِيْنْدِي T ı d h ı n d ı: «تِيْدِهِيْنْدِي نَانَق=tıdhındı nənq=əsirgənən, yasaq nəsnə».

كَدِهِيْنْدِي K e d h ı n d ı: «كَدِهِيْنْدِي تُون kedhındı ton=çox geyilən paltar».

سُوْرُوْنْدِي S ü r ü n d ı: «سُوْرُوْنْدِي اَر süründı ər = hər yerdən sürülən, sürgün olunan adam».

قِرِنْدِي K ı r ı n d ı: hər hansı bir şeyin qırıntısı.

زَرَنْزَا Z ə r ə n z ə: yabanı mərsin, yaxud «durdabak» deyilən bir ot.

Toxumuna «زَرَنْزَا اُرُغِي zərənzə uruğı» deyilir.

سُوْرُوْنْدِي S ü z ü n d ı: «سُوْرُوْنْدِي سُوْف süzündı suw = süzülmüş su».

قَزِنْدِي K a z ı n d ı: «قَزِنْدِي ثَبْرَاق kazındı toprak = qazılmış torpaq».

بُوْغُنْدِي B o ğ u n d ı: heyvanın sidik axarı, insanınkı deyil.

سَالِنْدِي S a l ı n d ı: «سَالِنْدِي اَتْنَق salındı otunq = selin sahilə atdığı odun».

سَالِنْدِي S a l ı n d ı: «سَالِنْدِي نَانَق salındı nənq = atılan, çıxarılan nəsnə».

³⁰⁵ Bu və bundan sonrakı söz orijinalda «çipkan» kimi verilmişdir. Babın tələbinə uyması üçün «çipkan» şəklində olmalıdır.

سَلِنْدَى S u l u n d ı: kişinin arxaya doğru saldığı (ənsədə saxladığı) saç.

Əsli «سَلِنْدَى نَانِك» salındı nənq»dir, «salınan, buraxılan nəsnə» deməkdir. Bu, fəsih olmayan sözdür.

تَمِنْدَى T a m ı n d ı: «تَمِنْدَى سَوْف» tamındı suw = su damlası».

كُمْنْدَى K ö m ü n d ı: «كُمْنْدَى نَانِك» kömündi nənq = gömülmüş, basdırılmış nəsnə».

[Qayda]:

Fe'l köklərinə ن د ی hərfələri [yəni –indi şəkilçisi] artırmaqla onlardan isim düzəldilir. Bu halda sözün mənası «bir şeyin artığı» demək olur, yaxud ismi-məful mənasına gəlir. Bu da ərəb dilinin فَعَالَة babına uyğundur. Bunun başqa bir variantı da vardır. Əmr forması olan kökün son hərfi ilə keçmiş zaman şəkilçisi olan د ی [-di/ti] arasına bir ن n hərfi yerləşdirilir (süz+n+ti) və söz məful mənasında ismə çevrilir. Məsələn, «سُقْنَى سَوْزْتَى» suwnı süzti=suyu süzdü» cümləsindəki «سَوْزْتَى süzti» fe'linin sonuncu kök hərfi olan ز z ilə keçmiş zaman şəkilçisi olan ت د [-di/ti] arasına bir ن n hərfi əlavə edilərək «سُزْنْدَى سَوْف» süzündi suw» ifadəsi yaranır ki, «süzülmüş su» deməkdir. Beləliklə, fe'l üzərində iş icra edilən isimdən başqa bir şey olmur, bunun mənası «süzül müş su» deməkdir. Digər isimlər də bu qayda ilə yaranır.

فُعْلَى FÜ'LULİ BABI

بُسْتَلَى P ü s t ü l i: «qara çuğundur» deyilən bir ot.

Üç hərfililər bölməsi bitdi.

[DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلٌ ، فَعْلَالٌ ، فَعْلَلٌ
FƏ'LƏL, FƏ'LAL, FƏ'LUL BABI

بُشِغْتُ B u ş ğ u t: şeyird, sənətkar şeyirdi.

تَرَمْتُ T a r m u t: dağların təpələri, dərələri. «تاغ ترمتم كچتم» tağ-tarmut keçtim = dağ-təpə keçdim».

تَكَشْتُ T ə k ş ü t: dəyişmə, qarşılıq, əvəz; qəlp pul verib həqiqi pul almaq kimi.

رَبَجْتُ R a p ç a t: biyar. Bəyin xalqdan yük heyvanlarını alıb pulsuz yük yüklətməsi, daşıması kimi. Kəncəkə³⁰⁶.

چَبَغْتُ Ç a p ğ u t: çaput, şiltə.

قَرَشْتُ K a r ş u t: zidd. Gecə ilə gündüz kimi.

قِرَعْتُ K ı z ğ u t: cəza, işkəncə. Başqalarına ibrət olması üçün suçu bir adama xalq qarşısında işkəncə verilməsi.

قَوَشْتُ K a w ş u t: iki xanın ölkələrinin təhlükəsizliyi məqsədilə görüşərək barışmaları.

قَوَشْتُ K a w ş u t: kişi adı.

لَجِنْتُ L ü ç n ü t: iməcilik. Buğda və buğdaya bənzər şeyləri təmizləməkdə kəndlilərin köməkləşməsi. Bu, bəzən kəndlilərin

³⁰⁶ Bu söz («رَبَجْتُ») «Divanü lüğat-it-türk»də r hərfi ilə başlayan yeganə sözdür. Bundan başqa bir -rak şəkilçisi də var.

bir-birinə bir kölə və ya heyvan göndərərək xırman döydürmək üçün etdikləri köməkdir. Kəncəkə.

بجغوج B i ç ğ u ç: qayçı, hər hansı bir şeyi kəsən nəsənə.

بکج ارسلان تکیں B u d r a ç: yabaku böyüklərindən birinin adı. Bəkəç Arslan Tigin dövründə müsəlmanlara əsir düşmüşdür.

بُسکاج B ü s k ə ç: çörək.

یرکوج Y e r k ü ç: qılinc kimi taxtadan qayrılmış uzun və enli bir ağac parçasıdır, kürədəki çörəyi çevirmək üçün istifadə olunur³⁰⁷.

تتماج T u t m a ç: türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək Zülqərneyndən qalmışdır. Belə icad edilmişdir: Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra azuqəsi azalmış, yanındakılar ona «بزنی تئما آج» bizni tutma aç», yəni bizi ac saxlama, yolumuzu aç, yurdumuza-yuvamıza qayıdaq kimi sözlər söyləmişlər. Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişdir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, çətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir. Türklər bu yeməklə tanış olanda ona «تتماج tutmaç» demişlər. Əsli «تتماج tutma aç»dır, iki الف əlif birdən atılmışdır, «özünü ac tutma, bu yeməkdən bişir, ye» deməkdir.

تتئوج T u t ğ u ç: qəlyanaltı; bir azca yemək.

تدرج T u d r i ç: zibil, gübrə, peyin. Arğuca.

³⁰⁷ Bu iki maddədə baş sözlər yerində qalmalı, onların mənaları isə çarpaz şəkildə dəyişməlidir. Bəsim Atalayın qeydinə görə (DLT, I, s. 452) vəziyyət belə olmalıdır: «یرکوج yerküç» sözünün qarşısında «çörək»; «بُسکاج büskəç» sözünün qarşısında isə «qılinc kimi taxtadan qayrılmış uzun və enli bir ağac parçasıdır, kürədəki çörəyi çevirmək üçün istifadə olunur» yazılmalıdır.

تَلْعُوج T a l ğ u ç: heyvana yüklənən yüklə ip arasına qoyulan ağacdır. Bir neçə dəfə büküldükdə ipi çıxır, tay sürüşmür, müvazinət pozulmur.

تَفْجَاج T a w ğ a ç: Maçinin adıdır. Bura Çindən dörd aylıq məsafədədir. Çin əslində üç qismdir: birincisi Yuxarı Çindir ki, şərqdədir, buraya «**تَفْجَاج** Tawğaç» deyirlər. İkincisi Orta Çindir, bura «**خطای** Xıtay» adlanır. Üçüncüsü Aşağı Çindir, buraya isə «**برخان** Barxan» adı verilir. Barxan Kaşgardadır. Lakin indi Maçın «Tawğaç» adı ilə tanınmışdır, «Xıtay» ölkəsinə isə Çin deyilməkdədir.

تَفْجَاج T a w ğ a ç: türklərin bir boyudur, bu diyarda yaşayırlar. Bu sözdən alınaraq onlara «**تت تفجاج** Tat Tawğaç» deyilir ki, bu da uyğur, tat, çinli deməkdir. Bu, Tawğaçdır.

تَفْجَاج T a w ğ a ç: böyük və əski tikililərin hamısına birdən «**تَفْجَاج اذی** Tawğaç edhi» deyilir. Ərəblər də eyni qaydada öz əsərlərinə «**عاد** ad qövmünün əsərləri» deyirlər. Xanlar Tawğaç sözünü özlərinə ünvan qəbul edərək «**تَفْجَاج خان** Tawğaç xan» adını daşıyırlar. Bu, «ölkəsi böyük və qədim olan xan» deməkdir.

تت تفجاج T a t - T a w ğ a ç: buradakı «tat» sözündən farslar, «Tawğaç» sözündən isə türklər murad edilir. Məncə, ən doğrusu elə bu söylədiyimdir. İslam ölkələrində də belə bilinir, orada da elədir. Hər ikisi də doğrudur.

تَفْجَاج T a w ğ a ç: «**تَفْجَاج يُداسی** tawğaç yudası» küncüt çiçəyinin yarpağına bənzər yarpaqları olan ağacdır, dərman üçün istifadə olunur.

سَرْفَج S a r k a ç: qaramuq otu, kasnı, yabanı hindibaya bənzər bir otur.

سُرُج S u r k a ç: lök ağacının yapışqanıdır, bununla qılınc, xəncər, kəski kimi şeylərin qəbzələri bərkidilir.

سَرْنِج S ə r n i ç: dəvə dərisindən düzəldilən su tuluğu, ağacdan oyulmuş qab³⁰⁸.

سَعْدِج S a ğ d ı ç: sağdış, dost.

سُنْدِج S u ğ d ı ç: qışda dostlar arasında növbə ilə düzəldilən şülən, gəzmə ziyafəti.

سَقْدِج S a w d ı ç: qələmçələrdən hörülərək içinə meyvə və buna bənzər şeylər qoyulan nəsəninin adı; səbət, sələ.

سَنَكِج S ə n k ə ç: fındıq boyda alma növü, dadlıdır, ağ və qırmızı növləri var.

كَنْجِج K a t k ı ç: çayana bənzər bir həşəratdır, insanı çalır. Arğuca.

قِسْغَاج K ı s ğ a ç: qısqac, kəlbətin.

كُفْغَاج K u s ğ a ç: kiçik, qara bir heyvandır, adamı dişləyir. Oğuzca.

كُشْغَاج K u ş ğ a ç: sərçə quşu.

كَرْپِج K ə r p i ç: kərpic. Bişmişinə «بِشْغ كَرْپِج pışığ kərpic» deyilir, bişmiş kərpicin başqa bir adı «tuğla»dır.

كِرْتِج K i r t ü ç: «كِرْتِج كِشْی kirtüç kişi = paxıl və xasiyyəti pis adam».

بَشْتَر B a ş t a r: oraq. Arğuca.

بَكْتُر B ə k t u r: kişi adı. Əsli «بَكْت تُوْر bək tur=bərk dayan»dır³⁰⁹.

بُكْتِر B ü k t i r: dağlardakı sıldırım və uçurumlar. Bu şeirdə də işlənmişdir:

³⁰⁸ Salih Mütəllibov bu sözü belə çevirmişdir: «ağacdan düzəldilən çəllək» (TSD, I tom, bet 423). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «sarınc: içinə süd sağılan dəri bir qab» kimi (DLT-2005, s. 473) oxumuş və mənalandırmışlar.

³⁰⁹ Salih Mütəllibov bu sözü «Bəgtür» şəklində oxumuş, «daim öz yerində dur, çox yaşa» kimi mənalandırmışdır (TSD, I tom, bet 424). Hüseyn Düzgün bu sözü «bəktür» (DLT-2005, s.181) kimi oxumuşlar. Çinlilər də «bəktür» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.481).

اغا بۇكتير ازا يردم
 برق ياقب قيا كردم
 انى بيليب تقي بريم
 تكل ياغي نرى نغدى

«Ağa büktir üzə yordım,
 Barık yakıp kıya kördim,
 Anı bilip takı bardım,
 Tükəl yağı tōri toğdı»
 Sərt yamaclara çıxıb yürüdüm,
 Bir qaraltı görüb yaxınlaşdım.
 Onu tanıyıb yanına vardım,
 Yağların tozu qopdu.

(Dağın sərt yamaclarına çıxıb gəzdim, orada bir qaraltı gördüm, tanıdıqdan sonra üstünə getdim, düşmənlər məni görüb tez qaçdılar, onların tozu göyə yüksəldi).

بکدر B a l d ı r: dağın burun kimi çıxan yeri, «تاغ بکدری tağ baldırı» deyilir.

بکدر B a l d ı r: ögey, «بکدر اغل baldır oğul = ögey oğul», «بکدر قیز baldır kız = ögey qız».

بکدر B a l d ı r: «بکدر ترغ baldır tarığ = yazbaşı əkilən əkin». Ən yaxşı əkin vaxtı elə budur. Hər hansı bir iş ilk çağında görülürsə, ona «بکدر baldır» deyilir.

بکدر B a l d ı r: döl zamanı doğulan ilk qızuya da «بکدر قزی baldır kuzı» deyilir. Bu dörd sözün hamısında ب b səsi qalın tələffüz olunur.

بُلْدُر بُلْدُر B u l d u r-b u l d u r: «تاش فذغقا تئستی بُلْدُر بُلْدُر ائی» taş kudhuğka tüştü, buldur-buldur etti = daş quyuya düşdü, buldur-buldur səsi çıxdı».

بَلْدِر B ı l d ı r: bildir/bıldır, keçən il, bir ildir³¹⁰.

بُلْغَار B u l ğ a r: hamının tanıdığı bir türk şəhəri.

تَلْفِر T ü l f i r: örtü, pərdə, qadın örtüsü, qumaşdan və ipəkdən tikilir.

چَالْدِر Ç a l d ı r – ç a l d ı r: «أَق كِشْتَا جَلْدِر جَلْدِر ائِي» ok kiştə çaldır-çaldır etti = ox sədəqdə, oxdanda çaldır-çaldır etdi». Yel əsəndə otların çıxardığı səsə də belə deyilir.

چَاغْمُر Ç a ğ m u r: şalğam.

چَاْمُغُ Ç a m ğ u r: bu da şalğam deməkdir, م m ilə غ ğ hərfinin yeri dəyişmişdir.

سَرَكَر S ə r k ə r: yol kəsən, quldur, harami. Karluqca.

قَنْدِر K a n d ı r: aşılanmaya yarayan dəri soyulduqdan sonra ətin üzərində qalan incə zər.

كَسْتَر K ə s t ə r: saxsı. Uç dilində.

كَشْمِير K ə ş m i r: türk ellərində bir şəhərin adı. Bu şəhəri tanrı peyğəmbəri Süleyman salmışdır.

مَنْدَار M a n d a r: sarmaşiq, ağaclara sarmaşan bir bitki. Çox vaxt ağacları qurudur. Oğuzca.

بُرْدُز B u r d u z: bağ, bostan. Bu söz türkcə deyil.

بَلْدِز B a l d ı z: arvadın kiçik bacısıdır. Ərin bacısına isə baldız deyil, «سِنْقِيل sinqil» deyilir.

تَرْمَز T a r m a z: xiyar növü.

قُتْسُز K u t s u z: işləri tərs gedən adam. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قُتْسُز قُدْغَا كِرْسَا قُم يَغَار» kutsuz kudhuğka kirsə kum yağar = uğursuz adam quyuya girsə, qum yağar, quyu qumla dolar». Bu, ərəbin bu sözünə oxşayır: إِذَا أَقْبَلَ وَ إِذَا ادْبَرَدَ مَرَّ

³¹⁰ Salih Mütəllibov bu sözü «bıldır» kimi oxumuşdur (TSD, I tom, bet 425). Hüseyin Düzgün «bıldır» (ت د ل ت s.258), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.186) və çinlilər «bıldır» (DLT-Çin, I cild, s.482) şəklində oxumuşlar.

قِرْقَز K ı r k ı z: qırğız, bir türk boyu.

قَلْبَز K a l b u z: loxma, dilim. «قَلْبَز لَادِي نَانَكْنِي kalbuzladı nənqni = o şeyi tıxdı, uddu».

قُنْدُز K u n d u z: su iti, qunduz.

قُنْدُز K u n d u z: «قُنْدُز قِيرِي kunduz kayrı = qunduzun xayasından hazırlanan dərman».

كُنْدُز K ü n d ü z: gündüz.

مُنْدُز M u n d u z: axmaq, gic. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «نَجَا مُنْدُز اَرَسَا اِيْش اَذْكُوْ نَجَا اَكْرِي اَرَسَا يُوْل اَذْكُوْ neçə munduz ərsə eş edhgü, neçə əgri ərsə yol edhgü = nə qədər axmaq olsa da, eş-dost yaxşıdır, nə qədər əyri olsa da, yenə yol yaxşıdır», (dost səfeh olsa da, çöldə yalnız qalmaqdansa, onunla olmaq yaxşıdır, çölün düzündə hara gedəcəyini bilməyib elə-belə getməkdənsə, əyri yolla getmək yaxşıdır).

مُنْدُز M u n d u z: «مُنْدُز اَقِيْنْ munduz akın=qəfil gələn sel».

مُنْدُز M u n d u z: «مُنْدُز يْرِیْغَا اَتْ munduz yoriğa at = yorğa yerişdən başqa yeriş bilməyən at».

بِجْغَاس B ı ç ğ a s: xalq arasında bağlanan saziş. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بِجْغَاس بِيْتِك كِلْرَلِر

اَنْد كِي يَمَايِرُوْرَلِر

خَانْدِيْن بَسْت تِلْرَلِر

بَسْمَل جُمَل تِرْكَشُوْر

«Bıçğas bitik kılurlar,
And key yəmə berürlər,
Xandın basut tilərlər,
Basmıl, çomal³¹¹ tirqəşür».

³¹¹ Bu söz başqa yerlərdə «جُمَل çomıl» imlası ilə verilmişdir.

Saziş bitiyi yazırlar,
Möhkəmcə and içirlər,
Xandan kömək diləyirlər,
Basmıllar, çomullar yığışrlar.

(Xaqana qarşı çıxmamaq, ona bağlılıq və sədaqət haqda müqavilə mətni, andlaşma yazaraq xalq yabaku hərbində xaqandan kömək istəyir. İndi basmıllar və çomullar savaş etmək üçün toplaşrlar).

بکمس B ə k m ə s: pəkməz. Oğuzca.

قرباس K ı r b a s: «قرباس کیرباس ər = başının tükü tökülən, artıq başında tük bitməyən adam».

یرباش Y u r b a ş: «یرباش ایش yurbaş iş = içindən necə çıxılacağı bilinməyən dolayışq iş».

بترش B a t r u ş: «بترش سوف batruş suw = bulanıq su». Suyu azalaraq xəmiri çoxalan əriştə şorbası da belədir.

بلاغش B u l ğ a ş: düşmənin hücumu ilə xalq arasına düşən çaxnaşma, qarışıqlıq, vahimə, kaos.

تیرکاش T i r k e ş³¹²: sıxıntı və izdiham üzündən hərəkət etmək çətinliyi.

تیرکاش T i r k e ş: dərələrin suyunun toplandığı yerə «تیرکاشی suw tirkeşi» deyilir.

چلبش Ç u l b u ş: ələ və paltara bulaşan meyvə şirəsi.

سرمش S a r m a ş: bir şeyin bir şeyə sarılması, girməsi. Bir qarışıqlıq zamanı xalqın bir-birinə girməsinə, dalğalanmasına «سرمش بلدی sarmaş boldı» deyilir.

سفسش S u w s u ş: buğdanın qüvvəsi getdikdən sonra alınan son suyu. Üzərinə su qatılan ayran da belədir.

³¹²Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «tergəş» oxumuşlar (DLT-2005, s.554).

قَتْلِش K a t l ı ş: qatılma. Axar suların bir qovşaqa da toplanması. Buna «سُوْف قَتْلِشْتِي suw katlıştı» deyilir.

قَتْمِش K a t m ı ş: kişi adı.

قِرْتِش K ı r t ı ş: həm insanın, həm də başqa canlının üzünün rəngi. «قِرْتِشْلِغ كِشِي körklüg kırtışlıg kişi = üzünün rəngi gözəl adam». Yer qabığına «يِر قِرْتِشِي yer kırtışı» deyilir. Hər üzə və qabığa «kırtış» demək olmaz.

قَرغِش K a r ğ ı ş: qarğış, lənət. «تَنْكِرِي قَرغِشِي اِيك ازا» tənqri karğışı anınq üzə» sözü «tanrının lənəti onun üstünə olsun» deməkdir. Bəzən bu söz sifət olaraq işlədilir və «قَرغِش كِشِي» karğış kişi» deyilir ki, «məlun, qarğınmış adam» deməkdir.

قُلْدِش K o l d a ş: qoldaş. Bu söz ancaq böyüklərin nöqərləri, xidmətçiləri haqqında işlədilir³¹³.

كِرْدِش K i r d ə ş: bir həyətdə səninlə bərabər yaşayan qonşu.

بُرْبَاغ B u r b a ğ³¹⁴: işi uzatma, yarıda qoyma.

بِرْقِغ B ı r k ı ğ: atın və eşşəyin gənizdən səs çıxarması, fınxırması. Buna «اَت بِرْقِغِي at birkığı» deyilir.

بُرْفِغ B u r k u ğ: dərinin və dəriyə bənzər şeylərin çəkilib büzüşməsi.

بِشْلَاغ B a ş l a ğ: «بِشْلَاغ نَاتِك başlağ nənq = buraxılmış şey». Həmin model üzrə «بِشْلَاغ يَلْقِي başlağ yilkı» başlı-başına buraxılmış heyvan deməkdir.

بِغْرِغ B ı ğ r ı ğ: çuval, dağarcıq, tuluq kimi şeylərin ağzınacan dolu olmasından sonra onlarda yaranan girinti və çıxıntı.

³¹³ Salih Mütəllibov «nöqərləri, xidmətçiləri» yerinə «bolaları», yəni «balaları, uşaqları» yazmışdır (TSD, I tom, bet 429). Belə çıxır ki, o, Bəsim Atalay nəşrindəki «uşaq» sözünü «bala» kimi anlamış və standart səhvə yol vermişdir. Türkçə «uşaq» sözü azərbaycanca, eləcə də özbəkçə «uşaq» və «bola» deyil, məhz «nöqər və xidmətçi» deməkdir.

³¹⁴ Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «بُرْبَاغ burbağ», deyil «بُرْبَاغ yurbağ» olmalıdır (DLT, I, s. 461).

تَبْلَاغٌ T a b l a ğ: bir şeyə razı olmaq. «بُوْ اِش دا سَبِك تَبْلَاغِنِك بَارْمُو» bu işta səninq tablağınq barmu = bu işdə sənin razılığın varmı».

تَبْزُغٌ T a p z u ğ: xalqın bir-birini sınağa çəkdiyi tapmaca. «تَبْزُغُ تَبْزُغُ» tapzuğuk tapuzdum = tapmaca tapızdırdım».

تُتْسَعُ T u t s u ğ: vəsiyyət. «مَنْ أَنْكَرَ تُتْسَعُ تُتْرَدُ» mən anqar tutsuğ tutuzdum =mən ona vəsiyyət etdim».

تَرْتَعُ T a r t ı ğ: yük ipi, sarğı kəndiri³¹⁵.

تَرْتَعُ T a r t ı ğ: hər hansı bir məsələ ilə əlaqədar xaqanın öz adamlarını çağırması. «بَكْدَنْ تَرْتَعَجِي كَلْدِي» bəgdən tartığçı kəldi = bəydən dəvətçi gəldi».

تُرْفَعُ T u r k u ğ: həya, utanma. «أَلْ مَدَنْ تُرْفَعُ بَلْدِي» ol məndən turkuğ boldı =o məndən həya etdi, utandı».

تُغْرَاغُ T u ğ r a ğ: tuğra, tura, xaqanın möhürü, buyruğu. Oğuzca. Bunu türklər bilməzlər, mən də əslini bilmirəm.

تُغْرَاغُ T u ğ r a ğ: qayıdanda geri alınmaq üzrə savaşı zamanı əsgərin minməsi üçün xaqan tərəfindən verilən at³¹⁶.

تِلْدَاغُ T ı l d a ğ: bəhanə. «أَلْ أَنْكَرَ تِلْدَاغُ قَلْوَرُ» ol angar tıldağ kılur = o ona bəhanə tapar». Farscası «بَهَانَه»dir³¹⁷.

تُغْسَعُ T o ğ s u ğ: «كُونُ تُغْسَعُ» kün toğsuğ=gündoğar, şərq».

بَتْسَعُ B a t s ı ğ: «كُونُ بَتْسَعُ» kün batsığ = günbatar, qərb».

تَلْقَعُ T a l k ı ğ: dağların birləşdiyi yer.

³¹⁵ Salih Mütəllibov bu sözü «yəhər qayışı» kimi tərcümə etmişdir (TSD, I tom, bet 429).

³¹⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz («تُغْرَاغُ») yazma nüsxədə «تُغْرَاغُ tuğzağ» şəklində verilmişdir (DLT, I, s. 462).

³¹⁷ Salih Mütəllibov bu maddəni belə tərcümə etmişdir: «böhtan, töhmət». «ol anqar tıldağ kılur=o ona böhtan atdı». Bu sözün farscası «bəhanə»dir (TSD, I tom, bet 429). Daha sonra «bəhanə» sözünün üstündə işarə qoyaraq mətn altında bu qeydi vermişdir: «Mətnə belədir, ancaq ərəbcə izaha uyğun gəlmir. Ehtimal ki, katib xətası nəticəsində «böhtan» yerinə «bəhanə» yazılmışdır» (TSD, I tom, bet 429). Onun bu qeydi barədə düşünməyə dəyər.

تَلْفَغ T a l k ı ğ: işləri geri qoymaq.

تُمْلَغ T u m l ı ğ: soyuq olan yer. Bu bənddə də işlənilib:

تُمْلَغ كَلْب قَبَسَدِي

قَتْلُق يايغ تَبَسَدِي

قَرَلَب اژن يَبَسَدِي

اَت يِن اَشْب اَمْرشور

«Tumlıǵ kəlip kapsadı,

Kutluǵ yayıǵ təpsədi,

Karlap ajun yapsadı,

Ət, yin üşüp əmrişür».

Soyuq gəlib hər yanı qapladı,

Mübarək yayı qaçırtdı,

Qar bütün dünyanı örtüdü,

Bədən üşüyüb titrəyir.

(Yenə soyuqlar düşdü, qar yağdı, hər yan ağ örpəyə büründü, isti yaddan əsər-ələmət qalmadı, bədənin bütün əzaları titrəyir).

Buradakı «تُمْلَغ tumlıǵ» sözünün əsli «تُم tum»dur. «الک یزی تُمْلَغ» ölüg yüzi tumluǵ =ölü üzü soyuqdur». Çünki doğma adamlar da ölüdən çəkinirlər.

سِرْتِغ S ı r t ı ğ: danışanın sözündən hər şeyi deyil, bəzi nüansları başa düşmək. «مَنْ بُو سوزْدَن سِرْتِغ بُلْدُم» mən bu sözdən sırtıǵ buldum = mən bu sözdən işin mahiyyətini anladım».

سَجْلَغ S a ç l ı ğ: «سَجْلَغ ار = saçlıǵ ar = saçlı adam».

سَرَسِغ S a r s ı ğ: «سَرَسِغ سوز» sarsıǵ söz = kəskin söz». Qətiyyətli iş və sürətli hərəkət üçün də belə deyilir.

سِزْلَاغ S ı z l a ğ: soyuq su içməkdən və ya buz çeynəməkdən dişlərin üşüyərək göynəməsi.

سِغْرَغ S ı ğ z ı ğ: məst və ayaqqabı kimi şeylərdə iki tikiş arasına qoyulan tumac.

سِغْرَغ S ı ğ z ı ğ: iki şeyi birləşdirən bağ, kəmənd.

سِغْرَاغ S ı ğ z a ğ: «تیش سِغْرَاغ» tiş sıǵzaǵı = dişlərin arasındakı açıqlıq».

سَعْلَغ S a ğ l ı ğ: sayılı, sanılı olan hər şey. Əsli «ساعلغ sağlǵ»dır.

سُقْلَاغ S u w l a ğ: heyvan suvarılan yer, yalaq, musluq.

سُقْلَاغ S u w l a ğ: bir yer adı.

كُتْلُغ K u t l u ğ: «كُتْلُغ نَانِك» kutluğ nənq = qutlu nəsnə, mübarək şey». Bu, kişi adı da olur.

قَرِشَاغ K a r ş a ğ: paltarın bir qarış qədər olan hissəsi. «أَبِك قَرِشَاغِي كُور» anıq karşağı kör = onun paltarının bir qarışını gör».

قُرِشَاغ K u r ş a ğ: qurşaq qurşanma.

قُرِشَاغ K u r ş a ğ: eşmə. Yundan toxunur, bel qurşağına bənzər bir şey olub çadıra sarınır, «أَف قُرِشَاغِي» əw kurşağı» deyilir.

قِشْلَاغ K ı ş l a ğ: qışlaq. Bu məsəldə də işlənmişdir: «أَوْرُكُوز اَیْرِ قِشْلَاغ» öz köz ir kışlağ = adamın öz gözü dağın güney yamacındakı qışlaq kimidir». Öz işini özü görən, başqasına həvalə etməyən adam dağın güney tərəfində qışlaq alan adam kimidir, çünki güneydə ot uzun, qışda isə qar az olur.

مَان قِشْلَاغ M a n k ı ş l a ğ: oğuz diyarında bir yer adı.

قِشْلَاغ K u ş l a ğ: quşların çox olduğu yer, orda ov edilir.

قَرِه قَاغ K a r k a ğ: çöl. Bitkisi və suyu olmayan qır.

كُلْسِغ K u l s ı ğ: «كُلْسِغ ار» kulsığ ər = xasiyyətə qula bənzəyən adam, qul xislətli adam».

نِزْدَاغ N ı j d a ğ: bülöv daşı, (iki məxrəc arasındakı ڭ j ilə).

بِتْرَق B a t r a k: ucuna bir ipək parçası taxılan mizraqdır. Savaşa igid özünü bununla tanıdır.

بُجْغَاق B u ç ğ a k: bucaq, qütr. «بِير بُجْغَاقِي» yer buçğakı = ekvator».

بُجْغَاق B u ç ğ a k: bucaq, zaviyə.

بُجْغَاق B u ç ğ a k: kəsilmiş heyvan dərisindən çarıq tikilən hissə.

بُخْشُق B o x s u k: könlərin boynuna keçirilən lalə³¹⁸.

بُغْشُق B o ğ s u k: lalə. Bir ləhcədə. غ ğ hərfi خ x hərfini əvəz etmişdir.

Ərəbcə خْتَرَة xətərə və غَدَرَة ğətərə sözlərində olduğu kimi.

أَخْشُقْ B u x s a k–b u x s a k: topal və çolaq olanlar üçün deyilir. Bu iki söz birlikdə söylənir.

بَدْرُق B a d r u k: kişi adı.

بَرْجُق B a r ç u k: Əfrasiyabın saldıği bir şəhərdir. O burada Buxtun Nəssərin oğlu Beyzəni³¹⁹ həbs etmişdi.

بُرْجُق B u r ç a k: noxud.

بُرْجُق B u r ç a k: tər dənələri. Bu sözdən alınaraq «تَر بُرْجُقْتَنْدِي» tər burçaklandı» deyilir ki, tər dənələri noxud kimi çıxdı deməkdir.

بُزْلُق B u z l u k: buzluq, buzxana. İçinə buz doldurularaq yay üçün saxlanan yer.

بَسْرُق B a s r u k: basqı, təzyiq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بِير بَسْرُقِي تَاغ،» بِير بَسْرُقِي تَاغ yer basruki tağ, budhun basruki bəğ = yerin basqısı dağ, elin basqısı bəydir». Çünki insanları bir arada tutan onlardır.

³¹⁸ Buradakı «بُخْشُق = lalə» bizim bildiyimiz çiçək adı deyildir. Keçmişdə ondan kinayə və bənzətmə yolu ilə yaradılmış «dəmir halqa» və «dəmir kündə» deməkdir. Bəsim Atalay «lalə»nin bu mənasını açmamış (DLT, I, s. 465), Salih Mütəllibov isə onu «əsirlərin və cinayətkarların boynuna keçirilən dəmir zəncir» kimi çevirmişdir (TSD, I tom, bet 432). Hüseyn Düzgün (د ل ت s.271) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.198) «lalə» sözünün mənasını açmışlar.

³¹⁹ Bu ad tarixi mənbələrdə «Bətən», «Beyzən», «Bazcan», «Bəzcən» şəklində keçir. «Divan»da da fərqli imlalarla yazılmışdır. Azərbaycanca işlənən variantı «Bijən»dir. Mahmud Kaşğari bu əsirlərin səbəbini göstərməmişdir. Tarixi məlumatlara görə, Bijən Əfrasiyabın qızı ilə gizli əlaqədə imiş, bundan xəbər tutan Əfrasiyab onu həbs edibmiş. Hüseyn Düzgün (د ل ت s.271) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.171) bu sözü «Bijən» şəklində oxumuşlar. Çinlilər maddə içində «Bətən», qeyddə isə «Bətən» və «Bizən» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.492).

بَشْنَق B a ş n a k: «بَشْنَق آر» başnak ər = başında dəbilqəsi, əynində zirehi olmayan əsgər».

بَشْمَق B a ş m a k: başmaq. Oğuzca.

بُغْمَق B o ğ m a k: köynək düyməsi.

بُغْمَق B o ğ m a k: boyunbağı, sinəbənd, gərdəbənd. Bu, qızıl və gümüşdən düzəldilir, üzərinə qiymətli daşlar və incilər işlənir və gərdək gecəsi üçün süslənən gəlinin boynuna taxılır.

بَلْجَق B a l ç ı k: palçıq³²⁰.

بُلْغَاق B u l ğ a k: düşmən gələndə xalq arasına düşən çaxnaşma, xaos.

بُلْغَاق B u l ğ a k: kişi adı. Bu beytdə də işlənmişdir³²¹:

بُلْغَاق أَكْشُ بُلْسَا قَجْنُ يَلِكِنِكُ يَتَارُ

يَنَكْشَقُ تَلِمُ سَيْرَبُ أُنَى تَمْعَقُ قَتَارُ

«Bulğak öküş bolsa kaçan bilginq yitər,
Yanşak təlim sayrap anı tamğak katar».
Çaxnaşma böyük olsa, başını itirərsən,
Yanşaq çox danışsa, çənəsi yorular.

Bu söz az danışması məsləhət olan adam üçün deyilir.

تُبْرَاق T o p r a k: torpaq.

تَبْلُوقُ T a p l u k: yer çatları, yarıqları.

تُنْتِغَاق T u t ğ a k: gecələr düşmənin qarovullarını və avanqardını tutmaq üçün çıxarılan atlı bölük.

تَرْتُقُ T a r t u k: yağma elində bir şəhər.

تَرْغَاق T a r ğ a k: daraq.

تُرْلَاق T u r l a k: hər heyvanın arığı. İnsan gəncliyində cismən zəifləsə, ona da «تُرْلَاق turlak» deyilir.

³²⁰ Salih Mütəllibovda bu sözdən sonra «Oğuzca» qeydi var (TSD, I tom, bet 434).

³²¹ Əslində bu şeir üstdəki maddəyə aiddir. Səhvən burada verilmişdir.

تَرْمَاق T a r m a k: yırtıcı heyvanların pəncəsi. Bir bitkiyə də « قَرغَاق
تَرْمَاقی karğak tarmakı» deyilir.

تُرْلُوق T u z l u k: duzluq.

تُغْرَاق T o ğ r a k: qovaq ağacı.

تِغْرَاق T ı ğ r a k: «تِغْرَاق ار» tığrak ər=qorxmaz, igid adam». Bu şeirdə də
işlənmişdir:

أغْرَاق أَرى تِغْرَاق
يَمى أَيْكْ أَغْلَاق
سَوْتى أزا سَغْرَاق
بِيرى تَقى أَغْلَاق

«Oğrak əri tığrak,
Yemi anıq oğlak,
Süti üzə sağrak,
Yeri takı ağlak».
Oğraq əri qoçaqdır,
Yediyi şey oğlaqdır,
Süd üstündə camı var,
Yeri şoran torpaqdır.

(Oğraq boyunun igidlərini vəsf edərək deyir: onların adamları çox
qorxmaz və igiddir, yedikləri oğlaqdır, qırmız qablarının
üstündə həmişə cam olur, yerləri isə şorandır).

تُغْسَاق T u ğ s a k: dul qadın. Çox zaman «تُولُ تُغْسَاق tul tuğsak» şəklində
qoşa işlənir.

تَافْرَاق T a w r a k: tez, çabıq. Bu sözdən alınaraq «تَافْرَاق كَل tawrakın
kəl» deyilir ki, «tez gəl, davran gəl» deməkdir. Bu söz sifət
kimi işlənir: «تَافْرَاق ایشجى tafrak işçi = qıvraq işçi, çalışqan
işçi».

تُوقْ T o k l u k: toxluq.

ثَقْلُق T o k l u k: adamın başının saçsız (daz) olması.

ثَقْلُق T o k l u k: heyvanın buynuzsuz olması halı.

تَلْغُوقُ T a l ğ u k: baltanın sapını bərkitmək üçün çalınan çivi.

تُمَشُقُ T o m ş u k: quş dimdiyi.

تَمْغَاقُ T a m ğ a k: damaq.

جَخْشَاقُ Ç a x ş a k: dağ təpələrindəki daşlıq yer. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

جَخْشَاقُ أزا ات بُلْماس

جَقْرُقُ بلا أفت بُلْماس

«Çaxşak üzə ot bolmas,

Çakrak bilə uwut bolmas».

Daşlıq yerdə ot olmaz,

Dazda isə həya olmaz.

جَخْشَاقُ Ç a x ş a k: qurudulmuş qaysı və üzüm kimi meyvələr. Kar-luqa.

جَارِجْرَمِقُ Ç a r – ç a r m a k: çoluq-çocuq. Bu iki söz qoşa işlənir.

جَمْرِقُ Ç a m r a k: çoluq-çocuq, oğul-uşaq.

جَغْرُقُ Ç a ğ r u k: «جَغْرُقُ يير» = tapdanaraq sərtləşən, bərkiyən yer».

جَقْمَاقُ Ç a k m a k: çaxmaq. Od qalamaq üçün poladdan qayrılan nəsnə. Bu söz həm isim, həm də məsdər ola bilər, ərəblərin dilində حَمْدُ ت sözündən olan حَمْدُ və جَمْدُ الْمَاءُ sözündən yaranan جَمْدُ sözü kimi. Bu sözlər həm isim, həm də məsdərdir.

جَلْبِقُ Ç a l p a k: kir, çirk. «جَلْبِقُ ايش» = qarışıq, cəncəl iş».

جُمُغُقُ Ç u m ğ u k: ayağı, başı qızılı rəngdə, qanadında ağ tük olan qarğa. Oğuzlar غ ğ-ni ataraq «جُمُغُقُ çumuk» deyirlər. Tərkibində غ ğ və ق ka olan dörd hərfdən ibarət sözlərdə sən də

belə edərsən, (غ ğ və ق ka-nın ahəngi qısa və ağır olmalıdır).

جَمْعُ Ç a m ğ u k: qiybətçi, xain adama «جَمْعُ ار» çamğuk ər» deyilir.

بَشْغَاق B a ş ğ a k: omba, yançaq sümüklərinin üstü.

سَبْلِق S a p l ı k: sap; qılinc və bıçaq kimi şeylərə sap, dəstək, qəbzə olmağa yarayan nəsnə. Hər hansı bir şeyin sapına da «saplıq» deyilir.

سَجْغَاق S a ç ğ a k: malını saçan, israf edən adama «سَجْغَاق كِشِي» saçğak kişi» deyilir.

سَبْجَاق S ı ç ğ a k: tez-tez ayaqyoluna gedən adam. Bu söz qaydadan xaricdir, çünki qaydaya görə ق ka hərfinin yerində ن n olmalı idi, zira davamiyyət bildirən sifətlər bu yolla düzəldilir. Necə ki, çox irəli gedən, başqa atları ötüb keçən ata «أَزْغَانِ ات» ozğan at» deyilir, eləcə də çox iş görən adama «أَلْ إِشْ قَلْغَانِ أَلْ» ol iş kılğan ol» deyilir ki, «o çox iş görən adamdır» mənasına gəlir.

سُسْغَاق S u s ğ a k: susaq. İçində su və suya bənzər şeylər götürülən nəsnə. Qıpçaqların və bütün köçərilərin dilində.

سُغْداق S o ğ d a k: Balasağuna gəlib yerləşmiş bir boydur. Bunlar soğd xalqındandırlar. سُغْد Soğd Buxara ilə Səmərqənd arasındadır. Bunlar türk qılığını almışlar, xarakterləri də türkləşmişdir.

سَغْراق S a ğ r a k: sürahi, içində bir şey içilən qab, kasa. Bu məsələdə də işlənmişdir: «سَغْراقِ قَا تَكْبِيرِ sawın sağrakka təgir = sözlə sürahiyə çatmaq mümkündür», (gözəl sözlə adam bəylərin içdiyi qabdan su içər). Bu sözlə «adam ağırlanar, əzizlənər» deyilmək istənmişdir.

سِيرْمَاق S ı r m a k: eşşək palanındakı tərlik, yəhəraltı.

سُغْنَق S u ğ n a k: oğuz şəhərlərindən biri.

سَغْلَق S a ğ l ı k: dişi qoyun. Bu söz əslində «sağılan» mənasındadır.

سُفْلَق S u w l u k: yaylıq.

سَقْلَق S a k l ı k: işdə ayıq-sayıqlıq, gözüaçıqlıq.

سُقْلَق S o k l u k: yeyib-içməyə doymamaq, acgözlük.

قَبْغَاق K a p ğ a k: qapaq; sədəqin [oxdanın] qapağı.

قَبْجَق K a p ç a k: su qollarının qovuşduğu yer.

قَدْرَاق K a d r a k: dağ yamaqları, yanları. Buradan alınaraq «قَدْرَاق» kat-kadrak» deyilir ki, «yan-yamac» deməkdir.

قَدْرُق K u d r u k: bütün heyvanların quyruğunu bildirən söz. Qoyun quyruğuna «قَوَى قَدْرُقَى» koy kudrukı», at quyruğuna «اَت قَدْرُقَى» at kudrukı» deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

قَدْرُق قَتَغ تَكْدَمِز

تَتَكْرِيك اَكْش اَكْدَمِز

كَمَشِب اَتَغ تَكْدَمِز

اَللَدَب يَنَا فَجْتَمِز

«Kudruk katığ tügdümüz,

Tənqrig öküş ögdümüz,

Kəmşip atığ təgdimiz,

Aldap yana kaçtımız».

Quyruğu möhkəm düydük,

Tanrını çox öydük,

Atı üzəngilədik,

Aldadıb yenə qaçdıq.

(Bir savaştan bəhs edir: atların quyruğunu sıx bağladığı, tanrıya təkbir gətirib onu çox öydük, çünki kafirlərlə hər bə girirdik, atları mahmızlayıb hücumə keçdik, dalımızca gəlsinlər deyə qəsdən geri çəkildik, hivlə qurduq).

فَدْرُق K u d r u k: «فَش فَدْرُقِي kuş kudrukı = quş quyruğu». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تُفْم يَزُب فَدْرُقَتَا بَجَك سِيْمَا tokum yüzüp kudrukta bıçək sımɑ=dərini üzüb bıçağı quyruqda qırma». Bu, ərəbin شوي اخوك حتي اذا انضج رمد = qardaşın əti elə qızartdı ki, bişəndə kömür kimi oldu» sözü kimidir.

فَدْرُق K u d r u k: [kinayə yolu ilə] dal, anus. «فَدْرُقِي اَتَكَان كِشِي kudrukı ötgən kişi = çox yel buraxan adam».

قِرْسَاق K a r s a k: dərisindən gözəl kürk tiklən bir heyan.

قِرْلُق K a r l u k: köçəri türklərin bir boyunun adı. Oğuzlardan ayrıldılar, oğuzlar kimi türkməndirlər.

قِرْلُق K u r l u k: içinə qımız yığılan kiçik səhəng.

قِرْنَاق K a r n a k: oğuz şəhərlərindən biri.

قِرْنَاق K a r n a k: «قِرْنَاق karnak ər = xaşal, yekəqarın adam».

قِرْنَاق K ı r n a k: cariyə. Yabaku, kay, çomul, basmıl, oğuz, yəmək və qıpçaq dillərində.

قِرْلَاق K ı z l a k: «كُتِي قِرْلَاق kōti kızlak = qaraquş deyilən bir quşdur, quyruğu qırmızı olur; ağacdələn».

قِسرَاق K ı s r a k: gənc qısraq. Oğuzlara görə hər hansı bir qısraq. Bu məsəldə də işlənmişdir: «قِيز بَرَلَا كِرْشِما، قِسرَاق بَرَلَا يِرْشِما» kız birlə kürəşmə, kısraq birlə yarışma=qızla güləşmə, qısraq-la yarışma», (qızla güləşmə, çünki qız qüvvətli olur, qısraq-la yarışma, çünki qısraq [erkək və yaşlı] atdan daha çevik, daha qüvvətli, daha sıçrayışlı olduğu üçün səni keçər). Bu, xaqaniyyə qızlarından birinin gərdək gecəsi Sultan Məsudu ayağı ilə toxunaraq yıxdığı üçün xaqaniyyəlilərin sultan haqqında söylədikləri bir sözdür.

قِسمَاق K ı s m a k: üzənginin iki yanında olan bir qayıqdır, üzəngi bu qayıqların arasında olur.

قِسْمَاق K ı s m a k: ilməkli ip, kəmənd.

قُشْلُق K u ş l u k: quşluq vaxtı, səhərlə günorta arasındakı vaxt. Oğuzca.

قِشْلُق K ı ş l ı k: qış evi. Qış üçün hazırlanan hər şeyə belə deyilir.

قُغْشَاق K o ğ ş a k: «قُغْشَاق نَانَك» koğşak nənq = gövşək, çürük şey».

قِفْجَاق K ı f ç a k: türklərin bir boyu.

قِفْجَاق K ı f ç a k: Kaşğar yaxınlığında bir yerin adı.

قُلْبَاق K u l b a k: bir türk abidinin, din ulusunun adıdır. Deyilənə görə, bir gün sərt bir qaya üzərinə «قُلْبَاق قُلْبَاق تَنْقَرِي قُلْبَاق» tənqri kuli Kulbak» yazır, yazı ağappaq meydana çıxırmış, o biri gün ağ qaya üstündə bu yazını yazır, yazı qara olaraq görünürmüş. İzləri bu günə qədər qalır.

قَلْتُق K a l t u k: çöl sığırının buynuzu. Dəlinərək şorba və ona bənzər şeylər içilir.

قَلْتُق K o l t u k: qoltuq.

قَلْتُق K ı l t ı k: başda olan kəpək, qonaq.

قَمْغَاق K a m ğ a k: evlərin alçaq yerlərinə örtülən qamış kimi yüksək boylu bir ot, səmər otu.

قَمْلَاق K u m l a k: qırpaq diyarında yetişən, yarpağı lobya yarpağına bənzər sarmaşiq kimi bir ot. Bu ot dənizdəki gəmiyə aparılırsa, fırtına qopar, dalğalar gəmini atıb-tutar, adamlar az qala batarlar.

قَنْجُق K a n ç ı k: dişi köpək, qancıq. Bir qadına söyərkən dişi köpəyə bənzədilərək «kançık» deyilir.

مَنْجُق M o n ç u k: muncuq. Süs üçün boyuna taxılan qiymətli daşlar.

مَنْجُق M o n ç u k: atın boynuna taxılan qiymətli daş, aslan dırnağı, talisman kimi şeylər.

مَنْجُق M a n ç u k: heybə, torba kimi at yəhərinə taxılan şey.

مَنْغَان M u n ğ a n: «مَنْغَان كِشِي» munğan kişi = boşboğaz, gəvəzə adam».

بُرچَک P ü r ç ə k: birçək, insanın kəkili, atın yalı.

بِترِک B i t r i k: qadınların ayıb yerindəki dilcik; dilçək; vuvla.

بِترِک B i t r i k: fıstıq. Arğuca.

بِستِک P i s t i k: ayrılmək üzrə hazırlanmış, didilmiş pambıq topası.
Çigilcə.

بِستِک P i s t i k: fitil. Arğuca.

بُکسَک B ü k s ə k: qadının köksü ilə boynu arasındakı yer. Buraya gər-
danlıq, boyunbağı taxılır.

بُکسَک B ü k s ə k: köksün yuxarı tərəfi, köksdən yuxarı olan qism.

تُتسُک T ü t s ü k: «تُتسُک کِشِی tütşük kişi = kinli adam, qarı düşmən».

تَاحِک T a h ç e k: Çin ipəyinin bir növü.

تُریک T ö r p i g: törpü, rəndə. Buna «تُریکو törpigü» də deyilir.

تُریک T ə r l i k: təri əmmək üçün yəhərin və ya palanın alıtna qoyulan
keçə.

تُریک T ü r l ü g: hər şeyin çeşidləri, dürü. «فِج تُریک ناکِ kaç türlüg nənq
=neçə növ şey», «فِج تُریک سوز ایdim», kaç türlüg söz aydım =
dürlü-dürlü söz söylədim».

تُرمَک T ü r m ə k: qadınbudu deyilən yemək.

تِرنَک T e r n ə k: dərnək, yığıncaq. İşləri müzakirə etmək üçün xalqın
toplaşdığı yer.

تُشلِک T ü ş l ü k: «تُشلِک اوذِی tüşlük ödhi = dincəlmək üçün yolçuların
gecə yarısından sonrakı düşərgə vaxtı».

تُکرِک T ə g r ə g: hər hansı bir şeyin halqası. «فِذغ تُکرِکی kudhuğ təgrəgi
= quyu ağzına qoyulan halqa».

تُکلِک T ü k l ü g: «تُکلِک کُزلِک tüklüg közlüg = kor gözlü».

تَقلِک T ə w l ü g: aldadıcı, alçı, hiyləgər.

چَکرِک Ç ə k r ə k: «چَکرِک قبا چəkrək kapa = yundan toxunan cibsiz
kaftan», (kölələr geyinir).

جَرَلِک Ç ə r l i g: «کۆزی جَرَلِک közi çərlig = gecə görüb gündüz görməyən, buludlu havada görüb buludsuz havada görməyən adam».

جَلْبِک Ç ə l p ə k: göz irini, göz iltihabı.

جِلْدِک Ç i l d ə k: atın köksünə çıxan bir çibandır, bu çibandən sarı su ilə irin axır, dağlansa, ötüb keçir.

سُرْتُک S ü r t ü k: «سُرْتُک اِشْلار sürtüк işlər = özünü sürtüşdürən, sürtük qadın». Əzilən, sürtüşdürülən hər şeyə «sürtük» deyilir.

سَدْرِک S e d h r ə k: «سَدْرِک بۆز sedhrək böz = seyrək, sıx toxunmamış bez.

سَدْرِک S e d h r ə k: «سَدْرِک قَبِغ sedhrək kapuğ = barmaqlıqlı qapı».

سُرْجِک S ü r ç ü k: gecə toplantısı, müsamirə. Oğuzlar «سُرْجِک sürçək» deyirlər.

سَلْجِک S ə l ç ü k: zamanımızdakı Səlcük sultanlarının babalarının adıdır. Ona «سَلْجِک سُوْباشى Səlcük sü başı» deyilirdi.

سِگْرِک S i g r i g: dağda atlamaqla keçilən yer.

سُگْرِک S ü g r ü g: qadının cinsiyyət yeri.

کُپْرِک K ö p r ü g: körpü.

کُتْلِک K ö t l ü k: söymək üçün işlənir.

تُمْرِک T ü m r ü k: dəf, dümrük. Oğuzca.

کُپْچِک K ö p ç ü k: yəhərin ön və arxa yastıqları.

کِپْرِک K i r p i k: kirpik.

کَرْتِک K ə r t ü k: ağacda açılan kərtik. «کَرْتِک کَمْرِک kərtük – kəmrük» deyilir ki, «kəsik-kərtik» deməkdir.

کَرْتِک K ə r t i k: çörək və çörəyə bənzər şeylərin sayını bilmək üçün bir ağacda açılan kərtik və cizgi³²².

³²² Bizdə keçmişdə «çörək ağacı» adlanan ağacın üstündə nişə verilən çörəklərin sayını göstərmək üçün açılan kərtiklər və cizgilər. Hesablaşma ayın sonunda aparılırdı.

كُرشاك K ü r ş ə k: darı suda və ya süddə qaynadıldıqdan sonra üstünə yağ tökülərək yeyilən yemək.

كزلیك K ə z l i k: qadınların üst paltarlarına taxdıqları kiçik bıçaq.

كزلیك K ö z l ü k: at quyruğundan toxunan, göz ağrıdığı və ya qamaşdığı zaman üstünə qoyulan şey.

كُسرک K ö s r ü k: cidar. «كُسرک كُسرک شُشاغ» kösrük tuşağ = atın qabaq ayaqlarına vurulan cidar».

كفرك K ə w r i k: vələs ağacı.

كُفرک K ü w r ü g: kös, davul.

كفرك K ə w r ə k: «كفرك نانك» kəwrək nənq = çətənə və ona bənzər kövrək olan hər nəsnə».

كفشك K ə w ş ə k: «كفشك نانك» kəwşək nənq = yumşaq, gövşək, elastik, uyuşuq nəsnə». Uyuşuq paltara və paltara bənzər şeylərə də belə deyilir.

كفشك K ü w ş ə k: «كفشك ات» küwşək ət = gövşək, boş ət».

كفشك K ü w ş ə k: «كفشك اتماك» küwşək ətmək = yaxşı xəmindən bişmiş çörək».

كفلیك K ü w l ü k: palçıqdan düzəldilmiş findıq boyda yumrular. Qurumazdan əvvəl öz-özünə atılıb-düşür.

ككلیك K ə k l i k: kəklik quşu.

ككمك K ə k m ə k: «ككمك ار» kəkmək ər = işdə bişmiş, bərkə-boşa düşmüş, bişkin adam». Sözü əsli «كك kək»dir, zəhmət, sıxıntı deməkdir. Bu, sifətdir, belə sifətlər qaydadan xaricdir, doğrusu «ككمان kəkmən»dir.

كمدك K ə m d ü k: «كمدك سُنكوك» kəmdük sünqük = sıyrılmış, əti yeyilmiş, gəmirilmiş sümük».

كُنچك K ü n ç ü k: yaxa, yaxalıq. Oğuzlar ç hərfini fəthəli söyləyərək «كُنچك künçək» deyirlər.

كَنْجَاك K ə n ç ə k: bir türk boyu.

كَنْجَاك سَنْكِر K ə n ç ə k S ə n q i r: Talas yaxınlığında bir şəhərin adı.

Bura qıpçaq sərhədidir.

كَنْدُك K ə n d ü k: küp kimi torpaqdan düzəldilən böyük bir qabdır, içinə un və una bənzər şeylər qoyulur.

كُنْكَ K ü n l ü k: gündlük, gündəlik; gün hesabı ilə görülən işlər.

كُنْكَ K ü n l ü k: «كُنْكَ يَم künlük yem = gündəlik azuqə». Bu söz az işlənir.

مَرْدَك M ə r d ə k: ayı balası. «أَذِغ مَرْدَكِي adhiğ mərdəgi» ayı balası deməkdir. Bəzi türklər donuz balasına da bu adı verərək «تَنْكُز مَرْدَكِي tonquz mərdəgi» deyirlər.

مَلْدَك M ə l d ə k: «مَلْدَك نَاتَك məldək nənəq = qırış kimi üs-üstə yığılan nəsnə».

بِجْغَل B ı ç ğ ı l: əldəki-ayaqdakı çatlar. Yer səthindəki çatlara da belə deyilir.

بَسْبَل B ə s b ə l: bir tel ip.

بَسْمَل B a s m ı l: bir türk boyu.

بَشْغَل B a ş ğ ı l: «بَشْغَل يَلْقَى başğıl yilkı=başı ağ dörd ayaqlı heyvan».

بَتْمَل B a t m u l: darifülfül, istiot.

بُشْكَال P ü ş k ə l: lavaş, yuxa kimi incə çörək. Xaqaniyyə dilində.

بُغْرَل B u ğ r ı l: tuluq və ona bənzər qablar dolarkən əmələ gələn büküntü, girinti-çixıntı, qırış.

بُغْرُل B o ğ r u l: «بُغْرُل قَوَى boğrul koy=boğazı ağ qoyun».

بُكْتَل B ü k t ə l: «بُكْتَل أَر büktəl ər = ortaboy, bəstəboy adam».

بُكْتَل B ü k t ə l: «بُكْتَل أْت büktəl at = yastı arxalı at».

بُكْرُل B ö ğ r ü l: «بُكْرُل أْت böğrül at = böyürləri ağ at». Alaca qoyuna və başqa heyvanlara da belə deyilir.

بندال B a n d a l³²³: ağacdan yuvarlaq şəkildə çıxarılan parça. Uşaqlar bunu alıb yandırır, gecələr közünü bir-birinə vurur, atırlar. Buna «**اوت بندال** ot bandal» deyilir, çovkan oyununda oynanır.

تَرْغِل T a r ğ ı l: «**تَرْغِل يَلْقَى** tarğıl yıldı» deyilir ki, belində ağı-qaralı zolaqlar olan alacalı bir heyvan deməkdir. Bu sifət atdan başqa hər heyvana şamildir.

توغرل T o ğ r ı l: yırtıcı bir quş. Min qaz öldürüb birini yeyir. Bu, kişi adı da olur.

توغرل T o ğ r ı l: ət və ədviyyat doldurulan bağırsağ; kolbasa. Kənçəkcə.

جَشْكَال Ç ə ş k ə l: gil qab-qacaq, gil qab-qacaq parçaları.

سَنْكِل S ə n ğ i l: insanın üzünə çıxan ziyil, sivilcə.

سرسال S a r s a l: dələyə, samura oxşar bir heyvan.

قَرْتال K a r t a l: «**قَرْتال ات** kartal ət = parçalanmış ət».

قَرْتال K a r t a l: «**قَرْتال قوی** kartal koy = ağı-qaralı qoyun».

قِرْغِل K ı r ğ ı l: «**قِرْغِل ار** kırğıl ər = saçına qır düşmüş adam, orta yaşlı adam».

قِرْغُل K ı z ğ u l: «**قِرْغُل ات** kızğul at = rəngi boz ilə qır arasında olan at».

بَجْکَم B ə ç k ə m: əlamət, bəlgə. Savaş zamanı igidlərin əlamət olaraq silah və ya ata taxdıqları ipək parça və ya dağ sığırı quyruğu». Oğuzlar buna «**بَرْجَم** pərçəm» deyirlər. Bu bənddə də işlənmişdir:

بَجْکَم اَرُب اَتْلَقَا

اَيْغِرْدَقِي تَاتْلَقَا

اَغْرِي يَغْرَاتْلَقَا

قُشْلَرَكِي اَجْتَمَز

³²³ Bu söz («**بندال**») hər iki nüsxədə hərəkəsizdir (bax: DLT, I, s. 482).

«Bəçkəm urup atlaka,
 Uyğur dakı tatlaka,
 Oğrı, yavuz itlaka
 Kuşlar kibi uçtımız».
 Pərçəm vurub atlara,
 Uyğurlara, tatlara,
 Oğru, yavuz itlərə,
 Quşlar kimi uçduq biz.

(Atlara pərçəm vuraraq uyğurların və (dəxi) tatların, oğru, pis itlərin üstünə quş kimi uçduq).

بَجْكُمْ B ə ç k ü m: evin kürsüsü.

بَدْرَم B ə d h r ə m: bayram, xalq şənliyi. Bir yer işıq və çiçəklə bəzəndiyi zaman «بَدْرَم بَير» bədhərəm yer» deyilir ki, «könül açan yer» deməkdir. Bu sözün əslinin nə olduğunu bilmirəm, onu farslardan da eşitdim. Bununla birlikdə, oğuzlar bayram gününə «بَيرَم bəyrəm» deyirlər. Bu, sevinc və əyləncə günüdür. Oğuzlar د dh hərfini ی y hərfinə çevirmişlər. Bəlkə də bu kəlmə ayrı bir sözdür.

بِيرْتَم B i r t ə m: «أَلْ يُمُشَقَا بِيرْتَم بَردى» ol yumuşka birtəm bardı = o, elçiliyə elə bir dəfəlik getdi».

بَاغْرَم B a ğ r a m: «بَاغْرَم قَم» bağram kum = böyük, qumluq yer». Kaşğar ilə Yarkənd arasındakı qumsala «بَاغْرَم قَمى» Bağram kumı» deyilir.

بُخْسُم B u x s u m: darıdan düzəldilən bir içki, darı pivəsi.

تَمْرُم T o m r u m: «تَمْرُم يَغَاچ» tomrum yığaç = çəkməçilərin üstündə gön və tumac kimi şeyləri kəsdikləri kötük».

تَشْرُم T ə ş r ü m: əyrilmiş ip yumağı. Arğuca.

زَنْكُم Z ü n k ü m: Çin ipəyinin bir növü.

سِدرِم S i d r i m: qayış. «سِدرِم ایشلغ ار = işlədiyi işi özü bitirən, sonuna qədər başqasına həvalə etməyən adam».

سَرَقِم S a r k i m: soyuq günlərdə qar kimi yağan şəh.

كُتْرُم K ö t r ü m: üstündə oturulan çarpayı, kürsü, səki.

كُجْرُم K ö ç r ü m: təlaş, vurnuxma. Bu, kəndlilərin şəhərə axışması mənasındadır.

كَدْرِم K ə d r i m: «كَدْرِم كَدْرِم اَت = dərisi üzülmüş ət».

كَسْتَم K ə s t ə m: gecələr dəvətsiz gələn adamlara verilən içki ziyafəti.

HƏRFİ TƏKRARLANAN SÖZLƏR BABI

تَرْتَر T a r t a r: qumruya bənzər bir quş.

چُرچُر Ç u r ç u r: «تَوِي اَمْغِي چُرچُر = dəvə sağılarkən südün qabda çıxardığı səsi bildirən kəlmə».

قُرْقُر K u r k u r: «قَرْن قُرْقُرَاتِي = qarın qurqur etdi = qarın qurqur etdi».

سُكْسُك S ü k s ü k: oduncağı möhkəm dağdağan ağacı.

سُملِم S u m l i m: «سُملِم تَت = türkcə heç bilməyən fars tatı».

Türkcə bilməyən başqa adamlara da «sumlım» deyilir.

كُركُم K ü r k ü m: zəfəran. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, ərəblər də «كُركُم kürküm» deyirlər. Bu bənddə də işlənmişdir:

بَـكَلَر اَتِن اَرغُرُب

قَـذغُو اَتِي تَرغُرُب

مَـتَكْزِي يَزِي سَرغُرَب

كُـرْكُم اَنكِر تَرثُلُور

«Bəglər atın arğurup,
Kadhğu anı turğurup,
Mənqzi, yüzi sarğarıp,
Kürküm anğar türkülür».

Bəylər atı yordular,
 Qayğı, qəmdən durdular,
 Üz-gözü saraldılar,
 Sanki zəfəranlıdır.

(Əfrasiyabın ölümünə həsr olunmuş məşhur mərsiyədən bir bənddir. Şair bəylərin hüznünü təsvir edərək deyir: bəylər atlarını yordular, qayğı, kədər onları bihal etdi, hamısının bəti-bənizi sapsarıdır, elə bil ki, üzlərinə zəfəran sürtmüşlər).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالِل FƏ'ALİL BABI

سَرَاغِج S a r a ğ u ç: qadın yaşmağı.

سِپَاكُ S ı p a k u r: heyvan torbası. Əsli «سِپَ اَكْرِي sıp akurı»dır, ikiyaşar dayın yem yediyi yer mənasındadır.

كُلَابُز K u l a b u z: qılavuz, bələdçi. (و vav hərfi ب b-yə çevrilmişdir). Bu deyimdə də işlənir: «كَلِينُ كَازِ فَلَؤُزِ سَوُزِ بُلْمَاسِ kalın kaz kula-vuzsuz bolmas=qaz sürüsü qılavuzsuz olmaz». Bu sözlə işdə özündən daha təcrübəli, daha bilikli adamın ardınca getmək, ona uymaq tövsiyə olunur.

جِجَالِقُ Ç ı ç a l a k: çə//çələ barmaq; cimcilək.

جِجَامِقُ Ç ı ç a m u k: çə//çələ barmağın yanındakı barmaq, üzük bar-
 mağı, adsız barmaq. Az bilinən bir sözdür.

سُلَامِقُ S o l a m u k: solaxay.

قَرَاچِقُ K a r a ç u k: Fərab şəhərinin adı. Bu, oğuz şəhərlərindən biridir.

قَرَامِقُ K a r a m u k: qaramuq. Buğda içində olan qaramuq dənələri.

قَمِجَاقُ K a m ı ç a k: «qurbağa balası» da deyilən su heyvanı, çömçə-
 quyruq.

تُنَارِك T ü n ə r i k: «تُنَارِك يِر tünərik yer = qaranlıq yer». Qəbrə, məzara və gora da «tünərik» deyilir. «تُنَارِكَا كِرْدِي ar tünərikkə kirdi = adam qəbrə girdi».

چُمَارِك Ç ü m ə r ü k: «چُمَارِك كِشِي çümərük kişi = gözü həmişə sulanan adam, gözü zəif görən adam».

خُجُونَاK X ü ç ü n ə k: ilxıç. «Kırlankıç» [qaranquş] da deyilən xallı, ətirli kiçik qovun.

بَجَانِك B ə ç ə n ə k. Rum yaxınlığında yaşayan türk boyu.

بَجَانِك B ə ç ə n ə k: bir oğuz boyu. Bu söz بَجَنَك şəklində də yazılır.

İKİNCİ VƏ DÖRDÜNCÜ HƏRFİ HƏRƏKƏLİ OLAN فَعْلَلُ FƏ'ƏL'ƏL VƏ فَعْلُو FƏ'ƏLLU BABI

تَقْلُغُو T a w ı l ğ u ç: təbərxun, qızılağac.

بُغُرْدَا B o ğ u r d a: «بُغُرْدَا سَاÇ boğurda saç = qıvrım saç».

چِخْسَا نَسِی Ç ı x a n s ı / ç ı n a x s ı / ç ı x ş a n s ı: naxışlı Çin ipəyi.

تَبْزُغُو T a b u z ğ u: «تَبْزُغُو نَانَق tabuzğu nənq=tapmaca».

تَتْرُغُو T u t u r ğ u: «تَتْرُغُو نَانَق tuturğu nənq = buyurulması və tutulması, əməl edilməsi haqlı olan şey».

سَبِزْغُو S ı b ı z ğ u: düdük, tütək, ney.

سَبْرَجَا S ı r ı ç ğ a: şüşə.

سَرْجَا S a r ı ç ğ a: çəyirtkə.

سَرْجَا S a r ı ç ğ a: buna bənzədilərək tənbel və uyuşuq adama da «سَرْجَا ار sarıçğa ar» deyilir.

قُبْرُغَا K u b u r ğ a: bayquş.

تَرْرُفُو T a r ı r k u: «تَرْرُفُو يِر turırku yer = otu bir-birinə qarışmamış, otu az olan yer».

تَتْرُغَا T a t ı r ğ a: «tırşə» adlanan aşılınmış ağ dəri.

تَقْلُو T a w ı l k u: «تَقْلُوچ tawılğuç»la eyni mənalı söz.

أَقْلُو A w ı l k u: qırmızı meyvəsi olan, meyvəsinin suyu tutmaca qatılan, göz ağrısı dərmanı düzəldilən və paltar boyanan bir ağac.

ثُقْرَا T o k u r k a: ibrik və bənzəri şeylərin lüləyi.

ثُقْرَا T o k u r k a: Kaşğar yaylasında bir yerin adı.

سَقْرَقُو S a k ı r k u: gənə.

قَسْرَقُو K a s ı r k u: qasırga.

ثُشْرُكُو T ü ş ü r g ü: qolun çaya qarışan ağzı, dəyirmandan çaya axan su; başqası da belədir.

جَكْرَا Ç ə k ü r g ə: çayırtkə. Oğuzca. Digər türklər çayırtkə uçmazdan əvvəl ona belə deyirlər. Çoluq-çocuğun çoxluğu, qoşunun qələbəliyi buna bənzədilərək «جَكْرَا تَك سُو» çəkürgə tək sü» deyilir ki, «çayırtkə qədər qoşun» deməkdir.

سُبْرُقُو S ü p ü r g ü: süpürgə.

كُتْرُقُو K ö t ü r g ü: götürgə, onunla bir şey götürülən nəsnə.

كَسْرُقُو K ə s ü r g ü: dağarcıq.

كُسْرَا K ö s ü r g ə: köstəbək, çöl siçanı cinsindən bir heyvan.

دُنْشَا D ü n ü ş g ə: «bıgıcıqlı çuğundur» adlanan bir tərəvəz. Kənçəkə.

كِمِشَا K i m i ş k ə: Kaşğarda emal olunan naxışlı keçə.

تَكْرِمَا T ə g i r m ə: «تَكْرِمَا نَانِك» təgirmə nənq = çörək, dəyirman daşı, pul kimi dəyirmi olan hər şey».

سَكْرِمَا S ə k i r m ə: Xotən yolunda yerləşən kiçik bir şəhər.

كُتْرِمَا K u t u r m a: «كُتْرِمَا بُرْك» kuturma börk = öndə və arxada iki qanadı olan börk».

كُجْرِمَا K ö ç ü r m ə: «كُجْرِمَا أَجُق» köçürmə oçak = bir yerdən başqa yerə köçürülən ocaq».

كُجْرَمَا K ö ç ü r m ə: «كُجْرَمَا أَيْنَ köçürmə oyun = "on dörd" adı verilən bir oyun». Yerdə qala kimi dörd çıxıq çəkilir, sonra ona on qapı qoyulur, fındıq və fındığa bənzər şeylərlə bu qapılar üstündə oynanır.

İKİNCİ HƏRFİ SÜKUNLU, ÜÇÜNCÜ HƏRFİ FƏTHƏLİ OLAN SÖZLƏR

مِنْدَتُو M i n d a t u³²⁴:

كُلْنَجِي K u l n a ç ı: «كُلْنَجِي قِسْرَاق kulnaçı kısırak=boğaz at».

قَرْنَعُو K a r n a ğ u: «قَرْنَعُو أَر karnağu ər = xaşal adam».

سَقْنَعُو S a ğ n a ğ u: qurumuş balqabaq.

قُنْدِغُو K u n d ı ğ u: vəl, xırman döymək üçün işlədilən alət.

قَمَجِيغُو K a m ç ı ğ u: ağızda və barmaqlarda çıxaraq şiddətli ağrı və hərarətə səbəb olan dolama, uçuq.

تَرْبِكُو T ö r p i ğ ü: ağac yonan rəndə, kərki.

تَمْرَغُو T ə m r ə ğ ü: suluq, sızanaq.

سُكْنِغُو S ü k n ə ğ ü: dırnaqla ət arasına çıxan sivilcə.

كَرَشَغُو K ə r ş ə ğ ü: «كَرَشَغُو أَت kərşəğü at = kürək sümüyünün altında yağırı olan at».

بُلْغَمَا B u l ğ a m a: yağsız və dadsız bulamac.

چُكْرَمَا Ç o k r a m a: «چُكْرَمَا يُل چوکrama yul = suyu gur olan, fişqıran çeşmə».

³²⁴ Bəsim Atalay «مِنْدَتُو» sözünü anlamadığını qeyd etmiş (DLT, I, s. 491), Karl Brokkelmann və Salih Mütəllibov isə (TSD, I tom, bet 452) «ipək paltar» mənasında qəbul etmişlər. Hüseyin Düzgün «mindətü» imlasında həmin mənada vermişdir (دل ت s.281). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.344) bu sözü «mindatu» imlasında «ipəkdən hazırlanmış kölgəlik, miçətkən və ya çadır» kimi mənalandırmışlar. Bu tərcümə daha ağlabatandır. Ümumiyyətlə, son tərcümə olması etibarilə digər nəşrlərdə yol verilmiş səhvləri təshih etməsi baxımından Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin hazırladıqları tərcümə daha dolğun və daha düzgündür.

بُلْغَا B u l ğ u n a: yulğun koluna bənzər kövrək, qırmızı bir ağacdır, dəvələr yeyir, «**مَلْغَا** malğuna» da deyilir.

فَعْلَى FU'LULİ BABI

بُلْدَى B u l d u n i: içinə üzüm və ya kişmiş qoyulan şey. Kəncəkçə.

سُنْدَرَى S u n d ı r ı: dəniz. Bu məsələdə də işlənmişdir: «**أَشِيَاكُ أَيْرِبْشِيمُ بُلْسَا** اشیاک ایربشیم بلسا eşyək ayur: başım bolsa, sundırıda suw içgəymən = eşşək deyər ki, bircə başım salamat olsun, dənizdən su içərəm». Bu söz arzusuna çatmaq üçün uzun illər yaşamaq istəyən adam haqqında deyilir.

مَنْدَرَى M ə n d ı r ı: bəylə gəlinin başına pul saçmaq üçün camaatın gecə toplandığı yerin adı. Çigilçə.

بُسْتَلَى B ü s t ə l i: qara çuğundur deyilən səbzə. Ondan yemək bişirilir.

كُزْكُنَى K ü z k ü n i: peyinqurdu cinsindən bir böcək. Gecələr səs salaraq uçar.

هَر نَوْ هَرƏKƏSİ İLƏ فَعْلَدَى FU'LUNDİ BABI

سُبْرَنْدَى S ü p r ü n d i: süprüntü, zibil.

سَرْقَنْدَى S a r k ı n d ı: «**سَرْقَنْدَى سَوْفُ** sarkındı suw = su damlası».

قُجْغَنْدَى K u ç ğ u n d ı: soğan. Çigilçə.

Dörd hərfli bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل FƏ'ƏLƏL BABI

سُقْرَلِج S u k a r l a ç: «سُقْرَلِج بُرْك» sukarlaç börk = uzun börk, şiş papaq».

فُعْرِمَاج K o ğ u r m a ç: qovurğa, qovrulmuş buğda.

قُفْرِمَاج K a w u r m a ç: yuxarıdakı mənada bir söz.

يُغْرُغُوج Y u ğ u r ğ u ç: əriştə və əriştəyə bənzər şeylər açmaq üçün işlənən oxlov.

جِغْلِقَار Ç i ğ i l w a r: «جِغْلِقَار أَقَى» çığılwar okı = kiçik ox». Bu, qısa bir oxdur. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَتْرُو تُرْبُ يَغْدَى أَنْكَرْكِشْ أَقَى جِغْلِقَار

أَيِّدِمِ أَسِغْ قَلْغُوْ أَمَسْ سَنَنْ تَقَى يَلْقَار

«Urtu turub yağdı anqar kiş okı çığılwar,

Aydım: asığ kılğu əməs, sən takı yalwar».

Qarşımda durub, yağdı ona sədəqdən oxlar,

Dedim: xeyri yoxdur, istər yüz yalvar.

(Düşməni haqqında deyir: qarşımda duran düşməne sədəqdən yağış kimi kiçik oxlar yağdırdım, yalvarıb aman istədi, dedim ki, xeyri yoxdur, nə qədər istəyirsən yalvar).

سَمْرُتُغ S a m u r t u ğ: «سَمْرُتُغ ایش» samurtuğ iş = içindən çıxılmayan qarışıq iş».

قُرْتُلُغ K u r u t l u ğ: «قُرْتُلُغ كِشَى kurutluğ kişi = yağsız, üzsüz pendir sahibi; qurut sahibi». Bu eynən ərəb dilindəki رَجُلٌ تَا مِرْوَالَيْنٌ kimidir, «süd və xurma sahibi» deməkdir.

تَتْرِلُغ T a t ı r l ı ğ: «تَتْرِلُغ بَيْرٌ tatırlıq yer = torpağı düz, lakin sərt olan yer».

قَاتِرِلُغ K a t ı r l ı ğ: «قَاتِرِلُغ اَرٌ qatırlıq ər = qatır sahibi».

بَسْرِلُغ B a s a r l ı ğ: «بَسْرِلُغ تَاغٌ basarlıq tağ = sarımsaqlı dağ».

بَاغِرِلُغ B a ğ ı r l ı ğ: «بَاغِرِلُغ اَرٌ bağırlıq ər = heç kimə boyun əyməyən məğrur adam». Bu söz ərəblərinin اِنَّا لَنَحْنُ اَعْظَمُ اَكْبَاداً مِنَ الْاِثْلِ sözü kimidir, «bizim ciyərimiz dəvəninkindən də böyükdür» deməkdir.

Ç A Ğ ı R L ı ğ: «Ç A Ğ ı R L ı ğ اَرٌ çağırılıq ər = çaxırı olan adam».

S O Ğ U R L ı ğ: «S O Ğ U R L ı ğ تَاغٌ soğurlıq tağ = dovşanı çox olan dağ».

S İ Ğ İ R L ı ğ: «S İ Ğ İ R L ı ğ اَرٌ sığırılıq ər = sığır sahibi».

T A W A R L ı ğ: «T A W A R L ı ğ اَرٌ tawarlıq ər = malı olan alam».

Ç A W A R L ı ğ: «Ç A W A R L ı ğ بَيْرٌ çawarlıq yer = yovşan kimi qov olmağa yarayan otlı yer».

B A K ı R L ı ğ: Balasağuna yaxın bir yerin adı.

B A K ı R L ı ğ: «B A K ı R L ı ğ تَاغٌ bakırılıq tağ = misi çox olan dağ, misli dağ».

T A M ı R L ı ğ: «T A M ı R L ı ğ اَتٌ tamırlıq ət = damarlı ət».

قُبُزْلُغ K u b u z l u ğ: «قُبُزْلُغ كِشَى kubuzluğ kişi = qopuzlu adam».

قُتُزْلُغ K u t u z l u ğ: «قُتُزْلُغ اَرٌ kutuzluğ ər = vəhşi sığır sahibi».

S A Ğ ı Z L ı ğ: «S A Ğ ı Z L ı ğ اَرٌ sağızlıq ər = saqqızı olan adam».

S A Ğ ı Z L ı ğ: «S A Ğ ı Z L ı ğ بَيْرٌ sağızlıq yer = çamuru yapışan yer».

S A K ı Z L ı ğ: «S A K ı Z L ı ğ تُونٌ sakızlıq ton = yapışqan şey yapışmış don».

K A M ı Ş L ı ğ: «K A M ı Ş L ı ğ بَيْرٌ kemişliq yer = qamışlı yer».

تَبُغْلَغ T a p u ğ l u ğ: «تَبُغْلَغ tapuğluğ ər = keçmişdən bəri xidməti olan adam».

قَبُغْلَغ K a p u ğ l u ğ: «قَبُغْلَغ kapuğluğ əw = qapılı ev».

تَتَبُغْلَغ T a t ı ğ l ı ğ: «تَتَبُغْلَغ tatiğlığ nənq = dadlı şey». Əsli تَاتَبُغْلَغ -dır.

تُتَبُغْلَغ T u t u ğ l u ğ: «تُتَبُغْلَغ tutuğluğ yer = cin çarpan yer».

تَدَبُغْلَغ T ı d h ı ğ l ı ğ: «تَدَبُغْلَغ tıdhiğlığ nənq = yanına yaxınlaşmaq yasaq olan nəsənə».

قَدَبُغْلَغ K ı d h ı ğ l ı ğ: «قَدَبُغْلَغ kıdhiğlığ börk = qıyılı börk, kənarlı küllah, günəşliyi olan börk».

قُدَبُغْلَغ K u d h u ğ l u ğ: «قُدَبُغْلَغ kudhuğluğ əw = quyusu olan ev».

تَرُغْلَاغ T a r ı ğ l a ğ: tarla, əkin yeri, əkərgə.

تُرُغْلَاغ T u r u ğ l a ğ: «تُرُغْلَاغ turuğlağ yer=durulacaq, durulması yer».

تَرُغْلَغ T a r ı ğ l ı ğ: «تَرُغْلَغ tarığlığ yer = əkin olan yer». Anbara da belə deyilir.

سَرُغْلَغ S a r ı ğ l ı ğ: «سَرُغْلَغ sarığlığ ər = sarılıq xəstəliyi olan adam».

فُرُغْلَغ K u r u ğ l u ğ: «فُرُغْلَغ furuğluğ ya = qurulu yay».

بُسُغْلَغ P u s u ğ l u ğ: «بُسُغْلَغ pusuğluğ yağı = pusqu qurmuş yağı».

قَبُغْلَغ K a p ı ğ l ı ğ³²⁵: «قَبُغْلَغ qapığlığ kız = bakirə qız».

قَاتَبُغْلَغ K a t ı ğ l ı ğ: «قَاتَبُغْلَغ katığlığ ər = soysuz adam, südünə su qatılmış adam». Aşına su qatılana da belə deyilir.

بَرَقْلَغ B a r a k l ı ğ: «بَرَقْلَغ baraklığ kişi = baraq cinsindən iti olan adam».

Ç a r u k l u ğ: «Ç a r u k l u ğ çarukluğ ər = çarılıq adam, çarığı olan».

Ç a r u k l u ğ: oğuzlardan bir oymağın adı.

³²⁵ Bu söz əslində «kapağlıq» şəklində olmalıdır.

فَرَقْلَغ K a r a k l ı ğ: gözlü, gözü olan hər heyvan. «فَرَقْسِيز تَك كَرُور» karaksız tək körür=gözsüz kimi görür». Yəni savaşa da yağını və onun silahlarını eyninə almayan adam mənasındadır.

قَسُقْلَغ K a s u k l u ğ: «قَسُقْلَغ ار» kasukluğ ər = qımız tuluğu olan adam, tuluq sahibi».

فَسِقْلَغ K o s ı k l ı ğ: «فَسِقْلَغ ار» kosıklığ ər = fındığı, qozu olan adam».

بَشَقْلَغ B a ş a k l ı ğ: «بَشَقْلَغ سُنُقُو» başaklığ sünqü = təmrənli süngü, başlı nizə, ucluqlu mizraq». Təmrənli oxa da belə deyilir.

تَشَقْلَغ T a ş a k l ı ğ: «تَشَقْلَغ ار» taşaklığ ər = xayalı adam».

قَشَقْلَغ K a ş u k l u ğ: «قَشَقْلَغ اِيَاق» kaşukluğ ayak = qaşıqlı qədəh».

بُقُقْلَغ B u k u k l u ğ: «بُقُقْلَغ ار» bukukluğ ər = boğazında ur olan adam».

تَقُقْلَغ T a k u k l u ğ: «تَقُقْلَغ ار» takukluğ ər = toyuğu olan adam». Oğuzca.

سُقُقْلَغ S u k a k l ı ğ: «سُقُقْلَغ تَاغ» sukaklığ tağ = maralı çox olan dağ».

بَلَقْلَغ B a l ı k l ı ğ: «بَلَقْلَغ اَكُز» balıklığ öküz = balığı olan çay». Çamurlu yerə də belə deyilir. Arğuca.

فَلَاقْلَغ K u l a k l ı ğ: «فَلَاقْلَغ نَانَاك» kulaklığ nənq = qulaqlı, qulplu nəsnə».

قَوُقْلَغ K o n u k l u ğ: «قَوُقْلَغ اَف» konukluğ əw = qonaq-qaralı ev».

تُرْمَلَغ T o r u m l u ğ: «تُرْمَلَغ ار» torumluğ ər = ikiyaşar dəvə sahibi olan adam».

قُرْمَلَغ K o r u m l u ğ: «قُرْمَلَغ تَاغ» korumluğ tağ = daşlı-qayalı dağ».

تَلْمَلَغ T o l u m l u ğ: «تَلْمَلَغ ار» tolumluğ ər = silahlı adam». Bu bənddə də işlənmişdir:

اَنكُدُن نَلَك يَلْفَرْمَدِنَك

قَج قَتَايَرْدِنَك نَقَار

تَلْمَلَغ بَلْب قَتِنْدِنَك

قَايَك اَمْدِي يِيرَسُقَار

«Önqdin nələk yalwarmadıq,

Kaç kata berdinq tawar,

Tolumluğ bolup katıdıñq?

Kanıñq əmdi yer suvar».

Öncə nədən yalvarmadın,

Neçə yol verdin davar.

Silah tapıb sərtləşdin?

Qanıñla indi yer suvar.

(Əvvəllər heç yalvarmadan sakitcə vergini ödəyirdin. İndi silahlanıbsan deyə dikbaşlıq edirsən? Ya tez elə vergini ödə, ya da qanıñla yeri suvarmağa hazırlaş).

تَبْنَلِغ T a b a n l ı ğ: «تَبْنَلِغ تَبْنَلِغ تَبْنَلِغ tabanlığ təwi=dabanlı dəvə».

تُبْنَلِغ T u p u n l u ğ: «تُبْنَلِغ تَرِغْ tubunluğ tarığ=bəlimli, qılçıqlı buğda».

بُدْنَلِغ بُدْنَلِغ بُدْنَلِغ B u d u n l u ğ – b u k u n l u ğ: «بُدْنَلِغ بُدْنَلِغ بُدْنَلِغ budunluğ-bukunluğ kişi = elli-obalı adam».

بَقْنَلِغ B a k a n l ı ğ: «بَقْنَلِغ قَدِشْ bakanlığ kadhiş = halqalı qayış».

قَرْنَلِغ K a r ı n l ı ğ: «قَرْنَلِغ اَرْ bedük karınlığ ər = yekə qarınlı adam».

قُرْنَلِغ K u r u n l u ğ: «قُرْنَلِغ اَفْ kurunluğ əw = hisli, qurumlu ev».

سَقْنَلِغ S a ğ ı n l ı ğ: «سَقْنَلِغ اَرْ sağınlığ ər = sağını, sağılan heyvanı olan adam».

سُغْنَلِغ S o ğ u n l u ğ: «سُغْنَلِغ تَاغْ soğunluğ tağ=soğanlı dağ»

سَمْنَلِغ S a m a n l ı ğ: «سَمْنَلِغ اَرْ samanlığ ər = samanı olan adam».

قَاغْنَلِغ K a ğ u n l u ğ: «قَاغْنَلِغ اَرْ kağunluğ ər = qovunu olan adam».

قُقْنَلِغ K u k u n l u ğ: «قُقْنَلِغ اَوْتْ kukunluğ ot = qıgılcımlı od, alov».

قُلْنَلِغ K u l u n l u ğ: «قُلْنَلِغ قِسْرَاقْ kulunluğ kısırak = qulunu olan qısıraq».

[Qayda]:

Sözlərin sonuna لَغ [yəni=lığ/luğ və lağ] şəkilçisi əlavə edilsə, onlarda üç keyfiyyət əmələ gəlir: 1) həmin əşyaya mənsubiyyət, sahib-

lik, yiyəlik məzmunu yaradır; 2) məf'ul mənası əmələ gətirilir; 3) bu cür sözlər yer adı olur. Buradan bəzi nüanslar meydana çıxır ki, onları izah etmədikcə, bilinmir.

Birincisi, yiyəlik, mənsubiyyət, sahiblik məzmunu. Məsələn, «بَدُكُ قَرْنَلِغ» «بدük karınlıq ər» və «سَمْتَلِغ ار» «səmtəliğ ər» sözlərini götürək. Bu, «yekə qarın sahibi» və «saman sahibi olan adam» deməkdir. Burada sahiblik var.

İkincisi, məf'ul mənası. Məsələn, «سَرِغَلِغ ار» «sarılığ ər» və «فَرُغَلِغ يا» «kuruğluğ ya» sözləri «sarılıq xəstəliyinə tutulmuş adam» və «qurulu, qurulmuş yay» bildirir. Burada məf'ul mənası var.

Üçüncüsü, yer mənası. Məsələn, «تَرِغَلِغ» «tarıqlağ» və «تُرُغَلِغ» «turuğlağ» sözləri «toxum əkiləcək yer» və «durulacaq yer» mənasına gəlir. Burada isə yer mənası var.

Bu cəhət də bilinməlidir ki, beş hərfli sözlərin çoxu üç hərfli sözlərdən əmələ gəlir. Burada غ ğ ilə ق ka arasındakı mənə fərqi də vurğulamaq istəyirəm. ق ka başqa mənalar üçündür, غ ğ isə yalnız məkan isimlərində olur. Məsələn: «تَرِغَلِغ اف» «tarıqlıq əw=buğdalı ev» və «تَرِغَلِغ» «tarıqlıq = anbar», «فَرُغَلِغ يا» «kuruğluğ ya=qurulmuş yay» və «فَرُغَلِغ» «kuruğluğ = sədəq, oxqabı» deməkdir.

Bilinməsi üçün məni bir qismini söyləməyə vadar edən səbəb budur. Yazıda sırf isim olmayanları yazarkın لِغ şəkilçisini ayıra bilərik. «بَلِغ اَكْز» «balıq lığ öküz» sözündə olduğu kimi بَلِغ lıq ayrı yazıla bilər. «بَرِغ ار» «baraklıq ər» sözü də belədir. Bu şəkil [bitişik şəkli] daha doğrudur, çünki həm ölcüdə, həm də yazıda qısalıq var.

بُرُنْدُق B u r u n d u k: cilov, buruntax.

بَسِنَجِق B a s ı n ç a k: «بَسِنَجِق ار = zəif görünən adam, önəm verilməyən adam».

سِغِرْجِق S ı ğ ı r ç ı k: sığırçın quşu.

قَبْرَجِق K a b ı r ç a k: tabut. Bu söz çox zaman ölü tabutu üçün işlənir.

قُدْرَجُق K u d h u r ç u k: qız uşaqlarının insan şəklində düzəldərək oynadıqları bəbək, kukla.

قَرَنَجِق K a r ı n ç a k: qarışqa. Oğuzca. «قَرَنَجَا karınça» da deyilir.

بَغْرَجِق B a ğ ı r ç a k: eşşək çulu.

تَلْرَسُق T o l a r s u k: ayaq dabanı. Bu söz ən çox heyvanın dabanı üçün işlənir.

بَغْرَسُق B a ğ ı r s a k: «بَغْرَسُق كِشَى bağirsak kişi = mərhəmətli, müşfiq adam».

بَغْرَسُق B a ğ ı r s u k: bağirsaq.

بَغْرَدِق B a ğ ı r d a k: qadın önlüyü.

قُرْغَسُق K u r u ğ s a k: qursağ, mədə. Quş qursağına da belə deyilir.

بُتْرَغَاق B u t u r ğ a k: pıtrax. Fıstıq şəklində çəngəlli bir tikandır, pal-tara və başqa şeylərə ilişir.

تَبْرَغُق T a b u z ğ u k: tapmaca.

تَبْلَغَاق T o p u l ğ a k: yaraya qoyulan bir ot, topalaq otu.

تَبْلَغَاق T o p u l ğ a k: qulunc.

سِدرِغَاق S ı d ı r ğ a k: cüt [qoşa] dırnaqlı inək, qoyun, geyik kimi heyvanların dırnaqları.

قُدْرَغَاق K u d u r ğ a k: kaftanın arxa ətəklərindən biri.

قَدْرَغَاق K a d h ı r ğ a k: çox işləmək üzündən əldə yaranan qabar.

بَدَجَلِق B a d ı ç ı l ı k: «بَدَجَلِق يَغَاج badıçlıq yığaç=üzüm salxımlarına çar-dağ düzəltmək üçün ayrılan ağac».

- جَلَقْ Ç ə ? ə ç l i k³²⁶: abdallıq, pərişanlıq.
- بَغْرَقْ B a ğ ı r l a k: «bağırtlak» deyilən quş.
- تَفْرَقْ T a w a r l u k: mal qoyulan yer.
- تُرُقْلُقْ T u r u k l u k: durğunluq, cılızlıq.
- تَرْغَلَقْ T a r ı ğ l ı k: anbar.
- جُبُلْمَقْ Ç o b u l m a k: almanın yarısı, bir üzü. اتلق dilində.
- جُمُشَلُقْ Ç u m u ş l u k: ayaqyolu, hələ.
- جَرُقْلُقْ Ç a r u k l u k: çarıq tikmək üçün ayrılmış dəri.
- تَنْقَلُقْ T a n u k l u k: şahidlik, tanıqlıq.
- تُغَاقْلُقْ T u ğ a k l ı k: süzgəc düzəldiləcək ağac.
- سَتَغْلِقْ S a t ı ğ l ı k: «سَتَغْلِقْ satıqlıq nənq = satlıq əşya».
- سَرغَلِقْ S a r ı ğ l ı k: sarılıq.
- سِرُقْلُقْ S ı r u k l u k: «سِرُقْلُقْ sırıkluk yığaç = sırıq (dirək) düzəltmək üçün hazırlanmış ağac, dirəklilik ağac».
- سُغْلُقْ S o ğ u k l u k: «سُغْلُقْ soğukluk nənq=soyuqluq üçün hazırlanmış hər nəsənə».
- قَبَقْلُقْ K a b a k l ı k: balqabaq tarlası.
- قَدَشَلُقْ K a d a ş l ı k: qardaşlıq, qohumduq.
- قُرْغَلُقْ K u r u ğ l u k: quruluq.
- قُرْغَلُقْ K u r u ğ l u k: sədəq, oxluq, ox qabı, oxdan, gədələc. Bu sözdən alınaraq «كیش قُرْغَلُقْ kiş kuruğluk» deyilir ki, «oxdan» mənasındadır.

³²⁶ Bu söz basma nüsxədə ərəb əlifbası ilə «ججلق ç+ç+l+k şəklindədir. Bəsim Atalay və Karl Brokkelmann bu sözü oxumaqdan çəkinmiş (DLT, I, s. 503), yerində nöqtələr qoymuşlar. Salih Mütəllibov isə «çəçələk» (TSD, I tom, bet 460) kimi oxumuşdur ki, bu da baba uyğun deyil. İki ç arasında mütləq bir samit olmalıdır. Hüseyn Düzgün bu sözü «çıpıçlıq» kimi (دل ت s.286), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.220) «çanaçlıq», çinlilər isə «çaçalak» (?) şəklində oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.527).

قَشَقْلِق K a ş ı k l ı k: «قَشَقْلِق مَنكَز» kaşıklık münqüz = qaşiq düzəltmək üçün hazırlanan buynuz».

سَرَنَلِق S a r a n l ı k: xəsislik, cimrilik. Bu beytdə də işlənmişdir:

نَكِن تَتْرَبَكْلِيُوْ اَوْزِي يِيمَاس

سَسَرَنَلَقِن يِيغْلِيُوْ اَلْتَن يِغَار

«Nənqin tutar, bəkləyü, özi yeməs,

Saranlığın yığlayu altun yığar».

Malını tutar, gözləyər, özü yeməz,

Xəsislikdən ağlayar, qızıl yığar.

(Xəsis adam malını möhkəm tutar, hamıdan gizlədər, özü yeməz, xəsisliyi üzündən həmişə yoxsulluqdan dad döyər, qızıl yığar, sonra da hamısını qoyub gedər).

قَوْنَلِق K a ğ u n l u k: qovun bostanı, qovunluq.

قَوْنَلِق K o n u k l u k: «قَوْنَلِق اَف» konukluk əw = qonaq üçün ayrılan ev, ziyafət evi; mehmanxana, otel».

تَاغَزْمَق T a ğ u z m a k: «تَاغَزْمَق اَر» tağuzmak ər = ətli-canlı adam». ق ka ilə də işlənir.

مُغَزَق M u ğ u z ğ a k: bal arısına bənzər milçək. Arğuca.

[Qayda]:

Bu qism beş növ olur.

Birincisi, fe'ldən yaranmış isim mənasında ola bilər. Məsələn: «böyüklük» mənası verən «الغلق uluğluk» kimi. Bu söz «الغادتي ulğadhti» sözündən alınmışdır, «böyüdü» deməkdir. Quruluq demək olan «فَرُغْلِق kuruğluk» sözü də belədir, «فَرْنَدِي نَانِك kurındı nənq» sözündən alınmışdır.

İkincisi, başqa bir şey üçün hazırlanmış nəsnənin adı ola bilər. Məsələn: «سِرْقَلِق يِغَاج» sırıkluk yığac» və «تُفَاقَلِق يِغَاج» tukaklık yığac» sözləri kimi. Bunlar «sırıq [dirək, şüvül] düzəltmək üçün hazırlanmış ağac» və «süzgəc qayıрмаq üçün ayrılmış ağac» deməkdir.

Üçüncüsü, bir şeyin yetişdiyi, bitdiyi yerin adı ola bilər. Məsələn: «قَبَلِق» kabaklık» və «قَعَلِق» kağunluk» sözləri kimi, balqabaq bitən, qovun yetişən yer deməkdir.

Dördüncüsü, bu anlamlardan heç biri nəzərdə tutulmayan sırf isim ola bilər. Məsələn: «بَغَرَلِق» bağırlak», «سِغَرَجِق» sığırçuk» kimi.

Beşincisi, məsdər də ola bilər. «تُرُقَلِق» turukluk» kimi; «cızlıq, durğunluq» deməkdir. Bu söylədiklərim bu qəbildən olan saysız-hesabsız isimlər üçün yol göstərəndir, bələdçidir. Yaxşı tədqiq eləsən, qaydadan kənara çıxan heç nə tapılmaz.

کِرْتَلِی K i r i t l i g: kilid, qıfıl. «کِرْتَلِی قَبِغ» kiritlig kapuğ = kilidli qapı».

کُزْتَلِی K ö z ə t l i g: «کُزْتَلِی نَانِی» közətlig nənq = gözətilən, saxlanan şey».

چُکْتَلِی Ç ö k ü t l ü k: boyda balacalıq.

سُکْتَلِی S ö g ü t l ü k: söyüdlük, söyüd bitən yer (sərt kafla). «Söyüd sahibi» demək üçün yumşaq kafla «sögütlüg» demək lazımdır.

کُزْجَلِی K ö z ü ç l ü k³²⁷: «کُزْجَلِی تَتِی» közüçlük titik = gil qab düzəltmək üçün ayrılmış palçıq». «Gil qab sahibi» demək üçün «közüçlüg» demək lazımdır.

³²⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «küzəçlik» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 338).

تَمْرُلُكْ T ə m ü r l ü k: dəmir əridilən və süzülən yer. «تَمْرُلُكْ təmürlüg = dəmir sahibi».

كُومْرُلُكْ K ö m ü r l ü k: kömür almaq üçün kəsilən ağac və kömür qoyulan yer. Söz yumşaq kafla deyilsə, «kömürlüg = kömür sahibi» mənası yaranar.

تَبِيزْلِكْ T ə b i z l i k: həsəd, paxıllıq. «أَبِي تَبِيزْلِكْ كِمَا تَلْقَارْ» anınq təbizligi kimə talkar = onun paxıllığı kimə zərər verir».

تَبِيزْلِكْ T i t i z l i k: ağız buruşduran sərtlik, turşluq.

بُشِنَجْ B ü ş i n ç ə k: üzüm salxımı. Kəncəkə.

تَگِرْمَکْ T ə g i r m ə k: dəvənin belinə aşırılan, iki tərəfdən də içinə minmək üçün qoyulan səbət və səbətə bənzər şey. Oğuzlar buna «اُگْرِمَکْ ügürmək» deyirlər³²⁸.

شَکْرُکْ Ş ə k i r t ü k: fıstıq, püstə.

کَپَزْلِکْ K ə p ə z l i k: pambıqlıq; pambıq bitən yer. Adam haqqında deyilsə, «کَپَزْلِکْ kəpəzlik ər», yəni «pambıq sahibi» şəklində olar.

بَدْحِيزْلِکْ B ə d h i z l i g: «بَدْحِيزْلِکْ bədhizlik əw=bəzəkli ev».

کِیدْھِيزْلِکْ K i d h i z l i k: «کِیدْھِيزْلِکْ kidhizlik yünq = keçə düzəltmək, üçün hazırlanan yun». Yumşaq kafla söylənsə, «keçə sahibi» demək olar.

تَکْزُلِکْ T ə k ü z l i g³²⁹: qaşqa at. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَت تَکْزُلِکْ ای بَلْمَاسْ at təküzligi ay bolmas=at qaşqası ay olmaz», (atın alınıdakı qaşqa ay olmaz, ayın yerini tutmaz). Bu söz böyük bir işi kiçik bir işlə əvəz etməyə cəhd ediləndə deyilir.

سَمِيزْلِکْ S ə m i z l i k: səmizlik, köklük.

³²⁸ Bu, təxt-rəvan və ya kəcavədir.

³²⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tögüzlük» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 583).

كُفْرِي K ö w ə z l i k: ərköyünlük. Bu beytdə də işlənmişdir:

اِشْتَبِ اَتَا اَنَانِك نِك سَقْلَرْنِي قَدِرْمَا

نَتِك فَت بُلْب كُفْرِي قَانِب يِنَا قُثْرْمَا

«Eştib ata-ananınq sawlarınıq kadırma,

Nənq kut bulup köwəzlik kılınp yana kudurma».

Ata-ananı öyüdlərini eşidib rədd etmə,

Nemət tapsan, ərköyünlük edib qudurma.

(Həmişə ata-ana sözü dinlə, onların öyüdlərini qulaq ardına vurma, əgər nemətə, var-dövlətə çatsan, ərköyün olma, həddini də aşma).

جَجَكِي Ç ə ç ə k l i k: çiçəklik, çiçək bitən yer, gülzar, gülüstan.

كَبَكِي K ə p ə k l i k: kəpəklik, kəpək qoyulan yer, «كَبَكِي kəpəklik = kəpək sahibi».

تُفَكِي T ü w ə k l i k: sərçə vurmaq üçün (üfürülərək diyircək atmaq yolu ilə) oyulan ağac budağı.

بِتَكِي B i t i k l i k: «بِتَكِي bitiklik nənq = yazı yazmaq üçün hazırlanan nəsnə», «بِتَكِي bitiklik ər = bitik sahibi».

كَدُكِي K e d ü k l ü k: «كَدُكِي kedüklük kidhiz = yapıncılıq keçə, yapıncı tikmək üçün hazırlanan keçə», «كَدُكِي kedüklük ər = keçə sahibi».

كُدْهَكِي K ü d h ü k l ü g: «اِشْلَغ كُدْهَكِي işlğ küdhüklük ər = işi-gücü olan adam». Bu söz tək halda işlədilmir.

تِرَكِي T i r ə k l i k: dirəklik ağac yetişən yer, qovaqlıq. Yumşaq kafla «تِرَكِي tirəklik ər = dirək sahibi» deməkdir.

كَرَكِي K ə r ə k l i g: «بُو نَانِك اَل يَزَا كَرَكِي bu nənq ol bizgə kərəklik = bu nəsnə bizə lazımlıdır, gərəklidir».

بَشَكِي B e ş i k l i g: «بَشَكِي beşiklik urağut = beşikli, əli uşaqlı qadın».

تَشَكِّكِي T ö ş ə k l i k: «تَشَكِّكِي بَرَجْنِ töşəklik barçın=döşəklik parça». Söz yumşaq kaflla deyilsə, «تَشَكِّكِي ار töşəklik ər=döşək sahibi» mənasına gələr.

كُشِكِي K ö ş i k l i k: «كُشِكِي يِيرِ köşiklik yer = kölgəlik yer».

تِيكِي T i k i k l i g: «تِيكِي تُونِ tikiklig ton = tikilmiş paltar».

تُكُكُلُ T ö k ü k l ü g: «تُكُكُلُ تُرْغِ töküklüg tarıǵ = tökülmüş buğda».

Tökülmüş başqa şey üçün də bu söz işlənir.

بِيكِي B i l ə k l i g: «بِيكِي كُجِي küçlüg–biləklik kişi = güclü–biləkli adam».

بِيغِي B i l i g l i g: «بِيغِي كُشِي biliglig kişi=bilikli adam, alim».

بَالِي B ə l i k l i k: «بَالِي كَبَزِ bəliklik kəpəz=fıtil düzəltmək üçün hazırlanan pambıq».

كُولُ K ö l ü k l ü g: «كُولُ ار kölüklüg ər = yük daşımaq və minmək üçün kölüyü, heyvanı olan adam».

كُولِي K ö l i k l i k: «كُولِي يِيرِ köliklik yer=kölgəlik yer».

بُرُنْجِي B ü r ü n ç ü k: bürüncək, qadın baş örtüsü, bürünüləcək nəsnə.

بِيلِنْجِي B i l i n ç ə k: «بِيلِنْجِي بِلْدِي bilinçək nənq = oğrunun, yaxud baş-qasının əlində olan oğurlanmış malın adı; əşyayı – dəlil. «بِيلِنْجِي بِلْدِي bilinçək bildi» deyilir ki, «oğrunun əlindəki oğurluq malı tanıdı» deməkdir.

تَرِنْجِي T ə r i n ç ə k: bir parçadan tikilmiş qadın çarşafı.

[Qayda]:

Bu qism beş cür olur.

Birincisi, bir şeyin yetişdiyi, bitdiyi yerin adı ola bilər. «سُكْتَلِي sögüt-lük» kimi, «söyüd bitən yer» deməkdir. Yaxud bir şeyin

qərar bulduğu, qoyulduğu yerin adıdır. «كَبْكَلِكْ kəpəklik» kimi, «kəpək qoyulan yer» deməkdir.

İkincisi, adı çəkilən nəsənin düzəldilməsi üçün ayrılan şeyin adı ola bilər. Məsələn, «تَشْكَلِكْ بَرَجِنْ töşəklik barçın». Bu, «döşək düzəltmək üçün ayrılan parça» deməkdir. «بُو يَغَاجِ أَل قَبْعَا بُو تَرَكَلِكْ bu yığaç ol kapuğka tirəklik» sözü də belədir, yəni «bu ağac o qapıya dirək üçün hazırlanmışdır».

Üçüncüsü, əşyanın və insanın yaradılışını, təbiətini ifadə edən məsdər ola bilər. Məsələn, «كَوَازَلِكْ köwəzlik», «يَغِيتَلِكْ yigitlik» kimi, «ərköyünlük», «gənclik» deməkdir. İsim saydığım bu üç mənaya gəlirsə, söz bütün türk dillərində qalın və ك sərt kaf ilə [yəni -lık/lik] şəkilçisi ilə işlənir. Başqa cür deyildir.

Dördüncüsü, söz adı çəkilən nəsənin sahibi mənasında ola bilər. Məsələn, «بِلَكَلِكْ ار biləklig ar», «بِتِغَلِكْ ار bitiglig ar» kimi. Bunlar «qüvvətli biləyi olan adam» və «kağız sahibi olan adam» deməkdir. Bu, ərəblərin³³⁰ رَجُلٌ تَا مِرْوَالَيْنْ sözü kimidir.

Beşincisi, söz məf'ul mənasında ola bilər. «بِلِكْ كِشِي اَرَا اَلَكَلِكْ ال bilik kişi ara ülüklüg ol» və «تَشْكَلِكْ تَشَاكْ töşəklig töşək» sözləri kimi. Bunlar «bilik adamlar arasında üləşdirilmişdir, bölüşdürülmüşdür» və «döşənmiş döşək, döşəli döşək» deməkdir. İsim bu son iki mənaya gəlirsə, söz hökmən -lig/-lüg şəkilçisi ilə işlənir. Başqa cür ola bilməz. Bu isimlərin (üç hərflili isimlərdə) həmin mənaları ifadə etməsi üçün söz qalın heca ilə bitirsə ك qalın kaf, yəni -lık şəkilçisi, incə

³³⁰ Ərəblərin sözü belədir: «رَجُلٌ تَا مِرْوَالَيْنْ rəcül-təmir və labin», yəni hər fəh «xurmalanmış və südlənmiş adam», yəni «xurma və süd sahibi olan adam, xurması və süd olan adam». Bu söz nəsə sahibi olmağı bildirir.

heca ilə bitirsə ک yumşaq kaf [yəni –lig şəkilçisi] əlavə olunur. Son nümunələrdə isə غ ğ [yəni –liğ] artırılır. Bu, dəyişməyən, sabit qaydadır və onun türk dillərində pozulduğu heç vaxt müşahidə edilməmişdir.

İKİNCİ HƏRFİ HƏRƏKƏLİ, ÜÇÜNCÜ HƏRFİ SÜKUNLU OLAN فَعْلَان FƏ'ƏLLAN BABI

بَلِّجِن B a l ı k ç ı n: baliqcıl, baliq yeyən quş. Ərəblər ona məlik ül-xərin deyirlər.

جُفْرَدَان Ç u ğ u r d a n: uçurum.

فَرُغْرَيْن K u r u ğ j ı n: qurğuşun, (iki məxrəc arasındakı ُ j ilə). Oğuzlar bu sözdən bir sıra hərfələri ataraq «فُشُون kuşun» deyirlər.

بُدْرَسِين B u d u r s ı n: bildirçin. Bu beytdə də işlənmişdir:

أزْم مَبِك بُدْرَسِين

اوتى آيک جَقْلَنُور

«Özüm məninq budursın,

Otı aninq çaklanur».

Mənim qəlbim bildirçin,

Onun odu çalxanır.

(Mənim ruhum bildirçin kimi onun eşq atəşi üzərində uçub hərlənir).

تَافِشْغَان T a w ı ş ğ a n: dovşan. «تَافِشْغَان يلى tawışğan yılı = türklərin on iki ilindən birini adı».

تَافِشْغَان T a w u ş ğ a n: «تَافِشْغَان اکر tawuşğan öküz = Uç səhərindən axan çayın adı».

چَابِيتْغَان Ç a p ı t ğ a n: «بُوَات آل كِشى كا جَبِيتْغَان bu it ol kişigə çapıtğan = bu it həmişə adamın üstünə cumandır».

جَبْتِغَان Ç a p ı t ğ a n: «ر جَبْتِغَان çapıtğan ər=cəllad, adam boynu vuran».

Uyğurca.

سَبْتِغَان S a p ı t ğ a n: «ر فَرْقُ سَبْتِغَان bu at ol kudhruk sapıtğan = bu at həmişə quyruq yelləyir». İtin çörək istəyəndə və ya sahibini görəndə quyruq bulmasına da belə deyilir.

قَدْتِغَان K a d h ı t ğ a n: «ر قَدْتِغَان kadhitğan ər=kimsəyə boyun əyməyən adam». İnadkar, tərs heyvanlara da belə deyilir.

تَرْتِغَان T a r ı t ğ a n: «ر تَلِيمُ تَرْتِغَان bu ər ol təlim tarığ tarıtğan = bu adam çoxlu toxum əkdirən adamdır».

فَرْتِغَان K u r ı t ğ a n: «ر بُوْأَرُ أَل تَلِيمِ فَرْتِغَان bu ər ol təlim üzüm kurıtğan = bu adam çoxlu üzüm qurudan kimsədir».

تُرْتِغَان T o z ı t ğ a n: «ر بُوْأَتُ أَل تَلِيمِ تُرْتِغَان bu at ol təlim toprak toztığan = bu at torpaqdan çox toz qoparan atdır».

بُشْتِغَان B o ş u t ğ a n: «ر بُوْأَتُ أَل قَرْنِ بُشْتِغَان bu ot ol karın boşutğan=bu, ishal yaradan dərmandır». Çox vaxt bir şeyin qatılığını, sərtliyini yumşaldan nəsneyə də belə deyilir.

تَشْتِغَان T a ş ı t ğ a n: «ر بُوْأَرُ أَل أَقْنَا تَلِيمِ تَشْتِغَان bu ər ol əwinqə təlim tavar taşıtğan = bu adam evinə malı çox daşdan adamdır». Başqa şey daşımaq da belədir.

تَشْتِغَان T a ş ı t ğ a n: «ر بُوْأَتُ أَل أَشِجِ تَشْتِغَان bu ot ol aşıç taşıtğan = bu od qazanı çox daşıran oddur».

قَشْتِغَان K a ş ı t ğ a n: «ر بُوْأَرُ أَل أَتِنِ قَشْتِغَان bu ər ol ətin kaşıtğan = bu adam bədənini çox qaşıtdıran adamdır».

قَقْتِغَان K a k ı t ğ a n: «ر بُوْأَرُ أَل مَنِ تَوْتَجِي قَقْتِغَان bu ər ol məni tutçı kakıtğan=bu məni çox əsəbiləşdirən, canımı sıxan adamdır».

قَلْتِغَان K a l ı t ğ a n: «ر بُوْأَرُ أَل أَتِنِ قَلْتِغَان bu ər ol atın təlim kalıtğan = bu adam atını həmişə şahə qaldıran adamdır».

قَمْتَنغان K a m a t ğ a n: «بُو كُنْ أَل كَوُز قَمْتَنغان» bu kün ol köz kamatğan = bu günəş gözü qamaşdıran günəşdir».

قَمِئَنغان K o m ı t ğ a n: «أَعْلُ مَنِ أَفْكَأ قَمِئَنغان» oğul məni əwgə komıtğan = oğlum məni ev üçün qəribsədir». Başqa şeylər üçün darıxmaq da belədir.

قَنْتَنغان K a n a t ğ a n: «بُو أْتُ أَل بُرُنْ قَنْتَنغان» bu ot ol burun kanatğan = bu dərman həmişə burun qanadan dərmandır».

قَبِئَنغان K a n ı t ğ a n: «أَل أَرَكُ قَبِئَنغان» ögdi ol ərig kanıtğan = tərif o adamı həmişə vəcdə gətirir, coşdurur».

بَطْرَنغان B a t u r ğ a n: «بُو كِشِي أَل سَوُزْ بَطْرَنغان» bu kişi ol söz baturğan=bu adam daima sirr saxlayan, sözü gizləyən adamdır». Analoji hallarda da belə deyilir.

تَطْرَنغان T a t u r ğ a n: «بُو أَرُ أَل أَشْ تَطْرَنغان» bu ər ol aş taturğan=bu adam qonağa və başqalarına yemək daddıran adamdır». Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

أَرْدِي أَشِينْ تَطْرَنغان
يَقْلُقُ يَغْغُ قَجْرَنغان
أَغْرَقُ سَوْسِينْ قَيْتْرَنغان
بَسْتَسِي أَلْمُ أَحْتَرُوْ

«Ərdi aşın taturğan,
Yawlak yağığ kaçurğan,
Oğrak süsin kaytarğan,
Bastu ölüm, axtaru».
Aşımı daddırandı,
Pis yağı qaçırandı,
Oğraq qoşuşunu qaytarandı,
Ölüm basdı, apardı.

(Bir igid haqqında mərsiyə deyir: çox qonaqpərvər, səxavətli adam idi, pis düşməni qaçıran, oğraq qoşununu geri qaytaran igid idi, çox heyif ki, ölüm gəldi, onu apardı).

تُبرغان T o p u r ğ a n y e r: ayaq basan zaman toz qopan yumşaq torpaq.

سُبُزْغان S u b u z ğ a n³³¹: məşatlıq, müsəlman olmayanların qəbristanlığı. Bu məsələdə də işlənmişdir: « تُبرغان، تَبْرُغان، تَبْرُغان دا اَو بُلْماس، تَبْرُغان دا آف بُلْماس =qəbristanda ev olmaz, yumşaq torpaqlı yerdə ov olmaz». Ov ancaq suyu, bitkisi çox olan yerdə olar.

قَبْرغان K a b a r ğ a n: qabartı, sivilcə. Bədəndə qaşınma və hərarət üzündən yaranan qabartı.

قَتْرغان K a t u r ğ a n: « اَلْأَكْش قَتْرغان، بُوْ اَر اَلْأَكْش قَتْرغان =bu ər ol öküş katurğan=bu, çox qatıla-qatıla gülən, deyib-gülən, çox şən adamdır».

قَبْرغان K o p u r ğ a n: « بُوْ اَر اَلْ تَاشِغ بَيْرْدَنْ قَبْرغان، بُوْ اَر اَلْ تَاشِغ بَيْرْدَنْ قَبْرغان =bu ər ol taşığı yerdən kopurğan=bu adam daşı yerdən qoparan adamdır». Başqa şeyi qoparmaq barədə də belə deyilir.

تُدْرغان T o d h u r ğ a n: « بُوْ اَر اَلْ اَجِغ تُدْرغان، بُوْ اَر اَلْ اَجِغ تُدْرغان =bu ər ol açıq todhurğan = bu, ac adamı doyurandır». Bu sözün əsli « تَدْرغان todhğurğan»dır.

سَبْرغان S ı d h ı r ğ a n: « بُوْ اَر اَلْ سَبْرغان، بُوْ اَر اَلْ سَبْرغان =bu ər ol sıdhrım sıdhrığan =bu adam sıyırım sıyıran adamdır». Hər hansı bir başqa şeyi sıyımaq bacarığında olan adama da belə deyilir.

قَبْرغان K a y t a r ğ a n: « بُوْ اَلْب اَلْ يَغِينِي قَبْرغان، بُوْ اَلْب اَلْ يَغِينِي قَبْرغان =bu alp ol yağını kaytarğan =bu, düşməni qaytaran, qaçıran alpdır».

³³¹ Yanlıştır, doğrusu «suburğan» olmalıdır, çünki «suburğan» sözü həmin mənada bu gün də işlənir.

- قَجْرغان K a ç u r ğ a n: «بُوْ اَرْ اَلْ قَنْقَى قَجْرغان» bu ər ol konuknu kaçırgan = bu, qonağını qaçıran adamdır».
- قَجْرغان K a ç u r ğ a n: «بُوْ اَرْ اَلْ كِشَى قَجْرغان» bu ər ol kişi³³² kaçırgan = bu, adamı qaçıran adamdır», (yanına bir adam gələndə əsəbiləşir, canı sıxılır, təkəbbürlənir deməkdir).
- قَدْرغان K a d h ı r ğ a n: «بُوْ اَرْ اَلْ اَرْنْ بَيْنِ قَدْرغان» bu ər ol ərən boynın kadhırğan = bu, ərən boynu əydirən adamdır, başqalarına boyun əydirən adamdır».
- تَشْرغان T a ş u r ğ a n: «بُوْ اَوْتْ اَلْ اَشِيْجْ تَشْرغان» bu ot ol aşıç taşurğan=bu od həmişə qazanı daşıran oddur». Sel hovuzun suyunu daşıranda da belə deyilir.
- قَقْرغان K a k u r ğ a n: xəmiri yağla yoğrulan bir çörəkdir, kürədə və ya təndirdə bişirilir.
- قَقْرغان K a w u r ğ a n: «بُوْ بِلَزْكَ اَلْ بِلْكَ قَقْرغان» bu biləzük ol bilək kawurğan=bu həmişə biləyi sıxan bilərzikdir».
- تَمْرغان T a m u r ğ a n: «بُوْ اَعْلْ اَلْ بُرْنَى تَمْرغان» bu oğul ol burnu tamurğan =bu uşağın burnu həmişə axır, qanayır».
- سَقْرغان S a ğ ı z ğ a n: saxsağan.
- قَدْرغون K u d h u r ğ u n: quşqun, yəhərin quşqunu.
- تُرْشغان T u r u ş ğ a n: «بُوْ اَرْ اَلْ كِشَى بَرَلَا تَتْجَى تُرْشغان» bu ər ol kişi birlə tutçu turuşğan=bu daima hər kəsə qarşı çıxan adamdır».
- اَلارْ اِكْى تَقَارْ سَتِشغان اَلِشغان لارْ اَلْ سَتِشغان اَلِشغان S a t ı ş ğ a n – a l ı ş ğ a n: «اَلارْ اِكْى تَقَارْ سَتِشغان اَلِشغان لارْ اَلْ سَتِشغان اَلِشغان» olar ikki tavar satışğan-alışğanlar ol³³³ = onlar birlikdə

³³² Bəsim Atalayın yazdığına görə, basma nüsxədə bu söz «کِشَى kişigə» şəklindədir. Burada «gə» şəkilçisinə lüzum yoxdur. Doğru variant «kişini» olmalıdır (DLT, I, s. 518). Bundan əvvəlki iki maddənin misalları («bu ər ol yağını kaytarğan» və «bu ər ol konuknu kaçırgan») buna dəlildir. Oradakı «yağını» və «konuknu» sözlərindəki «nı» şəkilçisi bizim dediyimizi təsdiq edir.

³³³ Bu maddədə olan bəzi səhvlər Bəsim Atalay tərəfindən düzəldilmişdir və biz doğru variantı yazdıq.

mal alıb-satandırlar». Başqa bir deyişlə «سَتِشْغَان تَقِشْغَان sa-tışğan-tawışğan» da deyilir. Bu sözlər «سَتَى sattı» və «تَدَى tawdı» sözlərindən alınmışdır, «satdı-sovdu» de-məkdir.

بَقِشْغَان B a k ı ş ğ a n: «أَل كِشَى بَرَلَا بِقِشْغَان أَل ol kişi birlə bakışğan ol = o hər kəsə göz ucu ilə baxan adamdır».

تُقِشْغَان T o k u ş ğ a n: «أَل أَر أَل يَفْلَاقُ تُقِشْغَان» ol ər ol yawlak tokuşğan = o, yaman çarpışan, qovğaçı, cəng atəşini qızışdıran adamdır».

سُفْشْغَان S o w u ş ğ a n: soxulcan üzündən olan sarılıq xəstəliyi, bu, qarında bir ildir.

بِجِغَان B ı ç ı l ğ a n: əldə, ayaqda, yer qabığında olan çatlar.

تُپْغَان T u p u l ğ a n: «كُوكُ تُپْغَان» kök tupulğan=bir quş adı». Guya bunun qanadında polad var, dağın burnuna vurunca dəlib o biri tərəfə keçir. Bunu mənə çox yaxşılığı dəyənlər bir adamdan eşitdim.

تُپْغَان T u p u l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل جَرِكُ تُپْغَان» bu ər ol çərig tupulğan = bu, döyüş səflərini yarıb keçən adamdır». Bu sözün əsli «تُمْرُ تُپْغَان» təmür tupuldı» sözündən alınmışdır, «dəmir dəlindi» deməkdir.

قَاتِغَان قَارِغَان K a t ı l ğ a n – k a r ı l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل كِشَى بَرَلَا تَتَجَى قَاتِغَان قَارِغَان» bu ər ol kişi birlə tutçı katılğan-karılğan=bu adam hər kəsə qatılan-qarışan, hamı ilə qaynayıb-qarışan adamdır».

قُرْغَان K u r u l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل سِنْكِرَى قُرْغَان» bu ər ol sinqiri kurulğan = bu həmişə sinirlənən, əsəbiləşən adamdır».

قُتْغَان K u t u l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل يَغِيدِن قُتْغَان» bu ər ol yağıdın kutulğan = bu həmişə düşmənin əlindən qurtulan adamdır». Başqa şeylərdən qurtulmaq da belədir.

قَبْلُغَان K a p u l ğ a n: «بُو نَانِكْ أَل قَبْلُغَا قَبْلُغَان» bu nənq ol kapuğda kapulğan =bu daim qapıda sıxışan şeydir». Başqası da belədir.

قُشْلُغَان K o ş u l ğ a n: «بُو قُزَى أَل سَغْلَقْ بَرَلَا قُشْلُغَان» bu kuzı ol sağlık birlə koşulğan=bu, sağılan qoyuna qoşulan, qatılan quzudur». Başqası da belədir.

سُغْلُغَان S o ğ u l ğ a n: «بُو سُوفْ أَل تَقْرَاقْ سُغْلُغَان» bu suw ol tawrak soğulğan =bu su torpağa tez hopen, əmilən, soğulan sudur». Bulaq öz suyunu sorsa (soğsa), yenə belə deyilir³³⁴.

قَقْلُغَان سَقْلُغَان K a k ı l ğ a n – s o k u l ğ a n: «بُو أَرْ أَل تَلِمْ قَقْلُغَان سَقْلُغَان» bu ər ol təlim kakılğan-sokulğan=bu hamının xorladığı, itələ-yib-yıxdığı adamdır».

تُتْرُكَان T u t u r k a n: düyü, çəltik.

تَشْرُقَان T a ş ı r k a n: «تَشْرُقَان كُوزْلُكْ» taşırkan közlüg = dombagöz».

سَقْرُقَان S a k ı r k a n: böyük siçan, siçovul³³⁵.

بِیْتَلُكَان B i t i l ğ a n: «بُو أَرْ سُوْكََا بِيْتَلُكَان أَل» bu ər sügə bitilgən ol = bu, adı daima orduya yazılı olan adamdır».

تِرْلُكَان T e r i l ğ a n: «بُولَارْ بُوْتُنْ أَل تَتَجِي تِرْلُكَان» bular budhun ol tutçı terilgən = bunlar hər zaman toplaşan [bir yerə] bir boydur». Toplanıb-dağılmaq adəti olan hər şey belədir.

كُتْرُكَان K ö t ü r ğ a n: «بُو بُغْرَا أَل يَكْ كُتْرُكَان» bu buğra ol yük kötürgən = bu hər zaman yük götürən erkək dəvədir».

كُجْرُكَان K e ç ü r ğ a n: «بُو بَاكْ أَل يَارُقْ كُجْرُكَان» bu bəg ol yazuk keçürgən = bu, günahı daim bağışlayan bəydir».

³³⁴ «Soğmaq» sözü bəzi dialektlərimizdə, canlı danışıq dilində bu gün də işlənir. «İnək musluğu soğdu=inək musluqdadakı bütün suyu (ağzını sudan ayırmadan) soğdu, içdi, içinə çəkdi». «Vəli hamını soğdu = Vəli qumarda hamını son qəpiyinə qədər uddu».

³³⁵ Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu söz basma nüsxədə «sakırkan», yazma nüsxədə «sıkırkan»dır. Sonuncu imla doğrudur (DLT, I, s. 521).

كَجْرَكَان K e ç ü r g ə n: «بُوْ اَرَال تَلِم ايش كَجْرَكَان» bu ə r ol təlim iş keçürgən= bu həmişə çətin, zor işləri bacaran adamdır». Bunun kimi, «تَفْرَكَان- أَفْرَكَان» əwürgən-təwürgən» də deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

يَغى اوْتِن اَجْرَكَان
توَيْدِن اَنِ كَجْرَكَان
اِشْلَر اَزُب كَجْرَكَان
تَكَدى اَقى الدُرُو

«Yağı otın öçürgən,
Toydu anı köçürgən,
İşlər üzüp keçürgən,
Təgdi okı, öldürü».
Yağı odunu söndürən,
Ordudan onu köçürən,
İşləri üzən, keçirən,
Dəydi oxu, öldürü.

(Bir bahadırın ölümünə ağı deyir: ölüm savaşlarının odunu söndürən, onu ordudan çıxaran idi, ağır, çətin işləri bacaran idi, ona fələyin öldürücü oxu dəydi).

جَفْرَكَان Ç ə w ü r g ə n: «بُوْ اَر اَل تَلِم اَق جَفْرَكَان» bu ə r ol təlim ok çəwürgən =bu, oxu həmişə çevirən adamdır». Bu, oxu dırnaq üstə çevirməkdir.

كُوسْرَكَان K ö s ü r g ə n: köstəbəyin bir növü.

تُشْرَكَان T ü ş ü r k ü n: vələs ağacı. Bir dildə.

كُفْرَكَان K ü w ü r g ə n: dağ soğanı. Oğuzlar buna «كُمْرَكَان» kümürgən» deyirlər.

تَمْرَكَان T ə m ü r g ə n: ox təmrəni, ox ucluğu. Oğuzca.

- تكركان Tə g ü r g ə n: «اذاقا تکرکان bu ə r ol ışıǵ adhakka təgürgən = bu, işi dizə gətirən, işin axırına çıxan adamdır».
- كلركان K ö l ə r g ə n: «بوات آل کلرکان bu at ol kölərgən = bu həmişə qarını köpən və yıxılıb yerə yayılan atdır».
- سمرکان S ö m ü r g ə n: «سوتک سمرکان bu ə r ol sütüg sömürgən = bu həmişə südü sümürən adamdır». Başqa şeyi sümürənə də belə deyilir.
- سُرلکان S ü r ü l g ə n: «تتجی سُرلکان bu ə r ol təgmə yerdən tutçı sürülgən = bu hər yerdən qovulan, sürülən adamdır».
- کریلکان K ə r i l g ə n: «بونات آل کریلکان bu nənq ol kərilgən = bu daima gərilən nəsnədir». Dərinin gərilməsi, uzanması, dağ təpəsində buludun yayılması da belədir.
- کرلکان K ə r i l g ə n: «ار آل تلم کرلکان bu ə r ol təlim kərilgən = bu daima gərinən, əsnəyən adamdır».
- تیرلکان T i r l i g ə n: «ار آل انکو سافن تیرلکان bu ə r ol edhgü sawın tirilgən = bu həmişə yaxşı ünü, adı-sanı, şöhrəti olan adamdır».
- تیرلکان T e r i l g ə n: «بونات آل بیربیرکا تیرلکان bu nənq ol bir-birgə terilgən = bu həmişə bir-birinin üstünə yığılan, qalanan nəsnədir».
- کسیلکان K ə s i l g ə n: «بویب آل کسیلکان bu yıp ol kəsilgən = bu ip daim kəsilən, qopan ipdir».
- سەشیلکان S ə ş i l g ə n: «بوتگون آل سەشیلکان bu tügün ol səşilgən = bu həmişə çözülen, açılan düyündür».
- تۈگلکان T ü g ü l g ə n: «بویب آل تۈگلکان bu yıp ol tügülgən = bu hər zaman düyülən ipdir».
- تۈگلکان T ü g ü l g ə n: «بوار آل تتجی قاشی کوزی تۈگلکان bu ə r ol tutçı kaşıközi tügülgən = bu, həmişə qaşı-gözü çatıq, düyülən, qaşqabaqlı adamdır».

[Qayda]:

Bu qism beş cür olur. Bu, غ ğ qismidir, ك ge qismi də belədir.

Birincisi, görülən işin daim təkrarlanmasını və öz təbiəti üzrə sadir olmasını göstərir. Məsələn: «بُوْ اَغْلُ اَلْ بُرْنِيْ يُمْرِغَان» bu oğul ol burnu tamırğan³³⁶ = bu uşağın burnu həmişə axandır» və «بُوْ اَرُ اَلْ اَذْكُوْ سَاقِيْنِ تِرْلِكَان» bu ər ol edhgü sawın tirilgən = bu həmişə yaxşı ünü, şöhrəti olan adamdır».

İkincisi, sifətin artibutlaşan şeydən başqasına keçməsi və atributlaşan şeyin sifət üçün davam etməsidir. Məsələn: «بُوْ اَرُ اَلْ تُونِنِ» bu ər ol tonın kurutğan = bu, tez-tez paltarını qurudan kimsədir» və «بُوْ اَرُ اَلْ سُوْفُغِ سُمْرُكَان» bu ər ol suvuğ sömürgən = bu həmişə suyu sümürən adamdır». Başqa şey sümürən üçün də belə deyilir. Bu qismdən olan bütün mücərrəd isimlər sərt kafla, sifətlər isə yumşaq kafla gəlir.

Üçüncüsü, atributlaşan şeyin məf'ul mənasına gəlməsidir. «بُوْ اَرُ اَلْ فُقْلُغَان» bu ər ol kakılğan-sokulğan = bu hamının xorladığı, itələyib-yıxdığı adamdır» və «بُوْ اَرُ اَلْ يِيْرِدَانِ يِيْرِكَا سُرْلِكَان» bu ər ol yerdən-yergə sürülgən = bu, yerdən-yerə qovulan, sürülən adamdır» sözlərində olduğu kimi.

Dördüncüsü, failin istəmədiyi, arzu etmədiyi işlə vəsflənməsidir. «بُوْ اَلْ سُوْرُنِ اَشْشِيْ» bu kişi ol sözün unutğan = bu, sözünü unudan adamdır və «بُوْ تُكُوْنُ اَلْ سَشْلِكَان» bu tügün ol səşilgən = bu, çözlən, açılan düyündür» sözlərində olduğu kimi.

³³⁶ Yazma və basma nüsxələrdə «بُوْ اَغْلُ يُمْرِغَان» imlası ilə keçən bu söz əslində «بُوْ اَغْلُ تَامُرْغَان» olmalıdır. Biz ərəb hərfləri ilə «بُوْ اَغْلُ يُمْرِغَان», latın hərfləri ilə «tamurğan» şəklində yazdıq.

Beşincisi, bu mənalardan heç birini ifadə etməyən sözün özünün mücərrəd isim olmasıdır. «كُفْرَان küwürgən³³⁷=dağ soğanı» və «تَشْغَان tawuşğan = dovşan» kimi.

Rum ölkəsindən Çinə qədər bütün oğuzlar və köçərilər davamlılıq bildirən ق ka və غ ğ hərflərini qısalıq üçün atırlar.

Tələffüzdə sifətlər arasında kişi və qadın cinsi yoxdur. Bu ancaq sözün gəlişindən anlaşılır. Mənim bildirdiyim hər sifət və göstərdiyim hər ölçü, hər qayda bu qismə aid deyildir. İstər dörd hərfli, istərsə də dörd hərfdən artıq olan fe'llərdə bu qaydanı tətbiq etmək doğru olmaz. Ulu Tanrı izin versə, bu şey lap tezliklə izah ediləcəkdir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ İKİNCİ HƏRFİ SÜKUNLU OLAN فَعْلَل FƏ'LƏLƏL BABI

سُنْدِلَاچ S u n d ı l a ç: at quşu, çayır quşu. Bu məsəldə də işlənmişdir: «سُنْدِلَاچ ایشی ارماس ارتکون تېماک» sundılaç işi ərməs örtkün tərpmək = xırman döymək at quşunun işi deyil». Bu söz güclü adamın işini görmək istəyən zəif, cılız adam haqqında deyilir.

قَرِغْلَاچ K a r ğ ı l a ç: qaranquş.

قَرِغْلَاچ K a r l ı ğ a ç: qaranquş. Yuxarıdakı sözdən çevrilmişdir.

قَرِغْلَاچ K a r ğ a l ı ğ: Talas yaxınlığında bir qala adıdır. Əsil yazılışı belədir: قَرِغْلَاچ .

تَمَغْلَاک T a m ğ a l ı k: kiçik ibrik.

³³⁷ Bu söz hər iki nüsxədə «كُفْرَان kəwürgən» şəklində verilsə də, yanlışdır (DLT, I, s. 525), doğrusu burada yazılan variantıdır.

تَمْلِقْ T a m ğ a l ı k: bir adamlıq süfrə. Əsli «تَمَالِغْ tamğalığ» olub damğa vurulmuş deməkdir. Xaqanlar öz ibriklərini və süfrələrini möhürləyirlər ki, başqaları istifadə edə bilməsinlər. Bunlarda bir adama yetəcək qədər yemək və içmək olur. Beləliklə, «tamğalığ» sözü hər kiçik süfrə və ibrik üçün ümumi ad olmuşdur.

تَمْلِقْ T a m ğ a l ı k: xaqandan başqa kimsənin üzərində yemək yeməməsi üçün damğa vurulmaq üçün hazırlanmış süfrə. Məxrəcləri yaxın olduğu üçün غ ğ hərfi ق ka hərfinə çevrilərək deyilsə də, səhv sayılmaz.

سَرْمَجْ S a r m a ç u k: bir əriştə növü. Bunun xəmiri noxud boyda kəsilərək bişirilir, xəstələrə və zəiflərə verilir.

سَرْمُسَقْ S a r m u s a k: sarımsaq.

سَمْرَسَقْ S a m u r s a k: sarımsaq. Yuxarıdakı sözdən çevrilmişdir.

فَرْعَلِقْ K u r ğ u l u k: qısalıq.

قِرْلَامُقْ K ı z l a m u k: qızılca, qızılcaya bənzər sivilcələr.

قَشْغَلِقْ K a ş ğ a l a k: ördəkdən kiçik bir su quşu, qaşqaldaq. Bu beytdə də işlənmişdir:

تَتَكْدَا بَلَا كُرْسَا مَنِي أَرْدَكْ أَتَار

قَلْفَا كُرْبْ قَشْغَلِقِي سَفْقَا بَتَار

«Tənqdə belə körsə məni ördək, atar,

Kalwa körüp kaşğalakı suwka batar».

Ördək məni o göldə təmrənsiz ox atan görsə,

Qaşqaldaq tez suya cumar.

(Ördək məni bu sularda təmrənsiz oxla gördüyü vaxt qaşqaldaq tez suya cumar. Guya ki, mən ördəyi qoyub onu vuracağam. Halbuki heç birini vura bilmərəm, çünki oxum təmrənsizdir).

بَلْغُلُوكْ B ə l g ü l ü g: «بَلْغُلُوكْ bəlgülüg nənq = bəlli olan nəsənə». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: بُلْدَاجِي بُزَاغُوْ اَرَا بَلْغُلُوكْ bol-daçı buzağu öküz ara bəlgülüg = öküz olacaq buzov bəlidir, öküz olacaq dana öküzlər arasında bəllidir». Bu söz hər cür perspektiv vəd edən igid, qoçaq gənc üçün deyilir.

كُزْكُنْ K ü z k ü n ə k: laçına bənzər bir quş. Hava udmaqla yaşayır.

قَدْنَاغْنِ K a d h n a ğ u n: «قَدْنِ قَدْنَاغْنِ kadhın kadhnağun = qayın, qaynalar». Kürəkənlər üçün söylənir, ard-arda, qoşa söylənir.

سَدْوَاچ S a n d u v a ç: bülbül. Həmin söz bu bənddə də işlədilmişdir:

سَدَا قَجْر سَدْوَاچ

مَدَا تَنَر قَرغِلَاچ

تَتَلِغْ اَتْر سَدْوَاچ

اَرَكْ تِشِي اچر شُور

«Səndən qaçar sundılaç,
Məndə tınar kargılaç,
Tatlığ ötər sanduvaç,
Erkək – tişi uçruşur».
Səndən qaçar at quşu³³⁸,
Məndə dinər qaranquş,
Şirin-şirin ötər bülbül,
Erkək-dişi uçuşar.

(Yaz qısa deyir: at quşu səndən qaçar, qaranquş məndə dincələr, bülbülsə cəh-cəh vurur, bütün quşlar yazda cütləşərlər).

مُنْدَرُوْ M ü n d ə r ü³³⁹: ipəklə bəzənmiş gəlin otağı.

Beş hərfliyə bitdi.

³³⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər sundılaç quşunun adını «şaqrəquşu» kimi (DLT-2005, s. 467) çevirmişlər.

³³⁹ Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 481) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.345) bu sözü «mundaru» kimi oxumuşlar.

ALTI HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل FƏ'ƏLƏLƏL BABI

- تَزْلُزْكَ T i z i l d ü r ü k: başmaq, məst kimi şeylərin ucuna taxılan pullar.
- كُزْلُزْكَ K ö z ü l d ü r ü k: at quyruğundan toxunan tor, göz qamaşanda, ağrıda üstünə qoyulur, «كُزْلُزْكَ közlük» də deyilir.
- جَيْشُزْكَ Ç i n i ş t ü r ü k³⁴⁰: bir ağacın meyvəsidir, fındığa bənzəyir, ağı, qırmızısı olur, yazda yetişir, yeyilir.
- كُمْلُزْكَ K ü m ü l d ü r ü k³⁴¹: atın sinəsindən keçirilən qayıq.
- سَقْلُزْكَ S a k a l d u r u k: ipəkdən hörülən qaytan; papağın başda durması, düşməməsi üçün çənə altından keçirilərək bağlanır.
- قَلْلُزْكَ K a l a l d u r u k: kişi adı.

YEDDİ HƏRFLİ SÖZ

- زَرْغَجْمُود Z a r ğ u n ç m u d³⁴²: ətirli bir ot növü, fəsləyən. Bu sözün farscası «بَلَنْگ مِشْک bələng müşk»dür³⁴³.

Salimdən olan isimlər kitabı bitdi.

BİRİNCİ CİLDİN SONU.

³⁴⁰ B. Atalayın qeydinə görə, hər iki nüsxədə «جَيْشُزْكَ çəniştürük» şəklində gedən bu söz əslində «çiniştürük» olmalıdır. Çünki Çində yetişən bu meyvənin adındakı «Çin» sözü də bunu göstərir (DLT, I, s.530). Bu söz Salih Mütəllibovda «çiniştürük» (TSD, I tom, bet 482). Hüseyin Düzgün (DLT, I, s.297) və S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər (DLT-2005, s.227) və Çin nəşrində (DLT-Çin, I cild, s.553) «çəniştürük» şəklindədir.

³⁴¹ Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 482) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.322) bu sözü «kömüldürük» kimi oxumuşlar.

³⁴² Vav hərfini də hesaba qatdıqda, faktiki olaraq «زَرْغَجْمُود» sözündə 8 hərf vardır.

³⁴³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «pələng müşk» kimi oxumuş və mötərizədə «qaplan müşkü» kimi mənalandırılmışlar (DLT-2005, s.720).

QEYDLƏR və İZAHLAR

Türk və oğuz məsələsi

Mahmud Kaşğari bəzi sözlərin qarşısında onların hansı ləhcə və ya ləhcələrə aid olduğunu göstərməklə yanaşı, bəzən də «iki ləhcənin—türk və türkmən—birində» deyə yazmışdır. Burada «türkmən» sözü altında oğuz, «türk» sözü altında qeyri-oğuz ləhcələrini başa düşmək lazımdır. Müəllif ümumi dil kontekstində hər hansı bir fərqi izah edəndə də «oğuz» və «türk» sözlərini işlətməmişdir ki, bu da yenə oğuz və qeyri-oğuz (oğuz olmayan digər türklər) mənasına gəlir.

Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab

Tarixi şəxsiyyət, tarix boyu gəlib-keçmiş ən böyük türk qəhrəmanı və xaqanıdır. B.e.ə. VII əsrdə yaşamış olduğu sanılır. Assuriya mənbələri onu Maduva, Herodot Madyes, farslar isə Əfrasiyab adlandırırlar. Haqqında «Şahnamə», «Rövzət üs-səfa», «Tarixi-müluki-əcəm» və digər əsərlərdə mühüm məlumatlar var. İnama görə, o, Turun nəslindən olan Beşəngin (Eşəng/Huşəng) oğludur. Bizə Alp Aruz adlı qardaşının, Barsğan və Barman adlı iki oğlunun, Kaz (Firəngiz) adlı bir qızının adı məlumdur. Firəngizi Babil kralı Navuxodonosorun (Buxtunnəssər, b.e.ə.604-652) oğlu Bətzənə (Bijən) deyil, İran şahı Keykavusun oğlu sığıntı Siyavuşa vermişdir. İran-Turan savaşında Turanın məğlubiyyəti və Əfrasiyabın ölümü bütün Turanı sonsuz yasa boğmuş, türklər bu hadisəni ən böyük fəlakət və milli matəm kimi qarşılanmış, Alp Ər Tonqanın xatirəsini və adını əsrlər boyu yaşatmışlar. «Divan»da onun ölümünə həsr olunmuş ağıdan bəzi bəndlər verilmişdir. Ehtimal ki, bu, Alp Ər Tonqa haqqında mövcud olmuş dastanın parçalarıdır.

Arğular

Arğular «Divan» yazıldığı dövrdə əsasən İsficabla Balasağun arasındakı ərazidə yaşayırdılar. «Arğu» sözünün mənası «iki dağ arası» deməkdir. Ağrı dağının adı da bu sözlə əlaqədar ola bilər. Kaşğari arğuları ikidillilər qisminə aid etmiş, dillərinin qarışıq olduğunu yazmışdır.

Balasağun(lular)

Balasağun şəhərinin əsası VII əsrdə qoyulmuşdur. «Qutadğu Bilig» poemasının müəllifi Yusif Xas Xacib Balasağunlunun vətənidir.

Mahmud Kaşğarinin yazdığına görə, balasağunlular iki dildə-türk və soğd dillərində danışdılar. Daha sonra soğdlar assimilyasiyaya uğrayaraq tamamilə türkləşmişlər. Bu şəhər bir müddət Qərbi Göytürk xaqanlığının, daha sonra isə Şərqi Qaraxanilər imperiyasının paytaxtı, mühüm mədəniyyət, elm və ticarət mərkəzi olmuş, monqol hücumları nəticəsində dağılmış, sonra isə yer üzündən büsbütün silinmişdir.

Barsğan(lılar)

Barsğan şəhəri Mahmud Kaşğarinin atasının şəhəridir. Rəvayətə görə, onun əsasını Alp Ər Tonqanın oğlu Barsğan qoymuşdur. «Divan»da barsğanlılara aid sözlər kifayət qədər çoxdur. Barsğanlı olduğunu gizlədən adama «buğday» sözü tələffüz etdirilir, «budğay» desə, onun barsğanlı olduğunu anlaşılmış. Barsğanlılar ticarət işlərini yaxşı bacarırdılar. Müəllif onların çox xəsis olduqlarını vurğulamışdır.

Basmıllar

Bu boyun adı «Divan»da «yasmıl/basmıl» şəklində keçir. Doğrusu «basmıl»dır. Çincə pa-si-mi adlanmışlar. Qədimdə Beş Balık ətrafında yaşamışlar. Xəritədə bulğarların və oğuzların qonşusu olduqları göstərilir. Basmıllar döyüşkən boy kimi məşhur olmuşlar. «Divan»da basmıl igidlərini tərənnüm edən xeyli bədii parça vardır.

Çigillər

Çigillərlərin adı ləhcə yaxınlığı və qonşuluqdan dolayı daim tuxsı və yağmalarla birgə çəkilmişdir. Oğuzlar Ceyhundan Aşağı Çinə qədər bütün türklərə çigil deyir və onlara dərin kin bəsləyirdilər. Dilləri və yaşayış yerləri haqda «Divan»da çoxlu məlumat var. Çigillər əsasən Kuyas, Taraz şəhərlərində və Kaşğar ətrafındakı kəndlərdə yaşayırdılar. Çigil, tuxsı və yağmalar mənşəci karluqdurlar. Gərdizinin məlumatına görə, 9 boy olan karluqların 3 boyunu məhz çigillər təşkil edirdi.

Xaqaniyyəliyə

Ümumi qənaətə görə, «Qutadğu Bilig» xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Xaqaniyyə ləhcəsi və boyu haqqında bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Məsələn, M.F.Köprülü belə hesab edir ki, xaqaniyyəliyə ayrı bir türk boyudur və «Divan» müəllifin xaqaniyyə türkcəsi adlandırdığı Kaşğar ləhcəsi ilə yazılmışdır. Fitrət isə V əsrdə (hicri) türk dilinin iki mühüm qola, yəni oğuz türkcəsi və türkcə (daha doğrusu, xaqaniyyə türkcəsi) deyilən iki qola ayrıldığını bildirmişdir. Bu, Kaşğarinin «oğuzca-türkcə», «türkməncə-türkcə» bölgüsünə uyğun gəlir. Məlumdur ki, islamı qəbul etdikdən sonra oğuzlara türkmən deyilməyə başlanmışdır.

Mahmud Kaşğari yazmışdır: «Uyğur şəhərlərinə qədər Ərtiş, İla, Yamar, Ətil çayları boyunca yaşayan xalqın dili düzgün türk dilidir.

Bunların içində ən açıq və şirini Xaqaniyyə ölkəsi xalqının dilidir». Belə çıxır ki, xaqanın, sarayın və paytaxtın danışdığı dil xaqaniyyə ləhcəsidir. Sülalənin çigil, tuxsı və ya yağmalara (ümumən karluqlara) mənsub olması barədə fikirləri nəzərə alsaq, o zaman sülaləsini və Kaşğar əhalisinin böyük əksəriyyətini bugünkü bölgü ilə ümumən karluq qrupuna aid etməliyik. Onda xaqaniyyə ləhcəsi də bu qrupa daxil olmalıdır. Bu, prinsip etibarilə doğrudur, çünki sonralar karluq qrupundan iki böyük xalq (özbəklər və uygurlar) meydana çıxmışdır, «Divan»ın dili də digər türklərə nəzərən bu iki xalqın dilinə daha yaxındır.

Karluqlar

Karluqlar türklərin ən böyük qollarından biridir. Onlara bu adı Oğuz xaqanın verməsi barədə əfsanə var. Karluqların adı ilk dəfə VII əsrə aid bir Çin salnaməsində ko-lo-lu şəklində çəkilir. İlk dövlətlərini 766-cı ildə Çu vadisində qurmuşlar. Onlar Altay dağlarının qərbindəki Qara İrtiş bölgəsində, Tarbağatayda və Çu vadisi ətrafında yaşayırdılar. «Hüdüd ül-aləm» buranı «türk ölkələrinin ən gözəli» adlandırmışdır. Karluq bəyləri çuğlan, köl-ərkin, sağun titulu daşıyır, başbuğları yabğu adlanırdı. Karluqlar dəfələrlə Orta Asiyaya soxulan ərəblərlə və çinlilərlə vuruşmuşlar. 840-cı ildə onların da yaxından iştirakı ilə Qaraxanilər dövləti qurulmuşdur.

Tanqutlar

Tanqutlar haqqında Orxon-Yenisey abidələrində də məlumat var: «on yeddi yaşında tanqutlara qarşı əsgər göndərdim, onları məğlub etdim». Salih Mütəllibov bu savaşa 711-ci ildə baş verdiyini təxmin edir. Tanqutlar da tübütlər və xotənlilər kimi türk ölkəsinə sonradan gəlib yerləşmişlər; «Çinə yaxın yerdə yaşayan bir türk boyu. Onlar öz əcdadlarının ərəblər olduğunu söyləyirlər». Buradan belə bir nəticə çıxır ki, tanqutlar qismən türkləşsələr də, əslində tibetlilərlə qohumdurlar. «Divan»da tanqutlarla Çin arasında yerləşən Katun sini (Xatun məzarı, çincə Ko-tun chen) şəhərinin böyi ilə tanqutların savaşı haqda məlumat var. 1028-ci ildə baş verən bu savaşa tanqutlar qazanmışlar.

Tübütlər (tibetlilər)

Mahmud Kaşğari onların Sabit adlı yəmənli bir ərəbin nəslindən olduqlarını yazır. Guya bu şəxs bir cinayət işlədiyi üçün gəmi ilə qaçıb Tibetə gəlmiş, sonra onun nəvələri türklərdən 1.500 fərsəx yer almışlar. Dillərində ərəbcə sözlər var, anaya «ümə», ataya «aba» deyirlər».

Xotən(lilər)

«Divan»a görə, xotənlilər də türk deyillər. Onların ayrı dilləri və yazıları vardır. Xotən dili hind dilinin təsiri altındadır: «Xotənlilər və

kənçəklər sözün əvvəlindəki əlifləri h ilə əvəz edirlər. Türk dilində olmayan bu hərfi dillərinə qatdıqlarına görə biz onları türk hesab etmirik. Məsələn, onlar ataya «hata», anaya «hana» deyirlər». Qaraxanilər 971-ci ildə Xotəni tutmuşlar. M.Kaşğari bu fəthin tarixindən söz açmır, ancaq Xotənin Çəngşi adlı bəy tərəfindən alındığını yazır.

Oğuzlar

Onlar haqda «Divan»da çoxlu məlumat var. İslam dinini qəbul etdikdən sonra türkmən adlanmışlar. Səlcuq Sübaşı, Toğrul, Çağrı, Alp Arslan, Məlikşah və Osmanlı sultanları ən görkəmli oğuz başbuğlarıdır. Geniş bilgi üçün bax: Faruq Sümər. «Oğuzlar», Bakı, 1992.

Tuxsılar

«Divan»da onların Kuyasda yaşadıkları, özlərinə də «tuxsı-çigil» deyildiyi göstərilir. Buradan belə çıxır ki, tuxsılar çigillərin bir qolu olmuşlar. Onların bir qismi isə yağmalar və çigillərlə birlikdə İli çayı sahilində yaşayırdı. Dil etibarilə çigil, yağma və tuxsılar arasında fərq yoxdur. Gərdizi və Mərvəzi onların üçün də karluq boyu saymışdır.

Kənçəklər

Kənçəklər də soğdlar kimi iransoyludur. Türkcə və soğdca danışırdılar. Kaşğar ətrafındakı kəndlərdə və Talasa yaxın yerlərdə, qıpçaq sərhədində yaşayırdılar. V.V.Barthold onların türklərin içində ərdiklərini bildirir. Kənçək etnonimi Gəncə sözü ilə əlaqədar ola bilər.

Çomullar

«Divan»da çomullar (çumullar) haqqında bilgi azdır. Xəritədə onların yurdu İrtışın şərqində, kayların cənubunda olmaq üzrə Yamar çayının sol sahilində göstərilir. M.F.Köprülü onları Çin qaynaqlarında çomi (ç-ou-mi) boyu ilə eyniləşdirmişdir.

Tutmaç

Tutmacı türklərin ən məşhur yeməyi kimi təsvir edən Kaşğari onu İskəndərin icad etdiyini yazmışdır. Ehtimal ki, bu bizim sevə-sevə yediyimiz xəngəldir. Ancaq bu tutmac indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. «Bir çöp tutmac» ifadəsi bunu göstərmiş olmalıdır. Tutmacın qatıq (qurut) və sirkə ilə yeyilməsi, çox kalorili olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Ancaq «Divan»da tutmacın suyunun da içildiyi barədə qeyd var. Bunun izahı belə ola bilər: indi aş bişirilərkən düyü süzüləndən sonra onun suyu soyuqdəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, tutmacın süzülən suyu da atılmır, yeməyin üstündən içilirdi.

İÇİNDƏKİLƏR:

SUNUŞ (Kutlu Hakan Süleyman DEMİREL)	5
Redaktordan (Prof.Dr. Tofiq HACIYEV)	7
Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri.	
Azərbaycanca nəşrinə önsöz (Ramiz ƏSKƏR).....	8
Giriş	8
«Divan»ın yazıldığı dövr və mühit	11
Mahmud Kaşğarının həyatı	20
«Divan» nə zaman və harada yazılmışdır	28
Əsəri zikr edən mənbələr.....	31
«Divan»ın tapılması.....	32
«Divan»ın tərcümələri... ..	34
«Divan»ın quruluşu	43
Nəşrdə tətbiq edilən əlifba.....	46
«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK». I cild (mətn)	53
Bismillah ir-rəhman ir-rəhim	54
Türk yazısı.. ..	59
Fe'llərdən yaranan isimlər haqqında.....	61
Sözlərin quruluşu haqqında	67
İsmlərdə səsartımı (ziyədə) haqqında.....	67
Fe'llərin quruluşu və səsartımı haqqında	69
Sözlərin düzülüş qaydası haqqında.. ..	72
Hərflərin düzülüş qaydası haqqında.....	73
Bəhs olunmayan sifətlər haqqında	73
Bəhs olunmayan məsdərlər haqqında	75
Bəhs edilən və edilməyən şeylər haqqında	76
Türk ulusunun boyları haqqında	77
Türk dilləri haqqında... ..	103
Dil və ləhcələrin fərqləri haqqında... ..	105
ƏVVƏLİNDƏ HƏMZƏ OLAN İSİMLƏR KİTABI.....	108
İki hərflilər bölməsi.....	109
Bu babın müzaəf olanları.....	113
Bu babın dörd hərflilər bölməsi.....	113
Bu babın günnəliləri.....	114
Üç hərflilər bölməsi	118
Hər növ hərəkə ilə ortası sükunlu فعل فعل فعل fə'l, fu'l, fe'l babı.....	115

Bu babın mənqus olanları.....	117
Bu babın dörd hərfliləri.....	122
Ortası hərəkətilər bölməsi.....	123
Hər növ hərəkə ilə ortası hərəkəli fə'il, fə'ul, fə'al فعل فعل بابی	123
Bu babın müzaəfləri.....	145
Bu babın misal olanları.....	145
Bu babın başqa bir növü.....	148
Bu babın mənqus olanları.....	149
Bu babın ى y ilə gələn sözləri.....	149
Bu babın sonu hərfi-illətlə bitən sözləri.....	150
Bu babın dörd hərfliləri.....	151
Bu babın günnəliləri.....	156
Ziyadə hərflilər bölməsi.....	159
Hər cür hərəkəsi ilə أفعل əf'al babı.....	159
Bu babın müzaəfləri.....	171
Bu babın misal olanları.....	172
Əliflə başlayıb əliflə bitən sözlər.....	174
Bunun başqa bir növü.....	175
Bu babın günnəliləri.....	175
Sonunda günnəli bir hərflər olan sözlər.....	176
Bu babın misal olanları.....	177
Bu babın dörd hərfliləri.....	177
Ortası müxtəlif hərəkətlə hərəkəli	
əf'al, uf'al, if'al أفعال أفعال إفعال بابی	177
Bu babın misal olanları.....	180
و vav hərfləri əlavə ediləni.....	180
Bu babın mənqusu.....	180
Bu babın günnəliləri.....	181
فعل, فعال, فعول fə'al və fə'ul babı.....	181
Bu babın misal olanları.....	182
Bu babın dörd hərfliləri.....	182
Hər növ hərəkəsi ilə فعلی fə'li (fə'la) babı.....	182
فعلی fə'li babı.....	188
Tərkibində ج nç hərfləri olan günnəlilərin فعل fu'ul babı.....	188
Qayda.....	189
Hər növ hərəkəsi ilə فعلی fə'əlu babında	
olan sözlərin bir başqa növü.....	190
Tərkibində نک nq hərfləri olan günnəlilər.....	191
Bu babın müzaəf olanları.....	191
Bu babın dörd hərflisi.....	192
Bu babın başqa bir növü.....	192
Hər növ hərəkəsi ilə فعلو، فعالو، فعالو	

fə'alu, fu'əlu, fi'alu babı.....	192
Tərkibində iki hərfi-illət olan sözlər.....	193
Sonuna ن n artırılan sözlər.....	194
Bu babın başqa bir növü.....	194
Hər növ hərəkəsi ilə افاعول əfa'ul babı.....	194
افعلان əf'əlan babı.....	195
Hər növ hərəkəsi ilə فاعلی fi'inli babı.....	196
Dörd hərflilər bölməsi.....	197
Müzaaf olan افعال əf'al babı.....	197
Bunun misal babı.....	197
Ortası şəddəli فَعُول fə'əul babı.....	198
Üçüncü hərfi sükunlu فَعْلَا fə'əlla babı.....	199
İlk hərfi zəmməli söz.....	199
İlk hərfi kəsreləli söz.....	199
افعالل əf'alil babı.....	199
فاعُولی fə'luli babı.....	200
فاعَلندی fə'ləndi babı.....	201
Ğünnəli فُعُولین fu'ulin babı.....	201
Beş hərflilər bölməsi.....	202
Hər növ hərəkəsi ilə فاعل fə'ələl babı.....	202
Qayda.....	202
Qayda.....	206
Birinci və ikinci hərfi hər növ hərəkəli فاعلان fə'əlan babı.....	208
Bunun başqa bir növü.....	212
افعلل əf'ələl babı.....	212
İki hərfi zəmməli olanlar babı.....	213
فاعِل fu'al'il babı.....	213
Bu babın mənqus olanı.....	214
Bu babın mənqus olan başqa bir növü.....	214
Bu babın ğünnəlisi.....	214
Ğünnəlilərin فاعال fə'alil babı.....	214
Bu babın başqa bir növü.....	214
HƏMZƏLİ FE'LLƏR KİTABI	215
İki hərflilər bölməsi.....	216
Qayda.....	216
Önü hənzəli, qoşa samitli sözlər.....	221
Bu babın mənqus olanları.....	223
Bu babın dörd hərfliləri.....	225
Bu babın ğünnəliləri.....	225
Qayda.....	225
Üç hərflilər bölməsi.....	227

Hər növ hərəkə ilə ortası hərəkəli olan فَعْل fə'əl babı.....	227
[Qayda].....	231
[Qayda].....	245
Bu babın müzaəf olanları.....	250
Bu babın mənqus olanları.....	257
Bu babın dörd hərflisi.....	257
Bu babın günnəliləri.....	258
Dörd hərflilər bölməsi	259
Ortası və sonu sükunlu olan hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَدِي fə'lədi babı.....	259
[Qayda].....	260
[Qayda].....	267
Mənqusun başqa bir növü.....	296
Bu babın dörd hərfliləri.....	297
Bu babın müzaəf olanı.....	298
Bunun başqa bir növü.....	299
Dörd hərflilərin üç hərfliləri.....	299
Qayda.....	305
Bu babın günnəli olanları.....	311
Günnəlinin başqa bir növü.....	312
Beş hərflilər bölməsi	313
Qaydadankənar müzaəflər.....	316
Mənquslardan beş hərflilər.....	317
Bu babın başqa bir növü.....	318
Bu babın dörd hərfliləri.....	319
Bu babın başqa bir növü.....	326
Bu babın günnəli olanı.....	328
Bunun başqa bir növü.....	328
Bunun digər bir növü.....	329
Bu babın beş hərflilərlə sözləri.....	329
Bu babın iki sükunlusu.....	329
Bu babın altı hərfliləri.....	329
Bu babın müzaəfləri.....	331
Bu babın dördlüləri.....	332
SALİM İSİMLƏR KİTABI	334
İki hərflilər bölməsi.....	335
[Qayda].....	342
Üç hərflilər bölməsi	351
Hər növ hərəkədə ortası sükunlu fə'lin, fu'lin, fi'lin فَعْل، فَعْل، فَعْل babı.....	351
Ortası hərəkəli olan sözlər bölməsi.....	361
Fə'əl, fə'ul, fə'il فَعْل، فَعْل، فَعْل babı.....	361

[Qayda].....	402
Birinci hərfi ilə ikinci hərfi arasına uzatma	
hərf artırılan sözlər bölməsi	404
Üç növ hərəkəsi ilə فاعل fa'il babı.....	404
فاعول fa'ul babı.....	407
İkinci hərfi ilə üçüncü hərfi arasına uzatma	
hərf artırılan sözlər bölməsi.....	409
فعال, فعول, فعيل fə'il, fə'ul, fə'al babındakı sözlər.....	409
Son hərfdən sonra üzərinə bir şey artırılan sözlər bölməsi.....	413
Ortası hərəkəsiz فعلی فعلو فعلی fə'li, fə'lu, fə'la babı.....	413
[Qayda].....	425
Hər hərəkəsi ilə فعان, فعان, فعان fə'lan, fu'lan, fi'lan babı.....	428
İkinci və üçüncü hərfləri arasına	
hərf artırılan sözlər bölməsi	436
Hər növ hərəkəsi ilə فعالا fə'ala babı.....	436
Hər növ hərəkəsi ilə فعالان فعيلان fə'alan, fə'ilən babı.....	439
Hər növ hərəkəsi ilə فعلی fə'əli babı.....	439
[Qayda].....	440
فعلی fū'luli babı.....	440
[Dörd hərflilər bölməsi].....	441
Hər növ hərəkəsi ilə فعائل فعائل fə'ləl, fə'lal, fə'lul babı.....	441
Hərflər təkrarlanan sözlər babı.....	467
Hər növ hərəkəsi ilə فعائل fə'alil babı.....	468
İkinci və dördüncü hərfi hərəkəli	
olan فاعل fə'al'əl və فعولو fə'allu babı.....	469
İkinci hərfi sükunlu, üçüncü hərfi fəthəli olan sözlər.....	471
فعلی fū'luli babı.....	472
Hər növ hərəkəsi ilə فعندي fu'lundi babı.....	472
Beş hərflilər bölməsi.....	473
Hər növ hərəkəsi ilə فاعل fə'al'əl babı.....	473
[Qayda].....	485
İkinci hərfi hərəkəli,, üçüncü hərfi	
sükunlu olan فعان fə'allan babı.....	487
[Qayda].....	496
Hər növ hərəkəsi ilə ikinci hərfi sükunlu	
olan فعائل fə'lələl babı.....	497
Altı hərflilər bölməsi	500
Hər növ hərəkəsi ilə فعائل fə'alələl babı.....	500
Yeddi hərfli söz	500
Qeydlər və izahlar (Ramiz ƏSKƏR).....	501

R a m i z Ə S K Ə R

1954-cü ildə Amasiya rayonunun Qaraçanta kəndində ziyalı ailəsində doğulmuşdur.

Orta məktəbi qızıl medalla başa vurduqdan sonra 1978-ci ildə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmişdir.

1978–83-cü illərdə «Azərbaycanın səsi» radiosunda redaktor işləmişdir.

1983–84-cü illərdə yeddi dildə nəşr olunan «Azərbaycan bu gün» jurnalının baş redaktoru olmuşdur.

1984–91-ci illərdə kiril, latın və ərəb əlifbaları ilə çıxan və Azərbaycanda ilk milli-demokratik mətbuat orqanı olan «Odlar yurdu» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

1991–93-cü illərdə «Hürriyyət» qəzetinin (İstanbul) və Uluslararası Basın Ajansının (Ankara) Qafqaz və Orta Asiya ölkələri üzrə xüsusi

müxbiri, 1993–97-ci illərdə «Yeni Forum» jurnalının (Ankara) Azərbaycan təmsilçisi olmuşdur.

1993–94-cü illərdə Xarici Turizm Şurasının mətbuat idarəsinin rəisi işləmişdir.

1994–96-cı illərdə «XXI əsr» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

1992–97-ci illərdə Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin (AJB) katibi olmuşdur.

1997-ci ildən AJB-nin baş katibidir. Jurnalistika sahəsində «**Qızıl qələm**», «**Həsən bəy Zərdabi**», «**Humay**», Türkiyənin «**Yeni Orxon**» və Küveytin «**İslama xidmət**» mükafatlarına layiq görülmüşdür. Beynəlxalq Mətbuat İnstitutunun (Vyana), Beynəlxalq Jurnalistlər Birlikləri Konfederasiyası (Moskva) idarə heyətinin, Avrasiya Jurnalistlər Konfederasiyası (Ankara) idarə heyətinin üzvüdür. Dəfələrlə ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Balkan, Qafqaz, Orta Asiya, Çin və ərəb ölkələrində Azərbaycanı təmsil etmişdir. Azərbaycanda və xaricdə çap olunmuş min beş yüzdən artıq məqalənin müəllifidir

Filologiya elmləri namizədidir. «Qutadğu Bilig» əsəri üzrə müdafiə etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisidir.

Bakı Dövlət Universitetinin filologiya və jurnalistika fakültələrində «Türk mədəniyyət tarixi», «Türk yazılı abidələri», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Qutadğu Bilig», «Divanü lüğət-it-türk» fənləri üzrə dərslər deyir. Tarixə, filologiyaya və jurnalistikaya dair bir sıra elmi əsərlər və kitablar («İqlimdən iqlimə, təqvimdən təqvimə». Bakı, Işıq, 1987; «Qutadğu Bilig», Bakı, Elm, 2003, 320 səh. və s.) yazmışdır.

Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilik–Xoşbəxtliyə aparən elm», Fəruq Sümərin «Oğuzlar», Bahəddin Ögəlin «Türk mifologiyası», Erik Fixteliusun «Jurnalistikanın on qızıl qaydası» və digər kitabları ana dilimizə çevirmişdir.

Evlidir, Leyla və Ayla adlı iki qızı, Atilla adlı bir oğlu var.

Azərbaycan, rus, türk, alman və erməni dillərini bilir.

**Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects
(Diwan Lugat at-Turk). In 4 Parts, Part I.
Baku, «Ozan», 2006, 512 p.**

**Edited and Translation with
Introduction and Indices by
Dr. Ramiz ASKER**

**Edited by
Prof.Dr. Tofik HAJIYEV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan,
Honorary Member
of Turkish Languages Society**

**Reviewed by
Prof.Dr. Nizami JAFAROV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan**

**Advised by
Prof.Dr. Hüseyin İSMAILOV
Prof.Dr. Mamedali KIPÇAK
Prof.Dr. Azizkhan TANRIVERDİ**

**Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк
(Словарь тюркских языков). В 4-х томах, том I.
Баку, «Озан», 2006, 512 стр.**

**Перевел и
подготовил к печати
Рамиз АСКЕР**

**Научный редактор:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
почетный член
Турецкого Лингвистического Общества,
заслуженный деятель науки,
профессор Топфик ГАДЖИЕВ**

**Рецензент:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
профессор Низами ДЖАФАРОВ**

**Консультант:
профессор Гусейн ИСМАИЛОВ
профессор Мамедали КЫПЧАК
профессор Азизхан ТАНРЫВЕРДИ**

**Mahmud KAŞĞARI. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK».
DÖRD CİLDDƏ. I CİLD.**

Bakı, «Ozan», 2006, 512 səh.

**Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:
Ramiz ƏSKƏR**

Elmi redaktor:
AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,
əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq HACIYEV

Rəyçi:
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami CƏFƏROV

Məsləhətçilər:
professor Hüseyn İSMAYILOV
professor Məmmədəli QIPÇAQ
professor Əzizxan TANRIVERDİ

Nəşriyyatın direktoru: Asif RÜSTƏMLİ
Texniki redaktor və dizayner: Atilla
Korrektor: Leyla

Çapa imzalanmışdır: 11 sentyabr 2006-cı il.
Format: 70x100, 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 32.
Sifariş № 11. Tiraj: 1000 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Delta qrup» MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Zərdabi küç., 39^a

Mahmud Kaşğarının çəkdiyi və «Divanü lügat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latın əlifbası ilə verilən variantıdır. Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çand
2	Cafu: Yava	38	Xocand	74	Mankışlak
3	Əlavilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakalibə: slavyanlar
5	Bəşbahlıq	41	Barsğan	77	Vrənk: Firəng
6	Çanbahlıq	42	Kümi Talas	78	İmənc
7	Katun sını	43	İki öküz	79	Bəçənak
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafınc	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xəzər dənizi
10	Silmi	46	Tıraz: Talas	82	Təbaristan
11	Daşlı-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Maçın: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhr:
14	Yacuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqərneyn	51	Qıpçaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Dərya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqır	89	Kirman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başğurt bozqır	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmıl bozqır	92	Azərbaycan qan: Azərbaycan
21	Seyhun: Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Bərbar ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yamak bozqır	94	Zat ölkəsi: Çad
23	Qəznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəmən
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: ərəb və əcəm İraqı
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zənzibar
30	Cürəcan	66	Nəsnəslər yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Səvar	105	Kurvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qıpçaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqanə	72	Qıpçaqların bir qolu	Hazırladı: Ramiz Əskər	

variantı. Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.